

પ્રકાશકનું નિવેદન

ત્રિજોદ્ધરના શ્રી. ગોરખનભાઈ આશાભાઈ પટેલે આપેલી રૂ. ૧૦,૦૦૦ની રકમમાંથી સર કરવામાં આવેલી શ્રી. મુરજબદેન રમારક ગ્રંથમાળાનું કામ વિદ્યાપીઠને થોડા પંખત પર મળેલું નહું છે. તેનું પહેલું પુસ્તક — શ્રી. જીવકેકર દૂત ગરાડી 'આધુનિક ભારત'નું ભાષાંતર — થોડા દિવસ પર બહાર પડી ચૂક્યું છે. આ તેનો બીજો મથકો છે. પહેલાં મથકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, આ ગ્રંથમાળા ઇતિહાસ ભૂગોળ ૫૦ સામાજિક વિષયોનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે અંકિત કરવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક હિંદના અર્વાચીન ઇતિહાસ અંગે છે. તેનો આગળનો ભાગ તૈયાર થયે આ માળામાં બહાર પાડવામાં આવશે.

પુસ્તકમાં કેટલીક ભૂતો ગદી ગઈ છે; તેમાંની મુખ્ય શુદ્ધિપત્રમાં આપી છે તે વાચક સુધારીને વાંચે એવી વિનંતી છે.

આ માળામાં હવે પછી કોંગ્રેસના ઠરાવોનો મંદર્ભગ્રંથ બહાર પાડવાનું જાહેર કર્યું છે. બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ તૈયાર ચાલે છે, તે યથાસમયે જાહેર કરવામાં આવશે. આ પુસ્તકને અંગે તથા તેની ઇતિહાસ-દષ્ટિ અંગે તેની ભૂમિકા તથા પ્રાસ્તાવિકમાં કહેલું હોવાથી અહીં બેવડાવવા જરૂર નથી.

નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચેલા —

પાન	લીટી	અક્ષર	છંદ
૧૦	૫	૧૪ મા	૧૫ મા
૧૦	૫	૧૫ મા	૧૬ મા
૧૫	૧૮	સેકાના	સેકાના
૩૨	૨	વેપારને લાવવા	વેપારની અવશ્યવર
		લઈ જવાનો	ઉપર
૪૧	૧૨	નોકાફળ વરીકે	નોકાફળના અધિપતિ વરીકે
૪૫	૨૪	મોઠલટી	મોઠલટી
૪૯	૮	પ્રભ માટે	પ્રભને
૪૯	૧૦	પ્રભની	પ્રભ સાથે
૧૬	૮	૧૭૫૫	૧૭૫૬
૩૩	૨૪	પાછુ વાળીને	પાછા વળીને
૮૪	૨૦	ધસેલી	ખસેલી
૯૮	૫	સાદમદા	સાદમદો
૧૦૧	૮	ખલાસ	ખાલસા
૧૦૧	૫	સેદિલાઓને	સેદિલાઓ ને
૧૧૭	૨૦	આમજનવનો	આમજનવનો
૧૭૪	૧-૬	(બા લીટીઓ આમજની ચાલુ રીપની નીચે લે)	
૨૦૨	૪	કર્મ	કર્મ
૨૧૬	૧૭	એક	એક
૨૧૬	૨૧	પ્રિસ્તેતર	અપ્રિસ્તે
૨૪૧	૧૩	નજબખાન	નજબખાન
૨૪૬	૧૧	બચવર્યુ	બચાવર્યુ
૨૫૪	૨૨	મામમિલકત	મામમિલકત
૨૫૫	૩૦	સેવા	સેવા
૨૭૦	૧	પ્રભના	પ્રભને
૨૮૭	૧૦	કોર્ન વેલીસ	કોર્ન વેલીસ
૩૧૭	૨૧	સહજાઈ	સાલજાઈ

ભૂમિકા

આ પુસ્તકની ઉત્પત્તિ ગુજરાત વિનય મંદિરના ત્રીજા ધોરણનો ઇતિહાસનો વર્ગ લેવાના મારા કામમાંથી છે. તે ધોરણમાં હિંદનો અવર્ગીય ઇતિહાસ વાર્તારૂપે શીખવવાનું અભ્યાસક્રમમાં રાખેલું. આપણી ભાષામાં ઇતિહાસનાં ઉપલબ્ધ પાઠ્યપુસ્તકો કેવાં છે એ તો સૌ જાણે છે. એમાં એકે એવું નથી મળતું કે જે દ્વારા સાચો ઇતિહાસ શીખવા-શીખવવાની શુભ કામચલાઉ પથ ભાંગી શકાય. અને તેમાં જે રીતે અંગ્રેજોના હિંદમાંના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, એને જાણે જ એ નામ પણ દઈ શકાય. તેમાં પરદેશી રાજકર્તાની નરી ખુશામત અને ખોટા પ્રચાર હોય છે. જાણે તેઓ હિંદમાં આવ્યા, જોયું, અને છૂટ્યા ! અને તેથી હિંદનું બાવી ખરેખર જાણે પડેલી જ વાર એવું તો જીખડ્યું કે જેને વિષે સગળણા હિંદીએ આમાર માનવો, રજો. આને ઇતિહાસ તો ન જ કહી શકાય.

સાવ ઉવાડી આવી જ દષ્ટિવાળો નહિ હોય, જોડેવતે અરો ધણીખરી ચોપડીઓની દષ્ટિનો સાર આને મળે તો આવી રહે છે. આથી બીજી અથવા સ્વતંત્ર દષ્ટિ લેનાર પુસ્તકને સરકારી ખાતું મંજૂર પણ કેમ કરે ! કેટલીય ચોપડીઓ તો પાઠ્યપુસ્તક તરીકે અક્ષાવી ખાવાના કામચલાઉ ને કદંગા સાર જ અંગ્રેજી પરથી કરી કાઢેલા હોય એમ લાગે છે. એમાં ઇતિહાસદષ્ટિ કરતાં પરીક્ષાની સવાલવારીની ગરજ વધારે નજરમાં રમતી લાગે છે.

આ સંજોગમાં, કેઈ પુસ્તકના આધારે વર્ગનું કામ કરવું તો બની ન શકે એવું હતું. આથી, આ વર્ગના કામ માટે મારે ખાસ અભ્યાસ કરવાનું થયું. તેમાં મેં ઉપલબ્ધ જૂના નવા પ્રમાણ-અથો જોયા, તે તેનો સાર ગુજરાતીમાં નોંધરૂપે ઉતારતો ગયો.

આનું ક્ષણ બીજા શિક્ષકોનેય મળી શકે તો સારું, એમ લાગવાથી તે 'જર્મિ' માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું. ઈસી તથા વાચકોને

તે ગમતા લાગ્યા, એટલે એ ક્રમ ચાલુ રાખ્યો. એમ, આ પુસ્તકનાં
 ધણાં પ્રકરણો ક્રમે ક્રમે એ માસિકમાં આ અગાઉ બહાર પડી ચૂક્યાં
 છે. વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, તથા ઇતિહાસ-રસિક સામાન્ય વાચકોને
 એ ગમ્યા, તે પરથી સ્પષ્ટ થઈ કે, તેમને અંયથા કરી આપવા જોઈએ.
 તે કરવા માટે હું તે બધાને સળગ જોઈ જઈને ફરી સુધારી ગયો
 છું; સળગતાને માટે તેમા નવા પ્રકરણોના ઉમેરા પણ કર્યા છે, અને
 તેમને પુસ્તકાકાર આપવા માટે જરૂરી ગણાતુ સંપાદનકાર્ય કર્યું છે.
 સાનવારી, નકશા, સુચિ ઇત્યાદિ પણ એ દૃષ્ટિએ ઉમેરી લેવામા આવ્યા
 છે (કેટલાક ચિત્રો પણ ઉમેરવા જોઈએ, પણ એ તો આ વખતે
 અશક્ય હતું) પરિણામે જે ચક્ર તે આ અંયથે વાચક સામે છે.
 શરૂમા કર્યું એમ, તે મારા અભ્યાસની નોંધોમાથી જન્મ્યું છે તે
 બાળકોનું પ્રાચ્યપુસ્તક નથી. પરંતુ મોટા વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોને
 મદદપ થશે એમ માનું છું. કોલેજમા તે પ્રાચ્યપુસ્તક તરીકે પણ
 આલી ગકે.

૧

આ પુસ્તક પાછળ કોઈ નવા સંશોધનનો દાવો નથી પણ
 આમા ઇતિહાસ-પ્રવાહને પોતાની નજરે ને નવી દ્રષ્ટિ એ જગૂ દરે
 છે ખરું. એ તૈવાર કરવામા અનેક અથો જોયા છે, તેમની નામાવલી
 પુસ્તકની અદ્ય આપેના ઉત્તરોઓ સાથે આવી જાય છે કેટલાક
 અથોના નામ, નોંધકરે દૂકામા જ દ્રષ્ટાવેના ને તે જ કથે પુનઃપ્રગટ
 ગતર્યા છે તેથી તે નામો આ નિવેદનને અતે પૂર્ણ આપ્યા છે
 અંગ્રેજોના ઇતિહાસમા ચુકેલી એ નથી કે તેનાં સાધનો ઝાંઝા હ,
 જીવગી તેમની અતિ વિપુલતા એ પોતે જ ચુકેલી છે. અને તેથીય
 વધારે તો એ કે, કેટલાય વખત સુધી અંગ્રેજ રાજકર્તાઓએ પોતા
 તરફી સાધનોને જ આગળ કર્યા, અને પોતા-વિરોધીને તો નીકળવા
 જ ન દીધા આ સત્યઘાતક અને વિદ્યાક્રોહી વાડમા સદગ જોડું
 પાડવાનું બહુમાન સ્વ મેજર જસને જાય છે હિંદના રાષ્ટ્રીય
 ઇતિહાસના પિતા સમાન એ છે. એમના અથો વિશે ખીજી ગમે

૦ એમના સંખેલા અથો ઉપરાંત કેટલીય દળાવી રખાયેલી કે નહિ
 અગળ કરાયેલી સામગ્રી એમણે મળતી ફરી, એ પણ માફ કરવું જોઈએ

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોના અંધોમાં આ બધા જાણતી દષ્ટિ સહેજે ઊતરી છે. એ રીતે એમનો ઉપયોગ આપણા રાષ્ટ્રના અર્થાર્થીન ઇતિહાસને સમજવામાં સારી મદદ દે છે. એ મદદ લેવાનો પ્રયત્ન આ ચોપડીમાં સહેજે થયો છે. ચોપડીનું વસ્તુ દુઃકાણુમાં મુકાયું છે એને વાચક ગુણુ કે દોષ — પોતાની રુચિ પ્રમાણે — માની શકે. શરૂમાં એની ઉત્પત્તિ વિષે જે મેં કહ્યું છે, તેમાંથી બીજી બનવુંય અશક્ય હતું.

નકશા વેળાસર તૈયાર થયા હોત તો વચ્ચે વચ્ચે સ્થાનની જરૂર પ્રમાણે મુકાત તો સારું. પરંતુ આ ચોપડી હાવાવાની (સરકારી કાગળ નિયમનને લઈને) જે વીતક-કથા છે, તેને લઈને બીજી શક્ય નહોતું. ચોપડીને નસીમે બીજી આવૃત્તિ હશે, ત્યારે ઘટના ફેરફારો કરી લઈશ, અને ત્યારે, વાચકોએ જે સુધારાવધારા કરવાનું બતાવ્યું હશે, તેમનેય જોઈ શકારો, એ કહેવાની જરૂર ન હોય.

છેવટે, આ ગ્રંથના આગળના પુસ્તક વિષે. આ ગ્રંથમાં ૧૬૦૦-૧૮૦૦નો ભાગ આવે છે. ત્યાર બાદ ૧૮૦૦થી આગળના એક જાણતો ઇતિહાસ અભ્યાસના દાંચણુકપે તૈયાર છે. આની જોમ તે ગ્રંથરૂપે તૈયાર કરવામાં આવશે. તેને માટે થોડાક માસ વાચકે વાટ જોવી પડશે. અત્યાગ સુધીનો આપણો આખો ઇતિહાસ આ ગ્રંથની શૈલીએ પૂરો કરી શકું તો મને ખૂબ આનંદ થાય. શાળાનાં પ્રાથમિક ધોરણથી માંડી ઇન્ટર સુધી આ કાળનો ઇતિહાસ મારા બહુવામાં આવેલો. પરંતુ તેનો ખરો રસ તો હું ઇન્ટરમાં જ સમજ્યો. તે કાળે મારે દિલનું રાજ્ય ધારણ અને વહીવટ પણ બાણુવાના હતા આ અભ્યાસને અંગે-મે ત્યારે જે રસ અનુભવેલો, તે વિનયમદિરનો વર્ગ લેવા નિમિત્તે આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં તાજે કરી શક્યો, તેથી ખુશી થાય છે. વાચકને તેનું કૃણ કેવું લાગે છે તે તો એ કહે ત્યારે. એમાં સુધારવા વધારવા અંગે સૂચનાઓ આપી વાચક મને આભારી કરશે એવી વિનંતી છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	૧
ભૂમિકા	૫
પ્રાસ્તાવિક	૭

ખંડ ૧ લો

ગોરા ખ્રિસ્તી વેપારીઓ

૧. ઈ. સ. ૧૪૬૨, ઈ. સ. ૧૪૯૮	૯
૨. ગોલા અને બટેનિયા	૧૨
૩ અંગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની	૧૮
૪. પાંડેચેરી	૨૭
૫. હિંદી વેપાર પર નોખમ	૨૯

ખંડ ૨ લો

ધર ફૂટયે ધર નાચ

૧. મોગલોની પડતી	૩૫
૨. મરાઠાઓની કળિયાખોરી	૩૯
૩ લપસંહાર	૪૫
૪. પુરવણી	૪૭

ખંડ ૩ લો

ગોરા વેપારી રાજકર્ણમાં પડયા

૧. દક્ષિણ ભારતમાં શરૂઆત	૫૩
૨. કેન્યા અને અંગ્રેજો	૫૬
૩ હિંદી સિંપાહીની શોધ	૬૦

ખંડ ૪ થો

અંગ્રેજ કંપની ફાવી [૧૭૫૭-૧૭૧૦]

૧ ક્લાઉવિ	૬૫
૨ કાણું પ્રકરણ	૭૦
૩ હોલ્લેવની તોપ	૮૨
૪ પ્લાસીની કાતિ	૮૪
૫ બજવાનો ખચાવ	૮૬
૬ ડપરી સત્તાની પામરતા	૮૨
૭ વિખેરાઈ મરાઠા બળ	૯૬
૮ અંગ્રેજ ફાવટનું વ્યાકરણ	૧૦૮

ખંડ ૫ મો

નધધિયાતો બંગાળ [૧૭૧૦-૧૭૧૭]

૧ બંગાળની લૂટ	૧૧૭
૨ અંગ્રેજોનો ખુલ્લો બજવો	૧૨૧
૩ નવી મુરકેલી	૧૨૫
૪ વિશ્વાસઘાત — બીજી કાતિ	૧૨૬

ખંડ ૬ હો

ઉડ્યો પ્રથમ

૧ મીર કાસમ	૧૪૧
૨ કલકત્તા કાઉન્સિલમાં બે પક્ષ	૧૪૪
૩ તિલેરી સાનૂત કરી	૧૪૬
૪ બાદશાહ ચાગી આગ્યો	૧૪૮
૫ સમનારાયણનો રાજદોહ	૧૫૨
૬ અંગ્રેજોની હાથગેરી	૧૫૭
૭ કાઉન્સિલની નફ્ટાઈ	૧૬૨
૮ અસહાય પ્રભ	૧૬૬
૯ અંગ્રેજોએ લાઈવ આદમી	૧૭૦
૧૦ પ્લાસીની પુનરાવૃત્તિ	૧૭૫
૧૧ ઉડ્યો ફાવ — બહસ	૧૭૮
૧૨ માર્ગ મોકલો થયો	૧૮૨

ખંડ ૭ મો

વેપારીનું ધણિયામું

FEB 1909

૧. લ્વાઈવ પાઠો આપ્યો	૧૮૭
૨. દીવાની મેળવી	૧૬૦
૩. નોકરશાહીનો પાથો	૧૬૩
૪. દીવાનીએ ખેડૂતની દસા કરી	૧૬૫
૫. ૧૭૭૦નો દુકાળ	૧૬૭
૬. દક્ષિણનું ડોકલું	૧૬૮
૭. ફેરો વેપારપ્રવાહ પર અસર	૨૦૩

ખંડ ૮ મો

પાર્લમેન્ટનો ઓકતરફી ફડમો

૧. કચ્છની કદર	૨૦૭
૨. દસાઈવ પછી દેશિટ'ગ્ઝ આપ્યો	૨૧૦
૩. કંપની સરકાર બની	૨૧૫

ખંડ ૯ મો

મરાઠો રાજ્યમાં ડાળમાં પગપેસારો [૧૭૭૪-૧૭૮૫]

૧. દેશિટ'ગ્ઝની મુખ્ય નેમ	૨૨૧
૨. સત્તાધીશ કાર્યવાહક સમિતિ	૨૨૨
૩. મુંબઈ સરકાર રહે ગઈ	૨૨૬
૪. દેશિટ'ગ્ઝની સુધાર	૨૩૦
૫. ખટપટનું નાણું	૨૩૨
૬. દેશિટ'ગ્ઝની બીજી ગુલાંટ	૨૩૬
૭. અમેજ સામે ઓકતિત સામનો	૨૩૮
૮. કલકત્તાની સેના દારી	૨૪૨
૯. દક્ષિણમાં માર ખાધો	૨૪૪
૧૦. નિર્દોશ ભૂટ	૨૪૬

ખંડ ૧૦ મો

કંપની સરકારનું રાજ્યખંધારણ

૧. એક ગુમની પૂર્ણાંતિ	૨૫૩
૨. પાર્લમેન્ટનો દિ હર્મ રાજક	૨૫૬

૩. નવો મોઝલ — નવનંદજનરલ	૨૧૧
૪. મરેલી જન્મેલી કલમ	૨૧૩

ખંડ ૧૧ મો

પરદેશી રાજ્યવ્યવસ્થાનું મંડાળ

૧ હોડું કોનું વોલીસ	૨૧૯
૨ મોહરશાહીની રચાપના	૨૭૧
૩ ચોર કોટવાળને ફાંટો ઉ	૨૭૫
૪ લશ્કરી બંદોબસ્ત	૨૭૮
૫. સર્વસત્તાધીશ નિલ્લેદાર	૨૮૧
૬ આમુખ ચાપત પર ધા	૨૮૩
૭ કાયમી જમાબંધી	૨૮૬
૮ વેપારનો નાશ	૨૮૮
૯ રાજ્યોનો હાસ	૨૯૦

ખંડ ૧૨ મો

ઉત્કલી વિભાગ [૧૭૮૨-૧૮૦૦]

૧ ૧૭૮૨ થી ૧૭૮૮	૨૯૫
૨ કવાયતી લશ્કર	૨૯૭
૩ ક્રાન્સની કુમકની દુરાશા	૩૦૨
૪ બાહરશાહીના હાલ	૩૦૪
૫. મરાઠાશાહીનું સ્વરૂપ	૩૦૭
૬ દીપુનો ખસાજ	૩૧૦
૭ મરાઠાશાહીનો અંતિમ વિજય	૩૧૫
૮ નાના ફાંટુવીસની ભૂલ	૩૧૬
૯ મૃત્યુના યોગ	૩૧૯
૧૦ કંપનીનું રાજકારણ	૩૨૩
લપસંહાર	૩૨૭
પુરવણી — બે સદીઓનો વેપારવ્યોજ	૩૨૯
સૂચિ	૩૪૦

નકશાની સૂચિ

૧. દિંદી મહાસાગરના વેપારમર્ગો	૧૬
૨. દિંદુસ્તાનના ભૂતા વેપારમર્ગો	૧૭
૩. દિંદુસ્તાન — મોઝામ્બિક સામ્રાજ્ય — ૧૭૦૦	૧૮
૪. દક્ષિણ દિંદ ૧૭૪૭-૬૩	૧૯
૫. દક્ષિણ દિંદ ૧૭૮૪	૨૧
૬. દિંદુસ્તાન — મરાઠા સામ્રાજ્ય — ૧૭૮૪	૨૦

[જૂમિયામા જણાવ્યા અનુસાર]
કેટલાક ગ્રંથોનાં નામની યાદી

- The History of Hindostan** (Translated from the Persian)
(in 3 vol) Alexander Dow
(Printed in 1792)
- History of the Military Transactions of the Br Nation
in Indostan from 1745** Robert Orme
(Printed in 1830)
- History of Br India** James Mill
(in 3 vols)(Printed in 1817)
- The History of the Br Empire in India**
(in 6 vol) Edward Thornton
(Printed in 1841-5)
- The Rise of the Br Power in the East**
Mountstuart Elphinstone
Ed by Sir Edward Colebrooke
(Printed in 1887)
- History of Br India** Hugh Murray
(Printed in 1856)
- Comprehensive History of India Civil, Military and Social**
(in 3 vol) Henry Beveridge
(Printed in 1862)
- History of India** Marshman (in 3 vol)
Abridgement (Printed in 1873)
- The Decisive Battles of India (1746 to 1849)**
Col Malletson
(Printed in 1883)

England and India R. C. Dutt

Br. Dominion in India Alfred Lyall

(First Ed. 1894)

Historical Geography of the Br. Dependencies vol. VII

India - Part 1, 2 P. E. Roberts

The Roman and the Br. Empires Bryce

History of India Ed. A. V. W. Jackson Vol. 8 -

by Sir A. Lyall

Oxford History of India Vincent Smith

Cambridge History of India Vol. V

The Making of Br India (1758-1858) Ramsay Muir

Fall of the Mughal Empire (vol 1, 2, 3) J. Sarkar

" Keene

Rise of the Christian Power in India.

(vol. 1-6) Major Basu

मराठी रियायत (मराठी) उत्तर विभाग पु० १, २, ३ जे.स. सरदेसाई

ब्रिटिश, रियायत खंड-१, २

"

मराठा व अंग्रेज न. वि. केळकर

नाना फडनवीस खरे

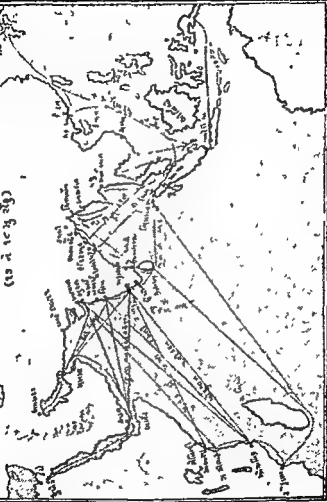
मीर कासम हरिहरनाथ छात्री

Rise & Fulfilment of Br. Rule in India

Thomson & Garratt (Pub. in 1934)

A Short History of India Moreland & Chatterjee

હિંદી મહાસાગરના વેપાર માર્ગો (૧૭ ને ૧૮ મુ સુધી)

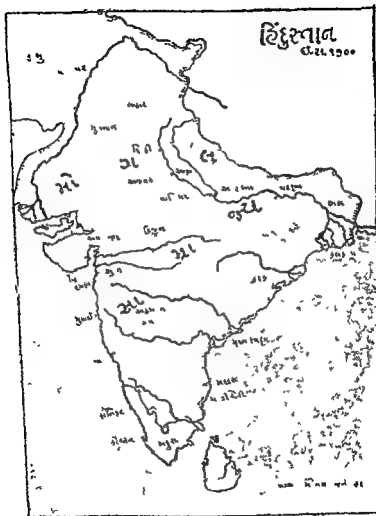

ହିନ୍ଦୁસ્તાନના

જૂના વેપાર-માર્ગો

(૭ ને ૧૮ મુસૈર)

भारत राज्य - १९००

હિંદુસ્તાન

ઈ સ ૧૯૮૫

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય - ૧૯૮૫

હિંદની અંગ્રેજ વેપારશાહી

[ઈ. સ. ૧૧૦૦-૧૮૦૦]

પ્રાસ્તાવિક

હિંદ ઉપર અનેક પ્રજાઓએ ચડાઈઓ કરી છે. કયા દેશ ઉપર નથી ચડઈ? પણ હિંદ ઉપર ચઢેલી છેલ્લી — અને આરા રાખીએ કે છેલ્લેલી — ચડાઈ (૧) એક નોખી જ ભાત પાડનારી છે. દેશો પર ચડી આવનારી પ્રજાઓ સામાન્ય રીતે તે તે પ્રદેશની આદિપ્રજા જોડે લડી-વઢીને જાંપે છે અને મેળ સાથે છે, અને એક પ્રજા બનીને ત્યાંની વતની થઈને રહે છે; અથવા આવીને લૂંટફાટ કરી પાછી પોતાને રસ્તે પડી જાય છે. લગભગ ૧૬મા સદી સુધી હિંદમાં ને દુનિયામાં બધે આ પ્રકારનો સામાન્ય વહીવટ ચાલતો જોવામાં આવે છે. પરંતુ તે સૈકાથી યુરોપની પ્રજાઓ પોતાનું વહાણવડું ખીણવી તેને જોરે પરદેશ ખેડતી થઈ, અને તેમણે નવો ધારો પાડ્યો તે એ કે, નવીન પ્રદેશની આદિપ્રજાને યા તો ખતમ કરવી ને પોતે ત્યાં વસવું, અથવા તો તેને ગુલામ રાખી પોતે સ્વદેશ રહ્યા રહ્યા તેની પર રાજ્ય કરવું.* હિંદ કમનસીબ જોએ યુરોપની આવી ચૂડમાં

* જેમ કે, ગોરી પ્રજાઓ દક્ષિણ અમેરિકા મઈ અને ત્યાં વસવાટ કરી, સ્વાતંત્ર અમેરિકન રાજ્યો આજે આપણે જે જોઈએ છીએ, તે બધાં સ્થાપનાં તે રાજ્યોમાં પ્રજાસકર કે વર્જીત કરના પ્રશ્ન કેવો ઠીક થયો છે, તે પણ ઇતિહાસગાથી જોવા મળે છે. ખીજા પ્રકારના ગોરા આફ્રિકાને કાબડો આપણા દેશનું અંગ્રેજ સામ્રાજ્યસ્થાપન છે. અંગ્રેજ અહીંના વતની ન બન્યો, અને તે મજૂરીભર દણ એ ઇતિહાસમાંથી જોવા મળે છે તેને અહીંના વેપારોજગારની પાસ છે, અને તે અર્થે રાજકીય કાળ જોઈએ, તે માટે.

આવ્યું અને આજ સુધી તેમાં છે. હિંદની છેલ્લી ચડાઈની આ એક નવીનતા—ચડી આવનાર લોક પરદેશી ને પરદેશી જ રહે છે અને વતની પ્રગ્લને પોતાના આર્થિક અને લશ્કરી તથા રાજકીય પાશમાંથી છોડતા નથી.

ખીજું, તેમના આવવાની સાથે, અગાઉ આવેલી અને વસી ચૂકેલી પ્રગ્લઓ વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે સંધાતો જતો હતો તે મેળ રથગિત થઈ ગયો, એકપ્રગ્લ બનવાની સહજ પ્રક્રિયા, આમ પરદેશી જ રહેવાના સંકલ્પવાળા આક્રમણને લઈને, અકાળે અટકી ગઈ. બધે, ઉપર કહેલી ઐતિહાસિક અસ્વાભાવિકતાને ટકાવવાને માટે, તે મેળ રથગિત કરવાના સતત પ્રયત્નો થતા જોવા મળે છે. પોતાને જ જો સમાજવાનું હોય તો હિંદુ મુસ્લિમો વચ્ચે ક્યારના એક થયા હોત, તે જુદા ને જુદા જ રહેના લાગના કરે છે, અને વખત કવખત ઉપર એનું પ્રદર્શન ગોઠવાય છે. આ બેદનીતિ ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યવાદનો મૂલમંત્ર થઈ પડી છે.

એક ત્રીજી નવીનતા પણ છે: આ છેલ્લી ચડાઈ પૂર્વના જેવી ચડાઈ નહોતી. ગોરી ખ્રિસ્તી પ્રગ્લઓ હિંદની સ્વદેશી રાજસત્તાને કસરતી અને કુરનિસો બળવી વેપારની છૂટ માગતી આવી, અને તેમાંથી વેપારશાહી રચાઈ, જેને ૧૯મી સદીની રાજકીય પગિબાણમાં સામ્રાજ્ય કહેવાયું. આ વેપારશાહી અને તેમાંથી જન્મેલી સામ્રાજ્ય શાહી એ, જૂની ચડાઈઓના પ્રકારને હિસામે, એક નવીનતા જ લેખાવી જોઈ એ. એ સ્થાપવા માટેની રીતિનીતિ પણ પૂર્વની ચડાઈઓ જેવી નહોતી.

આ નવો પ્રકાર જગતના આધુનિક (એટલે કે ૧૯મી સદીથી શરૂ થતા) ઇતિહાસની જડ છે, અને જગત હજી એ પ્રકારથી પરવાર્યું નથી. ને તેમાંથી વિશ્વવ્યાપી બે મહાન યુદ્ધોની માતના જગતે વેડી છે. હજી તે ચાલુ રહે છે કે કેમ તે વિશે ખાતરીબંધ બાંધે જ કશું કહી શકાય એમ છે.

હિંદમાં આ રીતે અને સાથી બન્યું, એ આધુનિક હિંદના ઉદ્યના પાયામાં રહેલો ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસમાં જે મંથ્યયુગીન હિંદની પરંપરા-કથા રહેલી છે તે તેની જ જોડે અદ્ભૂતીયીન યુગની આપણી ઉદય-કથાનાં પણ ખીજ અને એ પરંપરાની પણ કથારી અને સ્વાભાવિક બિંદુઓ સમાયેલી છે. તેથી, આ યુગનો ઇતિહાસ પામવાને માટે, આ આખા સમાહારનો સાથે સાથે અને સમુક્તિક વિચાર કરવો જોઈએ; તો તે સાચો કરે.

આમ કરવામાં કાંઈ રખે માને કે, ઇતિહાસની સત્યતા પર દોષ આવે. ઇતિહાસ એ પ્રજાના પુરુષાર્થ અને તેના પ્રારબ્ધ બેઠિની ઓતપ્રોત કથા છે.* કાળનદીમાં વહેતા બનાવો એમાં, તેથી કરીને, આવે છે. પરંતુ એમનું લક્ષ્ય-સૂક્ત, કાર્યકારણબાવસંહિત માળખું એ ઇતિહાસ નથી. ઘટના-પરંપરાના પ્રવાહમાં અચૂક રહેલી કાર્યકારણ-બાવની સંકસના મોનવશુદ્ધિને સૂઝે એવી વિચારણી, એ પણ ઇતિહાસનું કામ છે. પ્રો. સીલી સાયુ* કહે છે કે, ‘ઇતિહાસમાં, બપાનોને પ્રશ્નોના રૂપમાં ફેરવવા ઉપર બધો આધાર છે.’ અથવા બ્રાઈસ કહે છે તેમ, ‘તારણ અને તત્વકથન એ ઇતિહાસના પ્રાણ છે; તે ઇતિહાસને જીવિમાલ બનાવે છે—તેને એકતા અર્પે છે.’

આ રીતે ઇતિહાસ નિહાળવાનું કામ બનાવોની માળાને કેટલોક કાળ વીતે ત્યાર પછી થઈ શકે છે, એ ખરું. એ કામ પૂરેપૂરી સત્યનિષ્ઠા અને બને તેટલી રાગદ્વેષોથી પરતા સાધીને કરવું કે થવું જોઈએ, એ પણ ખરું. પરંતુ એ રીતે રજૂ થતા ઇતિહાસને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, અને જાણીતા ઇતિહાસો એ ઢબે રજૂ થયેલા છે. હિંદની અંગ્રેજ વેપારશાહી (ઈ. સ. ૧૬૦૦-૧૮૫૭ સુધીની) અને ત્યાર બાદ નામાંતરિત થયેલી તે જ વસ્તુ—સામ્રાજ્યશાહી (૧૮૫૮થી

* પ્રજાકીય પુરુષાર્થ તે તે પ્રજાનાં સ્વભાવ અને સંસ્કૃતિ તથા શક્તિ-અશક્તિમાથી જન્મે છે; અને તેનું પ્રારબ્ધ સમય પ્રબળોના સંબંધથી તે તે પ્રજાને વ્યક્તિત્વ મળે છે. એ મુજબ તે છે. નેપથિલ પુરુષાર્થ-પ્રારબ્ધ જન્મ, પ્રજાઓ માટે પણ આ ઢબે વિચાર કરવો એ જ સાચું થાય.

શરૂનો ઇતિહાસ આજના હિંદના ઉદ્યની દૃષ્ટિએ સળગ નિહાળવો, એ એનો સાચો અભ્યાસ ગણાય. એ અભ્યાસના બે ત્રણ ચોખ્ખા તબક્કા છે. આ પુસ્તકમાં તેનો પહેલો તબક્કો પૂરો થાય છે. અનેક ગોરી પ્રજાઓ આપણા દેશમાં બિતરી પડી, તેમાંથી છેવટે અંગ્રેજ પ્રજા તે બધીમાંથી કાઢી, અને વેપારી થઈને આવેલી તે પ્રજાએ વેપારશાહી—વેપારીની હકૂમત—સ્થાપી આ પહેલો તબક્કો ૧૮માં સિકાને અતે પૂરો થઈ જાય છે, આ પુસ્તકમાં તેટલો ઇતિહાસ આવે છે,

ખંડ ૧ લો ગોરા ખ્રિસ્તી વેપારીએ।

‘પૂર્વના વેપારનો પૂરેપૂરો કબજો એ દેશના હાથમાં આવશે તે આખી વેપારી આલમને હોરનાર ને કાજમાં રાખનાર યરી’

—સર ચાર્લ્સ ડેવનન્ટ (૧૭મું સેક્ટ)

‘વેપાર એ શાંતિનો કે શાંતિપૂર્વક કરાતો હોય છે, એ અવાંચીત હેતુસાસ છે; હાકીતો ઇતિહાસ એને ખોટું કરાવે છે’

—આલ્ફ્રેડ લાયલ

૧. ઈ સ. ૧૪૬૨, ઈ સ. ૧૪૬૮
૨. ગોવા અને બટિવિયા
૩. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની
૪. પાંડિચેરી
૫. વેપાર પર કાબૂ

સાલવારી

- ૧૪૬૨ દેવેનસ અમેરિકા આગળ અપદાઈ પડ્યો.
 ૧૪૬૮ વાસોન્ડી-ગામા હિંદ ખેડાયો.
 ૧૪૭૦ કેપ્રલ હિંદ આન્ધો, દાવીનમાં દોડી કરી.
 ૧૪૭૨ પેપ અલેક્ઝાન્ડરે પોર્ટુગલના રાજાને હિંદના વેપાર ઇન્ને સ્વાધી કરાવ્યો.
 ૧૪૭૩ આફ્રિકાન્ડે આસ્ટુરકે ખેડેલી વાર હિંદ આન્ધો.
 ૧૪૯૦ આસ્ટુરકે ગાવા લે છે.
 ૧૪૯૫ આસ્ટુરકેનું મરણ.
 ૧૫૦૦ લંડન ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની રચાયઈ. /
 ૧૫૦૨ હથ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની રચાયઈ.
 ૧૫૧૨ અથેલેની દોડી—ચુરલ.
 ૧૫૧૫ સર ટોમસ રો—મેગલ હરવારમાં બેલચી.
 ૧૫૩૦ શુભસાતમાં મોટો દુકાળ.
 ૧૫૩૬ ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ—મદ્રાસની કિલ્લેખો.
 ૧૫૪૦ લૂગલીમાં—(કલકત્તા)—અથેલ દોડી રચાયઈ.
 ૧૫૪૪, ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની રચાયઈ.
 ૧૫૫૮. અથેલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ટ્રુલઈ બેટ અર્થે, તેમજે ત્યાં અગ્રણ્ય થાયું નાખ્યું.
 ૧૫૮૧ જંગાળની અથેલ દોડી અને મેગલ બારસાહ લી પડ્યા.
 ૧૫૯૦ સમાધાન થયું, કલકત્તામાં અથેલ દોડી. અંતનમરમાં ફ્રેન્ચ થાયું થયું.
 ૧૫૭૪ ફોર્ટ આર્ટિન પંડિચેરી રચાયે છે.
 ૧૫૮૮ નવી અથેલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની રચાયઈ.
 ૧૫૯૩ હથ લોક પંડિચેરી લઈ લે છે.
 ૧૫૯૬ ફ્રેન્ચ-હથ-સાધિની ફ્રેન્ચ પંડિચેરી થાયું ફ્રેન્ચને મળ્યું.
 ૧૭૦૨ ન્હી ને નવી અથેલ કંપનીએનું બેલચું.
 ૧૭૦૭ અયોરંગઝેનનું મરણ.

ઈ. સ. ૧૪૯૨, ઈ. સ. ૧૪૯૮

યુરોપમાં ૧૫મું સૈકું અપૂર્વ ઉદયનો કાળ ગણાય છે. આ ઉદય અનેકવિધ હતો. તે કાળમાં જ પોપની ધર્મશાહીમાં સ્પષ્ટ નામના જર્મન સાધુએ ગાળકું પાડ્યું હતું, અને એમાંથી ઉત્તર યુરોપનાં રાજ્યોમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મનો ઉદય થયો હતો. તે કાળમાં સામાન્ય સોફા પણ જ્ઞાન મેળવવાનો અધિકાર હાથ કરવા લાગ્યા હતા, અને તેથી તેઓ નવા નવાં સાહસો પણ કરવા લાગ્યા હતા. આ સાહસમાંથી બે એવાં હતા કે, તેમનું પરિણામ તે વખતે કોઈએ સ્વપ્નમાં પણ નહિ કદાચ હોય એવું ક્રાંતિકારી આવ્યું છે. આ બે સાહસ તે સાદી સાગતી બે ભૌગોલિક શોધો — ૧. ઈ. સ. ૧૪૯૨માં ક્રેસ્ટબ્રસે અમેરિકા પાસેના ટાપુઓ પહોંચા બોધા તે. ૨. ઈ. સ. ૧૪૯૮માં વાર્કો-ડી-ગામાએ ‘ગૂડ હોપ’ જૂશિર વાટે હિંદ આવવાનો દરિયાઈ માર્ગ શોધ્યો તે.

આ બે શોધોના મૂળમાં એક મોટી વાત રહેલી હતી. તેમાં જગતના ઇતિહાસના એક સૈકાંજૂના પ્રકરણ પર પાણી ફેરવવાનો સંકલ્પ પડેલો હતો. તે પ્રકરણ એટલે પૂર્વ અને પશ્ચિમ — યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેનો વેપાર. આ વેપાર ૧૫મા સૈકા સુધી જમીન-માર્ગે ચાલતો. હિંદી મહાસાગરમાં યઈને પૂર્વનો જથ્થો માર્ગ — અને કેવો માર્ગ! જેના વગર યુરોપનું જીવન અટકી પડે. જેનાથી અનેક પ્રજાઓ ધનવાન થતી આવી હતી. જે કાચા સોનાની પીળાશથી માઠો પોલોની આંખો અંજલિ ગઈ હતી. — એ જથ્થો જ્ઞાન રાતા સમુદ્રમાં યઈને ઇજિપ્ત વાટે કે ઈરાની અખાતમાં યઈને સીરિયા વાટે જૂમખ્ખમાં જતો, અને ત્યાં વેનીસ જિનોવા બંદરે વિતરતો. અને ત્યાંથી યુરોપમાં વધે વેચાતો.

આ આખો વેપાર લગભગ અરબી લોકોને હાથ હતો. તેને જોરે તેઓ ઠેઠ યુરોપમાં રહેત સુધી હકૂમત કરી બેઠા હતા. એટલું જ નહિ, ઇસ્લામની આ જયપતાકા પોપશાહીને પણ ખૂંચતી હતી. પોપે યુરોપનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોને ઇસ્લામ સામે જોડાદ ખેડવા પાછળ વાળ્યાં હતાં. ૧૪મા સૈકામાં ફોર્ટ-સેન્ટોપલ પડ્યું અને ૧૫મા સૈકાના પ્રારંભમાં રહેને આરબોને પોતાને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા. એ જ નવચેતનના ચિરાગરૂપે તે દેશે ડોલ્બસને ૧૪૯૨માં વહાણવડું ખેડવા ગ્રેયો અને નાનકડા પોર્ટુગલ દેશે ૧૪૯૮માં વારકો-ડી-ગામાને મોકલ્યો.

બેહતો — અરે, આખા ઉત્તર પશ્ચિમ યુરોપનો ઇરાદો એક હતો અને તે હિંદ અને પૂર્વના દેશોએ જવાનો દરિયાર્ધ માર્ગ ખોળવાનો. ડોલ્બસે વિચાર કર્યો કે, પૃથ્વી ગોળ છે, તો જો હું પાશ્વર દરિયો પાર કરું તો સામે કાઠે મને હિંદનો પૂર્વકિનારો હાથ લાગશે. તેમ કરતાં તે અમેરિકા જોડે અથડાઈ પડ્યો. પોર્ટુગીઝ લોઠા આફ્રિકાને કિનારે વહાણો લઈને ફરતા હતા. તેમણે હિંદ જવાને માટે તે કિનારે કિનારે આગળ જવા વિચાર્યું. ઈ. સ. ૧૪૮૫ સુધીમાં બાથોલોમ્યુ ડિયાઝે ‘ગૂડ હોપ’ બુશિર સુધીનો કિનારો જોઈ કાઢ્યો હતો. વારકો-ડી-ગામાએ એનું કામ પૂરું કર્યું.

સિસ્તન બંદરેથી ૧૪૯૭ના જુલાઈમાં તે નીકળ્યો; નવેમ્બરમાં તે ગૂડ હોપ પહોંચ્યો. ત્યાંથી કિનારો વળાંક લેતો જોઈ તે રાજી થયો. ધારણે ધારણે તે માડાગારકર થઈ મેંબાસા નજીક મેલિન્ડી બંદરે આવી. સારે નસીબે અહીં એને ગુજરાતનાં વહાણો મળ્યાં ને તેમાંથી એક ગુજરાતી ભોમિયો તેણે કરી લીધો. ઈ. સ. ૧૪૯૮ના મે માસમાં એણે વારકો-ડી-ગામાને કાલીકટ પાસે સહીસલામત ઉતાર્યો. આમ એક ભારે ક્રાંતિકારી મોડું કામ સાવ સાદી રીતે ડી-ગામાએ પૂરું કર્યું.

પોપે આ બે દેશોને ધન્યવાદ આપ્યા; તેમને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા, અને ફરમાન કાઢ્યું કે (ઈ. સ. ૧૪૯૪-૫ અને ઈ. સ. ૧૫૦૨), પશ્ચિમ બંડનો ભાગ ખોળનાર રહેત તે બંડમાં

ખ્રિસ્તી ધર્મ દેશાને અને પોતાનો ઝડો રોપે; પૂર્વ ખંડમાં જનનાર પોર્ટુગલ^૧ તે ખંડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ દેશાને અને પોતાનો ઝડો રોપે. આમ યુરોપ બહારના લગભગ આખા જગતની કાળવણી કરી પોપે માન્યું કે, રાજ્યો લડતાં મટશે અને ખ્રિસ્તીધર્મપતાકા પોતા સિરાપના નાસ્તિક માનેલા બધા મુલકોમાં જિંડશે. પરંતુ બન્યું એવું કે, નવી દુનિયા ને નવા વેપારની આ નવી રોપે યુરોપમાં જે દલદુખીજ રોપ્યું, ત્યાં જ એક પ્રકારની એવી નાસ્તિકતા ઉત્પન્ન કરી, કે જે, દેશકાલના ફેરફારને લઈને તેના બાજુ રૂપમાં જુદું લાગવા છતાં, આજ સુધી યુરોપને આંતરયુદ્ધને ચકડોળે ચડાવ્યા કરે છે; અને ખીણ બાજુથી જગતની અન્ય પ્રજાઓને પોતાની ચૂડમાં લીધા કરે છે.

યુરોપના જે જ દેશોને પોપે વાવચ્ચંદ્રદિવાકરો સત્તા આપી, તેથી ઉત્તર યુરોપનાં ધીમે ધીમે ઉદય પર આવતાં ને તેથી આ વહેંચણીમાં મોડાં પડેલાં રાજ્યો માટે હિંદ કે અમેરિકા જવા માટે માર્ગ ન રહ્યો; એટલે તેમણે પૂર્વ જવાનો ત્રીજો માર્ગ શોધવા પાછળ મન ક્યું. દુનિયાના નકશામાં યુરોપનો વાવવ્ય ખૂણો જુઓ. ઉત્તર યુરોપના લોકે વિચાર્યું કે, ત્યાંથી આપણે પશ્ચિમમાં જઈએ તો આપણને તે તરફ મઈ હિંદનો સ્વતંત્ર રસ્તો મળે, કેમ કે રૂપેન પોર્ટુગલ પોતાને મળેલા ઇન્જરામાં કાઈને પેસવા દે એમ નહોતું. તેમના આ પ્રયત્નોથી ઉત્તર અમેરિકાનો ઉત્તર ભાગ શોધાઈ ગયો ખરો; પણ મુખ્ય મુદ્દો ન સધાયો. એટલે ઉત્તર યુરોપના તથા પ્રેટિસ્ટન્ટ મુલકોએ — હોલેન્ડ, ઇંગ્લંડ, અને ફ્રાન્સ — પોપની આજ્ઞા આધી કરી અને થોડાંક વર્ષ બાદ રૂપેન પોર્ટુગલ જોડે સ્પર્ધા રાંધે કરી; અને

૧. પોપે ખાસ ફરમાન કાઢી તેના રાજને “ઈથિયોપિયા, અરેબિયા, પર્સિયા અને હિંદના વહાણવટા, વિજય, અને નેપારનો સ્વામી” — એવા ઇલકાબ આપ્યો.

૨. આ સ્પર્ધાના ઇતિહાસ એટલે ઇંગ્લંડના વહાણવટાના ઉત્કર્ષનો ઇતિહાસ. તેને માટે ઇંગ્લંડના ખલાસીઓ ધરદરિયે લૂંટફાટ ને ચાંચિયાગીરી પણ કરતા અને રૂપેન વગેરેનાં લાઘાં વહાણ લૂંટતા. આમાં તેમને રાજ્ય વરફરી કેવી મદદ અને શાખારી તથા માનઅકરામ મળતાં, એ એક રસિક

તેમાં ફાવ્યા બાદ, એ ત્રણે પોતે જ માહોમાંહે લડવામાં વળગ્યાં. આમ ૧૬મા સૈકાથી જે સ્પર્ધા શરૂ થઈ તે ૧૭મા અને ૧૮મા સૈકા સુધી ચાલી, અને તેમાં છેવટે અંગ્રેજો જ આપણા દેશમાં બાકી રહ્યા, અને અહીંનું રાજ તેમણે પચાવી પાડ્યું.

પ્રથમ યુરોપીય પ્રજાઓની સ્પર્ધા પર બિડતી નબર કરીએ.

૨

ગોવા અને બટવિયા

“વેપારી નફા અને હકોને માટે યુરોપની પ્રજાઓ હવે એકબીજા અગતી હતી જે લઢાવો લેવા તેઓ અધડતી હતી તેની કિંમત ત્યારે પણ તેઓને ખૂંચૂરી માલૂમ હતી. અને પછીના ઇતિહાસે પુરવાર કર્યું” છે કે, અધડતી પ્રજાઓનાં પોતાના દેશનાં ધન, આબાદી, અને રાજકીય મહત્તા કે ઉપર-દાવ એ અધડામાં મળતા જય કે પરાજય પર ધણું અવલંબતાં હતા. રથેનની મહાન સેનાઓ અને આરમારો પરદેશથી આયાત થતા માંસથી મળતી આવક ઉપર નબતી હતી; હવે પ્રજાએ પોતા થરના પરદેશી રાજ્યની ઝીંક ઝીલવામાં દેખાડેલા અડગ સામના-બળને તેમનો દરિયાઈ વેપાર પોષતો હતો; અને ઇંગ્લેન્ડની મોટાઈ તેના જગવ્યાપી વેપાર પર બેસી થઈ છે, એ ઉપાડું છે. ૧૭મા સૈકામાં દરિયાઈ વેપારની સૌથી વધુ મહત્ત્વની શાખા એશિયાના માલની આપ-લે હતી અને (યુરોપના) દરેક સમ્રાટી સરકાર તે વેપારનો કબજો લેવાની લડતમાં સીધી કે આડકતરી રીતે ભાગ લેતી હતી”

—આર્થર હાથલ

ઈ. સ. ૧૪૯૯માં વાસ્કો-ડી-ગામા સ્વદેશ પાછો ગયો કે તરત ત્યાંથી ડેવલ નામના કમાનના હાથ તલે ૧૩ વહાણોનો કાર્વેલો થયા કે તે જમાનામાં યુરોપ બહારના દેશોમાં ત્રણી પ્રજાઓ આવી જ દોષિત નીતિરીતિઓથી ફાવી શકતી. આપણે જોઈશું કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની મોકરીમાં ‘નેન્ટલમેન’ તો ન જોઈએ એવી સાફ નીતિ જ કહેવાતી. અને ૧૬મા સૈકા સુધી ભાગ્યે જિયા ગણાતા ‘નેન્ટલમેન’ અંગ્રેજો દિવમાં કામ કરવા આવ્યા છે જોકે, દિવના વેપારની લૂંટમાં તો તેમનો આગ્રહ ભાગ રહેતો.

હિંદુ રવાના કરવામાં આવ્યો, અને એમ વરસોવરસ વહાણોની અવરજવર શરૂ થઈ ગઈ. હિંદુમાં આવતા થયા એટલે પોર્ટુગીઝોએ જોયું કે, અરબી વેપારીઓને ઠાણ્યા વગર કામ ચાલે એમ નથી. અને ખીન્તુ એમણે એ જોયું કે, ઝામોરીન મુસલમાન નથી પણ ખીન્તુ* ધર્મનો છે.

ઝામીનના રાજાને ઝામોરીન જોડે અણખનાવ છે, તેથી ઝામોરીન જોડે ન હાવે તો ઝામીનનોય આશરો લેવાનું, આ પહોંચેલા વેપારીઓએ જોઈ કાઢ્યું અને તેમ વત્સો પણ ખરા! કેમ કે, હિંદુનો અરબી વેપારી પણ પોતાના હિપરનો ભય ઠળા ગયો અને તેણે ઝામોરીનને, આ નવા લોકને ન સંઘરવા, સમજાવવા માંડ્યું. આમાંથી જે મંડિામાંડે તમાતરી ભગી તેમાંથી પોર્ટુગીઝ લોક પોતાનું ચડિયાતું નૌકાખળ જોઈ ગયા; અને એને જોરે દમદારી અને લડાઈ સુધીનાં સાધનો લેતાં પણ પાછા પડતા નહિ. એમણે એ પણ સમજી લીધું કે, પોતાની માલકીનું ચાલું જો ન હોય, અને એને કિશ્તેબધી કરી રક્ષણ માટે તૈયાર ન થઈ હોય, તો હિંદુની ત્યારની રિયતિમાં ટકાવ એમ નથી.

આ કામ સંગોપાંગ પાર પાડનાર પોર્ટુગીઝ વાઈસરોયનું નામ આલ્ફોન્સો આલ્બુકર્ક છે. હિંદુના ૧૬મા સૈકાનો પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસ રચનાર એ પુરુષ છે. તેણે મધ્ય દીપકલ્પથી માંડીને ઠેઠ રાતા સમુદ્રના નાકા સુધીનો હિંદી મહાસાગર પોતાને કબ્જે કર્યો. માત્ર એકાદ એ ન લઈ શક્યો, અને ખીન્તે વર્ષે (૧૫૧૫) મરી ગયો. એ મુખ્યત્વે દરિયાઈ સામ્રાજ્ય હતું. એવડા મોટા વિસ્તારમાં પડેલા એ સામ્રાજ્યનું કેન્દ્ર નાક્કી કરવું જોઈએ, જેથી ત્યાં રહી પોર્ટુગીઝ વાઈસરોય પોતાનું કામ કેરી શકે. શરૂમાં આલ્બુકર્કનો વિચાર હતો કે, પોર્ટુગીઝનું પ્રથમ સ્થાગત કરનાર ઝામોરીનનું ઠાણીકટ જ તેની

* એક ભણવા જેવી વાત છે : વાસ્કો-ડી-ગામા ઝામોરીનને મળવા આવ્યો ત્યારે હિંદુ મંદિર જોઈ તેણે કહ્યું કે, તે ખસી નથી એટલે ખ્રિસ્તી દેવળ જ હશે. અને તેમાં જઈ તેણે પ્રાર્થના કરી! ધર્મોમાં ખ્રિસ્તી, મુસ્લીમ

પાસેથી ઝૂંટવી લેવું; પણ તેમાં તો આત્મચુક ન ફાવી શક્યો. એવામાં તેને એક એવી આગાહ બાતમી મળી કે તેનાથી તેણે બીજાપુર રાજ્યનું ગોવા શહેર ઝડપી લીધું.

ટિમોશુ નામનો એક હિંદુ આ કિનારે ચાંચિયાનો ધંધો કરતો હતો, ને પોર્ટુગીઝનો મળતિયો હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૫૧૦માં આત્મચુકને ખબર આપી કે ગોવા બંદર અરક્ષિત પડ્યું છે. એ વખતે આત્મચુક રાતા સમુદ્ર તરફ નૌકાસિન્ય લઈને જતો હતો, તે વચ્ચે જ રોકાઈ ગયો, અને ઈ. સ. ૧૫૧૦માં ગોવા ઝડપી લીધું. બીજાપુર રાજ્યનો રથાપક અદીયશાહ તે પાછું લેવા આવ્યો, પણ આત્મચુક પાસે ત્યાં સુધીમાં તેના દેશથી નવું લશ્કર આવેલું, તે વડે તેણે તેને હાથથી ઠાક્યો. આમ ગોવા પોર્ટુગીઝને હાથ ગયું અને ત્યાં તેમણે પોતાના દરિયાઈ સામ્રાજ્યની ગળધાની કરી, તે આજ સુધી, એ સામ્રાજ્ય બ્યારે ગયું છે ત્યારે પણ, તેમના હાથમાં છે.

સોળમું સૈકું પૂરું થતાં પોર્ટુગીઝનાં વળતાં પાણી થયાં. ઈ. સ. ૧૫૮૦માં તે દેશ જન રપેનના રાજને કબજે ગયો. અને રપેનને હિંદી મહાસાગરના સામ્રાજ્ય કરતાં આટલીટિંગું વધારે રુચતું હતું, એટલે તેમણે પોર્ટુગીઝ પ્રજાનું કરેલું-કારવેલું બરાબર સંભાળ્યું નહિ. જોકે પોર્ટુગીઝ પ્રજાને તે સંભાળી રાખવા પરવાનગી આપી હતી. પરંતુ તેની પ્રાસેથી તે ઝૂંટવી લેનારે પ્રજા નવો રાત્રી જાળ્યો, તે ડચ પ્રજા.

હોલેન્ડ દેશ ૧૫મા સૈકા સુધી રપેનના કબજામાં હતો. યુરોપમાં આવેલી નવી જાગૃતિમાં ૧૬મા સૈકામાં તે સ્વતંત્ર થયો, અને તેનાં વડાણે પણ દરિયા ખેડવા લાગ્યાં. ૧૬મા સૈકાને અંતે તેમણે દિંદના વેપાર બાજુ પણ નજર નાખી અને તેને માટે ઈ. સ. ૧૬૦૨માં તે દેશે એક મોટી-વેપારી પેટી રથાપી અને સરકારે તેને પોતા યદી પૂરેપૂરી મદદ કરી. આ પેટીએ હવે પોર્ટુગીઝને દિંદમાંથી ધોતી કાઢવાનો સંકલ્પ કર્યો.

એ કામમાં એને અગ્રેજોની મદદ પણ મળી, કેમ કે, આ જ

બરસામાં (ઈ. સ. ૧૬૦૦) અંગ્રેજ વેપારી પેટ્રી—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની—પણ સ્વાર્થ અને તેઓ હિંદને સુરત પંદરે (ઈ. સ. ૧૬૧૨) પહોંચ્યા હતા. વળી, યુરોપમાં તે વખતે આ બે રાજ્યો સ્પેનનાં સરખાં શત્રુ હોઈ, સંમોન શત્રુભાવે પરસ્પર મિત્ર બન્યાં હતાં.

પોર્ટુગીઝ પેટે ડચ (કે વલંદા) લોકે પણ હિંદમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપવાની હતી. તેમણે બેઈ કાદશુ* કે, પોર્ટુગીઝ લોટાએ ઈસ્ટ ઇન્ડિઝ ટાપુઓમાં બેઈએ તેવા લશ્કરી બદોગસ્ત નથી રાખ્યો. તે પરથી તેમણે ત્યાં જ ચાલું નાખવાનું જોર કર્યું અને ઈ. સ. ૧૬૧૬માં જાન પિટરસન કોએન નામના ડચ વાઇસરોયે જાહાજ નામનું જાવા બેટ્રનું ગામ લઈને તે જગાએ બટેવિયા શહેર સ્થાપ્યું. આ જ શહેર વલંદા સામ્રાજ્યની રાજધાની બન્યું, અને એ સ્થાપનારને તે સામ્રાજ્યના મુખ્ય સંસ્થાપકની નામના ઇતિહાસમાં મળી છે.

ડચ લોકે બટેવયામાં ધામા નાખી પોતાની નગર હિંદમાં લંબાવી. તેમણે જગાળાના ઉપસાગરમાં પણ પગપેસારો કર્યો અને કલકત્તા પાસે ચિનસગ ને મહલીપદમ નાગાપટ્ટમ સુધી પોતાની વેપારી ફાડીઓ ખોલી. પશ્ચિમ કિનારે સુરત સુધી તેમણે પયારો લંબાવ્યો. અને સત્તરમા સેકાના અર્ધ ભાગ સુધીમાં તો પોર્ટુગીઝ સત્તાને તેમણે નામરોય કરી દીધી. એટલે આપણા દેશમાં વેપાર કરવાને મિથે આવેલી ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ ખાતે હવે બે રહી—વલંદા અને અંગ્રેજો.

ઉપર બેંચું કે, તેમણે શરૂઆત તો પરસ્પર મિત્રતાથી કરી. પણ બ્યારે તે મિત્રતાના કારણરૂપ પોર્ટુગીઝો વચ્ચેથી પતી ગયા, ત્યારે તે બે હવે શત્રુ થયા, કેમ કે વલંદાની ધાક હોય તો અંગ્રેજો મુખે વેપાર કરી ન શકે. અને તેને કારણે યુરોપમાં પણ તેમનાં મન જિયાં થયાં હતાં. (ઈ. સ. ૧૬૫૨નો અરસો.) એટલે ૧૭મા સેકાનો હવે પછીનો ઇતિહાસ આ બે પ્રજાઓ વચ્ચે, પૂર્વનો વેપાર કબજો કરવા માટેની ઝપાઝપીનો બને છે. *

* હિંદનો અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લાયલ કહે છે.

ઈસ્ટ ઇન્ડિઝમા ઇન્ડિય ને હોલેંડ વચ્ચે જામેલા લાંબા યુદ્ધનો અંત

આ સંલેગોમાં ચતુર અંગ્રેજોએ પોતાનો રસ્તો સમજી લીધો. એક તો એમણે એ ગાંઠ વાળી લીધી કે, મેલય દ્વીપકલ્પ બાજુનો વેપાર મેળવવાનો કે હાથ કરવાનો લોભ છોડવો; બટોવિયા ત્યાંયાંય દુબવા નહિ દે. ડચ લોકોનો કેટલોક ઝઘડો એમ ટાળ્યો. અને બીજો વિચાર એ કર્યો કે, ગોવા અને બટોવિયા માફક આપણી પોતાની કિસ્મેબધી પણ કિનારા પર હોવી જોઈએ.

યુરોપમાં પોર્ટુગલ દેશ સ્પેનથી પાછો છૂટો થયો. (ઈ. સ. ૧૬૪૦). હોલેન્ડની સમાન-ચતુતાને નાતે ઇંગ્લંડ અને પોર્ટુગલ હવે મિત્ર બન્યાં; એટલે સુધી કે ૧૬૬૨માં જે દેશે ગ્રુમ કરાર કર્યો કે પોર્ટુગલનું હિંદમાં રહ્યુંસહ્યુ સાચવવામાં અંગ્રેજો મદદ કરે! પોર્ટુગલ હિંદમાં તો હવે કાંઈ કંઈ શકે એવી રિયતિ જ ગ્હી નહોતી, કેમ કે વધદા લોકે તેમના દરિયાઈ સામ્રાજ્યનો ધણોખરો કબજો કરી દીધો હતો; અને એમની પ્રજા એમના કેર ધર્મજનૂનથી ત્રાસી પણ હતી. છતાં પોર્ટુગલે અંગ્રેજોને એક બારે યાદગાર મદદ કરી તે એ કે, તેની પાસેથી મુગર્ષ બેટ અંગ્રેજોને મળ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૨ની સાથમાં અંગ્રેજ રાજ પોર્ટુગલની રાજકન્યા જોડે પરણ્યો, તેના દેળમાં પોર્ટુગલે આ બેટ આપ્યો. રાજ્યે તે લઈને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ઈ. સ. ૧૬૬૮માં આપ્યો. તે વખતે આખા અંગ્રેજ વેપારની રાજધાની તો સુરત જ હતી; પણ ત્યાંનું તેમનું ચાલું પોતાના માવડી-હકનું નહોતું મુગર્ષ તો તેમનું જ થયું, અને સરસ કુદરતી બારું જોઈ અંગ્રેજ કંપનીએ તેને પોતાનું ચાલું કરી ખીસવવાની શરૂઆત કરી, જેનું અત્યારે સું પરિણામ આન્યું છે તે મુગર્ષ પરથી જોઈ શકાય છે. (પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજ ચાણીની રાજધાની તરીકે સુરત બદલાઈને મુગર્ષ ઈ. સ. ૧૬૮૭થી થયું.)

ખ્રિસ્તી વેપારીઓના કનિયાની વાત આટલે આવતાં, તેમાં

સે વિશાળ વેપારકેન્દ્રની એક પ્રજાની વહેંચણી કરી લીધે જ આવે એવું નિર્માણ હવે ૧૯મા સદી સુધી તેનો આજરી ફેસલો તો આપ્યો નહોતો. ૧૯૧૮ તેની શરૂઆત એવી રીતે દેખાવા લાગી કે, અંગ્રેજે હિંદ વરસ વપારે બિખરે થયો . . . (તેના ઇતિહાસનું પા. ૫૫)

નવી ભળનાર ફ્રેંચ પ્રજાનો ઉદ્દેશ પણ કરવો જોઈએ. તે પ્રજા પણ યુરોપમાં એક દરિયાર્ધ સત્તા બનતી હતી. અને તેમાં તેને હોલેન્ડની સત્તા આડખીલી લાગવાથી તેની જોડે વાંધા પડતા હતા. તેણે હવે હિંદ આશુ પણ ધ્યાન આપ્યું અને ઈ. સ. ૧૬૬૪માં ફ્રેંચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની રચાવી બીજા વરસથી વેપારી અવરજવર શરૂ કર્યો.

ઇંગ્લેન્ડના મુત્સદ્દીઓએ આ સંજોગનો પણ લાભ ઉઠાવ્યો. એ - ફ્રેંચ શત્રુતામાં તેમણે ફ્રેંચ પક્ષ લઈ, પૂર્વના પોતાના શત્રુના ટાંટિયા દીલા કરવાનો લાગ સાધ્યો. એટલે સુધી કે, ઈ. સ. ૧૬૭૩માં ફ્રાન્સ ઇંગ્લેન્ડ ને 'પોર્ટુગલ' ત્રણે મળીને ગુપ્ત કરાર કર્યા હતા કે, ત્રણે રાજ્યોએ એકાએક કાફલો એશિયામાં મોકલીને, ત્યાંની ડચ સત્તાને નાબૂદ કરવી, ને તેનો લાભ ત્રણેયે વહેંચી લેવો !

પરંતુ આ પરથી એમ પણ ન સમજવું જોઈએ કે, અંગ્રેજ મુત્સદ્દી ફ્રાન્સનો દોસ્ત અને હોલેન્ડનો શત્રુ જ હતો. તેને ખબર હતી કે, ફ્રાન્સ તેનો જિગતો શત્રુ ■ અને ડચ લોક જોડે પરવામાં પછી ફ્રાન્સ જોડે પતાવટ કરવાની આવી લાગશે. તેથી લાગ પ્રમાણે અંગ્રેજ મુત્સદ્દી આ વર્ષોમાં ઠોક વાર હોલેન્ડ જોડે પણ થતો. ઉપર જણાવેલી ત્રિપક્ષી સુલેહ બઝનાર અંગ્રેજ મુત્સદ્દી સર વિલિયમ ટેમ્પલ એક જગ્યાએ એવો સલાહ પણ ચર્ચે છે કે, હોલેન્ડ પડે તો ફ્રાન્સ કરતાં વધારે લાભ આપણને થાય કે કેમ; અને તે જો પડે તો આપણે ડચ વેપાર-વહાણવટું અંગ્રેજોને મળે ખરું? તેમાં એને શંકા હતી. પણ તેને એ બીક હતી કે, જો ઇંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સ જોડે ન થાય તો હદાગ્ર ફ્રાન્સ ને હોલેન્ડ મળીને ઇંગ્લેન્ડ સામે થાય. તેથી ૧૬૭૧માં ફ્રાન્સ જોડે થઈ ઇંગ્લેન્ડ હોલેન્ડ જોડે લડ્યું પણ ! અતે ૧૬૭૮માં હોલેન્ડ જોડે ઇંગ્લેન્ડે 'સંધિ' ફરી અને એ ત્રણ જણના ત્રેખડામાંથી પોતે આઘાત નીકળી ગયું, અને હોલેન્ડ ફ્રાન્સ એવાં તો લડતાં રહ્યાં કે, ૧૬૮૭માં બે વચ્ચે સંધિ થઈ ત્યારે બેઉ ખોખરાં થયાં હતાં, જેનો આખો લાભ અંગ્રેજ વેપાર અને વહાણવટાને મળ્યો, ને તેનું કામ વિના આડ-ખીલી આગળ વધ્યું. યુરોપિયનોની વચ્ચે થતી આ લોભની લડાઈઓ એવી દુર્ર હતી કે સર આર્થર લામ્બ નામનો અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર

લખે છે કે, 'પૂર્વના વેપારમા પડેલી તે વેળાની પ્રજાઓમા સામાવાળિયાને હુગવના માટેના સાધનો કે રસ્તા બામત જરાકે પાછુ બેવાપણુ કે વિવેકવિચાર નહોતા.'

યુરોપના આ કનહનું પરિણામ એ આવ્યુ કે, તેમાથી છેવટે ઇંગ્લેન્ડના હાથ મજબૂત થયા અને હોલેન્ડ નબળુ પડી, તેમ પોર્ટુગલને રસ્તે પડી ગયું આજ હિંદમા તો તેનું એકે સરથાન પણ રહ્યુ નથી એના એ દરિયાઈ સામ્રાજ્યના અવશેષરૂપે ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ આજ હયાત છે, જેની રાજધાની બેંગલોર છે *

૩

અંગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની

"તે આપણો પરદેશ સાથેનો વેપાર બની શકે તેટલી બધી હદ સુધી વધારે" જઈએ, તો આપણને એવી શક્તિ અને સપત્તિ મળે કે, તેની સાથે યોગ્ય રીતનાબગ રાખીને આપણે જમતની ગમે તે પ્રભને માન્યા હોવાવાળી શકીએ.

—સર થોમસ ટેલન્ટ

"હિંદની ભૂમિ ખરના આપણાં યાણા તે દેશ અને યુરોપની વચ્ચે માલની આપણે કરવાના અતિ નફાદાર વેપારના મયકો તરીકે કીમતી હતા એટલું જ નહિ પરંતુ ઈરાનના અખાતથી માંડીને પૂર્વ તરફ ભવા સુમાત્રા તથા તેમનાના રાષ્ટ્રોમાં ૧ સીની સમુદ્ર સુધીના આખા દક્ષિણ એશિયાનો ઇશ્વર સાથેનો સમગ્ર વેપાર એ યાણાની ઉપર ટેપીને ચાલતો હતો એમ કહી શકાય. તે હાજે દુનિયાનો વધારેમા વધારે સમૃદ્ધ એ દરિયાઈ વેપારમાર્ગ, તેને આ યાણા ખુલ્લો રાખવા હતા અને ખરેખર તેના અવરજવરને મટે અનિવાર્ય હતા. કારણ કે, જે પ્રભ એ વેપારી અવરજવરને આખો અપનાવી શકે તે પ્રભ પશ્ચિમ યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેનો બધો દરિયાઈ વેપાર કબજે

* આ જ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સામ્રાજ્ય પર દાવવા ચડુ પુદ્ગમા બપાને હમ્બો કરી તેને યોગને વચ કડું ને તેનું જનન થતા હતા તે પડું લેવા જપડે. થડે છે બપાન એ રંગમા સેકામા ઉદય પામેલી એક નવી સમ્રાજ્ય ખોર પ્રભ જ મેળાવ એટલે સામ્રાજ્ય માટેની સાકમારી હજી આ સેકામા ચાલુ જ છે.

કરે અને પાસેના બધા મુદોપીય દેશોને માલ પહોંચાડે. આની વિશાળ કામગીરીના ક્ષેત્ર પર ડગલે ડગલે પોતાનો પ્રભાવ વધારતાં જતાં મળતી સમૃદ્ધિ અને વધતા જતા બળ હવે, આવા પ્રભાવવાળા સ્થાનને ટકાવનારી ખાયારૂપ વસ્તુઓ ધીમે ધીમે કરતાં અંગ્રેજ હાથમાં મજબૂત થતી જાય તેની હવે, પૂર્વમાં અંગ્રેજોની ચક્રવીની પ્રથમ ભૂમિકા સ્વયંમાં આવી હતી”

— આલ્ફ્રેડ લાયલ પા ૫૪

૧

પોર્ટુગીઝ લોક હિંદમાં અને તેજનના ટાપુઓમાં ખરીદી જ કરતા હતા; એનો વેપાર તો તેઓ દેશ જઈને ચલાવતા, હિંદમાં ત્યાંથી કશો માલ લાવતા નહિ; એટલે તે અહીં વેપારી હતા.

જે માલ તેઓ હિંદમાં ખરીદતા તે પોટે તેઓ નગર આંદી આપતા; તે તેમને પોતાને દેશથી ક્ષાવવી પડતી. આ કાળે હિંદીઓને આંદીની ચળક બહુ ગમતી. એટલે પોર્ટુગીઝ લોક એ પૂરતા હિંદીઓને કહતા પણ નહોતા.

તેમના પછી આવનારા વર્તંદા લોક પૂરા વેપારી બન્યા. તેઓએ વિચાર કર્યો કે, તેમનો ઇં ખરીદવા માટે સ્વદેશથી નાણાં લાવવા કરતાં હિંદમાં થતો જે માલ તેમના ટાપુઓને ખપતો હોય, તે જો હિંદમાંથી લેતા જઈએ, તો એક પથ અને દો કાળ થાય. એ ટાપુઓમાં આપણે ત્યાંથી કાપડ, રેશમ ઇં ખૂબ જઈ. વર્તંદા તેના પણ વેપારી બન્યા. તેથી તેમનાં વહાણોને રાત્ર મળી અને તેમના ટાપુઓમાંની ખરીદી માટે નગર નાણાં ચૂકવવાની જરૂર ઓછી થઈ. આમ વર્તંદાએ ખરેખરા વેપારી બન્યા. હિંદમાં તેમનો સ્વાર્થ આ પૂરતો હતો.

કાપડ, રેશમ વગેરે માલ તે વળતે ગુજરાત, બંગાળ, બિહાર અને આંધ્ર વગેરે પ્રાંતોમાંથી મળતો. તેથી વર્તંદાઓની કોડીઓ આ ભાગોમાં સુરત, મછલીપટ્ટન, મદ્રાસ પાસે સેનથોમી વગેરે સ્થળોએ હતી.

અંગ્રેજ લોક પણ વર્તંદા જેવા જ પહોંચેલા વેપારી હતા. ઈ. સ. ૧૬૧૨ સુધી તેઓ પણ તેમના ટાપુઓમાં જ તેમનો

લેવા* જતા. પોર્ટુગીઝ લોક વેપાર કરતાં વહાણવડું અને ખરીદ તથા ધર્માન્તર કરવામાં વધારે રસ લઈ તેમાં ધ્યાન દેતા હતા. તેઓ તેમના શરૂના કાફલા સાથે જ પાદરીઓ પણ લાંબ્યા હતા, અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી લોકને વટલાવવા મથતા હતા. અરે, યુરોપમાં એની ફર ધર્માન્ધતા સારુ વગોવાયેલી 'ઈનક્વિઝીશન' નામની અદાવત પણ તેમણે હિંદમાં સ્થાપી હતી. ગોવા અને એની આસપાસ મળતી આજની ખ્રિસ્તી વસ્તી તેમણે વટલાવેલી છે. આજે અનેક શાળાઓનાં નામથી જોડાયેલા સેન્ટ ઝેવિયર એમના જ કાળમાં ગોવા આવ્યા હતા ને ત્યાં હાલ તેમની કબર એક કેથલિક તીર્થસ્થે છે.

અથી જીવડું, વપદા અને અંગ્રેજોમાં જોવા મળે છે. ઈ. સ. ૧૬૦૦માં અંગ્રેજ વેપારી પેટ્ટી રચાઈ. તેને આપેના પટામાં લાની સરકારે એક એવી કલમ મૂકી હતી કે, ૫૦૦ ટનના ભારના દરેક વહાણ પેટે એક પાદરી હોવો જોઈએ, કે જે તે વહાણના અંગ્રેજોના ધર્મકાર્યને સભાળે. આ કલમમાંથી બચવાને માટે, તેમના કાફલાના બધાં વહાણો ૪૯૯ ટનથી વધારે રહેતા નહિ.

ઈ. સ. ૧૬૧૨માં અંગ્રેજોએ શરૂઆત કરી સુરતથી હિંદની ખૂબી પર ત્યાં તેમણે પહેલી કોઠી નાખી. આ કંપની શરૂ કરનારા માણસો બહુ જિઆ વર્ગના ન હતા. યુરોપમાં તે જમાનામાં આવા વહાણવટાના સાહસ કરવા માટે સારા માણસો મળતા પણ નહિ. જેમ કે, કોલબસ કેદી અને ગુનેગાર વર્ગમાંથી જ પોતાના ખનાસી સાથીઓ મેળવી શક્યો હતો છુટ્ટ ઈડિયા કંપનીની શરૂઆત આ સમજીને જ કરવામાં આવી હતી. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર ગેરેટ ને થોમસન લખે છે, “એવો દરાવ'પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે, 'જવામદારીની કોઈ જગા ઉપર એકે 'એન્ટલમેન'—સદ્ગૃહસ્થને ન

* અરે, ૧૫૧૬માં તેમણે તાજડતોળ દરેક ઇડિયા કંપની સ્થાપી તેનું નિમિત્તકારણ એ હણ કે, તે સાલમાં ડચ લોકે ઇન્ડિયામાં પીપરનો ભાવ ૩ થી ૬ ને ૮ રિલિંગ શેર વધાર્યો. તેમના પેટે નવદ નાણુ આપતુ પડ્યું, તે ટાળવા માટે તેમણે પણ ગુજરાતના કિનારાના વેપાર વરફ નજર કરી અને ૧૬૧૨માં તેઓ સુરત આયા

નીમવેલ' અને કંપનીએ એવી વિનંતી કરી હતી કે, "અમે જે જાતના છીએ તે જાતના માણસોથી જ અમને અમારો ધંધો કરવા દો. કેમ કે આમજનતા પર જે એવો વહેમ ધર ધાતે કે આ સાહરામાં તો સદ્ગૃહસ્થો રોકવામાં આવ્યા છે, તો અનેક સાહસિક લોકો આ સાહસમાં પૈસા નાખતા અટકે." આમ જિંચવર્ગના લોકની નિસ્વાર્થતા તથા શક્તિ એક વિશે સરખી ખીક હતી. અને ઉમરાવ વર્ગે આ સાહસમાં પૈસા આપવાનો વીમો તો કર્યો, પણ જિંચા ગણાતા આવેલા વર્ગો વેલેસ્લીના વખત સુધી મોટી સંખ્યામાં એ કામમાં પડવા નહોતા." (ચોમસન-ગેરેટ પા. ૬)

આ સમયે આંશિયા ને લૂટારુ લોકો પણ બહુ હતા. * પોર્ટુગીઝ લોકો પોતાના વેપારશત્રુ અંગ્રેજોની નામના આવી જ છે, એવું તેમનું વગોણું પણ મોગલ દરબારમાં ચલાવ્યું. આ દૂર કરવા અને કંપનીને હિંદમાં પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે વિલાયતથી ખાસ એકથી જહાંગીર પાસે મોકલવામાં આવ્યો. તેનું નામ સર ટોમસ રો. (ઈ. સ. ૧૬૧૫થી ૧૬૧૬ સુધી) તે ૪ વર્ષ ત્યાં રહ્યા અને મોગલ રાજ્યમાં વેપારની કોઠીઓ કાઢવા માટે બાદશાહ પાસેથી કેટલીક છૂટ મેળવી. ત્યાર પછી જ અંગ્રેજ વેપાર કાર્મિક ધોરણ ઉપર મોહવાતો આસ્થો.

ઈ. સ. ૧૬૩૦માં ગુજરાતમાં મોટો દુકાળ પડ્યો. એટલે મોટો કે, કાપડ બનતું જ કમી થઈ ગયું. તે પરથી અંગ્રેજો બંગાળ, બિહાર ને મદ્રાસના પૂર્વ કિનારા તરફ વધારે વળ્યા, કેમ કે ત્યાં કાપડ ખૂબ અને સસ્તું પણ મળતું હતું. આ રીતે તેમનો પધારો પૂર્વના કોરામંડળ કિનારે+ વધ્યો. મહલીપટ્ટન, હૂમલી, બાલાસોર, પટણા વગેરેની કોઠીઓ જોર પર આવી. અને ઈ. સ. ૧૬૩૬માં આજે જ્યાં

* આપણે અગાઉ એક દીપમાં જોયું કે, અંગ્રેજ વહાણવટાનો આરંભ આ દીપને પાત્ર હતો. મરના સાહસિક અંગ્રેજ વહાણવીઓ શરદરિમે રૂપેન પોર્ટુગીઝનાં વહાણો પર વહી ચડતા હતા

+ ૧૬૧૧માં, ડચ લોકોને વાદે, અંગ્રેજ કોઠી તો ત્યાં જીધડેલી અને તે કોઠી તરફથી આમંત્રિતમાં એક કિલ્લો ૧૬૨૬માં બાંધ્યો, પણ ત્યાં ન ફાવવાથી તે છાડી દીધેલા

મદ્રાસ વચ્ચે છે તેની મૂળ થોડીક જમીન (ચારસો ચોરસ વાર) વાર્ષિક પાઉંડ ૬૦૦ને બાંહે તેના રાજ પાસેથી લીધી. હિંદમાં અંગ્રેજોના માલકીદકવાળી આ પ્રથમ જમીન હતી. એ જમીન પર હવે તેમણે તેમના પૂર્વ કિનારાનું મુખ્ય ચાણું ખીલવ્યું. ત્યાં તેમણે કિલ્લો બાંધ્યો, તેનું નામ ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ પાડ્યું, જે આજે મદ્રાસ ઇલાકાનું મુખ્ય શહેર છે.

પશ્ચિમ કિનારે મુંબઈ બેટ ઈ. સ. ૧૬૬૮માં અંગ્રેજ કંપનીને મળ્યો અને તે કિનારાનું અંગ્રેજ ચાણું કે કિલ્લો એ બનવા લાગ્યું, એ આપણે જોઈ આવ્યા.

૨

આ પ્રમાણે અંગ્રેજ કંપનીનો વેપાર ગોઠવાતો જતો હતો તેમાં એક મોટું વિશ્વ ઇંગ્લંડમાંથી જ નીપજ્યુ, તે ખીજ અંગ્રેજોની પડાપડી. કંપનીને થતો અઢળક નફો જોઈ અનેક લોક આ વેપારમાં પડવા લોભાયા; અને કેટલાકે પોતાની અલગ મંડળીઓ, કાઠી, કે પોતાને ખાનગી વેપાર કરવા લાગ્યા. એક કંપનીએ તો રાજ પાસે લાગવગ લગાડી વેપારનો પટો પથ પોતાને માટે લીધો. જૂની કંપનીને હિંદી વેપારનો મોકલવ્યું ઇન્કારો થું કામ આપવો જોઈએ, એમ પણ કેટલાક કહેવા લાગ્યા. કંપનીના માણસો પણ ખાનગી વેપાર કરતા. તેમને જૂજ પગાર જ * મળતો, એટલે તેઓ ખાનગી

* એફિન્ડરન એના ઇતિહાસમાં (પા ૪૬) પચાસનું ધોરણ આમ જણાવે છે. 'પાંચ વર્ષ હિંદમાં રહ્યા બાદ મુલકી ખાતાનો નોકર વાર્ષિક ૧૦ પાઉન્ડ પામતો; ઉપવા નોકરોનું તે જ ધોરણે કાઉન્સિલનો સભ્ય વાર્ષિક ૮૦ પાઉન્ડ; મુંબઈનો ડેપુટી જર્નલ વાર્ષિક ૧૨૦ પાઉન્ડ, અને હિંદનાં બધાં કામ પર જોડે પૂરો અધિકાર હતો એવો તેમનો સુરત કાઠીનો વડો વાર્ષિક ૩૦૦ પાઉન્ડ પામતો.' અને તે વિષે એ કહે છે કે, આવા ફૂંકડા પગારની ભરપાઈ કરવા તેમની પાસે કાયદેસર ખીલું કાંઈ લાડાલખ્યા ૬૦ રૂપે મળતર નહોતું એને સાઠ પછી 'તેઓ કંપનીની મૂડીના વહીવટમાં કાંઈક સ્ટોક કરવાથી મેળવી લે, કે પરદેશી વેપારને માટે મળેલી કંપનીની જરૂરતમાંથી નામે પોતાનો ખાનગી (દિયની અંદરનો) વેપાર ચલાવી મોમતોની દાણ્યોરી કરી ખાય, કે પછી પોતાની નોકરી ને ફરજનો ભગ કરી મુરોષ જોડે પોતાનો ખાનગી વેપાર ચલાવે'

વેપાર, કંપનીની ઝોચે ઝોચે, ખૂબ કરતા અને ગેરવાજબી લાભો વિશ્વવતા. તેઓ પણ આ સ્પર્ધામાં કંપનીના હરીફો બને છે બળતા. આ બધા લોકોને અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો 'ધુસણિયા'ના સામાન્ય માથે વલુવે છે. આવા ગોટાળામાં જૂની કંપનીનું કામ કથળવા લાગે, અને હિંદમાં તેની પ્રતિષ્ઠાને ઘોડો પહોંચે, એ સ્પષ્ટ છે. ડચ લોકોના કરતાંય આ બધા મોટા હતો, કેમ કે ડચ લોકોને અંગ્રેજોએ યુરોપમાં તેમની બેની વચ્ચે ચામતી લડાઈમાં હરાવ્યા હતા (ઈ. સ. ૧૬૫૨), તેથી તેમનો ડચ લોકોની ઉપર હાથ હતો. પરંતુ આ અંદરની જાગેલી સ્પર્ધા વસતી ધર્મ પડે એવી હતી. અંગ્રેજ પ્રજાએ તેમાંથી પણ રસ્તો ઠાઢ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૧માં જૂની કંપનીના વહીવટમાં થોડો સુધારો કરી પાછો ઇંગ્લંડનો પટો એને અપનામાં આવ્યો. અને તેમાં એ હક આપવામાં આવ્યો કે, ઇંગ્લંડનો વગ કરનારને કંપની પકડી શકે. એટલું જ નહિ, બે બીજી સત્તાઓ અપવામાં આવી, જે વેપાર બહારની ગણાવી જોઈએ. (૧) બિનધિસ્તી રજાઓ એટલે કે હિંદના રાજાઓ બેઠે મુદ્દ કે કોલકરાર કરવાની સત્તા, (૨) કંપનીનાં ચાણાના ગવર્નરને પોતાની કાઉન્સિલ નીમી તેમનો ટુકડો અને ફોજદારી વહીવટ કરવાની અને તે સારુ લસકર જીલ્લો રવાની સત્તા. આ સત્તાની રૂએ ઈ. સ. ૧૬૬૬માં સેન્ટ જ્યોર્જના ઇન્ડિયનો પ્રમુખ અંગ્રેજ આડતિયો તેનો ગવર્નર બન્યો, અને રૂરતનો પ્રમુખ આડતિયો મુજબનો ગવર્નર પણ નિમાયો; અને જે ધાણામાં લસકરી બંદોબસ્ત રખાવા લાગ્યો.

આ રીતે ગોઠવાતાં પાંચી કંપની ધીકતો વેપાર કરતી થઈ, પણ પાંચી અંગ્રેજ મંડળોમાં જૂની સ્પર્ધા જાગી. ઇંગ્લંડનો વગ કરનારો પાંચ શરૂ થયા. અને કંપનીના તોફરોય એમ બળતા. ઉવટે ઈ. સ. ૧૬૮૮માં તો એક નવી જ કંપની સ્થાપી. જૂની કંપનીવાળાઓએ સ્પષ્ટ બતાવ્યું કે, એક આનમાં બે તલવાર ન રહી શકે; "એક રજામાં બે રાજા રહી શકે તો ઇંગ્લંડમાં બે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીઓ રહી શકે." પટેલાંની જેમ આમાંથી રસ્તો ઠાઢવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૦૨માં બેઠી કંપનીનું જોડાણ થયું અને ૧૭૦૮માં તેનો સરકારી

દસ્તાવેજ થયો. ૧૮૫૮ સુધી જેણે આપણે 'ત્યાં રાજ કયું' અને જે દુકાનમાં 'કંપની સરકાર' કહેવાય છે, તે જ આ બેડિયા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, જે ૧૭૦૮માં સ્થપાઈ હતી.

૩

અંગ્રેજ રાજનો વિગતાર મૂળ એમનાં ત્રણ વેપારી કેન્દીથી થયો — મુંબઈ, મદ્રાસ અને છેલ્લું કલકત્તા. મુંબઈ મદ્રાસ ચાણની વાત બોધ. હવે કલકત્તાના ચાણની સ્થાપના કેમ થઈ તે બોધાયે.

સુરત અને મદ્રાસની જેમ બંગાળમાં પણ પોર્ટુગીઝ અને અને વક્ષંદા વેપારીઓએ હુમલીમાં વેપારી કોઠી નાખી હતી. પોર્ટુગીઝ લોકને મોગલ સત્તા બોડે ન ફાવવાથી, તેમને ત્યાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. અંગ્રેજો ત્યાં પહોંચ્યા, પણ બરોડા અને નાખી શક્યા ૧૬૪૦માં. તે સાક્ષમાં અંગ્રેજોએ હુમલીમાં કોઠી કાઢવાની પરવાનગી મોગલ બાદશાહ પાસેથી મેળવી. ત્યારથી હુમલી બંગાળ-ગિદ્દાર વિભાગના તેમનાં વેપારનું કેન્દ્ર બન્યું. આ કોઠીમાં અંગ્રેજોને તેમના સ્થળી લોક બોડે કરતાં મોગલ સત્તા બોડે અધિકારી પ્રસંગ આવ્યો; અને એ એક નોંધવા જેવું છે કે, તેઓ તેમાં કૂંચે પડ્યા. આ પ્રસંગ સરકારી જકાત બરવાને અંગેનો હતો. એ જ પ્રશ્નમાંથી આ પ્રાંતમાં મોગલ સત્તા ને બંગાળના નવાબો બોડે વાંધ પડતા રહ્યા, અને તેમાં યુક્તિપ્રયુક્તિ તથા કુનેકથી અંગ્રેજો એવા ફાળ્ય કે, હિંદમાં તેમનું રાજ્ય શરૂ થયું. તે આગળ ઉપર બોધાયું.

અંગ્રેજ કંપનીને શાહજહાનના રાજ્યમાં જકાતમાંથી આપવામાં આવી હતી. આનો લાભ કંપનીના નોકરો પોતાના ખાનગી વેપાર માટે પણ લેતા હતા. પરિણામે દેશી વેપારીઓને નુકસાન થતું હતું.

ઓરંગઝેબ માફી પર આવ્યો, ત્યારે કાચા પ્રમાણે જકાત માફીનું ફરમાન ફરી લેવું બોધાયે. ફરમિયાન કંપની તથા તેના નોકરો સ્થાનિક અમલદારોને લાંચરૂપત આપી, માફી ચાલુ ગમત રહ્યા. ૧૬૮૦માં આ પોલ પકડવામાં આવ્યું ને અંગ્રેજોને જકાત બરવાની ફરજ પાડવામાં આવી. હુમલીમાં વેપાર કરતી વક્ષંદા પેડી પણ આ જકાત ભગતી હતી.

વાત તો સાદી સીધી હતી. પરંતુ અંગ્રેજ કંપનીના સંચાલકોએ આ કિસ્સામાં વેપારીને ન છાજે એવી જુદી જ રીતે વિચાર કર્યો. ખતિહાસકાર ફોર્સ્ટર લખે છે કે, આ પ્રકરણમાં “ધીમે ધીમે તેઓ એવા દરાવ ઉપર આવ્યા કે, હાથ દેખાયા વિના ખીજો આરો નથી, અને પોતાની સુરક્ષિતતાને માટે જરૂરનું છે કે, ગંગાના મુખ આગળ, મદ્રાસ અને મુંબઈના જેવું એક કિલ્લેમધ યાજું નાખવું જોઈએ. એને પછી તેઓ પોતાના વેપારનું ચથક કરી શકે; જ્યારે કશો ભય આવે ત્યારે ત્યાં ભરાઈ જઈ શકાય; અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા તે પ્રાંતનો હરિયાઈ વેપાર રોકીને પ્રાંતના સૂબા પર ગમે ત્યારે દબાણ કરી શકાય.” કંપનીના માલિકોએ આ તીતિ કબૂલ રાખી અને ૧૬૮૬માં હુકમ કર્યો કે, ચિતાગોંગનો કબજો કરી ત્યાં કિલ્લેમધી કરવી. આ યોજનાને મદદ કરવા માટે, પશ્ચિમ કિનારે પણ દેશી વેપાર પર હરિયાઈ હત્યો કરવો અને એમ બીજી બધી જગાઓએથી આ પ્રકરણમાં મદદ કરવી, એમ હતું. આ ગઢડો ખડું ભોતાં અંગ્રેજ વેપારી કંપનીનો, મોગલ સત્તા સામે, ખુલ્લો બળવો ગણાય. અને પોતાના નીકામળથી છડીને જ તેઓએ એ આજ્ઞો હશે પરંતુ આમાં તે પાછા પશ્ચા, અને બચાળ છોડી તેમને મદ્રાસ જવું પડ્યું. ઇવટે ૧૬૯૦માં સમાધાન થયું કે, કંપની ભિચક રૂ. ૩૦૦૦ ભરી જહાતમાફી મેળવી શકે. એટલે અંગ્રેજો પાછા આવ્યા અને આજ ન્યા કબજતા વચ્ચે છે તેના એક ભાગનો મોખો જોઈ ત્યાં ઝૂપડા બાધ્યા. ૧૬૯૬માં ત્યા કિલ્લો બાધવાની અને ૧૬૯૮માં પાંચેના ત્રણ ગામો બાડાપટાથી લેવા મોગલ સૂબાની રજા મળી; ૧૭૦૦માં ત્યાં અંગ્રેજ ગવર્નર નિમાયો, અને ૧૭૦૩થી તે મદ્રાસથી સ્વત્ર ધનાઢો બન્યો. ત્યારના અંગ્રેજ રાજ પરથી આ કિલ્લાનું નામ ફોર્ટ વિલિયમ પડ્યું, જે પાછળથી (ઈ. સ. ૧૮૧૨ સુધી) આખા હિંદની રાજધાની બન્યું.

આમ ૧૮મા સૈકાના પ્રારંભમાં અંગ્રેજ ધરત્ત ઇન્ડિયા કંપની હિંદને કિનારે ગ્રાસ્વાઈ ગઈ હતી. પોર્ટુગીઝ અને ડચની પેઠે એક હરિયાઈ સત્તા તરીકે તેણે નામના મેળવી હતી. તે સત્તાને જોરે

તેણે મોગલ જેવી પ્રખળ સત્તાને પણ પડકાર કરવા સુધીની હિંમત કરી હતી; * અને વેપાર તો તેનો કાંઈ મણા વગરનો ધમધોકાર ચાલતો હતો.

એમાંથી કંપનીના વિધાયતના સંચાલક સર જોશિયા ચાઇલ્ડે તો એટલે સુધી ઘોડા દોડાવ્યા હતા કે, ઇ. સ. ૧૬૮૭માં એક પત્રમાં મદ્રાસ થાણાને કંપનીના હેતુઓ જણાવતાં તે લખે છે કે,

“મુઝકી અને ફોજ સત્તાવાળું એવું રાજ્ય રચાવવું, અને તેનો ખર્ચ કાઢવા માટે એવડી મોટી મહેસૂલ ઊભી કરીને તે એકઠી કરવી કે, તે હિંદમાં અંગ્રેજોના એક મોટા, બરોબર જમાવેલા, અને પાકા રાજ્યનો કાયમી અને યાવજ્ઞદ્રવિધાકરો પાયો બને.”

આમ આ સૈકાના અંતમાં અંગ્રેજ કંપનીનું કામ પહોંચ્યું હતું.

કંપનીના ગોગ શત્રુઓમાં ડચ લોક હિંદમાં હવે નરમ પડી ગયા હતા; ફ્રેંચ લોક પણ નરમ થયા હતા, પરંતુ ને યાક ખાવા પૂરતા જ. તેથી ૧૮મા સૈકાના પ્રારંભમાં હવે અંગ્રેજોને ફ્રેંચો જોડે હિસામ પતવવાનો હતો.

પણ, હજી ફ્રેંચ કે અંગ્રેજ કંપની હિંદના ગજકારણમાં પડી હતી એમ ન કહેવાય. (જુઓ લાયકનો ગ્રંથ પા. ૬૦ ૬૧) એજી કંપની મુખ્યત્વે વેપારની જ આગાદીને હિસામે ચાલતી હતી પરંતુ હવે પંડી જે યુગનો પ્રારંભ થાય છે, તેમાં આ મર્યાદાને આ ગોરા વેપારી વટાવી જાય છે એ ખરું. તે યુગની કથા જોતાં પહેલાં ફ્રેંચોની હાલત અને ગોરાઓએ આપણા વેપારની જે હાલત કરવા માંડી, તે જોઈ લેવું જરૂરનું છે.

* જોકે તેમાં તે ખાબી જ પડી હતી, કેમ કે મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબ એમ સહેજે ગાળ્યો જાય એવો નહોતો અને તે જ્યાં સુધી હતો ત્યાં સુધી આ ગોરા વેપારીઓ દેશનું રાજ પચાવી પાડવા બાબતમાં ખાસ કશું કરી શક્યા નહોતા.

પાંડીચેરી.

અંગ્રેજ અને ડચ લોકની સાથે જ ૧૭મા સદીના પ્રારંભમાં ફ્રેંચ લોકે પણ વહાણવટું ખીંધવી પોતાનો દરિયાઈ વેપાર જમાવવા શરૂઆત તો કરી હતી; અને તે અનુસાર તેમણે પોતાના કાંધલા પૂર્વ અને પશ્ચિમ બેઉ દેશોમાં મોકલવા પણ માંડ્યા. પૂર્વના વેપાર માટે તેમની યોજના એ હતી કે, આફ્રિકાના માડાગાસ્કર ટાપુનો કબજો લઈ તે મધ્યસ્થ જગાએથી* હિંદી મહાસાગરમાં ધરાન, હિંદ, અને મલય દ્વીપકલ્પ સાથે વેપાર ચલાવવો. અને તે મુજબ ૧૬૪૨માં માડાગાસ્કરના અગ્નિખૂણામાં તેમણે યાણુ જમાવ્યું પણ હતું. પરંતુ વેપાર માટે હિંદ-આવવા વ્યવસ્થિત ન પડી ઈ. સ. ૧૬૬૪ જેટલી મોટી સ્થાપી શક્યા, અને ઔરંગઝેબ પાસેથી વેપારનો પરવાનો મેળવી સુરત, મહમીપટ્ટન તથા દૂબલી પાસે ચંદ્રનગરમાં (૧૬૬૦) પોતાનું યાણું નાખ્યું.

આમ તેઓ મોડા આવ્યા, પણ અગાઉ આવેલી ગોરી પ્રજાઓનાં પરાક્રમે પરથી દોરાઈને, પોતાનો હિંદેશ શબ્દથી જ મોટો મૂક્યો હતો — વેપાર કરવો અને સંસ્થાનો* પણ સ્થાપવાં તેનું કારણ છે. ગોરા વેપારીઓ હવે સમજી જ ગયા હતા કે, કિલ્લેબંધ સંસ્થાન સ્થાપ્યા વગર ત્યારની હિંદની સ્થિતિમાં વેપારમાં કાંઈ એમ નથી. એટલે ક્રાન્સે પોતાને માટે પ્રથમ કિલ્લેબંધ મથક બિંદુ* કરવું જોઈએ. આમાં તેમના મુખ્ય વિરોધી ડચ લોક હતા. અને યુરોપમાં પણ તે બે પ્રજાઓ લડતી હતી. ફ્રેંચ લોકે આ વિરોધનો નાશ કરવાનો અને હિંદી લોક પર પોતાના પ્રભાવની છાપ પાડવાનો દરાવ કર્યો, અને એક કાંકલો ૧૬૭૨માં સુરતથી આ

* અહીં એ જણાવવું જોઈએ કે, ડચ તથા અંગ્રેજોએ પણ પોતાની વાંબી મુસાફરીના વચ્ચે વિશાખા માટે નડ દોષ બૃશિર પાસે પોતાનાં યાણાં રાખ્યા હતા તેવું જ આ ફ્રેંચ પત્રકું દર્શ

કામને માટે રવાના કરવામાં આવ્યો. હિંદને કિનારે ફરતો ફરતો તે મદ્રાસ પાસે મૈસોર અથવા (ખ્રિસ્તી નામ) સેન થોમી આવ્યો. ત્યાં તેનાં માણસો ખોરાકી ખરીદવા ગયાં, તેમનું ત્યાંના મુસલમાન અમલદારોએ અપમાન કર્યું. ફ્રેંચ કાફલાના કપ્તાને આંધી હુમલો કરી તે ગામ કબજે કર્યું. તે ગોળકાંડાના નવાબના કબજામાં હતું. એ લોકની મદદથી નવાબે ચડાઈ કરી. તેમાં પામે મદ્રાસમાં પડેલા અંગ્રેજો તટસ્થ રહ્યા, જોકે તેઓ એ સાથે રહી યુરોપમાં તે જ વખતે ફ્રેંચ સામે લડતા હતા. બે વરસ સુધી વગર મદદે ફ્રેંચ લડ્યા. અંતે તેમણે હાર કબૂલ કરી. તેવામાં યુરોપમાં ફ્રેંચ અને એ વચ્ચે સંધિ થઈ, અને ફ્રેંચ કપ્તાને મુસલમાન રાજ પાસેથી હાલના પાંડીચેરીની જગા કાઢી નાખવા માટે મેળવી. આમ છેવટે ફ્રાન્સે પોતાની હિંદની રાજધાની માટેનું સહેર મેળવ્યું, જે આજ સુધી તે તરીકે તેમની પાસે છે.

પાંડીચેરી તો મળ્યું; પણ એ સાથે લડી લડીને ફ્રાન્સ એવું નામનું પડ્યું હતું, અને હિંદમાં અંગ્રેજ અને એ એના ઉત્કર્ષના એવા વિરોધી હતા કે, તે સંભાળી રાખવું પણ અઘરું હતું. છતાં તે દેશી રાખવાનો યશ ફ્રેન્ચે માટિને નામના તેના ફ્રેંચ આગ્રહિયાને મળે છે. ઈ. સ. ૧૬૭૭થી તે આ જગ્યામાં પોતાના મજબીબદમના ફ્રેંચ થાણાથી આવ્યો હતો. કેમે કરી તેને ત્યાં કિલ્લો કરી વેપાર જમાવવો હતો. તેણે ૧૬૭૪માં કિલ્લો તો કરી લીધો, પરંતુ એ લોકનો મારો સતત ચાલુ હતો; એટલે સુધી કે ૧૬૯૩માં તે એ લોકે લઈ લીધો. યુરોપમાં બે અબજો વચ્ચે સંધિ થઈ તેની કલમથી છેવટે પાંડીચેરી ઈ. સ. ૧૬૯૯માં ફ્રેંચને પાછું મળ્યું.

માટિને પાછું પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. ઈ. સ. ૧૭૦૦માં તે ફ્રેંચ પ્રધાનને લખે છે, “સમૃદ્ધ સરચાનો અને થોડીક બરોબર કિલ્લેબંધ જગ્યાઓ કંપની પાસે હોય તો આ લોકોમાં મોટું રચાન મળે.” પાછું તેણે પાંડીચેરીનું કિલ્લોકામ ચલાવ્યું અને તે પૂરું કરી ૧૭૦૬માં મરી ગયો. પાંડીચેરી ત્યાર પછી ફ્રાન્સ પાસેથી ગયું નથી, પરંતુ ૧૭૪૨માં દુધલે ગવર્નર થઈને આવ્યો ત્યાં સુધી તેની

કીર્તિ જે મેહતા વધારે એવો તેના જોડાનો કુશળ ગવર્નર આવ્યો નહોતો. દુધે આવતાં કુરોપના ગોરા વેપારીઓ હવે દેશના રાજ કારણમાં પણ માથું મારવા લાગે છે. અત્યાર સુધી જેમણે પોતાના વેપારી મથક કે કામગી સ્થાનને માટે દેશી રાજસત્તા પાસેથી પરનાના કે કરમાન ગેળવવા જેટલી કાળજી રાખી હતી, તેઓ હવે દેશી રાજસત્તાના ઘડપૈયા બનવા તરફ વળે છે. જે કિલ્લાઓ પોતાના વેપાર પૂરતી હયાતીના રક્ષણને માટે હાથપૂ કદમ્યા હતા, તે સ્વાભાવિક રીતે હવે રાજરમત અને કાવાફવાનાં ધામ બને છે.* ગોરાઓનો વેપાર એક ડગલુ આગળ વધે છે રાજસત્તા જો આપણી કે આપણા વળની હોય તો વેપારમાં ફાવે; તો રાજસત્તાને હવે આપણા વળની કરવી. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો ૧૮મા સદીના મધ્ય સુધી આવતાં, હવે આ ન્યાયે કામ કરતા લાગે છે. તેને દૂકમાં વર્ણવવું હોય તો, હિંદની ભારતી સ્થિતિ જોઈને, ગોરાઓની ‘બકરી આડું ખાતા શીખી હતી.’

૫

હિંદી વેપાર પર જોખમ

“એ તો સિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવ્યું છે કે, હિંદના ગામડાના કૂંચડામાં તૈયાર થતા કાપડોને તેનો મુખ્ય ઉદ્યોગ અને તેની સાથેના તેના અનુબંધી બીજા ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા ત્યારે હિંદની સ્વતંત્રતા મળે”

— ગામ્પીજી (‘સિદ્ધાંત અને સાહિત્ય’ પૃ. ૪, પા. ૧૬૫)

ગોરા ખ્રિસ્તી વેપારીઓના આવવાથી આ અરસામાં દેશના વેપારની શી સ્થિતિ થઈ હતી તે જોઈને હવે પણ જિલ્લાના રાજદારી પ્રકરણમાં જઈશું.

અંગ્રેજો અહીં આગળ પીપર ખરીદવા માટે આવ્યા. પીપર એ જગાએથી મળતી — મલય દીપે કે ન્યા ડચ લોકોનો અફી હતો,

* પાકીયરી અને મદાસ તેના પ્રથમ કેન્દ્ર બને છે, એ સાચી તે રહેવાની જરૂર નથી.

અને મલ્લમાર કિનારે કે જેનો કચ્છને પોર્ટુગીઝોનો હતો. આથી, પીપર મેળવવાને માટે અંગ્રેજોને આ બે ગ્રામી પ્રજાઓનું એશિયાનું વેદનું પડે એમ હતું.

૧૭૧૧ પીપર ખરીદવાને માટે નગદ નાણાં જોઈએ, એટલે કે સોનું-ચાંદી. દેશમાંથી સોનું-ચાંદી જાય એ ઇંગ્લિશ લોકને ગમતું નહિ. તે ૧૭૧૬ હિંદમાં કે મલ્લ દ્વીપોમાં ખરીદી કેવી રીતે કરી શકાય? અંગ્રેજ વેપારીઓએ એનો રસ્તો હિંદ અને એશિયાના અન્ય દેશો વચ્ચેનો વેપાર કરવામાંથી શોધ્યો.

તે જમાનામાં હિંદનું કાપડ એશિયામાં ચલણી નાણાં જેવું હતું. સોઝા હાથે કાંતી-વણીને ઢગના ઢગ ખાદી ઠરતા; વહાણો ખરી ખરીને તે પરદેશ જતી. જવા સુમાત્રા ૬૦ ટાપુઓમાં પહોં જતી. ડચ અને અંગ્રેજ વેપારીઓએ હિંદ જઈ કાપડ લાવવું અને આ ટાપુઓમાં તે વેચવું જેથી નગદ નાણાંની ઓછી જરૂર પડે, એવો વહીવટ શરૂ કર્યો. એમાંથી આ બે પ્રજાઓ કાપડ-ઉદ્યોગનાં ધામ ગુજરાત બાણુ અને પૂર્વ કિનારે આંધ્ર તથા તામિલનાડ (ત્યારે કહેવાતા કોરોમંડળ) કિનારે પહોંચી. આમ માત્ર ખરીદીમાંથી વેપાર વધ્યો, વેપારમાંથી કાઢીઓ નંખાઈ, અને કાઢીઓમાંથી કિસ્સો ને સરકર થયાં.

જોઈતાં નાણાં મેળવવા માટે આટલું પૂરતું નહોતું, વધારે વેપાર હોવો જોઈએ. એટલે ડચ અને અંગ્રેજોને ગુજરાતથી ધરિની અખાત અને રાતા સમુદ્રનો માન પોતાનાં વહાણોમાં વહી જવા લાગ્યા. ત્યાંના ધરિની વગેરે વેપારીઓ પાસેથી ઘોડા, સૂકો મેવો, ગુતામજળ, અને બીજી એવી શોખની ચીજો લાવવી અને તેમને તેમનો અને કાપડ આપવું, આ જાતનો એ વેપાર હતો.

ચીન જાપાન તરફ પણ આ લોક ગયા, કેમ કે ત્યાંના લોક નગદ નાણાં આપી હિંદના રેશમ અને ચામડા ખરીદતા. આ વેપાર ડચ લોકે આગવો કરી લીધો હતો, એટલે અંગ્રેજો તે બાણુ જઈ ન શક્યા.

આમ, નગદની ઝાઝી જરૂર ન રહે તેટલા 'સારુ ગોરા વેપારી-
ઓએ હદનાં વહાણોનું કામ પોતાને માટે ઝૂંટવી લીધું. તેથી ખાસ
કરીને ગુજરાતના વહાણપટ્ટાને ભારે ફટકો પડ્યો.

પૂર્વનો માત્ર યુરોપ લઈ જવાનો તો મૂળ હિદેશ હતો, એટલે
અહીંથી યુરોપ જતાં વહાણો તેનાથી બરાતાં યુરોપથી જ્યારે
તે આવતાં હોય ત્યારે-અહીંનાં બજારો જોડો તો માત્ર લાવવો ?—
આ પણ પ્રશ્ન હતો જ. કેમ કે તેનાથી પણ થોડાક નગદનો
પ્રશ્ન બિકલે. ઇતિહાસકારો કહે છે કે, યુરોપથી આવનવાં રમકડાં
જેવી ભેટ—નજરાણાની શાખની ચીજો ઉપરાંત ઝામું કાંઈ
લાવી શકાય એમ હતું નહિ. પરંતુ પૂર્વ એવું સમૃદ્ધ હતું કે,
પીપર ઉપરાંત બીજી વજુજ બિબી કરી શકાય. ઈન્ડિયામાં
અહીંનું કાપડ હોલેન્ડ-જર્મનીથી તેમને મળતા કાપડ કરતાં
સસ્તું પડતું હતું, એટલે ધીમે ધીમે અહીંનું જગતના ચક્ષુ
નાણાં જેવું કાપડ ત્યાં દાખલ થયું. સરખેજ અને આમ્રા પાસે
બખાનાની ગળી પણ ખૂબ જવા લાગી. અને બંદકોનો દારૂ ખનાવવાને
માટે સુરોખાર ગુજરાતમાંથી જતો. (પછી પટણામાં ખૂબ સસ્તો
સુરોખાર મળ્યો એટલે અંગ્રેજ ઠાકી ત્યાં નીડળી.) આમ પીપર
ઉપરાંત કાપડ, ગળી, અને સુરોખાર અહીંથી પરદેશ જવા લાગ્યાં.

આમ છતાં જો કંપનીને નાણાંની જરૂર પડતી તો તેઓ
અહીંનાં બજારમાંથી વ્યાંજે પણ લેતા, જોકે વ્યાજ ભારે પડવાથી
ઝટ એ માર્ગ તેઓ લેતા નહિ.

આ રીતે અંગ્રેજો મુખ્યત્વે હિંદના વેપારમાં અને ડચ લોકો
મધ્ય દીપે ઉપરાંત ચીન જપાન અને હિંદના વેપારમાં પડખા હતા.
હિંદના ઇતિહાસને માટે અંગ્રેજોના આ નવા ખૂવતા વેપારનું મહત્ત્વ
છે. આપણે જોયું કે, તેઓ હિંદમાં વેપાર જમાવવા અને એટલી
લુહિ ખરચીને નવાં નવાં બારાં શોધતા હતા. તે બધા પ્રયત્નના
મૂળમાં, અવગત, નગદની તાણુ ટાળવાની પ્રવૃત્તિ જરૂર જણાતી તે
હતી. પરંતુ તે નિમિત્તમાંથી હિંદના આખા વેપારમાં માયું મારી, તેમાંથી
બને તેટલો લાભ, પોતાના દેશને માટે, એ ચી લેવાનો લાભ અળ્યો. તેમના

વહાણુવટાની જખરાઈને જોરે તેમણે હિંદના દરિયાઈ વેપારને લાવવા લઈ જવાનો કુખજો કર્યો, જેમાંથી હિંદી વહાણુવટાને ફટકો પડ્યો. એક નોંધવા જેવી વાત છે કે, યુરોપમાં ડચ વહાણોથી ઇંગ્લેન્ડનો ધણો વેપાર ચાલતો, તે રોકવાને માટે આ જ સૈકામાં ઇંગ્લેન્ડની સરકારે કાયદો કર્યો હતો કે, અંગ્રેજ વહાણો જ વપરાવાં જોઈએ. નૌકાખાના અભાવે, મોગલો આ આપણુ દિન સંભાળી ન શક્યા. બ્રહ્મ, પોર્ટુગીઝોએ તો એવી પ્રથા દાખલ કરી હતી કે, હિંદી મહાસાગરમાં તેમના પરવાના વગર ટોઈનું વહાણુ ફરી ન શકે! ડચ અને અંગ્રેજ વહાણો તો આ જહાંગીરીને શાનાં ગાંઠે એટલે હિંદી વહાણોને ઇજારા-શી આપવી પડતી. એટલે સુધી કે, અખબરે રાતા સમુદ્રમાં મોકલેલાં વહાણો માટે ઇજારા કરાવ્યો હતો !

આ સૈકાના વેપારનો ઇતિહાસકાર મોરલેન્ડ કહે છે કે, અંગ્રેજોના વેપારથી આ સૈકામાં હિંદી વેપારને ખાસ નુકસાન પહોંચ્યું નથી. વહાણુવટાને વાગેલો ગોદો તે કળૂસ કરે છે. પણ તે જણાવે છે કે, કાપડ ગળી રેશમ તથા સુરોખાર ઇંડ માટે બખરો ઊધડવાથી તે હિતવન્ન કરનારને ઠાંધક ફાયદો થયો હતો; પરંતુ તે કળૂસ કરે છે કે, દેશની આવકમાં તેથી બહુ ફેર ન પડ્યો હોય.

ફરક પડ્યો તો એ કે, હિંદમાં પગદેશી વેપારીઓએ પોતાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ વેપાર ઉપર અસર કરવા માંડી, જે કેવી ધાતક હતી તે હવે પછી ૧૮મા સૈકામાં જઈને જણાય છે. જે દેશ ત્યારે કારીગરીથી બરપૂર હતો ત્યાં આજની દરિફ અને કંગાળ રિયલિટી થી રીતે જીપછ, એનાં મૂળ આ અંગ્રેજ વેપારની નવી આપાતમાંથી ઇતિહાસકારે જોવાં ને બતાવવાં જોઈએ.

અને ૧૮મા સૈકામાં હિંદની રાજસત્તા પણ અંગ્રેજ વેપારીઓના હાથમાં આવવાથી, વેપાર ઉપર એક ધાતક બળ જ કામ કરવા લાગે છે.

હિંદી રાજસત્તાના ક્ષાસની આ કથા તરફ હવે વળાઈશું.

ખાંડ રત્નો ધર ફૂટયે ધર ભય

“બીજા મહાન રાજ્યો પેટે, આ (મોગલ) રાજ્યના દુકાટા થઈ ગયા, તે પરદેશી રાજાઓ કરતાં આંતરિક કલહને લઈને વધારે . . . દેશમાંથી સહુકુચુ જતો રહ્યો હતો. સ્વમાન, દેશાધિમાન, કે રાજનિષ્ઠનો એકે સિદ્ધાંત ઘડ્યો નહોતો. મહાન શક્તિઓ મહાન ગુના સિવાય બીજું કંઈ નિપજાવતી નહિ; અને બ્યક્તિઓની નગર સ્વાર્થી સાલ ઉપર ન સર્વથા રહેતી હોવાથી, પ્રભુ કામકાજ ગોરાળામાં પડી નાચને પડે પરવડું.”

— ૧૭૬૭માં લખેલ ટે. ફ્રાન્સ ‘હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ’-૨-૪૦૧

‘અંગ્રેજ વેપારીને આપણે ઉત્તેજન આપ્યું, ત્યારે તેઓ પગપેસારો કરી શક્યા તેમ જ જ્યારે આપણા રાજાઓ માહોમાંહે લગ્યા, ત્યારે તેઓએ કંપની બહાદુરની મદદ માગી . . . આ વખતે હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે વેર થયું ચલાવું હણ તેમાં કંપનીને લાભ મળ્યો. . . એટલે, આપણે હિંદુસ્તાન અંગ્રેજને આપ્યું, એમ કહેવું એ, હિંદુસ્તાન મધુ, એમ કહેવા કરતા વધારે સાચું છે”

— આંગ્રેજી (‘હિંદ સ્વાયમ’-પા. ૩૮)

૧. મોગલોની પડતી
૨. મરાઠાઓની ક્ષતિયાઓ
૩. ઉપસંહાર
૪. પુરવણી

સાલવારી

- ૧૧૮૦ શિયાળુ' મરણ
 ૧૧૮૧ એ રમજેનુ મરણ, જહાદુરશાહ જાણાઈ જાયો.
 ૧૧૮૨ બા.શાહ ફરશિયર માલીએ અ.યો.
 ૧૧૮૩ બાવાજ વિશ્વનથ પહેડો પેલા થયો.
 ૧૧૮૪ ફરશિયર પાસે અ.યોજ એલચી ગયો ને કપનીના વેપાર તથા ટોલીનુ ફરમાન
 મેળ્યું.
 ૧૧૮૫ બાહરાવ પેલા થયો.
 ૧૧૮૬ નિઝામ-ઉ-દ્દીન અમીરખાને ફક્કિલખાં સ્વતંત્ર શાસ્ય સ્થાપ્યું.
 ૧૧૮૭ બા.—પેલાશાહી કે પેલાનો શાસન ચિઠે, હોમર વગેરેની અલગ
 હરતીના—મતકા તાલ્યમદગને આરબ.
 ૧૧૮૮ નદીરાહની ઝિંહી ઉપર ચાહ, કનગ ને લૂટ.
 ૧૧૮૯ બગાળને નવાજ અલી વડી ખાન સ્વતંત્ર થતાં બાચીડ બાહાદુર—
 નાનાસ હુજ—પેલા થયો.
 ૧૧૯૦ અહમ.શાહ અ.પસીનો અલખી
 ૧૧૯૧ અહમ.શાહ ઝિંહી લૂટે છે
 ૧૧૯૨ પાણીપતમાં અફઘાનોને હારે મરાઠાઓની હાર વાઘસંદેગ પેલા' મરણ
 આખરુદ પેલા થયો.

મોગલોની પડતી

“ પોતાના ત્રણ ભાઈ એને ઠેકાણે પાડ્યા પછી, ઔરંગઝેમે તેમના પરિવારને . . . ઝર આપીને ધીમે ધીમે પૂરો કર્યો. અને જન્મ પિતા (શાહજહાન)ને મહેલમાં આમરણ કેદ કર્યો પછી દિવંદમાં એક મોખસિયા ધર્મશૂન્ય મુસલમાન બાદશાહના એક અચાર વિનાશક બળ ફટકોર મુકવામાં આવ્યું ”

વિલિયમ હંટર

ઈ. સ ૧૭૦૭ની સાલમાં ઔરંગઝેબ અહમદનગરના કિલ્લામાં મરી ગયો. અગ્રર કરતાં પ વધારે શક્તિ અને સત્તા તથા આદિપ-બળ ધરાવનારા એ બાદશાહે એ પોતાની સમૃદ્ધિ અકબરથી અવળા ન દિશામાં વાપરી, તેથી સ્વભાવિક રીતે તેનું પરિણામ પણ અવળું ન આવીને ઊભું : બામરના મદાન વંસનો એમાંથી અંત નીપળ્યો.

ઔરંગઝેમે ગળ્ય તો સૌથી મોટું મેળવ્યું, પરંતુ તે આખું પ્રજાનેહના ચૂના વિનાનું અણતર હતું. રાજપૂતાના તેણે દાખી તો દીધું, પરંતુ ત્યાંના હિંદુ રાજાઓનાં મન જિત્યાં રહ્યાં. બિજાપુર શાસકોને હરાવ્યાં, પરંતુ ત્યાં શિવાજીએ નવો ઝડો ફરકાવ્યો, જે અણનમ ન રહ્યો ને ઔરંગઝેબ મર્યો. અને આગળ હિપર ખુદ દિલ્હી પામે ન જનક અને શીખ રાજ્યો જન્મ્યાં.

ઔરંગઝેમે કુલ ૫૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, તેમાંનાં મોટા ભાગનાં વર્ષ તેણે લડવામાં ન હાક્યાં. ગળ્યની ઘણી આવક એમાં ન એણે વેંચી મારી. એ તો ફીક, પરંતુ સતત લડાઈ અને માગમારીને કીને અગ્નિચરતા અને અરક્ષિતતાનું પાતાવરણ જામ્યું. તેથી કરીને આખું રાજ્યતંત્ર લગભગ સડી ગયું હતું.

વળી, આંધ્રપુરના બાગરે પોતાના પુત્રને ખાતર પ્રાણ પાથરેલા. તેના વંશજોમાં ગાંધીજીને લીધે ઊલટા જ વહીવટ ચાલ્યો. બાગર પંડી બાદશાહોને પુત્રોથી જાણે હતું પણ અને અપદ વારસાનો ઓછો કે વતો ઝપડો થતો; — જાણે કે તે વંશની ગાદી માટે અવખત દાયદો દોષ કે, બાદશાહ મરે કે માંદો થઈ મરતા પડે પંડી ઊકરા-ઓએ પોતાનું માંડોમાંડે બળ દાખવીને બાદશાહ બનવું. આ યાદવોનું ચામુ દળ એ બનવું કે, બાદશાહના છુદતાં જ તેના વારસો પોતા-પોતાના બળને સંગઠતા રહેવા મથ્યા કરતા. આથી રાજ્યના ઉમરાવો પોતાની મદત્તા જમાવવાનો હાથ સાધતા. વિગત તો મોગલ રાજ્યના અનેક સૂબાઓમાં, નવા વારસની ગોત્રણી માટે, દાવપેચ અને રાજ-રમતો ચાલ્યા જ કરતી. આથી કરીને ઉમરાવ વર્ગ સ્વાર્થ, લોભી અને કપટી બનતો ગયો. પોતાની સત્તા બને તેટલી જમાવવા જ તેઓ મથ્યા કરતા અને તેમાં સમસ્ત રાજ્યના શુભનો ખ્યાન જૂઠી જતા. એટલું જ નહિ, તેની સામે પણ મોરચા માંડતા.

આવી રિયતિમાં બાદશાહને તેના હરહર ઉપર જ હાથ ગાખીને વિશેષે ચામુ પડે એ ઉવાકું છે. પરિણામે, પ્રજાનું અને ઉમરાવોનું દિમ મેળવી એક અખંડ રાજતંત્ર રચવાની અને ચલાવવાની નીતિનો નાશ થયો હતો.

આ રિયતિમાં પ્રજાની ટેવી દશા થાય એ પણ સ્પષ્ટ છે. સતત હાહનના વાતાવરણને લઈને જનમાત્રનું રક્ષણ અરિથર બની ગયું હતું. એક સૂચક દાખલો અહીં કહેવા જોવો છે. ઈ. સ. ૧૬૬૧માં મુંબઈ ખેટ અંગ્રેજ વેપારી કંપનીને હાથ આપ્યો. તેમણે ત્યાં દિલ્લો કરી પોતાના ઘાબાનો પાકો બદોબસ્ત કર્યો. આથી કરીને થોડા જ વરસમાં મુંબઈની વસ્તી વધીને છ ગણી—૬૦૦૦ ઉપર થઈ ગઈ! અને એવું જ કલકત્તાની કાકી વિશે પણ લેવા મળે છે. (લોકે, એ નોંધવું જોઈએ કે, આમ વધનારી વસ્તી મુખ્યત્વે વેપારી શાહુકાર જેવી ધની વર્ગોની જ હતી.) એટલે કે, હિંદની દેશી રાજ્યસત્તા આમ અવિશ્વાસપાત્ર બની હતી અને નવાસવા પડેલી વેપારીઓ માટે એ પૂરતી કાંઈક પ્રતિષ્ઠા બંધાતી હતી.

આવા તંત્રમાં લાંચરુશવત અને અન્યાયી ઉધરાણાં તો ખૂબ જ કાવે. રથાનિક અમલદારો બાદશાહને ભરવાની રકમ મોટાંધા, પછી, પોતાથી બને તેટલું ઉધરાણું પોતા માટે કરતા અને એની સામે દાદ-ફરિયાદ નહોતી. બાદશાહી મહેસૂલ-પદ્ધતિ પણ નક્કી રકમ ગોઠવી દર્જને પરગણાં પાડી દીધા સિવાય બીજું શું કરે? કેમ કે તે વિના આવકની રિથત ન કરી શકાય.

આથી કરીને ખેડૂતવર્ગ તો તૂટવા લાગ્યો હતો. કુલ ઉત્પન્નનો અર્ધ જેટલો ભાગ કર અને અન્યાયી ઉધરાણાં પેટે જતો રહેતો; અને તે ઉપરાંત મરાયઓનાં ધાડાં આવે તેમને ચોથ સરફેશાર્ધ આપવી પડે, તે પણ આ જરીમ-વર્ગ ઉપર જ છેવટે પડતી. આથી કરીને બહારથી જળસ્વસ્ત તોરતાન જેવું દેખાતું મોગલ રાજ્ય અંદરથી ખવાતું હતું. ઔરંગઝેમ ગયો તેની સાથે એની આબરુ હવાડી પડી ગઈ. જે જેને હાથ આપ્યું તે તેને સર્વ પક્ષી શકે એવી રિથતિ ચર્ચ મર્ચ; કેમ કે, તેના પછી એકે બાદશાહ લાયક ને જળસ્વ ન આવ્યો; એ પણ દિંદનું કમનસીબ જ ગણાય.

બાદશાહનો વડો વઝીર અસદઝા તેને હોડી ઈ. સ. ૧૭૨૪માં દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં આલ્થો ગયો અને દખ્ખણનું પોતાનું રાજ્ય સ્વતંત્ર જમાવ્યું. હાલના નિઝામ રાજ્યનો એ સંસ્થાપક. મોગલ બાદશાહે તેને નહુટકે સ્વીકાર્યો અને મરાયઓને દખ્ખણમાં ચોખનો અધિકાર પણ આપ્યો! રિથતિ એવી હતી કે, બાદશાહને જ ગારી ઉપર ધાપી હોડે અને ધાપી બેસાડે એવા ઘાટ દિલ્લીમાં આસતા હતા.

અવધ અને જંગાળના મોગલ સુબાઓ પણ સ્વતંત્ર થઈ ત્યાંના નવજમ બની બેઠા. રેહીલખાઈમાં વસતી રેહીલ્યા નામની અધગાન જાત સ્વતંત્ર થઈ તે પ્રદેશમાં પોતાની અલગ સરકાર જમાવી બેઠી. આમ ઔરંગઝેમ ગયા પછી એક જ વીરોની અંદર રાજ્યના કંકડા મર્ચ ગયા.* જાણે તેની નિશાની તરીકે, ઈ. સ. ૧૭૩૬માં નાદીરશાહે

* “ઔરંગઝેમના મૃત્યુ બાદની અર્ધો સદીની અંદર જ મોગલ સામ્રાજ્ય ધૂટું પડી ગયું, અને દિંદને સમજીય નકસો નવો બન્યો. આ થયું તે દિસા કે સુધથી પણ એમ કહેવું બરોબર નથી. દિંદ બહારથી આવેલી અશાંતી આ

અને ત્યાર બાદ ૧૦ વર્ષે અદમદશાન અબદલીએ આવીને મોગલ સત્તાને છેલ્લો ફટકો માર્યો. સરદારમાં બચી રહેલા મોગલ સામ્રાજ્યને તેમણે ઘર્ષ લીધું, ત્યારે છેવટનું બધાએ જોયું કે, બાગર અને અકબરનું ઘર દરેક જોર વગરનું રહ્યું છે. દિલ્હીની આસપાસના થોડાક મુલક ઉપર બાદશાહ રાજ કરતો હતો અને તેની નામની સત્તા તો બચે હતી, છતાં તે સાપ ગયા પછીના લિસોટા હતા એમ સૌ જાણતું હતું; અને સામ હોય તો એ આંખોનો સામ પણ લઈ લેતા. કેમ કે, મોરલેન્ડ-એટરજી તેમના ઇતિહાસમાં (પા. ૨૬૬) સાચું કહે છે કે, 'મોગલ સામ્રાજ્ય આમ ગમે તેવું જીર્ણ અને કમતાકાત હોવા છતાં, તે એક રાજકીય દકીકત રૂપે તો હતું.' નિઝામ, અવધનો નવાબ-વજીર, બંગાળનો નવાબ, કે કંપનીના ચાણુદાર ગવર્નરો તેને નામે પોતાનાં ઠાગો ઠાકવાનો સામ હોય તો ચૂકતા નહિ. ગરબડ ઘર્ષ તે એ કે, આ બધો કારબાર દંગધણ વગરનો નામનો હતો; એટલે બાદશાહના કરમાન પાળળ જે તેને મેળવનારનું જોર ન હોય, તો બાદશાહ તેને પોતાના કરમાન, મુજબ ઠાંઈ કરી કે કરાવી શકતો નહિ.

પ્રક્રિયાને મદદ મળી; કેટલાક દાખલામાં મરાઠાઓના દ્વેષાથી મદદ થઈ; તો કેટલાંક રાજ્યો માહોમાંહે લાડી મર્યા. પણ સામાન્યપણે દહીએ તો, મોગલ પ્રતિ બસ ખરી જ પડ્યા ને દિલ્હીથી સ્વતંત્ર બની ગયા; (કેમ કે) દિલ્હી તેમને બરેબર કાબૂમાં રાખી શકત નહોતું."

(મોરલેન્ડ-એટરજીનો ઇતિહાસ, પા. ૨૬૫)

મરાઠાઓની કનિયાબેારી

“ફરેક મરાઠા રાજપુત્ર એક જે મુખ્ય ઘરાણે ધરાતે તે એ છે, બાકી સકલ એકઠી કરી બિટિરા રાજ પર હાથો કરે; અને જો તેઓ માર્દોમાદેના કનિયાઓથી મુક્ત હોત, તો આ તેમની યોજના તેમજે અગતમાં મૂકી હોત, એ વિષે મુદ્દલ સંકે હોઈ શકે એમ નથી”

અર્થાત્ વેલેસ્લી

આમ મોગલ ગળ્ય તુટતાં જે અનેક રાજસત્તાઓ બની થઈ, એમાં સૌથી જામરી સત્તા, મદારાટમાં હિંદુ પામેલી મરાઠા સત્તા હતી. આ સત્તાના ઉદયનો રસિક અને બોધક ઇતિહાસ અહીં અરથાને છે. પણ, દ્વંદ્વમાં કદીએ તો, તેનું રક્ત્ય રોલિન્સન તેના ‘ઈડિયા’ પ્રથમાં (પા. ૩૭૭) કહે છે કે, “હિંદના ઇતિહાસની સૌથી મોટી એક નેંધપાત્ર હકીકત હિંદુધર્મની જીવનશક્તિ છે.” આ કાળમાં આ મુદ્દમ તાકાત સામાન્ય લોકના બક્તિ ધર્મ તરીકે ફેર ફેર પ્રગટ થાય છે. અને ‘૧૭મા સદીમાં તે મુખ્યત્વે બે પ્રજાઓમાં કેન્દ્રિત થઈ હતી — પંજાબમાં શીખ અને દખ્ખણમાં મરાઠા’ અને મોગલ પડતી કાળમાં તેની ધર્મઝૂલી ને અવિચારી કુરાબનીતિ સામે જે દેશવ્યાપી વિરોધળજ જાગ્યું, તેનાં આ બે પ્રજાઓ જલક્ષત પ્રતીક હતાં. (૨૦મી સદીમાં તે વિરોધે મુખ્યત્વે સામાજિક હલેવાય તેનું રૂપ બતાવ્યું; પરંતુ મળમાં તે ધાર્મિક જ હતો એમાં શંકા નથી.)

મરાઠા પ્રજાને સંગઠિત કરી એક રાષ્ટ્રરૂપે રચાપનાર શિવાજી, ઈ. સ. ૧૬૮૦માં સ્વગળનું છત્રપતિત્વ સોંપીને ગયા પછી, છત્રપતિના પ્રથમ ત્રણ પેશ્વાઓએ મરાઠા સત્તાને હિંદની જળજલરત સરકાર બનાવી હતી. વાયવ્ય સરહદે દેહ પંજાબ સુધી તેઓ પહોંચ્યા હતા; પૂર્વમાં ગંગાજ સુધી ને લગભગ આખા દક્ષિણમાં તેઓ ચોધ

સરદારાઈ ઉધરાવી રાકતા હતા અને એવું ઉધરાણું તે યુગમાં રાજ-સત્તાનું ચિહ્ન હતું.

પરંતુ એ સત્તામાંથી સડો પડ્યો હતો. [જુઓ જન્મ સત્કાર' મોગલ પડતી' ૧-૧૮, ૬] હોદ્દા, સિંદે અને આપકવાડ કે જેઓ પેશ્વાના સામંતો કે સેનાપતિઓ હતા, તે ઈ. સ. ૧૭૨૪થી અતુલ્ય ઉદાર, આશિષર અને શુભગતમાં ચોથ-ઉધગતદાર તરીકે રહ્યા, અને પોતાની સત્તા જમાવતા ગયા. એમાંથી કાળાંતરે, મોગલશાહીના જેવું જ આ પેશ્વાઈનું પણ હવે બન્યું. શિવાજીની ગાત્રી પર જાયે હવે પેશ્વા જ રાજ કરે છે એમ આપવા માંડ્યું. નામનો ઇત્તપતિ સત્તાગમાં રહેતો. પણ બધો કારભાર પેશ્વા જ ચલાવતો. એમાંથી આપોઆપ પેશ્વા-પદ વંશપરંપરાનું બનતાં તે એક બ્રાહ્મણ રાજ્ય જેવું જાયે બની ગયું, અને તેને માટે વારંવારમાં માંડોમાંડે મારામારી અને કાવાકાવા જંગમાં મરાઠા સરદારો આ કે તે પક્ષમાં ભાગ લેતા થયા, અને તેઓ પોતાનું દિલ પેશ્વાની મધ્ય સત્તાથી અલગ લેતા ગયા. વળી મુખ્ય મરાઠા સરદારો ને શિવાજી અબ્રાહ્મણ હતા; પેશ્વા બ્રાહ્મણ હતા. કાળાંતરે, નગજા દહાડા આવતાં, તેમાંથી બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણપણાની સંકુચિત દેવશુદ્ધિ અને જૈનનીયતા પણ પેળી. આ દશામાંથી જ, મોગલ પેડે, મરાઠા સત્તાનાથ કહાડી થયા. ઉત્તરમાં હોંકર સિંદે, શુભરાતમાં ગાયકવાડ, અને છેલ્લે વરાડ ને મધ્યપ્રાંતમાં ભોંસલે અલગ થયા, ને પોતપોતાનું અલગ ગજકારણું ક્યું; અને આ સરદારો પણ પેશ્વાપદની લડાઈમાં આમ કે તેમ પોતાને કાવના પક્ષમાં ભાગ લેતા થયા.

છતાં જ્યાં સુધી પેશ્વાપદ સમઘા હાયમાં ગયું ત્યાં સુધી બધું ઠીક ચાલ્યું. જ્યારે પેશ્વા પોતાના સરદારો પાસેથી ધાર્યું કામ લઈ રાકતો હતો.

અહીં આગળ એક મરાઠા સરદારની વાત ખાસ કરવા જેવી છે, કેમ કે સામાન્ય ઇતિહાસોમાં એ જોવામાં નથી આવતી. શિવાજીના પ્રધાનમંડળમાં તુકેજી આન્ને કરીને નૌકાધિપતિ હતો, એ એક શિવાજીની વિશ્વ રાજ્યશુદ્ધિનો નમૂનો છે. આગળ આપણે જોયું કે, મોગલો પાસે નૌકાજળ નહોતું. ખરું કહેવું હોય તો એમ કહેવું

નેઈએ કે, મોગલ બાદશાહોએ તે તરફ બહુ લક્ષ્ય મોકલ્યું આપ્યું, કેમ કે જાંજીરામાં રહેતા સીદાઓને મોગલ બાદશાહે પોતા તરફના નીકાપતિ તરીકે નીમ્યા હતા. તે લોકોએ ગોરા વેપારીઓને રોકવા દેટલોક પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. પણ તે તરફ બાદશાહોએ બહુ મદત્તની નજર રાખી નથી. શિવાજીએ આ જૂલ સમજીને પોતાનું નીકાદળ પણ રાખેલું અને તેનો નાયક આ વૃદ્ધો આન્હે હતો. હાલના ઠાકાના-અક્ષીનાગ ભાગમાં તેનું દળ રહેતું. અને તે એટલું જખરું હતું કે, સગબગ ૧૭૫૫ સુધી તેણે ગોરા વેપારીઓને ઠાકણને કિનારે ઠીક ઠીક હંકાર્યા હતા. આથી ચિડાઈને અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો આન્હેને ચાંચિયો ઢહીને વખોડે છે. પરંતુ ખરું જોતાં, અંગ્રેજ કરતાં કોઈ રીતે તે વધારે ચાંચિયો નહોતો. બલ્કે, મરાઠા સત્તાના નીકાદળ તરીકે આન્હેને ચાંચિયો ઢહી શકાય નહિ.

વૃદ્ધો આન્હે ૧૬૯૦માં મરી ગયો. પછી તેનો દીકરો હાલનાજી ૧૬૯૭માં નીકાધિપતિ થયો ને તે પદે એ ૧૭૨૯ સુધી રહ્યો. અને ત્યાર બાદ પણ એ કુટુંબમાં આ કામ ચાલુ રહ્યું. ખીખ સરદારોની જેમ આન્હે સરદારો પણ મરાઠાશાહીના કનિયામાં પડ્યા હતા, અને પરિણામે તેઓએ ઠાકણપટ્ટી પર, ૧૫૦ માર્કિસ લાંબું અને ૫૦-૬૦ માર્કિસ પહોળું, નાનું સરખું રાજ્ય જમાવ્યું હતું. એ કિનારે કરતાં વહાણો પાસેથી તેઓ કર લેતા, અને તેને તેઓ 'હરિયાર્ક ચોય' કહેતા. ૧૭૫૫માં અંગ્રેજોએ આન્હેને હરાવ્યો ત્યારે તેની મદદમાં પેશવાઈ નહોતી, એ મરાઠા સત્તામાં પડેલા કનિયાના કીકાને લઈને જ કહેવું જોઈએ. બલ્કે, ઇતિહાસ એવો છે કે, આન્હેને નાજૂદ કરવામાં પેશવાનો હાથ હતો. ૧૭૫૫માં તેણે અંગ્રેજોને જોડે તે સારું સંધિ કરી હતી. શ્રી ટેનકર તેમના 'મરાઠા વ અંગ્રેજ'માં (ઉત્તર ૦ પા. ૧૩) કહે છે કે, 'મરાઠાના રાજકારણમાં અંગ્રેજોનો હાથ પેશવા દેવાનું પહેલું માન રાવોજીને આપવામાં આવે છે, પણ તે જૂલ છે. મારા મતે, આ માન નાનાસાહેબ પેશવાને દેવું જોઈએ. રાવોજીને તો ગાદી જોઈતી હતી, પણ નાનાસાહેબને તો પોતાના એક સરદારની પડતી દરાવતી હતી. અંગ્રેજો આપણા બાતી ચતુ છે તે નાનાસાહેબને

ખરોખર દેખાતું હતું. આન્ગ્રેને પાડવાથી ઠાકણપટ્ટી પરનો અંગ્રેજોનો એક શત્રુ ઠમી થશે તે પણ તેને ખબર હતી. છતાં અંગ્રેજોની મદદથી આન્ગ્રેને જમીનદોસ્ત કરવાનો મોહ તે રોકી શક્યો નહિ. 'અરે ! ને અંગ્રેજો નહોતા કરી શકતા, તે પેશ્વાએ પોને યર્ષાને કરી આપ્યું ! અને આપું તો જાણેઅજાણે મરાઠાઓ ને મોગલ સમ્રાટોએ ધણું ક્યું' છે.

મોગલ સત્તાની પેઢે હવે મરાઠા સત્તા પર પણ તે જ દિશામાંથી મરણતોણ પ્રદાર આપ્યો. મરાઠા સત્તા ૧૭૬૦ સુધીમાં એવી પ્રખળ બની હતી કે, અટકથી હુઆકુમારી અને દારકાથી જગન્નાથ સુધી તેઓની ચોથની હાક વાગતી હતી. નાદીરશાહ પછી અહમદશાહ અબ્દલીએ પંજાબનો કબજો લીધો હતો. મરાઠા સત્તાને જળરી થતી તથા પંજાબ પર આગળ વધતી જોઈ તેણે તેને હાથ દેખાડવાનો ઠગવ કર્યો. આમાં રાહીયાઓએ મદદ કરવા કહ્યું. બંગાળના નવાબ સુધી અબ્દલીએ મદદનું કહેણ મોકલ્યું. એક વખત જાણે હિંદમાં ફરી મુસલમાન સત્તા સ્થાપિત કરવાનો ઠગવ થયો ન હોય !

સામેથી મરાઠાઓએ પણ પોતાનું પૂરું જોર એકઠું કર્યું. તેમના સેનાપતિ સદાશિવ બાહીના હાથ તણે જળરી સેના પાણીપતના મેદાનમાં પહોંચી, પણ દારી, અને મરાઠા સત્તાને ત્યાં ને જળરી ધા વાગ્યો તે વાગ્યો. તેમાંથી તેને થોડાં વર્ષોમાં ધરા વળી ખરી, પણ તેનો પ્રવેગ તો રોકાયો તે રોકાયો, અને છેવટે બંધિયાર પાણી જેમ તેમાં સડો પેડો. સામેથી અબ્દલી પણ હિંદમાં ટકી ન રહ્યો. એલેક્ઝાન્ડરી પેઢે, તેની સેનાના આગ્રહને વશ યર્ષાને, હિંદની આખી સત્તા હાથમાં આવેલી હતી તે છોડી, તે પાડો દેશ ગયો. એટલે ૧૭૬૧માં એવું બન્યું કે, મોગલો બાદ ને એક સત્તા હિંદનો આખો એકદમ્યુ કબજો લઈ શકત એવી હતી, તેને ફટકો વાગ્યો. આમ આખા દેશની, ધણી વગરના ઢોર જેવી સ્થિતિ યર્ષાને રહી હતી.* જમીન પર એકે સત્તા એવી નહોતી રહી કે ને આખા હિંદની વ્યવસ્થાની

* આ સ્થિતિની સમાધાનના માટે લાખલનો ઇતિહાસ (પા. ૧૪-૫) પણ જોવા જેવો ગણાય.

જવાબદારી હઈ રહે. લગભગ એક સૈકા સુધી લાઈઓ જ ચાલ્યા હરવાથી આર્થિક અને રાજકીય તંત્ર જ આખું વટી ગયું હતું; એકલું સરકારી તંત્ર મુખ્યત્વે સંભાળીને અકબર પંજીના મોમન બાદશાહો પોતાનું માફું ગમડાએ ગમતા હતા, અને તેનો કબજો હઈ મરાઠાઓ હિંમ ઉપર આવ્યા હતા; તે તંત્ર પણ હવે ૧૭૬૧માં ધવાયું. એટલે દેશમાં એકે પ્રકારની એવી સત્તા ન રહી કે જેને જોરે આખા દેશનું સંગઠન ફરી સાધી શકાય.

આજે જોવા મળતી રાષ્ટ્રભાવના પણ ત્યારે નહોતી.* આજની રાષ્ટ્રભાવના બીજા ગપ્પના સઘર્ષથી જાગી છે. તે વખતે એ પ્રકારનો સઘર્ષ જ નહોતો; શા હતો તો માત્ર લશ્કરી, જેવા કે નાદીર-અબ્દુલ્લીનો. તેથી કંઈને દેશનાં રાજ-રજવાડાંઓમાં સંક્રમિતતાના કલિયા અને અહમદમિડા ખૂબ ચાલી લાગે છે. એટલે મોગલ બાદશાહના નામનું આફું તો સૌ રનીકારતા, પણ સૌ પોતાના બળ મુજબ હિંદમાં રાજરમત ખેલી શકતા.

અંગ્રેજ કંપનીએ પણ, ૧૮મા સૈકાના આ અધ્યય તંત્રની આવી નવજાગૃતિના જમાનામાં, પોતાના દિનના તથા વેપાર વગેરેના કામદેસર પરવાના પાઠા મેળવી લીધા હતા.

ઈ. સ. ૧૭૧૭માં બાદશાહ ફરુકશિયર પાસે એકથી મોકલીને, કંપનીએ ૬ લાખ રૂપિયા ખર્ચીને ફરમાન મેળવ્યું. આ ફરમાનથી કંપનીને બંગાળમાં વેપારની જવાબદારી મળી. ઉપરાંત, સુરત મદ્રાસ ને કલકત્તા પ્રેમીઓ અંગેનાં જમીન ખરીદી કે બાડાપટ્ટા જે હતા, તેમને પાઠી બાદશાહી મકોર લાગી. આ ફરમાન મળવાથી કંપની એવી તો ગણ થઈ હતી કે, તે મળ્યું એ દિવસે તેને દરેક ધાણેથી બાનદોષાસની તોપો ફેડવામાં આવી હતી! આપણે આગળ જોઈશું કે, આગળ ઉપર આ ફરમાનને જ નિમિત્તે અંગ્રેજો અનાડીપાઈ ખેલીને બંગાળના નવાબને નામશેય કરી હઈ સત્તા પચાવી પાડે છે.

*આ બાબત પ્રકરણને અંતે પુસ્તકમાં અવગત વિચાર થશે

(આ ફરમાન મેળવનાર એકચીના એ દામ વિશે ઇતિહાસકાર વિલ્સન ને લખે છે તે, અંગ્રેજોનો આગળનો ઇતિહાસ સમજવાને માટે, કીમતી છે (થોમસન-ગેરેટ પા. ૫૫) —

“ એકચી મોકલવામાં આવ્યો તે પ્રગતિને થયે એક સાચું પગલું હવં હિંદમાં કંપનીનું ને સ્થાન હવે તેને એનાથી કાયદાની મહોર વાગી. એ ફરમાન ને બાદશાહનો હુકમ બંગાળાની સરકાર ન માને ત્યાં સુધી એ ફરમાન, કાયદાના અક્ષર પ્રમાણે (સત્તાની રૂએ નહિ), તેને ખેાદી ઠરાવવું હતું. આથી અંગ્રેજોને એક કાયમી ઝગડાનું કારણ મળ્યું, કે જે તેઓ ગમે ત્યારે ઘસું કરી શકે અને એમ જ તેમણે ઉચ્ચે, કાળી કોઠડીના બનાવ બાદ, કયું. સિરાજુદ્દૌલા સાથે દલાયતે અણબનાવ કર્યો અને બંગાળ છોડવાનું ચર કયું, ત્યારે તેણે, સુરમેને (કુરુસિયર ખાસેથી) ને હજો મેળવેલા તેનો ભોગવટો (નવાબે) શિક્ષો, એને લડાઈનું કારણ બતાવ્યું હવં (સુરમેન) એકચીએ ને ચર કયું તે સૈનિકે (દલાયતે) પૂરું કયું — પૂરા કરવાંય વધારે કયું.”

ઉપસંહાર

હિંદની આ દશાનું ચિત્ર ગમે તેવું દુઃખદ હાથે, છતાં વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારે એક બતતના મધ્યવર્તી અરાજકની હતી, એમ કહેવું જોઈએ. પણ એ ઉપરથી એમણે નથી સમજવાનું કે, દેશ તંત્રને રચી નહોતું. છતાં પહેલાં મોગલ રાજ્યના બધા ઘટકોને પોતપોતાની ધરીવટ વ્યવસ્થા હતી; તે સંભાળનારા દેટલાક સમર્થ રાજપુરુષો પણ હતા. પરંતુ, આ કાળનું ખાસ તરી આવતું લક્ષણ, સમગ્ર મધ્યવર્તી તંત્રનો અભાવ અને ઘટક એકબેની અંદરેઅંદર ઈર્ષા, લડામડી, ને સંકુચિત દષ્ટિ—એ હતું એમ કહી શકાય. એક ઉપમા આપીને કહેવું હોય તો કહી શકાય કે, જેમ આપણાં ગામોનું ધરેધર ચોખ્ખું, પણ સમગ્રપણે જોતાં આખું ગામ ગદું, — અરસપરસ પરવા ક્યાં વિના સૌ સૌનું સંભાળીને, છતાં દાણા પેકે વળે; તેવી જ દશા આ કાળે સમસ્ત દેશની ને તેના સુખાઓની હતી.

એ પણ વાચકે જોયું હશે કે, અંગ્રેજ વેપારી કંપની આ કાળમાં રાજકારણી દષ્ટિએ દાંડ જ વસ્તુ નહોતી. અને એવું હાથે છે કે, તેના સંબંધમાં આવતી દેશની છદી છદી રાજસત્તાઓ 'આ કાળમાં' (૧૭૪૦ સુધી સમય) કંપનીને, અદારથી દેશમાં આગ્રહ કરતા એવા સામાન્ય વેપારી જ માનીને, ચાલતી હતી. અને કંપની પણ ઇંગ્લંડના રાજના એકથી માર્ગન કામ કરીને, એટલે કે, હિંદની દેશી રાજસત્તાનો અંગીકાર કરીને, એક પ્રકારના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારવાધિથી ચાલતી હતી. (અહીં આગળ જો નવાઈ જેવું નોંધવું જોઈએ તો એ કે, સામેથી દેશી રાજસત્તાઓ વિશાળતામાં પોતાનો એકથી કે બાનમીદાર નથી મોકલતા, અને સમગ્ર પોતાનો સમય નાશ કે ઢાસ થાય છે ત્યાં સુધી, આ બાળનની અજાનતા જ રાખે છે.) આવા મર્યાદાશીલ વ્યવહારમાંથી કંપની જે રાજસત્તામાં દખલ દેવા ને તેમાં પગપેસારો કરવા સુધીની દોડી ગઈ, તેનું કારણ

હિંદની આ અવ્યવસ્થિત રાજકીય દશા હતી. પોતાના નોકામળથી અને વેપારી કુનેદથી કંપનીના નોકરોએ, જેવો દેશ તેવો વેશ ને જેવો કાળ તેવું વર્તન, એ પ્રમાણે ચાલીને વેપાર જમાવ્યો, તેનાં ચાણું નાખ્યાં, તેમના રક્ષણની જરૂર જણાતાં કિલ્લેમંથી કરી લશ્કર રાખતા થયા, ને વેપારી ચાણાંને લશ્કરી કિલ્લા પણ બનાવી લીધા. અને આ બધી કામગીરીને તેમણે વેળાસર બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવી લઈને કાપદેસર કરાવી લીધી. એટલે તેઓ આ કાળમાં કોઈ રીતની રાજસત્તા નહોતા. પરંતુ, એકતંત્રથી અને એકલદેયથી ચાલતી વેપારી જમાત તો તેઓ હતા જ. તેમની મધ્યગ્ય સત્તા, વિનાયત જેટલે દૂર રહેવા છતાં, છૂટાં છૂટાં ચાણાંને એકઠાં ચલાવતી હતી, અને અસગ રીતે ચાણાં પોતપોતાનું કામ કરતાં છતાં, તે એકમેકમાં ક્રમક્રમે સાથ દેવાનું સમાજીને. આ વસ્તુ આ જમાતનું એક લક્ષણ છે ખરું, જોકે તેમાં કનિયા વિખવાદના પ્રસંગ મળે છે. ત્યાગના ઊન્ન-મિન્ન હિંદમાં આ લક્ષણવાળી જમાત કેવી આગાદ બેઠીતી રમીને રાજ્ય સંપાડે છે, તે હવે પછીનો ઇતિહાસ કહેવાનું ગયાં બે પ્રકારેમાં આપણે જોઈ તે દશા આવી બેઠીતી મારે આગાદ કાવે એવી હતી, એ ઉપરું છે. ખંડને પ્રારંભે ટાંકેલા અવતરણનો લેખક આ વાળનો પ્રત્યક્ષ જોનાર — સમજાવીન હતો; તે દૂંઠમાં પણ રજવાડી હિંદના પતનનું સાચું કારણ તેમાં બતાવે છે.

પુરવાણી

હિંદુસ્તાનના આ કાળે રાષ્ટ્રનિષ્ઠા હતી કે નહિ, ને હતી તો કેવા પ્રકારની, એ એક મોટો ઐતિહાસિક મુદ્દો છે. આ પુરવાણીએ તે વિશે એક સામાન્ય બાબત નોંધી છે, જોકે આખો મુદ્દો એવડો મોટો છે કે, ચર્ચાગ્રસ્ત હોના ઉપરાંત તેના નિરૂપણને માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ જ જોઈએ.

પણી વાર એમ કહેવાતું સાંભળવા મળે છે કે, અંગ્રેજો પેટે હિંદીઓમાં આ વખતે રાષ્ટ્રનિષ્ઠા કે દેશાભિમાન જોવું હોય એમ હાગતું નથી, તેથી આપણે હાપો. યુગપથી આવેલી પ્રજાઓમાં એક-જાતિના અભિમાન ઉપર રચાયેલું દેશાભિમાન હતું; હિંદમાં તે પ્રકારનું નહોતું, એ ખરું છે. અનેક અતિઓ, ધર્મો, અને વિચારોના એક ખંડ જેવડા વિશાળ મુલકમાં એકજાતિના પાપા પરનાં સ્વાભિમાન કે અસ્થિમાની આસા પણ ન રાખી શકાય. પરંતુ એનો અર્થ એમ નથી કે, આપણા દેશમાં ઠોઠ ખાસ પ્રકારની પોતાની એકતા-ગાંક કે અસ્થિતા જ નહોતી. આપણે ત્યાં એક બહુવિધ ને બહોળા છતાં આખા જનસમુદાયની એક-સરકૂતિ ઘડવાની કમે રચાતી ને રચપાતી એકતા પ્રાચીન ઠાળથી ને પ્રયત્નપૂર્વક સેવાતી આવી છે, એમ વિચારેલોએ ઇતિહાસમાંથી સમર્થન કરીને બતાવ્યું છે. અને એ સર્વ-સમન્વયી સાંક્રુતિક બળને જોરે સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક વગેરે ભેદોને છૂતીને દૂર કરવા સનત પ્રયત્ન ચતા રહ્યા છે.

પણ રાજકીય ભેદોનું શું? — એ સવાલ જોડે છે. આવી એકતાભુદ્ધિ ત્યાં કેવું કામ કરતી? આ બળ-અને-પ્રજા-સંગઠન-પદ્ધતિ રાજકારણી ક્ષેત્રને અમુક ખાસ દૃષ્ટિએ જોતી, તેને એક પ્રકારની મર્યાદામાં જ કદર કરતી, એમ કહેવું જોઈએ. નીચેના ભાવનાં અનેક જોવા મળતાં ક્યનોમાં આ મર્યાદાને જ ટોચરચમાં આવે છે. —

‘કોઈ પણ પરકીય લોક આપણી ઉપર સવારી કરો, અને આપણાં રાજ્યો દબાવી પાડો; પરંતુ આપણી આમસંઘ્યા, ધર્મસમજ, રીતરિવાજ, વતનહકમાં જ્યાં સુધી રાજગત્તા હાય ધાલે નહિ ત્યાં સુધી, તે લોકો કોણ છે, શું કરે છે, તેની ખત્રાત આપણે કરતા નથી!’ — ખરે

(કેળકર કૃત ‘મરાઠા વ અંગ્રેજ’ની પ્રતાવના પા ૩)

કેટલાક વિચારોએ આ પ્રકારની, રાજકારણી ક્રાંતિઓથી નિરપેક્ષ કે ઉપેક્ષા કરનારી, સમાજ દેરાષ્ટ્ર-વ્યવસ્થાને આપણા સંગઠનની ખાસિયત હકી છે. અને એની નોંધ અંગ્રેજોએ પણ લીધી છે. પ્રજા પોતાનું જીવન વ્યવસ્થિત રાખે અને મહેસૂલી ગરજ પૂરતી રાજસત્તા તેમને પ્રત્યક્ષ દેખાય, તો જોને આજે પ્રજાના રાજકારણી ગુણો આપણે હકીએ, એવા ગુણો તે ન હોય — રૂબરૂવાની તેને જરૂર ન બામે. પરંતુ તેવા સમુદાયમાં વિદ્યમાન રાજકારણી બેદોના નિયંત્રણમાં પણ ઉપરની સાંકૃતિક સંગઠન પદ્ધતિ સાવ કામ જ નહોતી કરતી એમ નથી. એની હવે આજના સ્વદેશાભિમાનને મળતી નહોતી એટલું જ; શ્રી. ખરે તે પ્રતાવનામાં આગળ કહે છે એમ, તેમાં રાજ્યાભિમાન હતું એમ કહેવું જોઈએ. હિંદની પ્રજા પ્રધાનપણે એક રાજકારણી સમૂહ તરીકે પોતાને માનીને ઓડું જ વર્તે છે, એમ બતાવી શકાય. ઉપર પ્રમાણેનું જૂનું સંગઠન જ સમાજનું જે આજ રહેત, તો આ ઘટના બહુ વિશેષક કે નાશક ન બનત. પરંતુ અંગ્રેજોના આગમનથી એક નવું જ તત્ત્વ તેમાં ઉમેરાયું. ને તેથી એ સમાજમાં એક નવું જ રસાયણ જાણે કે રેડાયું, જોને લઈને પેળી જૂની પ્રાચીન સંગઠન-પદ્ધતિની ખાસ બામનો નવે રૂપે દોષ ને જીલ્લપ તરીકે દાખવવા લાગી. પશ્ચિમ અને પૂર્વનો સંઘર્ષ જે કહેવાય છે એ જ એક મહાન ક્રાંતિનો પ્રારંભ થયો, એમ કહો તોય બરોજર છે.

આવી રિયતિ બેદ-અતુર ત્રીજા ને પરાળી સંસ્કૃતિવાળા રાષ્ટ્ર-ભિમાની પક્ષને મારે બારે લાભદારી બને. અને અંગ્રેજોના આવવાથી હિંદના ઇતિહાસમાં પડેલી વાર તે ઘટના કાચખી વિશેષરૂપે દાખવવા યાય છે. ઇસ્લામીઓ દેશમાં આવતાં ત્યારની હિંદી પ્રજાને ધર્માભિમાની ને જગરી લગાવક પ્રજાઓનો સામનો કરવાનો આવ્યો. લગભગ સાત

સેકાં સુધી એ ધમસાણ ચાલ્યું. એમ લડી વઢીને અતે તે નવી પ્રગતિએ અહીં જ ગ્હી એક હિંદી પ્રજા બનવાને માર્ગે પડી. (અ બાબતમાં વિસ્તારથી ચર્ચા માટે જુઓ મારા પુસ્તક 'જપ્ત'નો આદિ નિબંધ.)

ખ્રિસ્તી ચોરી પ્રજા રાજકારણ ને વેપારમાં (ને તે રીતે દેશના સમગ્ર જીવનમાં) દાખલ થતાં, સાંસ્કૃતિક એકતા અને સમભાવ સૌંદર્ય જીવન સંગઠનારી હિંદી પ્રજા માટે, સામા બળરૂપે કામ કરતી, અમુક જાતીય કે વર્ણાભિમાની એકતાવાળી, નાની અને દેશાભિમાની, બેદ-પ-પ્રજાનાં પાવાં પર્ણાં ધરસામી આગમન પડી આ એક ખીજે નવે પચાવવાનો અનુભવ હતો. ઇસ્લામે હિંદુધર્મની ધાર્મિક સંગઠન રીતિને ધક્કો પડેલાઓ; અંગ્રેજ રાજ્યસંગઠન નીતિએ આપણી જૂનું રાજકારણી ઉપેક્ષાવૃત્તિ પર પૂરો પ્રહાર કર્યો. એકે એક ક્ષેત્રમાં અ-ખીજાએ ખીજા જીવનક્ષેત્રમાં એક નવા સમન્વયની સમસ્યા ઉઠાવી આ બે નવી સમસ્યાઓને એકતાની વિશાળ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિથી ઉઠે-ધર્મકારણ અને રાજકારણમાં પાછા સ્વસ્થ ચર્ચ સ્વતંત્ર બનવું, એ અર્વાચીન યુગમાં આપણા દેશ સામે ઇતિહાસે મૂકેલો પ્રશ્ન છે. કે પ્રશ્નનો પ્રથમ યુગ એટલે રજવાડી હિંદનો પરાજય, અને તેની કમ-તાકાત અને અનાવડતના પાયા ઉપર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની રચના પછી આવતો તેનો ખીજો યુગ એટલે પ્રજાને અંગ્રેજ રાજ્યની વ્યવસ્થા તળે વળેલી કળ, ને તેમાંથી સમાન થતા આવેલી જાગૃતિ, કે જે પરિણામે આપણા દેશનો ઇતિહાસ-પ્રશ્ન પ્રજા આગળ ચક્ષાવે છે હિંદનો અર્વાચીન ઇતિહાસ એટલે આ બે યુગોનો એકત્રિત વણાયેલો એકપ્રવાહ ઇતિહાસ.

એટલે, મૂળ પ્રશ્ન પર આવીએ તો, રાષ્ટ્રનિષ્ઠા એ પણ સંસ્કૃતિ-નિધાનું એક અંગ છે, અને તે તરીકે, રાષ્ટ્રનિષ્ઠા, સ્વામીભક્તિ નિમકહલાલી, ઇત્યાદિ આપણા જૂના યુગોની સાથે, તેને પણ કેળવવું જોઈએ, એ ખરું. પરંતુ તે જ એકમાત્ર તો અવગણ્ય ન છે, કે જગતનો અસ્તતન અનુભવ છે. તે હિસામે, હિંદની વિશાળ સંસ્કૃતિનિધ બંને પોતી ને ગરીબ લાગે, છતાં ઇતિહાસની સનાતનતાના ત્રાણુમ

એ આજે ઉપર આવે છે અને જમત એ તરફ વળતું જાય છે. આપણી એકતાને સરખામણી આપવી હોય તો, અમુક અરો યુરોપના ઓસ રોમના પાયા પર રચાયેલા ખ્રિસ્તી રાષ્ટ્રો જેવી છે, પણ તે રાષ્ટ્રોમાં પણ રાજકીય એકતા તો નથી જ, બલકે તેનો અભાવ જ છે તે રીતે જોતા, હિંદમાં તેનાથી ઠગાય વધારે એકતા ને મેળ જણાશે, કારણ કે આપણે ત્યાંની સંસ્કૃતિચક્રિતનો રાજકારણ પર પણ પ્રભાવ હતો જ મોગલ આદલાહો વિષે નામનો પણ ઉપરીભાવ જ હતો તે આતુ ઉદાહરણ છે યુરોપના લોકો આજે એવો કાર્ક યુરોપવ્યાપી સારકૃતિક પ્રભાવ ખોળે છે આપણી પાસે તેનું પાયારૂપ ચલુતર હતું એમ કહી શકાય. ખૂટે માત્ર સ્વતંત્ર રાજકીય સમૂહ તરીકે પણ કાવચાના ગુણ તે સારુ આપણે નિજાનો એક નવો પ્રકાર ખીનવવો જોઈ એ અર્વાચીન હિંદના ઇતિહાસમાં એનો વિકાસ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે એક બાજુથી રાજ્યો ફૂટ્યા ને ધર ખેલ્યું તો તેમાં જૂના દહગતી ને જુનવાણી પદ્ધતિના રાજસગઠનો અત જોઈ શકાય છે, પરંતુ તે કાર્ક હિંદી પ્રજાધરનો — એટલે કે સંસ્કૃતિના બળે ટકતા હિંદનો — અત નથી. એની દૃષ્ટિએ જોતા, આ તો માત્ર પ્રાચીન લોકસગઠનમાં પેતા ઉપેક્ષા પાત્ર માનેના રાજકીય અગમ જ પરિવર્તન થયું આંદરકમાં નવીનતા ને આવી તે એટલી જ કે, એ લોકસગઠનમાંથી જ બિહરીને તૈયાર થયેલી કાર્ક જમાત કે જૂથ રાજસત્તા મેળવતા નથી, પરંતુ આ નવું રાજકારણી જૂથ બધી જ રીતે નવીન હતું, એટલે, ‘ધર ફૂટે ધર જાય’ — એ કહેવત, અત્યારે તો મોગલ મરાઠા સત્તા પડતા, જે રજવાડા બિલા થયા નેમને માટે લાગુ પડે છે હિંદની પ્રજા એક રાજકીય બળ તરીકે તે સૂકામાં જોવા મળતી નથી, તેનો યુગ ત્યાર પછી ૧૯માં સૂકાના ઉત્તરાર્ધે આવે છે.

આ નોધરૂપ આડ-વાત અહીં ઉમેરવાનું કારણ એ છે કે, આથી બીજી રીતે વિચારતા હિંદના ઇતિહાસનું બીજું કથ સુસમત તત્ત્વ કે વિકાસબીજ પા ટકાવબળ મળતું નથી અને આપણે અર્વાચીન ઇતિહાસ એથી બીજી રીતે સુસબદ્ધ સમજી પણ ન શકાય એમ લાગે છે.

ગોરા વેપારી રાજકારણમાં પડ્યા

“કોઈ પણ દેશમાં ન્યારે રાજસત્તા વધી પડે છે અને અરાજક બેસે છે, ત્યારે સામાન્ય ધારો એ છે કે, દેશમાં જે કોઈ સંમતિ બળે બાકી રહ્યાં હોય, તેમની અંદર અંદર પણ વકરાઈ ચાલે છે, અને તેમાંથી સૌથી સવળ હોય તે દેશની રાજ્યસત્તા ગ્રાહ્ય છે”

— પ્રો. ચીલી ‘એન્થ્રોપોલોજી ઓફ ઇન્ડિયા’, પા. ૨૦૮

“સત્તરમા સેકાન્ડી ગોરી વેપારી કંપનીઓ, સમસ્ત બિન-ખ્રિસ્તી જગતમાં વેપાર અને મુલકને માટેની સ્પર્ધાને સ્થગિત, પોતાપોતાના રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા એજન્ટો અને તેના હિત માટે મથનારી સંસ્થાઓ હતી, જે કંઈક કોઈ વધારેપડ્યું નથી”

— લાયલ પા. ૭૦

“કંપની બહાદુર વેપારમાં ને લડાઈના કામમાં કુશળ હતી. તેમાં તેને નીતિઅનીતિની નડતર ન હતી વેપાર બધારવો અને ધેરના કમાવા એ તેનો ખર્ચો હતો તેમાં ન્યારે આપણે મદદ આપી ત્યારે તેણે મદદ લીધી ને પોતાની કોઠીઓ વધારી કોઠીઓનો બચાવ કરવા તેણે સરકાર રાખ્યું તે સરકારનો આપણે ઉપયોગ કર્યો,

— બાંધીશ (‘દિંદ સ્વરાજ’, પા. ૩૮)

- ૧ દક્ષિણ ભારતમાં સરકાર
- ૨ ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો
- ૩ દિંદી સિપાહીની સેના

સાલવારી

- ૧૭૪૨ દુષ્કે પંડિતેરીને મવર્નર થયો.
 ૧૭૪૪ યુરોપમાં કાન્સ ઇંગ્લેન્ડની લડાઈ જાતી.
 ૧૭૪૬ દુષ્કેએ મદ્રાસ લીધું
 ૧૭૪૮ નિઝામ-ઉલ્લ મુલ્ક અસફઝાનું મરણ
 ૧૭૪૯ કાન્સ ઇંગ્લેન્ડની યુરોપમાં સધિ તે રૂએ મદ્રાસ અથેલેને પાંતુ મળ્યું
 ૧૭૫૦ હકિલુ ભારતમાં ગાદી-બારસાનું યુદ્ધ બચ્યું — ગોરાઓ તેમાં ભાગ લે છે
 ૧૭૫૧ દુષ્કેને વિજય પોતાના વગને નિઝામ ગાદી ઉપર બેસાડપો.
 કલ ઈલ આર્કેટલ રક્ષણ કરે છે કલ્કાટમાં અથેલેને દાખ્યા.
 ૧૭૫૩ નિઝામે ઉત્તર સરકાર કેન્ચોને આપ્યો — લક્ષરી મકાના કરાર પેદે
 ૧૭૫૫ દુષ્કેને કાન્સ પાછો બોલાવી લીધો.
 હકિલુ ભારતના ગોરા વેપારી વચ્ચેના અપકારને એક વાર સ્થગિત કર્યો.

દક્ષિણ ભારતમાં શરૂઆત

‘દક્ષિણમાં મોગલ સામ્રાજ્ય કદી સ્થપાયું જ નહોતું એમ લાગે છે.’

—સીલી

મોગલ રાજ્ય બખઝયાની પહેલી અંસર દક્ષિણ ભારતમાં જણાઈ. અને એમાં નવાઈ નથી. વિજયનગરનું રાજ્ય ૧૬મા સૈકામાં તૂટ્યું, ત્યાર પછી તેની જગ્યાએ નાના નાના અનેક રાજ્ય થયા, જે નાપક કહેવાતા હતા. બિજ્જપુર અને ગોલકંડાનાં મુસલમાન રાજ્યો ઔરંગઝેબના જ વખતમાં છેક છેવટે જિતાયાં હતાં; અને મરાઠા સત્તાએ મોગલો સામે બળવો ઉઠાવ્યો હતો, તેની અસર દક્ષિણ ઉપર સારી પેઠે હતી. એટલે અધ્યસ્થ સરકાર નબળી પડતાં આખા દેશમાં પહેલી અબ્ધવરયાની શરૂઆત દક્ષિણ ભારતમાં થાય, એ બનવા લાગે હતું. બાદશાહના નિઝામ-ઉલ્-મુલકનું પદ ઊઠીને અસહ્ય ફેરવાયું આવ્યો અને દખ્ખણ આખાનો સુખો બન્યો. પરંતુ તેને મરાઠાઓ જોડે હિસાબ પતવવાનો હતો, કેમ કે ૧૭૦૭ પછીના નબળા મોગલ બાદશાહે તેમને દક્ષિણમાં ચોથ ઉઘરાવવાનોય અધિકાર આપ્યો હતો. આથી દક્ષિણના સર્વોપરીપણા માટે મરાઠાઓ અને નિઝામ જોડે સતત યુદ્ધ ચાલ્યા ક્યું. પરિણામે એકે વ્યવસ્થા રહી નહિ. બદલે, અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપનાનો ઇતિહાસકાર લાયલ આ બે દેશી સત્તાઓ વચ્ચેની પોતાના જ પગ ભાગનારી સ્પર્ધાની સમીક્ષા કરે છે કે,

“દક્ષિણ પ્રતિમાં મોગલ સામ્રાજ્ય છેવટે અદસ્ત થયું હતું. બધી મુસલમાન સત્તાઓ પર ચડી બેસીને એમની પર રાજ્ય ચલાવવા દ્વારા પરદેશી હકૂમતને આવવાનો માર્ગ મોકલો કરવાના મિશનવાળા મરાઠાઓ આખો પ્રદેશ ખૂંદી વળા એની શક્તિ ધોઈ કાઢતા હતા.”

અને અંગ્રેજો પણ સમય વર્તી મરાઠાઓ જોડે સારાસારી ગમવાનું ચૂક્યા નહિ. કારણ કે, અંગ્રેજોને પાકી ખચર હતી કે, મોગલ રાજ્ય તૂટ્યા પછી જે ગોરાઓ વચમાં ન હોત તો તે આખું રાજ્ય મરાઠાઓ હાથ લેત. આ મતના સમર્થનમાં લાયક ઈ. સ. ૧૭૫૬માં મદ્રાસકોડીના પ્રમુખે લખેલો પત્ર ટાકે છે કે, “જો યુરોપિયનો વચ્ચે ન પડે તો, અમે સમજીએ છીએ કે, મરાઠાઓ આખા મોગલ સામ્રાજ્યને તો ક્યાંય પહોંચી વળે એવા છે.” (તેનો ઇતિહાસ પા. ૧૩૬)

અને લાયક એક બીજી વસ્તુ કહે છે — “દક્ષિણનું દેશી લશ્કર, બાહુતી, અવ્યવસ્થિત અને અધૂરાં શસ્ત્રોવાળું ખાલી ટોળું હોય, તેના કરતાં સારું નહોતું.” અને આપણે જોઈ ગયા કે, હિંદમાં નૌકાસૈન્ય ન હોવાથી “કિનારા ખુલ્લા અને અરક્ષિત પડ્યા હતા.”

દેશી રાજ્યો પણ સમજ્યાં હતાં કે, ગોરાઓ ખુસ્કી તથા તરી લશ્કરની ખાતતમાં પોતાથી ચડિયાતા છે. તેથી કેટલાંક રાજ્યોમાં લશ્કરને તાલીમ આપવા સારું ગોગ (મોટે ભાગે ફ્રેન્ચ) અમનદારો રાખવાની શરૂઆત થઈ હતી. અને હવે સૌ નગનાં પડતાં, તેમણે એક નવી શરૂઆત એ કરી કે, આ ગોરા વેપારીઓના કિલ્લાનાં તેમનાં લશ્કરને પોતાના અંદર અંદરના ઝઘડાઓમાં મદદે બોલાવવાં. આ છેલ્લી ખાતત* હવે પછીના હિંદના ઇતિહાસને નવી જ દિશામાં ધડનાર નીપજ.

ગોરા વેપારીઓ પણ આ દશા તરત પામી ગયા. તેમણે જોયું કે, મધ્યસ્થ સરકાર હવે રહી નથી, પરંતુ તેની પાસેથી મળેલા અધિકારને નામે, જે પોતામાં જોર હોય તો, રજા ખવાય એમ છે; અને આ કાર્યને માટે દેશી રાજ્યોમાં પણ ખગપેસારો, લેઓના જ નોતરવા દ્વારા, કરી શકાય એમ છે.

* આ નવી ખાતત શરૂ કરનારા કદાચ પ્રારંભમાં ન સમજ્યા કે, તે નાનીશીક લાગતી વસ્તુ કળાંતરે ક્યાં જઈને પહોંચાડશે કદાચ, ગોરા વેપારીને પોતાના રાજ્યના બીજા સામાન્ય શેઠ વેપારી એમ જ સમજીને તે વર્ત્યા. આ બૃહ વચમાં કારણ એ લાગે છે કે, ગોરા લોકાની દેશદેશ વધા રાજ-કારણી નીતિરીતિ જોરેનું આપણા રાજ્યોને અજ્ઞાન હતું, તેથી તેઓ પામી ન શક્યા કે, આ લોકાના વેપાર પાછળ તો રાજ અને રાજકારણ પણ છે.

હિંદના આ ગોરા વેપારીઓમાં હવે બે જ રહ્યા હતા - ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ. દક્ષિણ ભારતમાં કોરોમંડળ કિનારે બેઉએ કિલ્લા બાંધીને પડાવ નાંખ્યો હતો. બેઉ સરખા જામેલા હતા. ઉપર વર્ણવેલા નવા સબેગો નીપજતાં, તેમાંથી પૂરો લાભ લેવાની શરૂઆત ફ્રેંચ વેપારીઓએ કરી. તેનું એક કારણ છે, જે હિંદના ઇતિહાસ બહારનું હોવા છતાં, સમજવાને માટે મહત્ત્વનું હોઈ દ્રેંકમાં જોઈએ.

યુરોપમાં આ કાળે ક્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ આખા જગતમાં જ્યાં જ્યાં મેળાં હતા ત્યાં ત્યાં બધે મહત્ત્વને માટે લડતાં હતાં. ઉત્તર અમેરિકામાં બેઉ દેશનાં સંસ્થાનો જોડે જોડે હતાં; આખરે કયા દેશનો ત્યાં ઝડો રોપાય, તેને માટે બેઉ દેશો ત્યાં લડતા હતા. યુરોપમાં એમની લડાઈઓ તો નવાઈની વસ્તુ જ નહોતી. બે દેશો સૈકાંથી અવારનવાર લડ્યા જ કરતા હતા. હિંદમાં બે દેશો પોતાનું સંસ્થાન જમાવી વેપારમાં વધવા તાકતા હતા; ત્યાં પણ જોડે પડાવ નાંખ્યો હતો. આમ ક્રાન્સને માટે, હિંદનું પોતાની વેપારી કંપનીનું પ્રકરણ યુરોપના એક મોટા રાજદ્વારી પ્રકરણના બાગરૂપ હતું. અંગ્રેજોને પ્રારંભમાં તો ચોખ્ખો એક વેપારી સોદો જ હતો. તેથી વિલાયતની અંગ્રેજ સરકારે એમાં મીઠો હાથ રાખ્યો ન હતો, જોકે આડકતરી બધી મજ્દ તથા લાભ કંપની પાસેથી તે ઉઠાવતી જ હતી. બે દેશોની આ વર્તણૂકનો ફરક હવે પછીના ઇતિહાસમાં એક મોટી વાત બને છે. એને જ લઈને ફ્રેંચ કંપનીના હાથ ધણી વાર બંધાઈ જતા, ત્યારે અંગ્રેજ કંપનીના નોકરો જેવી ધડી તેમ વર્તીને છૂટથી રાવે તેમ આચરી શકતા હતા, અને તેને માટે તેમની સરકારને જવાબદારી રહેતી નહોતી. તેથી, ફ્રેંચ કંપનીએ દક્ષિણ ભારતની દશાનો લાભ લેવા પહેવ કરી ને એમાં તે આગળ હોવા છતાં, આખરે અંગ્રેજો જ હાબ્યા હવે તે ઇતિહાસ જોઈએ.

ફેચો અને અંગ્રેજો

ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ જાગ્યાના બે વર્ષો પછીના કે તરત, ઈ. સ. ૧૭૪૫માં અહીં ફેચો અને અંગ્રેજો આરામથી રહ્યા. એમ બે રાષ્ટ્રો વચ્ચે પહેલવહેલું વેર હિંદની ભૂમિ પર શરૂ થયું તે તેમાં વચ્ચે દેશી ગાળા આવ્યા છતાં સતત ૧૮ વર્ષ ચાલ્યું તેમાં ઉપર એક પક્ષના હિંમત હેઠાં પડ્યા ને તેને હિંદના હિંમતથી લગભગ તમેકી જ કાઢવામાં આવ્યો.”

— લાચલ

ઈ. સ. ૧૭૪૧ સુધી દુખે હાથથી પાસે ચંદ્રનગરની ફેચી કાઢીને ગવર્નર હતો, તે ૧૭૪૨માં પાડીચેરીનો ગવર્નર નિભાવે એ બારે શક્તિશાળી અને પડોચવાળો તથા દુરદૃષ્ટિનો માણસ હતો તેણે પોતાની કંપનીની લાગવગ અને પ્રતિષ્ઠા ધ્યાનમાં મેંડા નેરો, અને ઈ. સ. ૧૭૪૪માં મુરોપમાં ફ્રાન્સ ઇંગ્લંડ વચ્ચે યુદ્ધ જાગ્યું કે તરત તેણે કોરામડળ કિનારે દરિયાઈ લડાઈ જગવી ૧૭૪૫માં ફેચોએ મોરીશિયસ ટાપુ મેળવ્યો હતો, ને ત્યાં પોતાનું લશ્કરી મથક કંઈ હતું ત્યાં ફેચી નૌકામળ ૧૭૪૬માં પાડીચેરી પડોચુ ને મદ્રાસ પર તેણે હુલો કર્યો, ને તેના કમળે ક્યો દુખેએ બેસ્યું કે, બે મદ્રાસ સાથે થઈ જાય તો પોતાના પડખાનું એક બારે શળ જાય પણ અંગ્રેજોએ નવામની મદદ મેળવી, અને પોતાના પ્રજાજનો કહેવાય એવી બે વેપારી પેઢીઓ આમ લડે તે બરોમર નથી એમ જણાવીને કણીટકનો નવામ અન્વરુદ્દીન વચ્ચે પડ્યો, અને તેણે બેના કળિયામાં મદ્રાસ પોતાને પાછું સોંપી દેવા ફ્રાન્સ દુખેએ એની હા તો બણી, પણ સોંપ્યું નહિ તેથી નવામે મદ્રાસ તરફ ફેચી કરી દુખે માન્યો નહિ ને સામે થયો નવામ પાસે દસ હજારની જગી ફોજ હતી દુખે પામે હજારની હતી બેક ફોજે મેનચોગી યા મેવાપુરમાં બેગી થઈ પહેને જ ધડાકે નવામની ફોજ ભાગી તે પાછું વળીને

જોધું જ નહિ. નવાજની સેના મુખ્યત્વે હથેળીની હતી. દેશી મુદ્દકળામાં હથેળીનું સ્થાન મોટું મનાતું. પણ ગોરાઓની જંદોડો ને તોપોથી સળંગ એવા પાયદળ આગળ તે નકામું હતું. આમ જો આ લડાઈમાં સિદ્ધ થયું તે થયું. આ એક ભાવે ક્રાંતિની વાત હતી. વળી ગોરી ફોજની ઐશ્વર્યતાની પાકી પારખ થઈ ગઈ, અને દેશી ફોજનો પરપોટો ફૂલ્યો તે ફૂલ્યો. અને તેથી કરીને, ખુસ્કી તથા તરી બેઉ બળમાં મોટું સૈન્ય દેશી રાજાઓની સેનાને સ્પર્ધાતું થયું તે થયું.

દુહાસેએ હવે (ઈ. સ. ૧૭૪૭) અંગ્રેજોના બીજા કિલ્લા સેન્ટ ડેવિડ પર હલ્લો કર્યો. પરંતુ ત્યાં તે પાછો પડ્યો. અંગ્રેજોની ફોજ સામેથી પાંડીચેરી પર હલ્લો કર્યો; પણ તેઓ પાછા પડ્યા. ત્યાં તો ૧૭૪૮માં મુરોપમાં બે દેશો વચ્ચે સંધિ થઈ, તેમાં અમેરિકામાં પોતે શુભાવેલા એક ફ્રેંચ શકેર પોટે ક્રાન્સે અંગ્રેજોને તેમનું મદ્રાસ પાછું સોંપ્યું. દુહાસેને આ ન ગમતી વાત થઈ. છતાં તે હિંમત હાથે નહિ, બેઉ પ્રજાઓએ પોતાની ખડી ફોજો, સંધિ થવાથી જ નવરી થઈ ખોટકાઈ પડી હતી, તેમનો હવે નવો ઉપયોગ શોધી કાઢ્યો. આ ઉપયોગ વિશ્વકલ્પ હતો, કેમ કે બેઉ સામસામે લડવા છતાં નથી લડતા, એવું મનાતું હતું! આ ઉપયોગ તેમને હિંદની રાજધારી નબળાઈમાંથી જળો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૪૮માં તાંજોરના મરાઠા રાજવંશના એક નબીરાએ અંગ્રેજોને એક ગામ આપવાનું કરીને એવી માગણી કરી કે, પોતાને તાંજોરની ગાદીએ બેસવામાં અંગ્રેજોને મદદ કરે. નહીના કુખ પર હોવાથી અંદરના વેપારના કારણે આ ગામ (દેવી-કોટાઈ) કાંઈક કીમતી થશે એમ માની, અંગ્રેજ સેનાને આ કામમાં વાળવામાં આવી. અંગ્રેજોને પેલા ગામનો કબજો મળ્યો, પણ રાજ્ય થનાર તો હતો તેવો જ રહી ગયો.

ફ્રેંચ ગવર્નર આના દરતાં મોટો સદો બેસવામાં પડ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૪૮માં પહેલો નિઝામ અસફજા મરણ પામ્યો, એટલે વારસા માટે અસફજાના દૌહિત્ર મુન્શરરજંગ અને તેના બીજા પુત્ર નાસીરજંગ વચ્ચે ઝગડો થયો.

તેવો જ ખીજો ઝઘડો નિઝામ તાખાની કણીટકની નવાખીમાં જાણ્યો. કણીટકમાં ઈ. સ. ૧૭૪૧ અગાઉ મરાઠા સત્તાએ હાથ નાખ્યો હતો. આથી ત્યાં બહુ અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. અસહજાએ ઈ. સ. ૧૭૪૩માં ચડાઈ કરી અન્વરુદ્દીન નામના પોતાના માથુસને નવાખીનીમ્મે. આપણે જોયું કે, શરૂમાં જે અંગ્રેજ-ફ્રેંચ યુદ્ધની વાત આવી તેમાં આ નવાખી હતો.

ઈ. સ. ૧૭૪૮ના અરસામાં, ચંદાસાહેબ નામનો કણીટકના જૂના નવાખી કુટુંબનો એક વારસ ૩૩ વર્ષથી સતારામાં મરાઠાઓની કદમાં હતો, તે છૂટ્યો. તે હોશિયાર માથુસ હતો. અસહજા ગયો, એટલે તેણે હવે કણીટકની નવાખી અન્વરુદ્દીન પાસેથી પડાવી લેવાનું ધાકું. તેને સારું, નિઝામની ગાદીના ઝઘડાનો લાભ જોઈ, તેણે મુજદરજંગની દોસ્તી કરી, અને ખેડિએ દરાવ ક્યો કે, ફ્રેંચની મદદથી ખેડિએ પોતપોતાની ગાદીનો સ્વાર્થ પાર પાડવો. આમ કુખેને માટે એક મોટું ઠારબારું બીજું થયું.

ખેડ દોસ્તોએ ફ્રેંચની ખડી ફોજની મદદથી અન્વરુદ્દીન પર ચડાઈ કરી તેને (અંબૂરની લડાઈમાં) ઈ. સ. ૧૭૪૯માં ઠાર ક્યો. મરનાર નવાખી અન્વરુદ્દીનનો છોકરો મહમદઅલી જીવ લઈને નાઠો, ને ત્રિચિનાપક્ષીના દિશામાં ભરાયો.

આ સ્થિતિમાં અંગ્રેજોને બેધ તો રહી ન શકે. તાંજેરમાં પોતે શરૂ કરેલી રાજરમત પરથી પાડ લઈને કુખેએ તેનાથી મોટા દાવ હવે નાખ્યો હતો. સામેથી જો અંગ્રેજો ન બેસે તો ફ્રેંચોને તો ટાકે પાણીએ ખસ જાય. તેથી અંગ્રેજોએ ખેડ સામાવાળિયા વારસોનો સાથ લીધો. નાસીરજંગને નિઝામત માટે અને મહમદઅલીને કણીટક (યા તેની રાજધાની આકંટ)ની નવાખી માટે મદદ કરવી, એ હવે અંગ્રેજ વેપારીઓનો મુખ્ય વ્યાપાર જાણ્યો. આમ યુરોપનાં બે શાંત રાજ્યોના આડતિયાઓએ તે શાંતિને માન આપ્યું; અને છતાં નવરાં લશ્કરોને, દેશી રાજ્યોને ખરબે, પણ પોતાના લાભ માટે રોકી દીધાં!

નાસીરજંગે નિઝામના પુત્ર તરીકે બાપાની ગાદીનો કબજો તો કરી લીધો હતો, અને તેથી નિરાંત સમજીને અંબૂરની લડાઈ વખતે તે

હાલ્યો નહોતો. આ જૂલ છે એમ અંગ્રેજોએ એને ધણું સમજાવતા હતા, પણ તે અડગ રહ્યો હતો. પણ જ્યારે કણ્ઠાટકનું પતવી દુધ્લે અને મુજદરજંગ તથા ચંદાસાહેબ નિઝામ તરફ વળશે એ તેણે જોયું, ત્યારે તે હાલ્યો, અને કણ્ઠાટક પહોંચી મુજદર (તેના બાણેજ) ને ક્રેંચો કયો, અને પોતે (૧૭૫૦) આર્કટમાં જ ગયો. ■ માસ પછી દુધ્લેએ ફરી આર્કટ પર ચડાઈ કરી. આ વખતે નારીરજંગના સરદારોમાં તથા સરકરમાં કૂટ પડી અને તે લડાઈમાં મરાયો. તેની ક્રેંચમાં પડેલો મુજદરજંગ હવે છૂટો થયો, અને ક્રેંચોના આશરા તથા પાંડિચેરીમાં જ નિઝામ (૧૭૫૧) તરીકે જાહેર થયો. આમ દુધ્લે આખા દક્ષિણના મોગલ સૂબેદાર કહેવાતા નિઝામનો જ કબજો મેળવી પોતે જ ખરેખરો સૂબો બની બેઠો.

આને પાકે પાયે જોડવવા દુધ્લેએ ખૂસી નામના ક્રેંચ સેનાપતિના આશરા તથા નવા નિઝામને તેની રાજધાની ઔરંગાબાદ વિદાય કયો. રસ્તામાં જ મુજદરજંગ એક ઝપાઝપીમાં મરાયો પહોંચેલ ખૂસીએ લાગલો જ અસહકારના સલાબતજંગ નામના ખીળા છોકરાને તેની જગાએ નિઝામ જાહેર કરી, જેણે આજ્ઞા તકે દક્ષિણની ગાદી ઉપર બેસાડી હોધી.

આ ક્રેંચ આશરાની હકીકત ખાસ ખ્યાન ઉપર લેવા જેવી છે. એમાં એક નવું ધોરણ સમાયેલ છે કે જે આગળ ઉપર લોડ વેલેરલી સરકરની સહાયકારી પદ્ધતિ તરીકે અંગ્રેજોના લાભમાં વાપરે છે. ખૂસી ઔરંગાબાદમાં નિઝામના સલાહકાર તરીકે સાત વર્ષ (ઈ. સ. ૧૭૫૮ સુધી) રહ્યો. તેની સાથે રહેતા સરકરના ખર્ચ પેટે નિઝામે તેને (ઈ. સ. ૧૭૫૩) ઉત્તર સરકાર કહેવાતો દરિયાકિનારાનો પ્રદેશ આપ્યો. આમાંથી જોકે ખૂબ આવક થતી નહોતી, છતાં લડાઈઓના આ કાગમાં દુધ્લેના બીડમાં રહેતા હાથને આથી ઠીક રાહત મળી હશે. દેશી રાજ્યોમાં પોતાનું ચવણુ તેમને જ ખર્ચે કરવાની આ ગોરી પદ્ધતિ, થોડાક સુધારાવધારા સાથે, વેલેરલીની હિંદનાં બધાં રાજવાડાં છૂટી લેવાની પદ્ધતિ આગળ ઉપર બને છે. હિંદના પરદેશી રાજના પાયાપ આ સરકરી યોજના ક્રેંચોએ રોપી; પણ અંગ્રેજોએ

વાપરી જાણી અને એવી જ કીમતી બીજી ગ્રામ* દેશી લડાયક વર્ગોને પોતાના લશ્કરમાં લઈ, તેમને તાલીમ આપી, તેમના જે દેશને વશ કર્યા માટે ભાડૂતી સેના તૈયાર કરી કામમાં લેવાની હતી. તે શોધ પણ ફ્રેંચ ગવર્નર દુર્યેને ભાગે જ જાય છે. પણ તેનોય પાકો સાબ તો અંગ્રેજોએ ઉઠાવ્યો.

૩

હિંદી સિપાહીની શોધ

“ નોંધાયેલું મળે છે કે, મમે તેટલી સખ્યામાં (હિંદીમાંથી) પાયદળ ભરતી કરી શકાય હવે, ભેંકે લાખી ફૂંચ કરવાની હોય તો ટંગવાબંધ તેમાંથી નાસી પણ જતા એ ખડું, અને (અકમાન તાર્કર, ઇરાની વધા મરાઠા એ) હિંદનું ઉત્તમ હથડળ, ૧ અઠવાડિયાની નોટિસે, ભેઈએ તેટલું — અરે, પણ તો રાત્રીની સેનામાંથી પણ — મળી શકેલ પરંતુ અંગ્રેજ સેનાપતિઓ મુખ્યત્વે હિંદના લોકોમાંથી જ પોતાને ભેઈવું પાયદળ ભરતી કરતા, મધ્ય એશિયાના વધારે દુર્દાંત લોકો કરતા તેઓ પણ કરીને વધારે નિમકદલાલ અને વધારે તાલીમ લઈ રાકે એવા હતા.

— લાયલ

પોતાના વળનો નિઝામ ગોહવીને દુર્યેએ માન્યું કે, તેના તાખાના કહુટકના નવામનો સરાન હવે બેઠેલી જશે. પરંતુ નિરાતિ નિઝામને ત્યાં ગોહવાયેના દુર્યે સામે પોતાનો બચાવ કરવા માટે હવે અંગ્રેજોને એ જ બહાનાનો આધાર રહ્યો હતો. તેમણે ત્રિચિનાપલીમાં પુરાયેના મહમદઅલીનો પક્ષ છોડ્યો નહિ. એટલે દુર્યેની ધારણા*

* ‘ હિંદને છત્રમાં મારેલી બે મહત્વની શોધો — ૧ યુરોપીય શસ્ત્ર સામે લશ્કરની નબળાઈ, ૨ યુરોપિયનો નાચે દેશીઓને મોઢરીમાં રાખી તે શસ્ત્ર તેમને શીખવવાની સરળતા. આ બેકે શોધો ફ્રેંચોએ કરી હતી.”

— મિત્ર

x “ એનો તાલ્લાલિક ઇરાદો એ હતો કે, મદ્રાસ પાટીચેરી ને પ્રાથમ આબ્યા હતા તે કહુટકમાં એવા રાજ બેસાડવો કે જે ફ્રેંચ આશરે હોય અને એનો દુરનો ઇરાદો એ હતો કે, નિઝામના જ દરબારમાં ફ્રેંચ પક્ષનું ભેર સ્થાપવું, નામનું પણ કહુટક એને જ તાબે દેવ આ બે પગલાં ભરીને એ પોતાના દેસનું સ્થિતિ પ્રભુત્વ હિંદમાં સ્થાપવા ઇચ્છતો હતો.”

— લાયલ

ધૂળમાં મળી, અને પછી તેને લડાઈ કરવી પડી. તેમાં તે નાસ્તીપાસ થયો અને તેને બદનામી મળી, કેમ કે ક્રાન્સની સરકારે એને ગવર્નરપદેથી ખેંચી લઈ, બીજો માણસ મોકલ્યો. (ઈ. સ. ૧૭૫૫)

આથી અંગ્રેજોને જોકે ફ્રેંચો તરફની કાયમી નિરાંત ન થઈ, છતાં સારના રાજ્યોમાં તેમની લડાયક આબરૂ વધી. પરંતુ તેથી મોટો ફાયદો તો બીજો થયો. આ લડાઈમાં અંગ્રેજોને ક્લાઈવ જેવો કુશળ સૈનિક જાણ્યો; અને બીજું, હિંદની વસ્તીમાં, આપણને જોઈતી સેના મેળવી શકાય, એવો અખૂટ ઝરો પડ્યો છે, એ વાત અંગ્રેજો અનુભવે શીખ્યા.

ક્લાઈવે જે લશ્કરથી આર્કંટની આ લડાઈમાં કામ લીધું તેનો મોટો ભાગ કાચા દેશી સિપાહીઓ હતા. કુશ્મેએ જોયું કે, હિંદના દેશી લોકોને જે નિયમિત પગાર આપીએ, તો તેઓ પરદેશી લોકના લશ્કરમાં ભરતી થવા ખુશી છે; એટલું જ નહિ, તેઓને યુરોપી દબની લશ્કરી તાલીમ અપાય તો સારા ગોરા લશ્કર જેવા થઈ શકે છે. આ શોધનો લાભ ક્લાઈવે લીધો. તેણે પોતાના હાથ તથાના તાજાં ભરતી કરેલા દેશી સિપાહીઓને તાલીમ આપી તૈયાર કર્યાં, અને એમની શક્તિનો અત્યક્ષ પાઠ કર્ણાટકના આ યુદ્ધમાં બતાવ્યો.

મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં પડ્યો હતો, એટલે અંદાસાહેબ અને ફ્રેંચોએ તે કિલ્લા પર હવે પ્રયાણ (ઈ. સ. ૧૭૫૧) કર્યું. મહમદઅલીએ પોતાની તૈયારી સારી કરી હતી. અંગ્રેજોની મદદ તો તેને હતી જ. ઉપરાંતમાં તેણે તાંજોર અને મૈસૂરની મદદ પણ મેળવી રાખી હતી. આથી કુશ્મેએ ધારેલું તેથી જિલ્લું જ બન્યું. (૧૭૫૨) તેને કિલ્લો છોડી પાછા હાલું પડ્યું, અને અંદાસાહેબ જીવતો પકડાઈ ગયો; જેને તાંજોરના એક સરદારે ઠાર કર્યો. છતાં કુશ્મેએ યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. મુસ્લિમોમાં તેની પ્રતિભા ઓર ખીલતી, એમ એના ચરિત્રકાર કહે છે. પણ હવે મુસ્લિમી બીજ રીતની આવી અને તે માટે તે લાચાર હતા.

ઈ. સ. ૧૭૪૮થી શરૂ થયેલું આ યુદ્ધ ઈશ્વર અને ક્રાન્સની સરકારની રજા કે બાજુ વચર હતું. તે બે રાજ્યો ત્યારે યુરોપમાં લડતાં

નહોતાં, છતાં તેમના પ્રતિનિધિ હિંદમાં લડતા હતા, તે આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા બહાર હતું. તેથી બેકિ સરકારોએ એ તરત બંધ કરાવ્યું. પણ તેથી યુદ્ધનું કારણ મટ્યું નહોતું. એટલે ‘હું નહિ કે તું નહિ’—એ કક્ષાએ પહોંચેલુ આ યુદ્ધ માત્ર ખાલી યુદ્ધવિરામ જેવું જ હતું. કેમ કે ૧૭૫૬માં યુરોપમાં બે દેશો વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયાની ખબર હિંદમાં પહોંચતાંવેત, અધૂરું રહેલુ આ યુદ્ધપ્રકરણ પાછું શરૂ થયું. અને ૧૭૬૩માં તે પૂરું થયુ તેની સાથે ફ્રાન્સની હિંદી સત્તાનો પણ લખભગ અંત આવ્યો; અને તેની જ સાથે દેશી સત્તાઓમાં પણ તક પડી, જેનો લાભ હવે લઈ શકાય એમ અંગ્રેજો સમજી ગયા.

ખંડ ૪થો

અંગ્રેજ કંપની ફાવી

[૧૭૫૭-૧૭૬૦]

“આવા વિરોધ સન્નેગોઆ, કાઈક ફાવવાની આશા રાખી સામાન્યને સારુ હામ બીડી રાકે એવી કોઈ સત્તા હોય તો તે ત્યાંની ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનિક સત્તાઓમા કેટલાક વેપારીઓની હતી, કે જેમણે બંદરોમા પોતાની કોઠીઓ નાખી હતી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસે રાષ્ટ્રઆત કરવાની કાઈક મૂડી હતી. તેની પાસે ધન હવ, જે ત્રણુ જિલ્લા હતા, દરિયા પર કાબૂ હતો, અને પોતે એક સગઢિત મહત્ત હોવાનો એક વિરોધ લાભ તેને હતો, એટલે કે, (દિલના રાજ નવાબો પેઠે) લડાઈમા કે તાવથી મરી જવાય એવી શક્તિ તેને માટે નહોતી.”

— સીલી
‘લડાઈ અને પ્રેમમા (અને સ્વર્થમા પણ) જે કરીએ તે સારું અને શોભીવળ હોય છે’

— એક અંગ્રેજ કહેવત

“આ સમયે જનતા બતાવેનો પ્રવાહ આતરસાધીય કાયદાના સિદ્ધાંતોના સામ્યરૂપ પાસનને મારે નોખપાત્ર નહોતો.”

— થોમ્સન ૧-૩૬૬

- ૧ કલાઈવ
- ૨ કાજુ પ્રકાશ
- ૩ હોન્નેતની તોપ
- ૪ ખાસીની કાતિ
- ૫ બજવાનો જગાવ
- ૬ ઉપરી-સત્તાની જામરતા
- ૭ વિખેરાય મરાઠાબજ
- ૮ અંગ્રેજ ફાવટનું સ્થાપક

સાલવારી

- ૧૭૫૧ યુરોપમાં (કાન્સ ઇન્સાઇ વચ્ચે) સત-વસ્ત્રી યુદ્ધ શરૂ
સિરાજીસલા કલકત્તા સર કરી અંગ્રેજ વેપારીઓને અમન્યા-અંગને કાર્યે
કાઢી મૂકે છે.
કલાઇવ પાછો ફરે આંગ્રેજી.
- ૧૭૫૭ અંગ્રેજોએ અહમદનગર ને કલકત્તા લીધું.
(નૂન રડમી) ખાસીયું યુદ્ધ
મીર જાફર નવાબ બન્યો.
- ૧૭૫૮ જેમ સેનાપતિ લાલી ફરે આંગ્રેજી.
બુસાને નિઃશસ્ત્ર પસેથી તેણે બોનાથી લીધી.
કલાઇવ બંગાળનો મવર્નર બન્યો.
- ૧૭૫૯ શાહજહાં અલી ગોહર બિહાર પર ચડી આંગ્રેજી.
(નવેબર) — બાદશાહ અલમગીરનું કિલ્લોમાં ખૂન
(ડિસેમ્બર) — અલી ગોહર શાહઅલમ નામ ધારીને બાદશાહ બન્યો.
- ૧૭૬૦ (ફેબ્રુઆરી) કલાઇવ વિજયત પાછો ગયો.
(ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ) અંગ્રેજો અને શાહ અલમ બાદશાહ વચ્ચે લડાઈ
બાદશાહ પાછો પડ્યો.
મીર કાસમને બંગાળનો નવાબ બનાવ્યો.
મરાઠાઓ કિલ્લો કબ્જે કરે છે
ફ્રેન્ચની હિંદિસ્તાનમાં હાર — વાન્ડિવાસનું યુદ્ધ.
- ૧૭૬૧ અહમદશાહ અબ્દુલ્લીની ચડાઈ
મરાઠાઓ પાણીપતમાં હાર્યા, અબ્દુલ્લી પાછો ગયો.

કલાઈવ

આગળ એક પ્રકરણમાં આપણે ઇતિહાસકાર, વિશ્વસનું એક વાક્ય જોઈએ, તેમાં કહ્યું હતું કે 'એવઝીએ (બંગાળમાં) જે રાજ ક્યું તે સેનિકે પૂરું ક્યું.' આ સેનિકે તે રોજર્ટ કલાઈવ હતો. અંગ્રેજોએ એને હિંદમાં તેમનું રાજ્ય સ્થાપનાર તરીકે આજ માને છે, અને સારે પણ તેઓ આ સમજના હતા. કેમ કે ઈ. સ. ૧૭૫૨માં આઈટનો વિજય મેળવી કલાઈવે નિશ્ચયત ગયો ત્યાં એને બારે માન આપ્યું : મિલિશ સરકારે તેને કર્નલની સરકારી પદવી આપી, અને કંપનીએ ઈ. સ. ૧૭૫૫માં મદ્રાસ તામાના સેન્ટ ડેવિડના કિસ્માને ગવર્નર બનાવીને તેને પાંચે હિંદ ગોઠવ્યો. ૧૭૫૬માં તે પહેલેથી સારે તેને માટે હિંદમાં ચારે બાજુ કામ બજુ હતું.

એક નોકો છોકરા તરીકે તેના બાપે કલાઈવને ખીજી રીતે નકામો બજી હિંદમાં ધોલી મૂક્યો હતો. તે કાળમાં કંપનીમાં એવા માણસો પણ ખપ લાગતા હતા. ઈ. સ. ૧૭૪૪માં તે મદ્રાસ એક ગુમાસ્તા તરીકે પિતર્યો. આ કામ એને રુચ્યું નહિ. તે એવા ઉન્નત સ્વભાવનો ઉદ્યમાતી અને કાવતારી માણસ હતો કે, ગુમાસ્તી જોઈું ધમધમાટ વગરનું જીવન તેને નીગસ લાગ્યું; તેથી કંટાળાને એક હાડો પિસ્તોલથી તે આપનાત કરવા ગયો, પણ તેમાં ખચી ગયો.

પાંચ જ વર્ષ પછી (૧૭૪૮માં દક્ષિણ ભાગતમાં કલ્કત્તાની નવાખીના વાગસાના અઘડા વખતે) તેને પોતાના જીવનું કામ મળ્યું. એ કામ મળતાં તેની શક્તિ તરત જળપી લી. ત્રિચિનાપલ્લીના ઘેનાની અંગ્રેજોની નિગરામાંથી તેણે કેવી રીતે માર્ગ દાલી આપ્યો એ આપણે આગળ જોઈએ. હવે એનાથી આગળ વધીને તે કંપનીનું એવું કામ કરી આપે છે, કે જે ખરેખર અંગ્રેજ રાજ્યના પ્રાદશનો પાયો નાંખનાર નીવડે છે.

ઈ. સ. ૧૭૫૬માં તે પાછો આવ્યો ત્યારે કંપનીના ત્રણે કિલ્લાઓ આગળ ઓછીવત્તી આફત લીધી થઈ હતી. મુંબઈ પાસે અંગ્રેજી દરિયાઈ સત્તા અંગ્રેજોને ખૂંચતી હતી. નોકસાઈ સાથે કલાર્થિ જમીનનું લશ્કર લઈને તેને દાખવા ગયો ને કાવ્યો. મદ્રાસ પાસે ફ્રેંચનું પાંડીચેરી તો છાતી ઉપર જ હતું. અને દુલેના જવા છતાં અંગ્રેજોના વેપારને હિંદમાંથી સાફ કેરવાની ફ્રેંચ નીતિ તો આક્રુ જ હતી.* આ સત્તાને નાશ કરવી એ બીજું કામ હતું.

ઈ. સ. ૧૭૫૫માં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે સાત વરસનું યુદ્ધ શરૂ થયું તેની સાથે હિંદમાં ત્યાંની બે વેપારી કંપનીઓ લડવા લાગી. હિંદમાં તેમનું યુદ્ધ શરૂ થયું ૧૭૫૮માં. દરમિયાન કલકત્તાના ત્રીજા દિલાની ઉપર આવેલી આફત ટાળવાનો ખરો લાગ અંગ્રેજોએ સાધી લીધો, અને તેનું માન (કે અપમાન, તે આગળના પ્રકરણમાં જોઈશું.) માટે બાગે કલાર્થિને જાય છે.

આ આફત ટાળવામાંથી અંગ્રેજોને આખો બંગાળ-બિહાર-ઓરીસા પ્રાંત હાથ આવી ગયો;—ઈ. સ. ૧૭૫૭. દક્ષિણમાં નિઝામને ત્યાં જુસ્સો જેવા પદે આવ્યો હતો, તેણે જ જોખમના અને કાયદાના પદ પર બંગાળમાં કલાર્થિ આવ્યો. (કેમ્બ્રિજ ઇતિહાસ ૫-૧૫૧) પલાસીના યુદ્ધ અગાઉથી વિશ્વાયતથી રવાના કરેલા કુકમે તે યુદ્ધ બાદ કલકત્તા પહોંચ્યા. (ત્યારે મુસાફરીમાં ૮ માસ લાગતા.) તેમાં એમ હતું કે, બંગાળ કોમીની વ્યવસ્થા માટે એક સમિતિ નીમવી ને તેના સભ્યોએ વારાફરતી ગવર્નરે બનવું. આ કુકમને બાબુએ રાખી

* ફ્રેંચ કંપનીના ડિરેક્ટરોની ઇચ્છા હતી રાજપ્રતિની દેશનાઓ પાછળ ફરી મંડવાની નહોતી તેમણે મુખ્ય એમ કહ્યું કે, ‘આપણી નાણાકીય સ્થિતિ અને વેપારી ઇન્ટરેસ પાછાં બરોજર સાક્ષત કરી લેવાં; એટલે, તેને માટે કોરોમંડળ કિનારા પરથી અંગ્રેજોને સમૂળત્રા ધકેલી કાઢવા જોઈએ, — એમ લામલ જણાવે છે

એટલે કે જુસ્સો રેસિડેંટ તરીકે નીમીને દુલેએ આખા દક્ષિણની સુબાગીરી હાથ કરી હતી, તેણે દલે ન કર્યું હિંદના કારભારમાં હાથ ધાલવાની આ મુક્તિ રોધનારા ફ્રેંચ અટક્યા; પણ અંગ્રેજોએ તે કલ્પી લીધી.

કલાઈવે ગવર્નર બન્યો; અને પછીથી તેને વખતે વિલાયતથી તેની મંજૂરી આવી રહી; — અવગાનના સખ કરવાની તો કયાંય રહી!

બંગાળ હાય આવતાં પહેલી કાયદાની વાત એ ચર્ચા કે, ઢગલા-બંધ ધન મુશિદાગાદની નવાજની રાજધાનીએથી કલકત્તાની ટાડીએ પહોંચ્યું. એલિન્સ્ટન કહે છે (પા. ૩૨૭) કે, ધનનો પહેલો હપતો કદાચ ૧૦ લાખ પૌંડ — એટલે કરોડ રૂપિયાનો આવ્યો; તે એવડો મોટો હતો કે, અંગ્રેજ તિજ્જેરીમાં બાએ જ કદી એવડી મોટી રકમ એકીસાથે આવી હતી! આટલું ધન પહેલવહેલું જ જોઈ આંખ પણ બગડે, અને બગડી, એ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

બંગાળનું આ મમલક ધન હાય આવતાં મદ્રાસ થાણાની ફેંચો જોડેની કલાઈવેને મારે હાય છૂટા થયા. આ દરમિયાન થોડા જોઈને, અને નવાજના વિરોધને ન મણકારી, અને ફેંચો સંધિ ઇચ્છતા હોવા છતાં, — અરે, સંધિની વાતો વાક્તી હતી તેવચમાં જ અધર મૂકી દઈ, — કલાઈવે ફેંચોના બંગાળના અંદ્રનગરના થાણાને પણ કબજે લઈ લીધો, અને એ રીતે પણ પાંડીચેરીને પાંગળું કયું. આ બધું પરવારીને કલાઈવે મદ્રાસમાં ૧૭૫૮માં શરૂ થયેલા ફેંચો સાથેના યુદ્ધમાં પણ પોતાનો ફાળો આપી ચકચો.

આપણે જોયું કે, જૂસી નિઝામના દરબારમાં આજના દેશરાજના રેસિડન્ટ જેવો યઈને બેઠો હતો. એના અર્થ પેટે ઉત્તર સરકારની આવક નિઝામે ફેંચોને કાઢી આપી હતી. કલાઈવે વિચાર્યું કે, ફેંચોની આવકનું આ સાધન જે તોડી નખાય તો, નાણાં વગર કુખેને જેમ લડવાની હાડમારી પડતી હતી તેથી, આ સાત વરસના યુદ્ધ માટે ફ્રાન્સથી દિંદ માટે ખાસ મોકલેલા ફ્રેન્ચ સેનાપતિ લાલીને પણ પડશે અને એમ થાય તો મદ્રાસ થાણાને એ કાઈ નાનીસૂતી મદદ ન કહેવાય. એટલે ૧૭૫૭ માં બંગાળનું કામ પતવીને એણે એક લશ્કરી ડુકડી ઉત્તર સરકાર તરફ મોકલી આપી. વિજય મેળવીને તે પાછી કલકત્તા

૧ કલાઈવે ઉત્તર સરકારમાં ડુકડી મોકલવાનું સૂચવ્યું, તે લાંબા જમીન-દારના પરની અંદરે અંદરની કૂટથી વિજયનગરમનો રાજ (એટલે મોટો જમીનદાર કે માલગુઢાર) ફેંચોનો મોટો જમીનદાર હતો. જૂસીને લાલીએ

પહોંચી, સાં તો બીજું કામ એને માટે ત્યાં જ તૈયાર હતું. કચકતા પાસે ચિનમૂરાના ડચ ચાણાએ અગ્રેજોની રાજદારી ધાગવગ ને સત્તા વધતી જોઈ, પોતાનો વેપાર જવાના ભયથી, કાંઈક કરવાનો ધાગ જોઈને માથું ઊંચું કર્યું. તેમને થયું કે, કપાઈવતી સેના હમણાં મદ્રાસ બણી ગઈ છે એ તાકડો સાધી, આપણે વેપારી હોઈ સામૂત કરી લેવા.* અગ્રેજો કચકતા બંદગામીથી જતાં ડચ વડાણે પોતે તપાસવાનો હક રાખતા અને સૂગખારનો વેપાર તેમને જિલકુવ કરવા દેતા નહિ. ડચ લોકોએ આ બધીમાંથી મુક્તિ સાધવાનું તાક્યું. પરંતુ તે જ વખતે ઉત્તર સરકારમાંથી છત મેળનીને કનાઈવનું ઘરકર પૂરત આવ્યું, તેને તેણે ડચ ચાણા પર તૂટી પડના હુકમ કર્યો, અને એમાંથી ઈ. સ. ૧૭૫૬માં ડચ લોકોના હિંદના વેપારનો અંત આવ્યો તે આવ્યો.

બાલાવા લાંબા, થી તેણે નિઝામ દરબારમાં તેની જગ્યાએ જોને રેસિડેન્ટ તરીકે ખૂંચો, તે માણસ નવો હતો. દેશ તપા લોકથી સાવ અભણ હતો. એણે તે તેના કામમાં બહુ ફાળો નહિ આ લામ જોઈ વિજયાનગરમના રાજાએ દેવો ત્યાં બળવો કર્યો, અને અગ્રેજોને મદ્રાસ તથા કચકતા કહેણ મોકલ્યું કે, તમે અહીં આવો, મે દેવોનો પાવડો ઉતારીને તમારો ચડાવ્યો છે આ ૧૭૫૮ ની વાત, એટલે કે પ્લાસી પછી તરત એમ તાજ છત બાદ ઘરકર ખોલું કરી ઉત્તર સરકાર મોકલતુ એમાં જોખમ હતું, પણ કલ ઈવે, તેમા ફવાવ તે તેનો ફાધરો જોઈ, એ સાહસ એણે ને ઘરકરનો અમુક ભાગ રવાના કર્યો

જ ગાળના નવાબ જોડે પણ ડચને સારાસારી થઈ હતી, અને તે જય અગ્રેજોને ખૂંચતી વાત હતી. અને આમ હોઈ મેળવી સેવામાં તો બધા જ મોરા વેપારીઓ સરખા તકસાલુ, બધા ને વિવેક વચર વર્વનારા હતા. કદાચ અગ્રેજો સીને એ બાબતમાં આંટો એવા મજામ. એટલે ડચ લોકો એમાં કશું ખોટું કર્યું હતું, એમ કહેવાયલું હોઈ રાકલ નથી બન્ને એદિફ્સ્ટન તેના ઇતિહાસમાં (પા. ૮૪૨-૩) સાફ કહે છે કે, 'અગ્રેજોએ (ડચ જોડે) ઘડી સેવાનુ અગાડી જ નહીં કર્યું હતું,' જોકે તે વેળા ડચ અગ્રેજ વચ્ચે યુરોપમાં યુદ્ધ નહોતું ચાલતુ તે છતાં. ૧૨૬ ડચને પેસવા દેવા એટલે બંગાળમાં વેપારશાહને પહોરવો ને કદાચ એમાં બંગાળ જલ્લય કર્યું પડે, અને એ તો દલાઈવ કેમ જ સામે!

મદ્રાસ આસપાસના યુદ્ધનો ફેજ પણ અંગ્રેજોના જ હાથમાં આવ્યો. લાલ્લીએ ઈ. સ. ૧૭૫૮ માં આવતાંવેંત જૂસીને ઓરંગઝાબાદના નિઝામ દરગાહમાંથી પોતાની પાસે લગ્નના બોલાવી લીધો. ઇતિહાસકારો ખતાવે છે કે, લાલ્લી કાંઈક અભિમાની હતો, ઉમરાવ કુટુંબનો હોઈ તુમાખીથી વર્તતો હતો; આથી કેટલીક જૂલો કરી બેઠો. જૂસીને નિઝામને ત્યાંની શાયદાની જગ્યાએથી ખસેડવાની જૂલ તેમાંની મોટી એક મઈ. બાકી જે અંગ્રેજોને વરા કરી ઉત્તર સરદારનો તેણે કબ્જો કર્યો હોત, તો પછી તે ક્ષત્રિય જાત, અને અંગ્રેજોએ જે કક્ષાર્ધવની નેતાગીરીમાં હતું તે ફેંચોને માટે લાલ્લી કરત. પરંતુ લાલ્લી કુખ્ય નહોતો. એવી દશી પહોંચ લાલ્લીએ બતાવી નહિ, અને તે એવી રીતે વર્ત્યો કે આખરે ૧૭૬૦માં વાન્ડિવાસની લડાઈમાં હાર્યો, કે પહોંચ્યો, ને તેને વિજાયત મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાંથી તે ફ્રાન્સ ગયો, ત્યાં તેના પર કેસ ચલાવી ફ્રાન્સે તેને કાંસીનો બદલો આપ્યો! કુખ્ય બદનામી પામ્યો; લાલ્લી કાંસી પામ્યો. ફેંચ સરકારની તેના નોકરોને બદલો આપવાની આ રીત વિચારી કહેનાય !

સામેથી અંગ્રેજોની નીતિ જુઓ. કક્ષાર્ધવને મદ્રાસના ગવર્નરે ૧૭૫૬માં ક્ષત્રિય મોકલ્યો, પણ શરત એ હતી કે, મદ્રાસ વિભાગમાં લડાઈ સળગે કે લશ્કર લઈ તેણે પાછા આવી જવું. આપણે ઉપર જોયું કે, તેનું અક્ષરશઃ પાલન તો તેણે ન કર્યું, છતાં તેની રીતે મદ્રાસને મદદ તો કરી. આ વર્તણૂક મદ્રાસના ગવર્નરને ગમી નહોતી. પણ કપાઈવે પોતાની યોગનાથી જે ફજ આપ્યું, તેની સૌએ કદર કરી. ઈ. સ. ૧૭૬૦માં આ બધી નામના મેળવીને કક્ષાર્ધવ વિજાયત ગયો, ત્યાં તેને ખારે માન આપવામાં આવ્યું, અને તે કેવાં કર્યો કર્યો છતાં, એ હવે પછી જોઈ એ.

કાળું પ્રકરણ

‘સિરાજદોસ્તાની બીજી મમે તે બૂલો હરો, પરંતુ તેણે તેના માથેનો દોઢ નહોતો કપો કે પોતાના દેશને વેચ્યા નહોતો. ના; તે ઉપરાંત:- ૧૭૫૭ના ફેબ્રુઆરીની ૬મી અને જૂનની ૨૩મી વચ્ચેના ગાળામાં જે બતાવે। બન્ધા, તેમનો ન્યાય કરવા જે પૂર્વમદ્દ વગરનો કોઈ અંગ્રેજ બેસે, તે એ વાતનો ઇન્કાર ન કરી શકે કે, ઈમાન કે સ્વમાનને હિસાબે ક્ષમાઈવતા નામ કરતાં સિરાજનું નામ બિંબે આવે છે. એ કહેણ નાટકનાં મુખ્ય પાત્રોમાં સિરાજ જ એકલો એક હતો કે જેણે ઇબ્તકાદ કરવા પ્રયત્ન નથી કર્યો’

— માલેસન— ‘હિંદનાં નિર્ણાયક યુદ્ધો’ પા. ૭૪

દક્ષિણ હિંદના મોગસ સૂબા અસરજા અચવા પહેલા નિઝામના મરણ પછી જે વારસાનુદ્ધ થયું, તેનો પૂરો લાભ લેવાનું દુષ્કર્મ તાકયું. તેમાં તે પૂરો ફાવ્યો નહિ. અને તેના કપોનું જે કાંઈ રહ્યું સહ્યું હતું, તેને પછી લાલીએ આવીને બેધું વાળ્યું. પરંતુ, તેનું દેખીને અંગ્રેજોએ પૂર્વના મોગસ સૂબા બંગાળ બિહાર ઓરિસ્સામાં જે પ્રકરણ શરૂ કર્યું, તેમાં તેઓ ફાવ્યા. ફાવ્યા જ નહિ, તેમાંથી આગળ ઉપર આપું હિંદ છૂટવાના મનોરથ સેવવા મુખી બેઠ્યા. પરંતુ તે શવટની કાળાશ કેમે કરી ન ધોઈ શકાય એવી અટલ છે.

આ પ્રકરણનો નામક કર્નલ ક્લાઈવ હતો. તેના સૌ દેશબાઈએ આજ મુખી તેને માને આપે છે, તે તેના હિંદના રાજસંપાદનના કાંમને માટે; બાકી એક માણસ તરીકે બાપ્તે જ કાંઈએ તેની નીતિમતાની કશી કદર કે પ્રશંસા કરી હોય. હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યના, તાજેતરના બે અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર ચોમસન ને ગેરેટ ક્લાઈવને નીચેનું પ્રમાણપત્ર આપે છે:—

“ક્લાઈવ પોતાના વર્તન વિષે બેખતવા બન્યા: તેના ચારિત્ર્યમાં નોકર અપ્રામાણિકતા દાખલ થાય છે. . . . તેના ‘વર્તનમાંથી સદાચાર નીતિ અદરથ થાય છે. નીતિ-અનીતિનો વિવેક જ એમાંથી નાશ પામે

૧૧. ઈ, એવી એક અજળ અસત્ય શરિસ્થિતિમાં તે ગરક થાય છે, એમ આપણને લાગે; અને તેને પણ તેમ લાગતું હતું.”

તે કાળના તેના મિત્ર એમને કથાર્થ લખે છે,

“ હાઈ, હાવેચ, નહ, ફડકપટ ને કાવતરાં, રાજકારણ અને રામ નાલે બીજું શું શું ! ફડકમાં વારી પ્રતિજ્ઞા (એમ કલિહાસકારે હતો) દેખાડવા માટે મળતું કોઈ વર્તે મળશે ”

અને આ પ્રમાણપત્રમાં બધા ઇતિહાસકારો મતુ આપે છે.

બંગાળનો સૂબો નવાબ અલીવર્દીખાન અસફઝા જેવો પહોંચેલ રાજકર્તા હતો. બેઉને મરાઠા ચોચઉધરાતદારો લાગેલા હતા, અને બેઉની રાજ્યમાં ગોરા વેપારીઓએ પણ પગપેસારો કર્યો હતો. ચોથની બાબતમાં, મરાઠા બેડે* અલીવર્દીખાને, અસફઝા પોં, વધો સુધી લંડના બાદ યાદીને પતાવટ કરી લઈ, મરાઠાઓનાં આક્રમણથી પોતાના સુબાને સુરક્ષિત કર્યો. પછી ગોરા વેપારીઓનું બેદી આક્રમણ તેણે સંલગ્નવાનું હતું.

ડચ, ફ્રેંચ, અને અંગ્રેજ — ત્રણે જાતના ગોરાઓ કથકતાની આસપાસ પોતાની કોડીઓ નાખીને પડ્યા હતા, કેમ કે વેપારની સવડ સારું બંદર પાસે તેમણે રહેવું જોઈએ. એ ત્રણેમાં અંગ્રેજો વધારે ફાવ્યા હતા. આપણે જોયું કે, તેમણે ૧૭૧૭માં ફરુકશિપર બાદશાહ પાસેથી કંપનીના વેપારને માટે જકાત-માશી મેળવી હતી, અને બંગાળમાં ફાવે ત્યાં કોડીઓ નાખવાનો તેમને પરવાનો હતો. અલીવર્દીખાનને, બાદશાહે આપેલા આ પરવાના અને માશી-હક સામે વાંધો નહોતો; બાદશાહના સુબેદાર તરીકે તેને હોઈ પણ ન શકે. પરંતુ આ માશીના ફરમાનના બોલા તથા ગેરકાયદેસર કરાતી દાણચોરી ખૂબ થતી, તેની સામે એને સખત વાંધો હતો. અંગ્રેજ વેપારીઓ આ ધંધા જોઈ બાલીને કરતા હતા. તેઓ કંપનીને નામે પોતાનો ખાનગી વેપાર પણ ચલાવતા, અને મોગલ ફરમાન પ્રમાણે દાણ-માશી મોગલતા. એ તો ઠીક; આગળ વધીને તેઓ દેશી વેપાર માટે

* ૧૭૦૭ બોસલેને કટક વિભાગ ભંગીર તરીકે આપી દીધો ને દર વરે

૧૦ લાખ રૂપિયા નેહલી ચોચ ફરુકી હતી, આ દારૂચી ૧૭૫૬માં અલીવર્દીખાન મર્યા ત્યાં સુધી તેને મરાઠા વરફની નિર્ણય રહી

પણ દરકત કરી આપી, દાણચેરી કરતા કરાવતા પરિણામે દેશી વેપારને બારે ધોકા પડેાંચતો અને નવાજની આવક પણ ઘટતી. (જુઓ થોમસન-એરેટ-૧૦૦-૧)

પોતાના અંગ્રેજ નોકરો આ જાતની દાણચેરી કરતા હતા, તે કાર્ડ કંપનીના વિખાપતના સંચાલકો નહોતા જાણતા એવું નથી. જવર્નરથી માંડી શુભાસ્તા ને ઉમેદવાર સુધીના સૌ કાર્ડ, આ રીતના ધધા કરવા કે લાગ જોઈ લાંચો ખાવી, એ પોતાનો હક માની હોયોક વર્તતા, અને કંપની તેમાં વાંધો નહિ લેતી. કેમ કે કંપનીને એક જ ચિંતા હતી અને તે પોતાના નફાની.* હિંદના પોતાના આડતિયા વધુ ને વધુ નફો કરી આવે, ત્યાં સુધી કંપનીને કશો ઉજાગરો નહોતો. બંદે, આ અન્યાયી મળતર તરફ આંખ આડા કાન કરી, નોકરોના પગારમાંથી પોતે બચત કરી લેતી હતી. પોતાના નોકરોને તે કેદના ઓઝા પગારો આપતી તે તો જુઓ! કંપનીની નોકરીની સૌથી નીચલી પાયરીનો નોકર 'ઉમેદવાર' કહેવાનો હતો. તેને સાત વર્ષની બાંધણી કરવી પડતી. પહેલાં ૫ વર્ષ વાર્ષિક પગાર ૫ પાઉંડ (=પચાસેક રૂપિયા) ને બાકીનાં ૨ વર્ષ ૧૦ પાઉંડ મળતા. બીજી પાયરીએ ૫ વર્ષની બાંધણીનો 'શુભાસ્તો'; પત્રી 'મુનીમ' આવે. મોટી ઠાવી હોય તો મુનીમ 'આડતિયો' કહેવાતો; અને કબજતા જેવા મથકનો આડતિયો 'પ્રમુખ' કહેવાતો. દા. ત., હાકા જેવા મોટા મથકમાં (ઈ. સ ૧૭૭૪માં) વાર્ષિક પગાર (પાઉંડમાં) આ પ્રમાણે હતા —

વડો આડતિયો	૪૦
મદદનીશ	૩૦
મુનીમ	૧૫
શુભાસ્તો	૫

એટલે આ પગાર તો માત્ર નામનો, નોકરીમાં રાખ્યા કે રહેવા પેરના બહાના જેવો જ હતો. આ રિયતિમાં અંગ્રેજ વેપારીઓનું

* 'No source was forbidden that did not interfere with the interests of the Company.' એલ્ફિન્ગ્સ-૨૨૧-૨૧૫

ધ્યાન કરી બાળુ હોય એ કહેવાની જરૂર નથી. ચૌમસન-જોરેટ કહે છે તેમ, “નાનામાં નાનો નોકર રાજવી, જેમ રહેતો,” એમાં પછી નવાઈ પણ થી ?

બંગાળામાં હવે જે પ્રકરણ લિખકે છે તે સમજવા આ અતિ આવશ્યક હકીકત છે.

૨

અક્ષીવદીખાને, કણોટકમાં ગોરા વેપારીઓએ અસહજાના વંદનોના તથા કણોટકના નવાજના શા હાથ કર્યા હતા, એનો તાજે ઇતિહાસ પણ સાંભળ્યો હતો. તેથી પોતાના પ્રાંતમાં એ પ્રકારની દૂરથી પોતાની ગ્રન્થ ગણુતા ગોરાઓ ન કરે, એ બાબત તે જાગૃત હતો; અને પોતાના વારસ (તેનો દોહિત્ર) સિરાગુદોહાને જાગૃત કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૫૬માં પોને મરણ પામ્યો, એટલે દેશ પરના આ બપને સંભાળવાનું કામ એના જુવાન દોહિત્રને માથે આવ્યું.

રાજા કે નવાજ મરે તો તેની પાછળ વારસાધુદ તો જગવી સદાય, એટલું તો ગોરા વેપારીઓ હવે પામી ગયા હતા. અને ત્યારનાં રાજવાડામાં એ જાગવું અગરું પણ નહોતું. પુગવો મળે કે, કલકત્તાની અંગ્રેજ શાસિએ આ જાતનું ધૂધ કાવતરું પણ ઉત્તેજ્યું હતું. પરંતુ જે એ ત્રણ જણને વારસ તરીકે ઉરકેરી સકાતા હતા, તેઓ ૧૭૫૬ના અરસામાં જ મૃત્યા, એટલે વૃદ્ધ અક્ષીવદીખાન, તે વખત પૂરતી, સિરાગુને નિરાંતે ગાદી આપીને મરો.

સિરાગુને નામોશી દેવામાં તથા રૂબેટ રૂવામાં અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ જગ પણ પાછું વાગીને જોયું. પ્રજાની પરવા કરી, એમ જેવા નથી મળતું. પરંતુ બધી બાળુથી જોતાં લાગે છે કે, તે તેના રાજ્યને સંભાળી રહે એવો તો હતો. અંગ્રેજો તેને જકાતમાં જે ધોકા દેતા હતા તે એ સમજતો હતો, અને પોતાની નવાજીમાં એમનો પગપેસારો ન વધે એ સંભાળવાની એના આજ્ઞની સલાહ એને મળે ગિતરી હતી. એક એનો દોષ લાગે છે અને તે એ કે, રાજકીય તરીકે તે જરા વધારે ભોજો હતો, અને વીસેક વર્ષનો નવજુવાન

હોઈ રાજકારણમાં કાઈક નાશન પણ ઠરેવાય. એટલે અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ જ નહિ, એના જ માણસો પણ એને રમાડ્યા કરતા હતા, છતાં તે વેળાસર ચેલ્યો નહિ, અને બહુમનસાઈ રાખીને બાબાં જેવું વર્તન રાખતા છેવટે ખુવાર થયો, ને બેઠાથ મરણ પામ્યો.

૩

૧૭૫૬માં ઇંગ્લેન્ડ-સની લડાઈ ચરૂ થઈ એટલે અંગ્રેજોએ હિંદમાં ન્યા ન્યા ફેચ પડોછી હતા ત્યાં પોતાના હથિયાર સમાજવા માંધ્યાં. તે મુજબ બગાળમાં પણ ચરૂ થયું, સિરાજે તરત બેટી પ્રજાઓને લખ્યું કે, મારા રાજ્યમાં તમે વેપાર કરવા આવ્યા છો તે સુખે કાયદેસર રીતે કરો, ને હું તમારું રક્ષણ કરીશ, પરંતુ માંડોમાંડે લડવા માટે આમ શસ્ત્ર સજે તે નહિ ચાલે, માટે તમામતોમ તે ગેરકાયદેસર હામ બંધ કરજો *

ફેચ ચાણુએ આ વાત કબૂલી; પણ અંગ્રેજોએ એમ કરવા તૈયાર નહોતા, અને નવાબને તેમણે લખ્યું કે, ફેચ લોક અમારા ઉપર ચડી આવવાનો સબબ હોવાથી અમે તો માત્ર નીકિનારે તોપો ગોળવાનું રથાન જ સમરાવીએ છીએ ઉદ્ધતાઈભર્યાં આ જુદ્ધથી છ'છેડાઈને સિરાજે કાસમબગ્ગરની અંગ્રેજ ઠોડી પર લશ્કર મોકલ્યું.

* કલ્યાંટની નવાબીને અંગ્રેજોએ આમ જ કરતે કરતે રોળી હતી. કૌશલ્ય હનિદાસ (૫ ૧૪૨) કહે છે કે, અંગ્રેજ ગવર્નર ટ્રેકે નવાબને પત્ર લખીને તેમાં સમજાવેલું કે ' ફેચ દુમલા સામે રક્ષણને ધરાઈ, કલકત્તાની રક્ષણની તૈયારીઓમાં તાજેતરમાં વધારા કરવામાં આવે છે આ પત્ર કોઈ રૂપે સંભરાવેલો મળતો નથી, તેથી તેમાં નવાબને કયાથી છ'છેડાવાનું કાર્ડ લઈ કે કેમ ક્ષે કહી ચાહાઈ નથી પરંતુ, તેના મતજમા ચેકસ એક એવા અજાણી લાગણી હતી જ કે, એ પોતે સાવચેતીના પમસા નહિ લે તો મોરાઓએ કલ્યાંટ અને દક્ષિણમાં ક્યું એમ જાણમાં બધું બિડુછડ કરી વાળરો મણો અંગ્રેજ છે કે, ટ્રેકની બીજી અવિવેચી વર્તણૂકથી આ લાગણી વળી વધારે તીવ્ર બની દોષ પરંતુ નવાબના દુમલાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે એને એવો ખ્યાલ થયો કે અંગ્રેજોએ પોતાની લશ્કરી સ્થિતિ મજબૂત કરવાને માટે 'અલીપરી'ની માદગીને લાલ લીધી, અને તેથી તેઓ લાચર બને તે અચાલ તેમને કાબૂમાં રેવા એ વધારે સાકુ છે.

અને તે સર કરી, અને ત્યાંથી કલકતા કહેલું મોકલ્યું કે, કિસ્કો કરવાનું બંધ કરે. ઘણી, વારસાયુદ્ધ જળવવાનાં કાવતરાં અંગેના કેટલાક દેશી રાજદ્રોહીઓને અંગ્રેજોએ પોતાના કિલ્લામાં સંધર્ષા હતા; સિરાજે કહ્યું કે, તે મારા રાજ્યના ગુનેગારો અને સોંપે. અને ઉવટે તેણે જણાવ્યું કે, દાણચોરી હવે પછી બંધ મવી જોઈએ; કંપનીના માલ પૂરતી જમતમારીનો તમને ખરવાનો છે તે સુએ ભાગવો, પણ ગોરા વેપારીઓના ખાનગી માલ ઉપર જકાત આપવી જોઈશે.

કલકત્તાના મવનરે આ વાજબી હુકમનો કશો જવાબ ન વાળ્યો, એટલે સિરાજે તે તરફ દૃષ્ટ કરી. તેના સરકારમાં કેટલાક ગોરા તોપચીઓ હતા તેમને ખ્રિસ્તી સહધર્મીપણું બતાવી દોડવામાં આવ્યા હતા, તેમણે ઉવટની ઘડીએ પોતાના શેઠને દેજો દીધો. છતાં સિરાજનું બીજું સરકાર તે વખતે એટલું અવરિચત અને વફાદાર હતું કે, તેને જોરે તેણે કલકત્તા સર કર્યું. કેડીના પ્રમુખ અંગ્રેજો પડીને નામ અને હુગલીના યુધ્ધમાં આવેલા ફ્લેટા નામના ટાપુમાં જઈને રહ્યા, અને ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં એક બાજુ મદ્રાસ કેડીએ ખખર મોકલી તોપજતોખ મદદ માગી, અને બીજી બાજુ નવાબનેડે એથી ઊલટી જ બાજુ * ગલાવી : તેમણે નવાબને એમ સમજાવ્યું કે, અમે તો મદ્રાસ જવા નીકળ્યા છીએ; હવે અનુરૂપ થરી એટલે કીપડીશું; દરમિયાન અમને દાણોપાણી થશે તો ચારે.

ભોળો સિરાજ આ કહ્યો, ન સમજ્યો. તેણે અંગ્રેજોને ખોરાકપાણી અપાવ્યાં, અને તેના રાજ્યને માટે અંગ્રેજોના કાંટાથી નિરાંત કરવાની હતી એમાં તે ખરે વખતે ચૂક્યો — રાજનીતિની એાછી આવડ બતાવી. કલકત્તા સર કરી તે જર્વં ધરતો પાછો પોતાની રાજધાનીએ ગયો, અને તેણે માન્યું કે, હવે નવી ચિંતા બિગી નહિ થાય. તેને અંગ્રેજોના ચવડ અને ચાલાકી-બપો ખંધા સ્વભાવ વગેરે

* કલિકત્ત સતિહાસ (૧૭-૧૭૭) કહે છે કે, ફ્લેટા આ ગોરાઓને, નવાબ સામે તેના દ્રોહીઓ રાજખલટાનું કંઈ રમે છે, એવી ખખર, અમીરના મારફત, મળી હતી.

વિશે અગ્નિ જ હતું. આમ કહે છે કે, સિરાજ એમ માનતો કે આખા મુરોપમાં ૧૦ હજાર માણસો નથી. (જુઓ યોર્નલ ૧-૨૦૩)

૧૭૫૬

૪

મદ્રાસ ખજાર પહોંચતાં જ ખુસ્ત્રી અને તરી લશ્કર કચકતા ઠોડીની મદદે રવાના કરવામાં આવ્યું. ખુસ્ત્રી લશ્કરનો સેનાપતિ કબાઈવિ હતો, તરીનો વોટસન કરીને નોકાપતિ હતો. મુંબઈ તરફ આગ્રિને સર કરવા આ બે જ ગયા હતા. તેઓએ કચકતા (૧૭૫૬નો ડિસેમ્બર) પહોંચી, પોતાના કામને માટે એક સમિતિ નીમી. જે કાળાં કરતૂનો હવે પછી થાય છે, તેની જવાબદારી આ સમિતિની છે, અને તેનો આગેવાન વસ્તુનાએ કબાઈવિ બન્યો. જે લશ્કરી તૈયારી જ બેઈએ, તો કચકતામાં આવેલા બધા અગ્રેજ લશ્કરથી નવામ સામે સીવેસીધું કાંઈ થઈ શકે એમ નહોતું, એ તેઓ પણ જાણતા હતા. અને જે સિગજ ફ્રેંચો બેડે દોગતી કરી લે, તો તે અગ્રેજોનો બંગાળમાંથી પગ કાઢી નાખવામાં કશી મણા ન રહે. આ સંજોગોમાં કબાઈવિ અને વોટસનને પોતાનું કામ કાઢવાનું હતું. તેમણે કચ્છોટકમાં અજમાઈ ચૂકેલી મુક્તિ વિચારી. મીર જાદર કરીને સિગજનો ફ્રેંચો તેનો સેનાપતિ હતો. જૂના વારસા-મુહના કાવતરા વખતે અગ્રેજ ઠોડીએ સાધેલા દેશી સાગરીતો પાગલ જામત ક્યાં, અને મીર જાદર મારફત ધરકંઠાસુ જગવવાની બેદનીતિનું એક પગલું નહીં થયું. આ બેદની બળ દેટલી ઊડી હતી તે બેઈએ.

કબાઈવિ વોટસન કચકતા પહોંચ્યા. સિરાજે તેના રક્ષણ માટે માણેકચંદ નામના પોતાના માણસને મૂકેલો. પરંતુ અગાઉથી જ તેને ફાંસીમાં આવ્યો હતો, એટલે મુદ્દ શરૂ થતાં ન થતાં જ તેણે તો લડ્યાનો થોડો દેખાવ કરી નવાખી લશ્કર પાછું લઈ લીધું, અને નાહો નવામ પામે મુર્ચિદાસ! ત્યાં જઈ ખૂબ કાવકાર્થથી નિવેદન કર્યું કે, અગ્રેજોને તો બારે તૈયારી કરીને આવ્યા છે!

આમ અગ્રેજોને કચકતા લાખ્યું. (૧૭૫૭નો પ્રારંભ). હવે ત્યાં રહીને તેમણે પોતાનું કામ વધારવાનું હતું. કચકતા છતી તરત તેમણે દુગલીમાં લૂટ ચલાવી, સૌએ લીક લીક ખિરસાં બપો. આ સમાચાર

સિરાજને પહોંચતાં, તે બધા માણસે વિરોધપત્ર લખી આ બળવાખોર કૃત્ય માટે દપટો લખ્યો, અને કહ્યું કે, હું લશ્કર સાથે હમણી આતું છું. જે તમારે ખરેખર વેપારની જ ગરજ હોય, તો મારા રાજ્ય જેડે સમાધાની બની શકશે. "તમે ધિરતી હો અને ટટો ચાલુ રાખવા કરતાં સમાધાની કરવી એ કેટલું પસંદ કરવા જેવું છે એ સમજો છો. પણ તમારે જે લડાઈ જ કરવી હોય તો મારો દોષ ને કાઢતા."

સિરાજ લશ્કર સાથે હમણી આવ્યો. આ વખતે ફ્રેંચ લોકો અંદ્રનગરથી તેની જેડે જેડાત તોપણ હતિદાસ જુદો જ બનતા. પણ તેઓએ અંગ્રેજોને જણાવ્યું કે, અમે તો તમારી જેડે લડવા નથી માગતા, બલકે યુરોપની લડાઈ છતાં તમારી સાથે સલાહ કરવા તૈયાર છીએ. કનાર્કવને આ ખબરથી બારે નિશિતી થઈ. અંગ્રેજ હતિદાસદારો પણ ફ્રેંચોની આ બાધાઈ માટે તેમની દીકા દરે છે. તેમણે જે આ વખત સાથે હોત તો મદ્રાસમાં પંજીથી ઈ સ. ૧૭૬૦માં અંગ્રેજોની જે જીત થઈ તે ગહી જાત. પરંતુ અંદ્રનગરના તેમના ચાણુમાં તે વખતે દુરબે કે જૂરી જેવો દરખનાનાળો કાઈ હતો નહિ.

કનાર્કવે નવામની ડાવણીમાં સુવેદનો વિચાર કરવાને બદલે બે જાસૂસો મોકલ્યા. તેઓ નવામનો બ્લડ જેઈ આવી પાઠા આવ્યા કે ગતિગત કનાર્કવે તેની પર હત્યો કર્યો. સિરાજનો જનુલેવાનો ચેતરો તો હતો, પરંતુ ધાપી કરનાં બીજી જગાએ તે રાતે સુતેયો એટલે બચી ગયો, અને તરત પોતાનું સૈન્ય સજી અંગ્રેજોને પાઠા દહાવ્યા. આ વખતે સિરાજને પેટાના પ્રધાનોમાં ફૂટ પડ્યાની ગધ આવી, પણ તે એત્યો નહિ. ફૂટેના પ્રધાનોએ અંગ્રેજોને જેડે સધિ કરવાની સલાહ આપી, અને અંગ્રેજો પણ એ જ આલતા હતા. કેમ કે સિરાજની બાજી સમૂળી ઊધી પાડવામાં દજી થોડીક તૈયારી બાકી હતી. કનાર્કવને બીક હતી કે, દરાય અંદ્રનગરના ફ્રેંચો નવામ જેડે જ મળાને સામા લડે તો બેવડા દરખનામાં દવાય કે કેમ. વળી તેની સેના લડાઈ વડોરવા માટે પૂરતી નહોતી. બાકી નોકાપતિ વોટસને

તો ક્યારેકને લખી જણાવ્યું હતું કે, લડવું જ સારું છે. પરંતુ, બધી બાબતુ જોતાં, ક્યારેકને અત્યારે શાશ્વત્તુ ધરવું જ યોગ્ય લાગ્યું. (જુઓ યોર્નલ ૧-૨૧૧-૨) સિંગલે સહિ કરી અને પાછો કુશિંદાબાદ પહોંચી ગયો! આમ તેણે ફરી જૂન ફરી

૫

સંધિની રૂએ, વોટસ નામના એક ભારે કપટી ને દગાખાન આણસને અંગ્રેજોએ નવામના દરબારમાં પોતાના એલચી તરીકે રાખ્યો. આ જ વોટસ કાસમખાનની કોડી સિરાજે લીધી ત્યારે કેદ પકડાયો હતો. તે સિરાજના દરબારને પહોંચી વળે એવી માયા હતો. તેણે હવે મીર જાહર જોડેનું કાવતરું વ્યવસ્થિત આગળ ચલાવ્યું.

દરમિયાન, અંગ્રેજોએ ચંદ્રનગરનું ફેચ થાણુ તો પૂરું કરવું જ જોઈએ; ત્યાંના ફેચોની સલાહની ધ્વજાને માન આપે એવા તે હતા નહિ. વોટસન માનતો કે, યુરોપમાં ફેચો જોડે મુદ્દ છે એટલે તેણે અહીં લડવું જ જોઈએ. પણ નવાગ જોડેની સંધિની રૂએ, ફેચો જોડે લડવાને સારું નવાગની પરવાનગી જોઈએ. તેને આંદીમાં નાખીને તે મેળવવામાં આવી.

આ અરસામાં નવાગને એક નવી બીક ઊભી થઈ હતી. અહમદશાહ અબ્દલી ૧૭૫૬માં દિલ્હી સુધી આવ્યો હતો, અને તે ખંગાળા બણી આવે છે એમ તેને ખબર મળી. દિલ્હીના ખાદશાહને ફરજનાર આગળ મારું શું મળ્યું? એમ વિચારી નાહટકે તેણે અંગ્રેજોની ફેચ જોડેની લડાઈ માટે આંખ આડા કાન કર્યાં, એમ લાગે છે.

આ જ અરસામાં મુમત્તિ ત્રણ વહાણુ લસકર કનકતા આપ્યું. ક્યારેક ફેચો જોડે સલાહ કરવાની તૈયારીમાં હતો. પણ, એમ જણાવે છે કે, “આ ભરતીથી અંગ્રેજ સેનાગળ ચંદ્રનગર લઈ લેવા માટે પૂરતું લાગ્યું” (નવાગની સેના રક્ષણ આપે તે છતાં); એટલે ક્યારેકે તરત સહિ કરામે આવેના ફેચ એલચીઓને પાઠા કાઢ્યા. બાકી, કરારનામું ફરી સાફ લખાઈને તૈયાર હતું તે ઉપર સહી કરવા માટે જ તેઓ આવ્યા હતા” (મિગ ૨-૧૦૭)

હુકમ મળતાં અંગ્રેજોએ ઈ. સ. ૧૭૫૭માં ફ્રેંચોને અંદ્રનગરમાંથી નાબૂદ કર્યા. સિરાજે તેમને યુદ્ધમાં મદદ તો ન કરી, પણ આશય આપી પટણા જવા સવડ કરી આપી. પટણા જતાં પહેલાં ફ્રેંચ ગવર્નર લોએ તેને ચેતવ્યો કે, અંગ્રેજો તારું કાસળ કાકવા તારકે છે; તારા મંત્રી-સેનાપતિઓને ફોડેલા છે, ને છેવટની બધી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે. પરંતુ તેને પાપમાસ કરવાના કપટમાં પડેલા માણસોએ તેને સમજાવ્યો કે, ફ્રેંચો હારેલા છે, ને જીતેલા અંગ્રેજો જોડે અણબનાવ કરવામાં હઠાપણુ નથી. બોજો સિરાજ આ માની ગયો, અને હોને કહ્યું કે, કાંઈ નવાજૂતી હરો તો ફરી બોધાવીશ. લોએ ઉત્તર વાળ્યો કે, 'નવાબ સાહેબ, આ છેલ્લી સલામ સમજો; આપણે ફરી કદી મળવાના નથી. આ મારા શબ્દો યાદ રાખજો — હવે મળવું અશક્ય છે.' (મિત્ર ૨-૧૦૯) અને બન્નું પણ એમ જ!

અબ્દુલ્લી તો બંમાળા સુધી ન આવ્યો એટલે સિરાજે અંગ્રેજ-પ્રકરણ ઉકેલવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. ફઠાના ભાગેકુઓ જેમ, અંગ્રેજો બેવડી રમત * રમતા હતા — એક બાબુ તેઓ સંધિની કલમોનો અમલ કરવાની નવાબની પાસે માગણી કરતા હતા, અને અમલ થતો જાય તેમ નવા નવા અર્થો કાઢી નવી વાતો ઉમેરતા જતા હતા. બીજી બાબુ વોટ્સ મારફત મીરજીદરને નવાબી આપવાની શરતો છપી રીતે વિચારાતી હતી. પહેલી રમત હાંકપિછોડો હતો એ રપજી છે, બીજી રમત એક મોટી રાજરમત હતી, કે જેને મટિ ઇતિહાસકારો એકમતે ક્લાઈવને વખોડે છે. x એને જ મટિ આગળ ઉપર ક્લાઈવ ઉપર ઇંગ્લેન્ડમાં ત્યાંની સરકારને ડેસ અસાવવો પડ્યો હતો. તેમાં જાણવા જેવું છે કે, પોતે સાક્ષીમાં કરેલા નિવેદનમાં ક્લાઈવે સાદા કપૂલ ક્યું જોયું કે, બંમાળામાં ક્રાંતિ તો જોઈએ, એમ માનીને

* આ બાબત જુઓ એલ્ડિન્ગ્ટોને. ઇતિહાસ ૩૦૨; બીવરીજ ૧-૫૬૬-૫૭૦

x જેમ કે, ઇતિહાસકાર બીવરીજ કહે છે (૧-૫૬૬) — 'એક પ્રેમચ ખરેખર રચાયેલો અને દુઃખદ એ છે કે, ક્લાઈવ અને કંપની તેમાં સરોવરમાં હતાં એટલું જ નહિ, પણ તેની અમલ-બાબલોમા અબેવાળ ભાગ લેવામાં તે શકાર્યા હતા.'

તે 'સાધવાનું કામ અંગ્રેજ એલચી વોટ્સને આપવામાં આવ્યું તે છતાં છેવટે બ્રિટિશ સરકારે તેને જતો કર્યો હતો !

મીરજીર જેડે એવો છૂપો કરાર કરવામાં આવ્યો હતો અંગ્રેજો તેને નવાબી આપે; તેણે સિરાજને દરગવવા માટે નિમત્તદરામ ચર્ધ અંગ્રેજોને મદદ કરવી. અને કંપનીને, તેના નો તથા બીજાઓને મળીને લગભગ ૩૦ કરોડ રૂપિયા પાંચડી આપ હતી. બંગાળના નવાબની તિજોરી બહુ તર બરેલી છે, તેના પ્રમાણે તોડ ગોળાવો હતો. દરખના કરો કે, આ સોદામાં કયા ખાનગી ખાતે લગભગ ૨૩૦ લાખ રૂપિયા મળવાના હતા. તે બધા સડાઈ પત્થે તરત જ પડાવી લેવામાં આવ્યા હતા !

પણ ક્યારેક વિચારપાત્ર અપરાધ તો બીજો હતો, અ એવો કે ત્યારના અંગ્રેજ કાયદા પ્રમાણે તે બદલ એને ફાંસી મીરજીર જેડે કાવતરું કરવા માટે અંગ્રેજોએ અમીચંદ નામના દેશદોહીને સાબો હતો. દગા પેટે લખવટ રકમો દરારપદમાં મ જોઈ, આ અમીચંદે સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો ભાગ પણ મા આ માગણીની ના પાડી, આરે આવેશા વદાણને કુખાડવું એ મૂખાંમી કહેવાય; એટલે, ક્યારેક, અમીચંદે આખી વડેચણીના ટકા માગ્યા, તે કબૂલ્યા અને મીરજીર જેડે કરવાની શરતોમાં કે કયમ પણ ઉમેરી. પણ અમીચંદેનો એ શુરુ હતો. જે કગર હિપર આ ઉમેરો કરાયો, તે બનાવવી હતું; મીરજીરની સહીવ ખરા પત્રમાં એ શરત નડોતી ! એમ એ બિચારા કામ કરી આપના દગો દીધો. દેશદોહી સોદાને આ એક સદાના પાટક દાખ ગણાય.

આ તો ફીક. એવી ફરેખી તો અગાઉના કારભાગમાં દેદ ચર્ધ હશે. પરંતુ આ દરારપત્ર તૈયાર કરવા માટે ક્યારેક વોટસન બી સહી મુખ્યાં કરી કે કરાવવી પડી ! મીરજીર જેડેનો પ્રપંચ અને તેની પાપી વડેચણી જોઈ એ અંગ્રેજનું દિલ ન ચાલ્યું—તે તેમાં સહી કરવા ના પાડી. ધાયું કરવામાં ક્યારેકવને આ બીજી આ આવી, તે તેણે ખોટી સહી કરવાનો બીજો અપરાધ કરીને ઉઠી

આમ બધી બાબતુ તૈયાર થયા પછી તેણે સિરાજને કહ્યું કે, સંધિના અમલ બાબત રજૂ વાત કરવા હું તમારી પાસે જ હવે આવું છું. નવામ આ વખતે તેની ફેજ સાથે પધારી હતો. હવે તેને કાવતરાની બાજુ ચર્ચ ચૂકી હતી. મીર જાફરને રજૂ મળી તેણે તેને કુરાનના સોગન ખવડાવ્યા કે, પોને દગો નહિ દે, ને તે તેણે ખાધા. છતાં બીજી બાબતુએ બેરદા આદમીએ કલાઈવને કહાવ્યું કે, કાવતરામાં પોને મક્કમ છે. એટલે બેધડક કલાઈવ પધારી પડોંચ્યો અને મુદ્દ ખેડ્યું. બે સિરાજના સેનિકો વધારીથી લડ્યા હોત તોય કલાઈવને સખત હાર મળત, એમાં સંકો નથી.

લકાઈ જામી; નવાખના બે વકદાર સેનાપતિ મીર મદન અને મોદનજામ હવ મૂકીને લડ્યા. મીર મદન મગયો. છતાં મોદનજામે મુદ્દ ચલાવ્યું. પણ પ્રરોચર વખતે મીર જાફર વગેરે બીજાઓએ તેને હાથ ન દીધો તો ન દીધો, પરંતુ વડા સેનાપતિ તરીકે હુકમ કરી મીર જાફરે તેને ખરે વખતે પાછો બોનાવી લીધો ! આ બેઈ કલાઈવ હવે આગળ ધસ્યો. અત્યાર મુધી દૂર રહ્યો દગો દેનારો મીર જાફર છેવટે કલાઈવને જઈ મળ્યો. સિરાજ મુસિંદાગાદ નાંકો. કલાઈવ મીર જાફરને લઈને કેડે ત્યાં પડોંચ્યો. ગબરાટમાં સિરાજ વળી ત્યાંથી નાંકો. હવે તેણે વિચાર્યું કે, ફેન્ચો બેગા થયું અને બે કદાચ અવધનો નવામ મદદ કરે તો બેવું. આમ વિચારી તે પટણા તરફ ભાગ્યો. ફેચ લોક આ મુદ્દના સમાચાર જાણી સિરાજની મદદે આવતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં નવામની હારના ખબર મળ્યા, એટલે તેઓ * પાછા ફર્યા. સિરાજ વાટમાં એક ફકીરને ત્યાં સતાયો હતો; તેણે દગો દઈ તેને શસ્ત્રને સોંપી દીધો. મીર જાફરના છોકરા મિગનને હાથે તેનું મોત-આવ્યું. આમ અગ્રેજોને ખૂચતો, પણ પ્રગાહિનીથી, બંગાળનો નવામ

* એમાં હવે છે, 'બે લોક તરત ૨૦ માર્ચ આમળ વખતે હોત તો તે બીજે દિવસે સિરાજને મળત ને તેને બચાવત તેમ થાત તો નવો જ ઇતિહાસ લખવાનું કદાચ બનત ' (મિત ૨૧૧૩૪) પણ સોની બનિયવણી ખરી પડી આવી યટના, નસીબ ઇતિહાસમાં બે બામ બાજવે છે, તેને અગ્રેજો માનવી એઈએ.

સિરાજુદ્દૌલા પૂરો થયો. પંજી ક્યાર્થે મુર્શિદાબાદમાં દરબાર બરી
 ખીર બદરને નવાબ તરીકે રથાખો અને પેલા કરારપત્રનો હિસાબ
 કરવા કહ્યું. અનેક ખર્ચો અને પોતાને પણ નવાખી મળ્યા પો
 ચૂકવવાનાં હતાં, ત્યાં કા કરોડનું એક બિન કેમ ચૂકવવું? ક્યાર્થે
 ઝવેરાત સિંકે કમળે કરી મુર્શિદાબાદથી કલકત્તા બાણી રવાનગી લીધી.
 અને આ બધું કરતાં છતાં તેને ક્યાનો પસ્તાવો નહોતો.
 ઇતિહાસકાર સરહેસાર્થ કહે છે કે, “ખોટો દગ્તાવેજ તૈયાર કરવો
 અને તેના ઉપર બનાવટી સહી કરવી, એ બે ધોર પાપો ક્યાર્થે
 કર્યાં, તોપણ તે દહી ચગ્માયો નથી. બિનદુ તે કહેતો કે,
 ‘તેવો પ્રસંગ આવે તો હજી દુ સો વખત પણ કરતાં અચકાઈ
 નહિ.’...અંગ્રેજ રાજ્યનો પાપો આવી રાજનીતિ ઉપર
 રચવામાં આવ્યો હતો, એથી વધારે દીકા આ બાબત ઉપર
 કરવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી.”

૧

૩

હોલવેલની તોપ

ઉપરના આખા પ્રકરણમાં કથાને જોને કમકતાની ‘કાગી મોટડી’
 કહેવામાં આવે છે, તે બાબત કશે જ ઉદ્દેશ્ય આવ્યો નથી. અને
 ખરેખર એનો હશે ઉદ્દેશ્ય ત્યાંના અંગ્રેજ કે નવાખી મોર્ડ કાગીમાં
 મળતો નથી. સિરાજ જોડે ક્યાર્થે જે સધિ કરી તેમાં અને પંજી
 તેની સામે હરિયાદનામું ધડી કાઢ્યું તેમાં પણ આ વસ્તુનો ઉદ્દેશ્ય
 મળતો નથી,—કે જેમાં તો, જે તે બન્યું હોય તો, મળ્યા વગર રહે
 નહિ. (લુઓ ઇન્ટર્નટન ૧-૨૧૨-૪). છતાં, ત્યાર પંજી થોડે વખતે
 લખાગેલા, એમ નામના અંગ્રેજના ઇતિહાસથી સર યર્ષ, શાળાના
 આગના સાદા ઇતિહાસ સુધી બધે જ આ ‘કાગી મોટડી’ની વાત
 આવે છે, અને તે નિમિત્તે નવાબ સિરાજુદ્દૌલા સામે પ્રુવપ્રમાણ
 જગવાયો છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે, ઈ. સ. ૧૭૫૧માં સિરાજે કલકત્તા કબજે કર્યું ત્યારે ત્યાંથી નાસી જવામાંથી બાકી રહેલા ૧૪૬ અંગ્રેજોને એક ૧૮' x ૧૪ ફ. ૧૦ ઈંચની નાની કોટડીમાં આપી રાત પૂર્ણ, જેને પરિણામે સવારે તેમાંથી ૨૩ જ છવતા નીકળ્યા. એમાં હોલ્વેલ નામનો એક જણ હતો, જે આ પુરાયેલાઓનો મુખી હતો. કાળી કોટડીની આ વાત એ માણસે પકેલવહેલી કરી અને તેને ચલાવી અને એને કાપમ કરવા પોતાને ખરચે એ માણસે પછીથી એક ખાંભી પણ કલકત્તામાં મુકાવેલી, જે ૧૮૫૧માં ત્યાં મકાન બાંધવામાં આડે આવતી હોવાથી સરકારે કાઢી નંખાવેલી. એ પરથી એ અનુમાન કઠાય કે, સરકાર એને કોઈ સાચા રમારકની વસ્તુ ગણતી નહોતી. સામ્રાજ્યવાદી અને જૂની ઇતિહાસ-સ્મૃતિના મેળી કર્મને વાધસરોય તરીકે આવીને તરતે પાછી તે ૧૯૦૫માં ઊભી કરાવી હતી. છેવટે આજે સત્ય તરી આવ્યું છે અને એ ખાંભી હોલ્વેલના એક નામચીન જૂઠ્ઠાના રમારક તરીકે બંગાળ સરકારે એક સરકારી સંગ્રહસ્થાનમાં મુકાવી દીધી છે.

હિંદના સત્યાગ્રિહ ઇતિહાસિકારોએ એક દેશી રાજા પરનો આ કુર અને નિર્ધનજી આરોપ શી રીતે જૂઠો કરાવ્યો, એની સાબિતીની ખેંધી વિમતો અર્થવાનું અહીં સ્થાન નથી. એકથે વાતો પણ તેમાંની બસ થશે.

સાફુ ગણિત કરતાં પણ જણાય છે કે, એવડી કોટડીમાં એટલા માણસો આવતી ગૂણો પેઠે ગોઠવતાં પણ માપ નહિ !

વળા હોલ્વેલે જે મરી ગયેલાનાં નામો તેની ખાંભી ઉપર લખેલાં, તેમાંના ઘણા તો છવતા મળ્યા; અને કેટલાંક નામ તો કેનાં છે તેના જ પત્નો નથી ! મતલબ કે, તે નામો બનાવડી હોવાં જોઈએ.

હોલ્વેલના જ એક પત્રમાં એવી ખીના મળે છે, કે, કુલ ગોમ-ઓની સંખ્યા જ કિલ્લામાં ત્યારે ૧૦ હતી !

અને હોલ્વેલના જ દેશબાઈઓએ ગપ હાંકવાની એની કુટુંબની વાત તો બહુ કરેલી છે. એટલે કદાચ સિરાજ જેને જે ખરાબ રીતે કાપાઈ લાગ્યો તે યાદવા - - -

ગોસ્વી દર્શને હાંક્યું, અને તે સિરાજને વગાવવા દીકે હામ લાગવાથી અગ્રેજી ધતિદાસમાં અમર ચર્મ ગયું !

અને હોસ્વેયને સિરાજ બેડે સાગસારી તો નડોતી 'જી; અને એ તો એવો જુદો માણસ હતો કે, ચીરજશ્વર, જેનો તેની સાથેનો સંબંધ સારો હતો, તેને વિશે પણ એણે હજારોમાં જુદાં જુદાં મધ્યાત્મ્યાં હતાં, જે કસાર્થ વે તપાસ કરીને ખોટાં છે, એમ લખ્યું છે !

૪

પ્રાસીની ક્રાંતિ

‘અસખત અંમેને જે લડ્યા તે બગાળના વિચારના કરા હેતુથી નહિ, પણ પોતાના વેપારને લાભ કરવા સારુ તે પ્રાંતમાં ક્રાંતિ ઘડવાને માટે.’

—ખુદ ૧-૨૦૭

‘હા, વિજયની દૃષ્ટિએ જેતાં, પ્રાસી, તેનાં પરિણામો પરથી, હદાય મોટામાં મોટો વિજય હતો. પરંતુ મારા’ મત મુજબ, એક યુદ્ધ તરીકે તેમાં કશો ગર્વ લેવા જેવું નથી. પહેલું તો એ કે, તે સીધી ધર્માનુદાર સદાઈ નડોતી. સિરાજીની દેશના તથા મુખ્ય સેનાપતિ જે પોતાના માનિકને વહાલાર ગયા હોત તો પ્રાસીની જીત ન થાત, એમાં કોઈ શંકા લાવી શકે એમ છે ? . . . ત્યારે રામદ્રાહે પોતાનાં કરગ્રસ્ત કપાં, તેણે નવામને ગુણેષ્વરમાંથી નસાડી મૂક્યો, તેના કસરગની ઉપર હાથ વાળી કમળેદાર મોગ્યાની જગ્યાએથી રામદ્રાહે તેને ધડેડી મૂક્યું, ત્યારે કમાઈવ ખુવારી થવાની ખાતરી વગર આગળ વધી શક્યો. એટલે પ્રાસીની સદાઈ બેડે નિર્ણાયક હતી, છતાં તે મદાન હતી એમ કહી ન ગણી શકાય.’—

આ પ્રમાણે કર્નલ માયેસન તેના ‘દિ’ની નિર્ણાયક સદાઈઓ’ પગના મંથમાં પ્રાસી વિશે (પા. ૬૮-૯) લેકે છે. પ્રાસી એ અંગ્રેજ સરકાર કે સેનાનો વિજય નડોતો. એ બે રાઈ વિજય હતો તો તેમની કાવાલવા શક્તિ અને અને દખ્ક તથા શેદ અને

લગાડીવેગને જોરે ખેલાતા ગણતરીજાગ સાડસનો. એટલે ૧લામીનું
મુદ્દ કહેવા કરતાં તેને કપટ-ક્રાંતિ જ કહેવી એ સાચું છે. અથેતિ
આ ક્રાંતિનો મુત્તધાર કલાર્થવ હતો. જંગાળ આવતાં તેને કમકસાનો
સોધો કમજો મળી ગયો. પછી આખી પરિસ્થિતિ પામી જઈ તેણે
પહેલી ઢાંગમાછી ચલાવી તે સિરાજ જોડે મેત્રીની સંધિની. અંગ્રેજોને
આ બધા પ્રકરણમાં ગરજ હતી વેપારના પોતાના આગવા ધન્યતાની.
તેમાં તેમને યાજ હતું તે ફ્રેન્ચ અને ડચ એ બે એમના સદ્ધર્મીનું;
અને ઉપરાંત હતું મોગલ સુમેદાર જંગાળના નવાજની દેશહિતેથી
સત્તાનું. આ ત્રિવિધ કે દ્વિવિધ શત્રુઓમાંથી તરત તો એણે શાણપણ-
બેર ને વખત એજવવાને હિસાબે સંધિનું ઢાંકણ કરી લીધું, કેમ કે
તે એ શત્રુઓને એક પછી એક જ લઈ શકે—તેમના એકત્રિત જૂથ
સામે તેને પરવડી ન શકે. પરંતુ તે સાદસિક અને દાવપેચી અંગ્રેજો
તરત મનમાં દુરાચ્યું કે, નવાખીમાં ક્રાંતિ કરાવ્યા વગર કાવે એમ નથી.
તેમાં એને તેના જ જેવા સ્વાર્થી વેપાર-અંધ દેશી વાણિયાઓનો સાથ
મળી ગયો. બેમાં ફેર એટલો જ હતો કે, આ અંગ્રેજ વાણિયો
હિંદને ચૂસીને પોતાના દેશના વેપારની વૃદ્ધિને માટે (અને તેમાં
તેનેય અંગત લાભ હતો.) ક્રાંતિ ચાહતો હતો; જંગાળના દેશી
નાણાવડી શેકો દેશના દોહમાં પોતાના જ અંધ એકલપેટાપણાથી
પ્રેરાયા હતા. કેટલાક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો દેશી શાહુગરોને (તેઓ
તેમને 'શહ' કહે છે.) આ દોહી કામને હિંદુઓનું કામ કહી એમ
હાથ પાટા બંધાવવા માગે છે કે, આની અંદર કામભાવ હતો!
બધા શેક હિંદુ હતા એ ખરું. પરંતુ ત્યારની મુસલમાની રાજ્યની
રીત જ એવી હતી કે, વેપારવણજ અને શરાશી નાણાવટ જેવાં
કામો મોટે ભાગે હિંદુઓ કરતા, ને લશ્કરી ને ફોજદારી કારખાનું
પણે ભાગે મુસલમાન કરતા. અને શેકોએ જો કામભાવથી પ્રેરાઈ
કામ ઉપાડ્યું હોય, તો નવા નવાજ તરીકે મુસલમાનને જ શું કામ

૧ કેમ કે તે માનતો જ નહિ કે પૂર્વના લોકો પર વિશ્વાસ રાખી
રાકાય ને વિશ્વાસ વગર સંધિ ફેવી ? તે તો ગેરા લશ્કરના પીડવળવાળી
ચાણુક્ય કે મેડિચાવેલી નીતિનો જ આકંગ પૂતરી હતો.

લાવે ? આખાનો સાર એટલો જ લાગે છે કે, વેપાર-તરત્યા પણ દેશદ્રિયાળા અંગ્રેજો અને વેપાર-ગરબુ પણ દેશદ્રોહી સ્વાર્થાંધ શેડો ક્રાંતિના એક જ કામમાં, સાવ બિન્ન અને બધાનક ઠારણોસર છતાં, એક થયા. કદાચ શેડોને બાન નહોતું કે તેઓ શું કરી રહ્યા છે; પોતાના કારતરા પાછળ કેવી મોટી ક્રાંતિ છે એ તેમની દૂંઝી નજરમાં ન આવ્યું; કે પંજી વેપાર ને મૂડીના અંધા એ જોઈ શકતા નથી કે જોવા માગતા નથી એવો મૂડી-ગ્રેમને લાગેલો સાપ પણ કામ કરતો હોય. ગમે તેમ હો, ફ્રેચ ગર્વનર લોએ તેનાં સંસ્મરણોમાં કહ્યું છે કે, '૧૭૫૭ની ક્રાંતિ તેમના વગર * યદ્ય જ ન શકી હોત' (ક્રિસ્ટિયન ઇતિહાસ, ૫-૧૪૭). અને લો તે ઠાણે હાજર હોવાથી આખા પ્રકરણને બરોબર નિહાળવાની રિયતિમાં હતો.

પંજી બાકી રહ્યા નવાખનો પક્ષ તેના મુવજી વહીવટના મદદ-ગાર જેવા ગણાય એવા શેડોના હાથ જોયા. તેના હસ્કરી વહીવટના પણ એવા જ હાથ હતા. ત્યારે એવી પદ્ધતિ હતી કે, તેના મોટા જાગીરદારો કે કોઠાર થા રાજ જમીનદારો પોતાપોતાનું હસ્કર રાખતા; તેનું ખર્ચ પોને વેકતા ને નવાખને જરૂર પડે ત્યારે તેનો ઉપયોગ આપતા, અને સામાન્યતઃ પોતાની જાગીર જમીનના મળતર મહેમુદ-માંથી અમુક ખંડણી નવાખને બરતા. આવા પ્રકારની જાગીરદારી કે ઠકરાતી પદ્ધતિ પ્રમાણે, જાગીરદારો ગમે તેટલું હસ્કર રાખી શકતા.

૭ શેડોની આવડી મોટી સત્તા વિષે સર એન મારકમે તેનાં 'ક્યાપવર્ના સંસ્મરણો'માં લખ્યું છે તે એવા જનું મહાપ. (જુઓ થોર્નટન ૧-૩૬૪ પાનની ટીપ. આ જ જાગત જલકેર હુત મરાઠી 'આધુનિક ભારત' પા. ૭-૧૦ પણ જુઓ)

આ પ્રકારની શાહુકાર-નાણાવટ-સત્તાને રખે કોઈ દિંદી જ લક્ષ્ય માને આજે મૂવીવાદ અને તેના માનસનો જે અવધાસ થયો છે તે બતાવે છે કે, પશ્ચિમ દેશોમાં વેપાર અને મૂડીવાદનાં ત્યાં એક અર્થ ને માનવતા-માતક શ સ ને કળા જન્યા—જનાવ્યાં છે. જગજાળા શેડો તે કાળમાં પોતાના કામનો રાજકારણી અર્થ અને તેનાં ફળ એઈ, કદઈ કે સમજ ન રાખ્યા, એટલું જ અહીં બતાવવાની આવડણ છે

અને વારસાકેની રાજરમત તો હમેશ દેશી રજવાડાં નવાખીમાં હોય જ, તેમાં આ લોકો પક્ષપક્ષી પણ ખેલી શકતા. અંગ્રેજોને આ બધાનું જ્ઞાન ક્યુલ્ટક-ઓરગાનના સ્વાનુભવથી મળ્યું હતું. ક્યારેક તેનો અહીં આગાદ ઉપયોગ કર્યો; તેણે નવાખના બહો ને તેના કુઆ ખીર ભરને જ ફોડ્યો, ને પેલા શેઠામાંથી કેટલાક દેખાડ્યા તે પ્રખ્યાત હોયા બન્યા.

કાવતરાના આવા મંચ ઉપર પત્રી ખાસીનું રજીમેદાન તો ખાસી દેખાવ જ હતું. ખરેખર તો એ તેના છેલ્લા અંતરું દરખ જ કહેવાય. એ સરકરે ત્યાં કપાકપી સુધીય પડોઆ નહિ! અંગ્રેજો દૂર રહ્યા રહ્યા જ તોપેના બાર કરતા રહ્યા; આગળ વધી ચોકસ મોતના પંખમાં પડે એવો બીધી ગણતરીવાળો મૂર્ખ ક્યારેક નહોતો. ખાસી સુધી તે આવ્યો તે પણ ખીર ભરની બેઈમાનીની કળ્યાત પરથી જ. એટલે ખાસીને ખરેખર ઈમાનદારીથી જ લગાયું હોત

૧ કાવતરાના મુખ્ય પાત્ર આ ખીર ભરની જીજ્ઞાસુને માટે મલેસન ને કડક વાક્યો કહે છે, તે અહીં દર્શાવવા જેવા છે — “ખાસીની લડાઈ અગાઉ દસ વર્ષ ઉપર અલીવદીખાને તેને સેનાપતિપદથી કાઢ્યો હતો, કેમ કે તે મરાઠાઓ સામે પાઉ પડેલા તેની જગ્યાએ ને આવ્યો તે આગળ ત્રીસે ને એમને હરાવ્યા પછી તેણે ખીર ભર પાસે ગયાંને તેને કહ્યું કે, જો અલીવદીખાનેને પદસ્થ કરવામાં છ અને મદદ કરે તો હું તને બિહારનો ગવર્નર બનાવું. હારે ખીર ભર ના પાકી (આ બાબત જરા જુદી રીતે જુઓ જુઓ સપ્તાક ૧-૧૩૧) પરંતુ તે વખતેના આવા વફાદાર માણસ ૧૭૫૭માં પ્રદેશી લોકો લોકે કાવતરું કરતો જેવા મળે છે તેને આ પરદેશીઓની રાક્ષિત્ય જાન છે અને કાવતરું કરે છે તે પોતાના જ માલિકની ગાદી પચાવી પાડવાને માટે! આ અંગત સ્વાર્થનું કામ સધવાને માટે તે જુદા સોમન ખાવાનું કાળામાં કાળું કામ કરવા, જેની આગળ પોતાની વફાદારીના સોમન ખાવેલા તેવા પોતાના જ બગીચાને ક્યોતે મારવા ધડેલી દેવા, અને પોતાના દેશનું બવિધ વધેરવા, તે અવગતો કે અવગતો નથી. જો ખરેખર દિલના લોભ તેમના પ્રદેશી પિત્રેતાઓની હકમત વણે સળગવા હોય, તો તેમણે આ ખીર ભરને તેનો જવાબદાર ગણવો જોઈએ. પોતે નવાખીનો માત્ર ડોળ-દમામ લોગવી શકે તેને સારું, દિલના લોકોના તણ સમૃદ્ધિ સમૃદ્ધિ પ્રતો અંગ્રેજોને વેચી ખાનાર આ માણસ હતો” (પા. ૧૨-૭૭)

તો હિંદનો ઇતિહાસ જુદો જ રચાત. તે તો એક કપટક્રાંતિના નાટકનો છેલ્લો અંક જ હતો. અને તે સમાપ્ત થયે અંગ્રેજોને એવું પામ્યા કે જેનું વર્ણન દૂંધમાં જ આપી શકાય કે, સ્પિટન અને તેની પ્રજા આજ જગતમાં જે સમૃદ્ધિ, નામના, મદદતા ને આગેવાની ભોગવે છે, તે તેના સામ્રાજ્યને આભારી છે; અને તે સામ્રાજ્યમાં હિંદ મુખ્ય છે. એવા કીમતી પ્રદેશની પ્રાપ્તિનો પ્રાંત ૧૫૫૨થી થાય છે. જગતના અને હિંદના હિત કે અહિતને માટે, ૧૫૫૨થી આવી ભારે નિર્ણાયક ઘટના હતી. (જુઓ માર્લેસન પા. ૬૭ પૃષ્ઠ)

● અહીં એક વાત ધ્યાનમાં લેવી છે જ માનના સોઠાને માટે નવાબી-ખવાણની આવી સંસ્કરણ નથી નહોતી ૧૭૩૬માં ત્યારના નવાબ સરફરાજ ખાનની સામે, તેના સામાન્ય નોકર પડેથી બિહારના નાયબ ગવર્નર બનેલા અલીવદીખાને બળવો કર્યો, તેમાં આ સોઠાએ તેને મદદ કરી હતી અને હકદાર નવાબના જ સેનાપતિઓ ખેંચી બંધા હતા — તેમણે ખાલી જ તોપો ફોડવાનો જોગ ખેંચવું કરાવેલું. આવા દુશ્મનું પરિણામ ઉપાડું છે. અલીવદીખાન છલ્યો અને ૧૭૪૧માં નવાબ બન્યો આ જ અરસામાં દિલ્લી પર બાદશાહને નાદીરશાહની ચડાઈની આફત આવેલી તેનો લાભ અલીવદીખાનને મળ્યો. બાદશાહે બંગળની આ ક્રાંતિને જતી કરી ને અલીવદીખાને તેને ભારે ભેટ નજરણા આપી શકી હતી આપકર્મી અને ચતુર હોવાથી તે તો વગર ફાફાટકે રાજ કરીને ૧૭૫૬માં મર્યો. પણ બાપના કર્મ ઊપરાને લોભવર્ષા પડે, એ એને ખબર નહિ બરોબર એવી જ રાજરમત તેના વારસ સામે તેનો જ જમાઈ મીર જુનર બીજો જ વર્ષે ૨૨મો માસ આ વેળા તેમને શાન ન ન રહ્યું કે, આ વખતે આ બધામાંથી પોતાનો લાભ લાવી લેવા અંગ્રેજોનો પ્રીતે પડા તાકતો બેઠો છે અથ લોભ હોય ત્યાં કુતારા બૂંબે ન મરે, એ ભારે દુન્યવી દહાપણની કહેવત છે.

બળવાનો બચાવ

બંગાળમાં કક્ષાર્થિના ધાર્મી પ્રમાણે ક્રાંતિ પૂરી થઈ. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ આ બનાવ ઉપર પાર વિનાની ટીકા ટિપ્પણીઓ લખી છે, અને એ કમ ચાહુ જ છે. તે બધાંની નેમ લગભગ એક-સરખી અને એ છે કે, બને તેટલા કક્ષાર્થિના અંગત વાંક અને ચારિત્ર્યદોષોને આછા કે હળવા કરી બતાવવા. પરંતુ આપણે જોઈએ કે, તેમાં તો તેમના હિંદના રાજના એ આદિ-સ્વસ્થાપક જ એવા સ્વયંદ પુરાવા પોતે થઈને ને છડેચોક આપ્યા છે કે, કરી કરીને દેશશ્રી જોને પૂરા બચાવી તો નથી શકાનો. આપણે જોઈએ કે, માલેસને તો તેને માણસાર્થમાં સિરાજથી નીચે મૂક્યો છે.

આમ છતાં તેઓ તેનાં કૃત્યોના બચાવમાં બે દિશાઓમાં વળે છે — ૧. સિરાજ ખરાબ અવિચારી અને ઉદ્દેશ છડેલો નવજુવાન હતો; તેણે પોતાનાં જ માણસોમાં અસંતોષ જલો 'કચો' હતો, કે જેને લઈને ક્રાંતિ થઈ. સિરાજના અંગત ચારિત્ર્યનો જ પ્રમુદ્ધ દોષ તો માલેસનનું પ્રમાણપત્ર તેના ઉત્તરમાં બસે થયે. અને અંગ્રેજોને આપણા દેશમાં કાંઈ દેવના દુત થઈને નહોતા, કે નથી આંખ્યા. 'કાણું પ્રકરણ' જેલનાર સિગ્ન નહોતો; તેને વગર પાંચે ઉતારી પાડવા મથનાર લોક હતા. અને તે જેલનાગ દાર્દરીને જોંસુ ચારિત્ર્ય હોવાનો દાવો તો નથી જ કરી શકતા. એટલે ચારિત્ર્યની ધાત તેમના મોંમાં તો શોભતી નથી; અને ચારિત્ર્યને લઈને તેઓ દાર્દ બચાવ કરી શકતા નથી. બહુકે, પ્રચુત વાતમાં જે જ્યતનો ચારિત્ર્ય-અંશ જોઈએ — પોતાના દેશની પ્રજા માટેની લાગણી — તે સિરાજમાં નહોતી એમ તેના કદરમાં કદર શત્રુએ પણ કહ્યું નથી. અરે, તે લાગણીનો પ્રેયો જ, તે ખુવાર થવા સુધી ગયો હતો.

બીજી વસ્તુ — કંપનીના માણસો પણ નવાગની હદમત તથા હતા. છતાં, તેની સામેની ફૂટનો લાભ લીધો એ ઉવાડી લીધેલ

કાંઈ ઇન્કારી ન શકે, અને એ કામ હમેશ નિષ્ફળ છે. તેઓ કાંઈ ખરાબ રામ સામે પ્રભાવી ક્રાંતિ કરનારા હિંદીઓ નહોતા. છતાં, પોતાના પક્ષાભિમાનથી અને કાન્યાના મદથી છટી જઈ, ફૂટ પાડવાના કાવતરાનો પથ અંગ્રેજોને હક હતો, એટલે સુધી હલેવા તેઓ પહેંચી ગયા છે! તેઓ આમ કરવા દોડી જાય છે તે એવી એક બીધી સમજથી કે, આ પ્રશ્ન 'હિંદની દેશી રાજસત્તા વિરુદ્ધ અંગ્રેજ સત્તા'ને ધોરણે વિચારવા લેઈએ. આ સમજથી જ તેઓ સિરાજ-દૌલાતની બરામતરીની બાયામાં-લખી શકે છે. અને કલાઈવના એમના બચાવનામાની ખીજ દિશા આ પરથી તેઓ લે છે.

તેઓ એમ કહે છે કે, અંગ્રેજો અને નવાબ વચ્ચે યુદ્ધ હતું. અંગ્રેજોને તેની સામે વાંધા હતા. (એકે તેમાંના જ કેટલાક ઇતિહાસ-કારો પ્રમાણે છે કે, સિરાજે આ બધા વાંધા તો દૂર કર્યા હતા, ને તેની રૂએ અંગ્રેજોનો વેપાર પહેલાં કરતાં વધારે સારી રીતે ગ્રાહ્યો હતો.) અને છેવટે તેઓ કહે છે કે, સિરાજ અંગ્રેજોનો અંતરથી વિરોધી હતો, અને કલાઈવ વગેરે તેમના દેશના હિતમાં વર્તતા હતા. તો શું સિરાજ વર્તતો હતો તે પારકાના દેશના હિતમાં? કે પછી અંગ્રેજોના જ દેશહિતમાં હિંદીઓએ વર્તવું લેઈએ, અને નીતિ સમજવાની છે? ઉઘાડી વાત છે કે, સિરાજનું વર્તન યોગ્ય હતું; તેને અંગ્રેજો સામે હતો તો તેને માટે તેની પાસે દારણ હતું — અંગ્રેજોએ જ તે પૂરતાં આપ્યાં હતાં. દુઃખ એટલું જ છે કે, સિરાજ તેમાં સફળ ન થયો.

આ ખીજ બચાવ-દિશાનો 'મુદ્દો' વધુ વિચારવા લેઈએ — અંગ્રેજો અને બંગાળની રાજસત્તાની બરામતરી ઇતિહાસ અને ન્યાયથી સિદ્ધ છે ખરી? અંગ્રેજો હિંદમાં મોગલ-રાજની પરવાનગીથી વેપારી તરીકે આવ્યા; ને તેમનો તે પરવાનો કાવતરામાં રહી વફાદાર નાગરિક તરીકે વર્તવાની શરતે અને ત્યાં સુધીનો જ હતો, અને હોઈ શકે. તેથી જ ન્યારે ઔરંગઝેબના વખતમાં તેમણે સામે થવા જોઈું હતું, ત્યારે તે બગવાના કામને દત્તાવી દઈ ઔરંગઝેબે તેમને દાંડી કાઢ્યા હતા, ને પછી સદ્વર્તનની બાંધધરી

આપીને જ ત્યાં તેમનાથી પાછો આવી શકાયું હતું. ૧૭૪૦-૫૦ સુધી અંગ્રેજોને બરોબર બાદશાહી કરમાન મુજબની મર્યાદામાં રહી અપૂર્યા પોતાનો વેપાર કરી ખાતા હતા. મરાઠા તેમનો રાજા હોતો.

આમ, અંગ્રેજોને કોઈ ન્યાયે નવાખની બરોબરી હતી નહિ એ ઉધાડું છે. તેમને તે હોઈ શકે નહિ; તેઓ નવાખના પ્રમુખ હતા. એટલે, સિરાજની વાડમાં છાંડું બોઈ તેમણે જે પેસારો સાધવા વિચાર્યું, એ સીધો રાજદ્રોહ અને કાવતરું હતું. અને ત્યાર બાદ જે હડવા સુધીનું કામ-ઉપાડયું, એ ખુલ્લો બળવો કે કિતર હતું. એ દષ્ટિએ, ‘બ્લાસીનો વઢ્ઢો’ એ તે ઘટનાનું સાચું ને કાયદેસર વર્ણન થયું. તેને શમાવી દેવાનું અને તેના આગેવાનોને ઘટતો હાંક કરવાનું કામ સિરાજ અને તેની ઉપરી મોગલ સત્તાનું હતું. સિરાજ તેમાં અક્ષય થયો; ઉપરી-સત્તા કેવી હતી ને તેણે શું કયું એ હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે બોધશું. પરંતુ, સિરાજ સામે કક્ષાર્થે જે કયું તેમાં તેનો કશો બચાવ બોળવો એ બોડું ને ચોર-ઠાટવાળને-હોડેના ન્યાયનું છે. બળવાખોરનો બચાવ તેની સરજતામાં છે, એ જગત બ્યવહાર છે. અને તે બચાવ અંગ્રેજ પક્ષે છે; પરંતુ તેને મટે, કાયદો અને નીતિમાં જઈ બચાવ બોળવો, એ કાંઈ મનુષ્ય બોધ એ — સુદિને તે લાંછન છે.

આગળના અંકમાં આપણે બોધ ગયા કે, ઔરંગઝેબની મધ્યસ્થ સત્તા તૂટ્યા બાદ, મોગલ સુમાઓમાં, છૂટા પડીને સ્વતંત્ર વર્તવાની ઘટનાઓ શરૂ થઈ ગઈ; એટલે બધું તંત્ર હસકરના બેર પર જ મુખ્યત્વે ચાલ્યું ગયું. એ સ્થિતિમાં જ અંગ્રેજોને ટૂંકાટક ને બંગાળમાં ફાટી શક્યા. પરંતુ, બોડી ખરી પણ ઉપરીસત્તા હતી તો ખરી. તેવી બે સત્તાઓ ગણાય — ૧. કાયદેસર રીતની મોગલ બાદશાહી અને ૨. મરાઠાઓએ રાજને બેરે સ્થાપેલી મરાઠાશાહી. બંગાળમાં મોગલ બાદશાહીનો સૂબો હતો, તેણે મરાઠાશાહી બોડે ચોંટાળી બાગત દરાવ કરીને પતલી લીધી હતી. બંગાળમાં ક્રાંતિ થતાં નવા નવાએ આ બે સત્તાઓ બોડેથી પોતાની માન્યતા મેળવવી બોધ એ. સામેથી, આ બે સત્તાઓએ આવી ક્રાંતિ થાય તે બે પોતાના

હિતમાં ન હોય તો ત્રાપી દેવા તત્પર હોવું જોઈએ અને તેના કરનાર બળબોબોરોને દંડ દેવો ઘટે. જે વ્યવસ્થિત મધ્યસ્થ સરકાર હોય તો આમ વર્તે, તેવી સરકાર નહોતી; છતાં જેવી હતી તેવીએ ઠાંડકેય ભોગ બજાવ્યો તો છે. આ ભાગને શાળામાં આનતાં પુત્રકો ભાગ્યે જ રચાન આપે છે. પણ તે શુનાવામાં નાંખવા જેવો નથી. ૧૭૬૪-૫ માં થયેલી બકસની લડાઈની આગાહી રૂપ તેની પૂર્વાવૃત્તિ તેને કહી શકાય. તે દ્વંદ્વમાં જેવી જોઈએ.

૬

ઉપરી સત્તાની પામરતા

‘મોગલ બાદશાહનું તખ્ત નોકરો અને ત્રાહિનોનો બેવ બન્યું હતું. અને તેનો જે હકદાર હતો તે ધર વચરનો રખડો હતો.’ થોર્નટન ૧-૪૧૦

“હમરાવો અને સૂરેદાર નવાબોની દગાબોરીને લઈને આ આજ્ઞક બન્યું છે; અને ફરેક જણ પોતપોતાની જગાએ પોતાને કૌન સત્તાધીશ નહિર કરે છે, અને તેઓ માહોમાહે લડે છે, જખરો નમગા ઉપર ફાંસે . . . આ દગાકપટ ને અધાધૂધીના યુગમાં, બાદશાહ અંગ્રેજ સત્તાવાળાઓ સિવાય બીજા કોઈના વફાદારી-વચનો કે સેવા ઉપર આધાર રાખતો નથી” (શાહઅલમ ૧૭૬૮ માં લખે છે એ ગદુલ સરકાર, ‘મોગલ રાજ્યની યાત્રી’ ૨-૫૨૮ છુઓ.)

૧

પ્લાસી જેવી જખરી ક્રાંતિ બંગાળમાં થાય અને કર્યું ખગબજે નહિ કે તેની સામે ચક્રવૃત્ત ફરે નહિ, એવું તો કેમ જ બને? ખીર જાણને ક્યારેક નવાબ ગણ્યો તે પૂરતું નહોતું બંગાળના વગદાર લોકે તથા મોગલ બાદશાહે પણ તેને માન્ય રાખવો જોઈએ.

અને ફ્રેન્ચ તથા અંગ્રેજ વેપારી પણ, અંગ્રેજો આખો વેપાર આ ક્રાંતિથી આગવો હડપ કરી કખરો ભોગવે, એ પણ, કરા વિરોધ કે બનતી ખટપટ-ક્યો વગર, ન જ જતું કરે, એ ઉપાકું હતું. તેમાંના ફ્રેન્ચોને તો પ્લાસી અગાઉ જ ક્યારેકે ચંદ્રનગરથી નસાડી કાઢ્યા, પરંતુ તે તેમના ગવર્નર લો જોડે પટણા હતા. અને અંગ્રેજો

સામે નેમને નોંધ એ તેમને બનતી મદદ તેઓ કરે એ સાફ સમજાવ
એવી વાત છે. ફ્રેન્ચ ગવર્નર લોએ પટણાના નાયબ દીવાન
રામનાગાયલ તથા કેટલાક જમીનદારો ને શાફ્તવદાને પ્લામીની ક્રાંતિના
વિરોધમાં બિમા કર્યા ને મદદ પણ કરી. આ પ્રતિક્રિાંતિ ગોડવરામાં
તે દુશ્મનો નાંદિ ને અતે અગ્રેજોની ફેદમાં પડાયો, એ આગળ
આપણે નોંધશું. આ જ એ માણસ કે જેણે સિરાજને પ્લામી
અગાઉ કાવતરાથી સંભાળવા એતર્યો હતો. તે નિષ્ફળ થયો એનું
દુઃખ એણે તેના સમકાલીન દારસી ઇતિહાસકાર શુક્લામહુસેનખાન
(એપ્રિલ-૧૭૫૯) આગળ રડ્યું હતું. જે તે લેખકે તેના 'સેર ઉલ્લ
શુતાખરીન'માં નીચે મુજબ સંધ્યું છે :

“બગાળથી તિલ્લી સુધી બંધે હું ફર્યો છું પરંતુ ક્યાંય પણ કોઈ
ખાસેથી મને ગરીબોને વાસ ને મુસાફરોની લૂટફાટ સિવાય કશું બીનું
નિવા મળ્યું નથી ત્યારે જ્યારે ને જણાવ્યું કે, મુલ, હમાદ કે તેમના
જેવા બાણીતા રાજવીઓમાંથી કોઈએ, રાત્રીની આખર અને વ્યવસ્થાને
ખાતર, બગાળનું કામકાજ ખરોખર ગોઠવવાનું ને (તે પ્રાંતને પચાવી પડેલા),
અગ્રેજોને હાબી દેવાનું કામ માથે લેતું નોંધ એ, ત્યારે તેમાંના એકને એ
કામ દેવાનું મન નથી થયું એમના વર્તનની આખર કે ગેરઆખરને તેઓ
મનમાં વિચાર જ નહિ કરતા . . . દિલ્લા હમરાવો અવ્યવસ્થિત,
અસગત પ્રવાહોનું બંધ છે, અને એક દુનિયા જેટલી પ્રબળી ખુવારીને
જ માટે માત્ર છેલે છે”

ફ્રેન્ચ સત્તાનો આ પ્રમાણે ફેલ થયો.

મીર જાદર નવાબ તથા પટ્ટી અલ લોદાને પણ દક્ષાઈવે નાખી
દીધા ને બંગાળના જિનારથી સાવ સાફ કરી તેમના તરફની દબલ
કે ખટપટ સમૂળી ટાળી. આને એક પણ અલ યાણું દિલ્લી જમી
ઉપર ત્યાર પટ્ટી રહ્યું નથી.

પરંતુ દેશી સત્તાનું મોટું આતું સરળ નહોતું. બંગાળમાં ક્રાંતિ
કરાવીને દક્ષાઈવે હવે તેમાં હાય નાખ્યો; અને તેમાંથી જ કંપનીને
માટે, વેપારને જ અર્થે છતાં, દિલ્લા રાજકાળની નવી પંચાત
બની. એમ કહેવાય કે, પામીથી કંપની ઉત્તર દિલ્લા રાજકાળમાં
પ્રવેશ કરે છે. તેની શરૂઆત હવે થાય છે તે નોંધ એ.

મીર જાફર ગાદીએ બેઠો કે તેના જ દેહલાક જમીનદારો તેની સામે થયા. લડવામાં ઠાપર મીર જાફરે તેમને દયાવવા માટે કલાઈવની મદદ લીધી, અને એમ પોતા માટે વધુ પરાવર્તનનું બંધન વહેંચ્યું. અલીવદાં અને સિરાજ તો કહેવા પૂરતા મોગલ સુબેદાર હતા, બાકી બ્યવહારમાં ખરેખર તો તેઓ જ-જંગાળના સાચા હાકેમ હતા. મીર જાફરે અંગ્રેજોને જોડે ચર્ચ દગો રમીને જો એમના જેવું પદ મેળવવા તાક્યું હોય, તો તેમાં તો તે પૂરો નિરાશ થયો. કેમ કે ડગલે ને પગલે તે અંગ્રેજોનો જ આશરો લેતો ગયો. એટલે મુધી કે, લોકો તેને ‘કલાઈવનું દંડુ’ કહેવા લાગ્યા હતા! અને અંગ્રેજોને એવું જ નોંધવું પણ હતું. એવી બેજવાબદાર સત્તાથી જ તેઓ દેશધાતક વેપારનો, પૂરો કબજો લઈ શકતા હતા.

મીર જાફર ધરનાં આ આંતરિક પ્રકરણોમાં પડ્યો હતો, તે જ વખતે સરહદ હિપરથી બહારનું નેખમ આગ્યુ. એમ પણ કહી શકાય કે, બેઉ બાળો અરસપરસ સંતલસથી યોગર્થ હતી, કેમ કે નવાબના સામે થયેલા જમીનદારો બહારના આ આક્રમણમાં મળેલા હતા. અને એય સવાલ છે કે, તેને ચહારનું કહેવાય કે કેમ, કારણ કે ચડી આવનારો મોગલ પાટવી શાહજહો જ હતો. હિંદની ત્યારની વિચિત્ર રાજદશાના નમૂના તરીકે આ ગણીએ તોય જોડું નથી.

શાહજહો અલી બોહર લાયક માણસ હતો; મી. સરકાર તેના ‘મોમલ સામ્રાજ્યની પટ્ટી’ (૨-૫૨૫)માં કહે છે કે, તે હોનદાર પુરુષ હતો. જો તેને સારાં સાધનો ને અનુકૂળ સંજોગો હોત તો તે મોગલ ગાદીને પાછી શોભાવત. * ફ્રેન્ચ ગવર્નર લોએ તેનાં સરમરણોમાં તેના

* શાહઆલમનો મિત્ર ને તેના ચત્તિચિત્ત હતિદાસદાર ડો. તેના ફારસી મથિને આધારે લખેલા ‘હિંદુસ્તાનના હતિદાસ’માં (૬-૪૧૭-૮) તેના વિષે લખે છે :—

‘તેનામાં હિંમત છે, પણ તે ચાંત દળની કદાચ દુ જા સહન કરવાની છાતી તેને કહી શકાય; નહિ કે એજમ ખેડવાના પ્રેમવાળી શાહસિંહ બહાદુરી.’ . . (ટીપ્પુ ચાલુ, પા. ૬૫ ઉપર જુઓ)

સ્વભાવ અને અભ્યાસી વૃત્તિનાં સારી પેઢે વખાણ કર્યો છે. આપણે જોયું છે, હો પણ સંભોગો હોય તો તેને મદદ કરી છૂટવા તાકે છે.

પરંતુ, શાહજહાં દિલ્હીના ખટપટી રાજકારણમાં ફાવી કે પોસાઈ શકતો નથી. તેનો પિતા બાદશાહ આક્રમકીર તેના વજરના હાથમાં રમકડા જેવો હતો. વજરને આવા શાહજહાં જોડે કેમ રાવે? જે વચ્ચે અણખનાત્વ થયો; પરિણામે વજરે પોતાના હાથમાં રમતા બાદશાહ પાસે તેના જ બેટાને રાજનિકાલ કરવાનો હુકમ કઢાવ્યો. બાદશાહે તેને બંગાળ-ગિદ્દાર-ઓરીસાના પોતાના પૂર્વ સુબાના સુબેદારનો ઇતકામ * આપ્યો હતો. વજરે તે પણ લઈ લેવાનો હુકમ કરાવ્યો; અને વ્યવસ્થિત સરકાર સામે તે બળવાખોર છે એવો પણ હુકમ જાહેર કરાવ્યો! (શુઓ જહુન સરકાર 'મોગલ સમ્રાજ્યની પડતી' ૨-૧૬૫) અહીં જોડે આ સામે થવા, દિલ્હી આસપાસથી બનતી મદદ મેળવી, વજરને હંફાવવા બહુ હાંધાં માર્યાં, પણ તેમાં હતાશ થઈ તે અવધના નવાબનું શરણું લેવા છેવટે ગયો. પૂરતું દૂર હોવાથી વજર ત્યાં સુધી પહોંચે એવી દશામાં નહોતો, અને અવધનો નવાબ દિલ્હીના વજર જોડે બહુ સારાસારીવાળોય નહોતો; તે એક માણ

હો તેનો એક દોષ બતાવે છે તે એ કે, તેની આસપાસના નકામા થઈ બેઠેલા હમશવો તેની પાસે ગમે તેવા હુકમો કઢાવે છે, કે ને પચાવી સાતપ નહિ 'સત્તાસ્થાપનનું સૌથી મોટું સ્વસ્થ એ છે કે, જેનો અમલ કરાવી ન શકાય તેવો હુકમ ન કરવો'—આનો એ સતત ભંગ કરેલો.

'એક'દરે દેવતાં, બેવાયેક સામ્રાજ્ય પાકું મેળવવા માટે તો જોડે શાહજહાંમ કોઈ રીતે લાયક નથી, છતાં સુખી વખતમાં તે ખાનથી એને સાચવત, અને એક સદ્ગુણી રાજા તરીકે જાણિયો નામના કમાત' . . . 'એનામાં ગુણો તો ઘણા છે; પરંતુ તે ખાનગી જીવનમાં જીવનના છે, કે ને રાજગારી ઉપર કદી ઝગડો લડત નથી.'

● શાહજહાં પાસે જે કાઈ બાકી રહેલું હોય તો આ ઉત્કાળ. બંગાળનો નવાબ સુબેદાર કહેવતો ને ખરેખર હતો યજ્ઞ; પરંતુ કાયદાના નિધિમાં તે આ શાહજહાં નીચે કામ કરતો નાચળ ગણાતો ઇતકાળના આવા ખોટા સામાજિક ચલણથી રાજ્ય અને લોકોમાં માન પામતું એ, ત્યારે, આપણા સામાજિક અવસ્થાની આટલી બધી નીચી કુટુંબ લાગે છે !

વચ્ચનો બેટો હોઈ તેની સામે ઈયાંજી પણ દોષ તો નવાઈ નહિ. આપણે જોઈશું કે, શાદગદો બાદશાદ થાય છે કે તેની પામેથી પડેલી તો અરધનો નામ તેનું વચ્ચ-પદ્ પોતાને માટે લે છે.

દેવે પછીના દિંદની આ ભાગના ઇતિહાસમાં અરધનો આ સુખગોષ્ઠી * મુખ્ય ભાગ બગ્ગે છે. તે જંગાળગિદારના સ્થાની સરદાર ઉપર આવેલો છે. એથી તેના ઉપર તે ધારે તો પ્રભાવ પાડી શકે. અને દેવે તો શાદગદો જ તેની પાસે આવ્યો હોવાથી, તેને એક બારે પ્રતિદાગળ પણ મળી જાય છે. ફેન્ચ મનનર હો તેની મદદમાં છે. તે ધારે તો હિતર દિંદમાં પાછી વ્યવસ્થિત મધ્યસ્થ સરદાર રથાપી શકે. પરંતુ, ડો સાચું કહે છે (પા. ૪૧૬) કે, 'મંબીર વિચાર કરી શકે એવા સ્વભાવનો એ હતો નહિ. એટલે મસક્ત કરવા કરતાં લગાઈ ખેડવાનું જાડું કામ કરવા માટે એ વધારે લાયક હતો.' આથી કરીને, પૂર્વ દિંદ ઉપર આવેલી આ આશ્રિત ગખને તે આવી કદી કદપના કે વિચારશક્તિ બતાવતો નથી; અને રણરોતમાં પણ પાડો જ પડે છે અને સાથે શાદગદને પણ લેતો પડે છે.

૩

શાદગદાએ પચાગીની કાંતિનો લાભ જોઈ સુખ સાથે વિચાર કર્યો કે, જંગાળના સુમેદારના છકોચને આગરે મીર જાદરને કદમત તળે આજીવો. સુખએ તેમાંથી પોતાનો જ એક અંગત લાભ સાધવાની તક યોગ્ય. તેણે પોતે મદદમાં જવાને બદલે અશ્દાગદના નવાજને શાદગદાની મદદમાં જવા તૈયાર કર્યો. આ માણસ સુખનો સગો હતો; પણ સુખ તેનો ઘાટ ઘડવા માગતો હતો. એટલે તેને તેણે આમ 'બળવાખોર' શાદગદા જોડે બેરતી આપ્યો, ને પોતે પોતાનું ધારેલું કપટકામ કરવા છૂટો રહ્યો.

* તાગલીન ઇતિહાસકાર ડો (પા ૪૧૬) કહે છે કે, તે બારે બળવાજો હતો. ('તણવાને એક ઝટકે પાછાનું માથું કાપી વેગળું કરતો' એમ તે કહે છે) જીવાનીમાં તે મમે તેમ વર્તતો પણ 'પછી તે સંજ્ઞનાં મનોમાં ધ્યાન આપે છે; તેથી તેની સત્તા વિધર જાય છે, સંજ્ઞની આવક વધી છે, અને લશ્કર ઠીક પાયા પર છે પણ આ તેના ચારા સુણો છતાં, તે ધાવડી છે, સિદ્ધાંત વિનાનો ને કપી છે.'

શાહનગરની બિહાર પરની ચકાઈના ખપ્પર દિલ્હી પહોંચતાં, ત્યાંથી વજીરે વળી નવો હુકમ કાઢ્યો. તેણે રમકડા-બાદશાહને નામે ખીર જાહેરને ફરમાન મોકલ્યું કે, અલી ગોહર બજવાખોર છે, માટે તેને પકડીને ફેદ કરવો! દિલ્હમાં જે સત્તાએ આત્મારના વિધમ કાળમાં કુતેલ ને દુરદેશીથી વર્તી દેશ ને પ્રજાને બળવીને સ્વતંત્ર અને એક જનમાં રાખવાની હતી, તેના આવા હાલ હતા!

ખીર જાહેરને આ હુકમ મળવાથી તેને એક રીતની તો નિરાંત થઈ કે, શાહનગર સામે યવામાં હવે બાદશાહનો વાંધો નથી, —જો તે એવો વાંધો સમજે તો. પણ એ લડવાથી કાપર માણસ આથી વળી વધુ કપાઈવિચપુ બન્યો. અને કપાઈવે શાહનગર સામે મદદ કરવા બીકું ઝડપ્યું. તેને પણ એ વગર છૂટકો નહોતો, કેમ કે ખાસીનો બજવો જળવી તેણે અંગ્રેજ નાવને બર દરિયે લીધું હતું, એટલે ‘આ પાર કે તે પાર’-વૃત્તિથી જ તેને આલવાનું હવે રહેતું હતું. તેના સ્વભાવનેય એ જ ગોઠતું હતું.

આ આખા પ્રકરણમાં મમતની વાત તો એ છે કે, બ્યાં ત્યાંથી મદદ મેળવી પોતાનું કાંઈકેય પદ જમાવવા જાંખતો શાહનગર અંગ્રેજો પાસેથી કથી આશા મળે તો તે માટે પણ કહેણ મોકલતો હતો! કપાઈવે આવાં કહેણને તો દાદ ન દીધી; હાથમાં આવેલા ને પ્રત્યક્ષ સત્તાધીશ નવાબને જ સમાળી રાખવો ઠીક, એમ એણે દુરાચાર્ય, ખીર જાહેરને પણ એ જ બાવતું હતું, કેમ કે માદી ખોવાની ક્રોધે ગમે!

૪

અલી ગોહરે આક્રમણની તૈયારીઓ કરી. શાહનગરના નામ આસપાસ લોકો; તેની સેનામાં બસતી થયા. તે લઈ તેણે પટણા ઉપર દસ્તો કર્યો. પટણાના નામ દીવાન રામનારાયણે તેની સામે શહેરનો બમાન કર્યો, અને કટોકટી બિબી થાય તે અગાઉ જાહેરવશાત્ કપાઈવે તેની મદદમાં આવી પહોંચ્યો. પટણા એમ બચી ગયું.

આ જ અરસામાં, અવધના નવાબે હવે એનું કપટકામ ઉપાડ્યું. અબ્દાયાનનો નવાબ શાહનગર જોડે તેણે ક્યો દતો એ આપણે જોયું. એની ગેરહાજરીનો ગેરલાભ લઈ, શમએ તેની રાજધાની પર ચ ૧૮

કરી શહેરનો કળ્લો કર્યો. આપોઆપ આ સમાચાર જાણી અહ્લાબાદનો નવાબ શાહજહાને 'છોડી પોતાના શહેરને રક્ષણે ધાયો, પણ તેને જોર કરી શુભએ કેદ પકડી લીધો.

પટણા ખાણ હવે પરિણામ ઉઘાડું જ હતું: એકલો શાહજહા પાછો પડ્યો. તેણે અંગ્રેજોનું શરણ મેળવવા સુધીની ક્યાર્ધવને વાત કરી, અને ક્યાર્ધવ જો તે આપે તો વખત આવ્યો પોતે તેનો બદલો આપશે, એમ કહ્યું. પણ આ વાતે તો ક્યાર્ધવે ન સ્વીકારી ને તેને ૧૦૦૦ પાઉન્ડ જેટલી વાટ-ખરચી માટે રકમ આપી રવાના કર્યો ! અકબરના ધરનો નખીરો તેની જ સત્તાના વિરુદ્ધ પાસે આવી કુત્ખર રકમ લઈ શુભરો કરે, એ હિંદની તે સત્તાની પામરતાની હદ જ કહેવાય. ચતુર અંગ્રેજ વેપારીઓ તેમાંથી રહસ્ય પામી જાય એમાં કંઈ નવાઈ છે !

એથીયે કરુણ ગમત તો એ છે કે, શાહજહાને આમ પાછો કાઢવા માટે દિલ્હીથી બાદશાહે (એટલે કે એને નામે તેના પર ચડી બેઠેલા વજીરે) ક્યાર્ધવને પોતાના ૬૦૦૦ ઘોડેસવારના દરજ્જાના હિમરાવનો ઇલકામ આપ્યો ! ક્યાર્ધવે તે સ્વીકાર્યો. પણ, તેના ખાલી ખોખાથી તે ઝાંછો જ રાખે ! તેણે તેના હાથારખ બનેલા પેના શુકોને કહ્યું કે, બાદશાહના આવા હોદ્દાદારને ૩ લાખનું વર્ષાસન હોય, તે ખાખત તેમણે નવામ પાસેથી ભોગવાઈ કરવી. તેઓએ ખટપટ કરીને ૨૪-પરગણા નિહાની તેટલી આવકની જાગીર આપવા મીર જાફરને સમજાવ્યો. પોતાની સરહદનું રક્ષણ કરાવવાના આભાર તો આવેલા નવામને લાચારીથી તે પણ આપી પડે જ. આમ 'વલ્લરની જાગીર' નામથી ખૂબ ટીકાપાત્ર બનેલી ઘટના બની. બાદશાહનો હિમરાવ તેની પ્રત્યે વફાદાર હોય ને લકાર્ધમાં સાથે લડે, એ એનો ધર્મ છે. આ રકમ તે સમજથી જ તેને અપાઈ હતી. પણ કંપનીની વફાદારી સામે જાય એવી આ વાત થઈ. હિંદમાં ખાનગી જાગીર કાઈ અંગ્રેજ સ્વીકારી હોય તો આ એક દાખવો છે. એને માટે પાઠજથી ક્યાર્ધવની સારી પેઢે નિંદા થઈ; પણ તેણે અંગ્રેજો માટે જે કંઈ તેની દર કરી, નિંદગી સુધી એ આવક તો પાનાંગેન્ટે ને કંપનીએ એને ખાવા જ દીધી; તેના મરણ બાદ તે કંપનીને હવાલે મળી.

વિખેરાતું મરાઠા બળ

‘હિંદના નૂતના ચયેલા મુસ્લિમ રાજ્યની સપાટાબધ પડતી અને નવા જગેલા મરાઠાઓના સામ્રાજ્ય રચવા માટેના છેલ્લા હિંદુ પ્રયત્નની તફાત નિમ્નલેખ — આ બે પરસ્પર નિકટ સંબંધથી જોડાયેલી વસ્તુઓ છે’

જડુનાથ સરકાર ‘ધેર મોગલ’ ૧-૧૪

૧

આ વખતે હિંદમાં જગેલી ને મહાન મોગલ રાજ્યને સ્પર્ધાતી ખીજી ઉપરી સત્તા હોય તો તે મરાઠાઓની હતી. પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં આનંદી મહત્ત્વની ક્રાંતિ થઈ ત્યારે તેણે એ માટે શું કશું એ જોવાથી, આ કાળની હિંદી રાજસત્તાઓનો એક જુદો જ રંગ જોવા મળે છે. આપણે જોયું કે, મોગલ બાદશાહો નબળા પડતાં તેમના સૂબા ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થતા ગયા; અને એમ થતાં થતાં છેવટે મોગલ સત્તા માત્ર દિલ્હી ને તેની આસપાસના મુઘલ પર જ રહી હતી. એટલું જ નહિ, આ કાળમાં (નાદીરશાહ ૧૭૩૯માં દિલ્હીના રંગડ અને ધ્વંસ કરી ગયા પછી) અફઘાનિસ્તાનમાં અબ્દુલ્લીનું અફઘાન રાજ્ય સ્થપાયું, અને તે પંજાબમાં પણ પ્રસરવા લાગ્યું. આ હકીકતે હિંદના અફઘાનોમા ત્યાં ત્યાં એક નવી જાગૃતિ આવી. તેમાં ખાસ કરીને રોહીલખંડના રોહીલા અફઘાનોમાં, ઓરીસામાં તથા બિહારના અફઘાનોમાં એક એવો ભાવ જાગ્યો કે, દિલ્હીમાં પાછી શેરશાહના જાતિમાર્ગોની ગાદી સ્થપાય અને તેની જગા લઈ લેનાર મોગલોને ત્યાંથી હવે ખસેડી દેવાન.

અવધ સુધીમાં વળી એક નવી વસ્તુ જાગી હતી. ત્યાંનો સૂબેદાર સફદરખાન (૧૭૮૯માં સૂબો થયો) શિયા હતો. એ બહાદુર માણસ હતો. બાદશાહના દરબારના ઉમરાવોની ચડસાચડસી માટેની તકરારમાં સફદરખાન પડ્યો; અને તેણે લીધેલો ખૂબ કાવવાથી, દિલ્હી દરબારમાં

તેના ભાવ અડચાને તે બાદશાહનો 'ભીર આતશ'—તોપખાનાનો વડો બન્યો. (૧૭૪૪). તેથી ત્યાં સિયાઓનું જોર વધ્યું—સુન્નીઓ તેમને પજવતા હતા તે ઓછું થયું. તોપખાનાના વડા તરીકે તે બાદશાહી આખી ફાજનો જ ખરો વડો બન્યો, કેમ કે નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક ૧૭૪૦થી દક્ષિણમાં ચાલ્યો ગયો હતો ને પોતાની અવેજીમાં મૂકેલો તેનો દીકરો એવો પ્રભાવશાળી નહોતો. સદ્દરજંગ તેના અવધ સૂબાના પડોશી રાહીલા ઉપર બહુ ઝેર રાખતો; તેઓની સ્વતંત્ર હસ્તી અને બકાદુર સેના તેને પોતાના માર્ગમાં નડતર લાગતી. બાદશાહનો 'ભીર આતશ'—(વડો તોપચી) બનતાં તેણે રાહીલાઓને ખતમ કરવાનું તાકયું ને સેના લઈને બાદશાહની સાથે તે અડાઈએ નીકળ્યો. પરંતુ એમાં એ બહુ ફાળ્યો નહિ અને બાદશાહી સેના નામોશી વહોરી પાછી પડી, અને ત્યાર બાદ થોડા વખતમાં રાહીલાઓ, તેમના સરદાર અહીં મહમદના હાથ તળે, પાછા સ્વતંત્ર થઈ ગયા. સદ્દરે રાખેલાં આ રાહીલખંડ ને અવધ વચ્ચેનાં કસદખીજ, આપણે આગળ જોઈશું કે, તેના દીકરા શુજાદૌલાના વખતમાં ઝેરનું ઝાડ બને છે, અને શુજા રાહીલાઓના પતન માટે, વોરન હેસ્ટિંગ્સના કાળમાં, અંગ્રેજોને બોધાવી લાવે છે. અફઝેમી કમથી દિલ્હીમાં સદ્દરજંગ પાછો નીચે પડે છે, ને સુન્ની પક્ષ ચડતી ઉપર આવે છે. ખરિદ્દાગે શુજા તેની અવધ હદમાં જ રહે છે.

આ ઝેરવેર અને અંધ સ્વાર્થ તથા સત્તાલોભના ભળામાંથી અહીં એટલું બતાવવાની મતલબ છે કે, એ બધાંને કારણે બાદશાહના હિમરાવો તથા સુબેદારો માંડોમાંડે લડ્યા જ કરતા હતા, અને એમ પોતાના જ પગ ભાંગતા હતા.

૨

આવી ગિચિતિમાંથી જ મરાઠાઓ પણ ઉત્તર ને પૂર્વ દિલ્લા મોતમ સૂબાઓમાં પ્રવેશ પામ્યા. શિંદે હોઝર એ બે સરદારોને લઈને રેથાએ જે દિલ્હી ને પંજાબ સુધી પોતાના મોડા ઠેકવ્યા, તે ઉપરના બાદશાહને ત્યાંના કસદને લઈને અધ હિમરાવો માંડોમાંડે

લડવા જતાં, પોતાના પક્ષને બળવાન કરવા ભ્યાંથી જે મદદ મળે તે મેળવતા. તેમણે તેમાં મરાઠાઓની મદદ પણ નોતરવા માંડી. અને મરાઠાઓ આ જ રીતે દૂર દૂરના મોગલ સૂબાઓ ઉપર પણ પોતાનો ચોથઢક મેળવતા ગયા. ૧૭૪૦માં ખીજો પેશ્વા મર્યો ત્યાં સુધીમાં 'મરાઠાઓએ ગુજરાત, માળવા, ને શુદ્ધિખંડની હકદાર (મોગલ) રાજસત્તાને પૂરેપૂરી છાવરી લીધી હતી ને ખાસ દક્ષિણ તો બધે તેમને ખસાસ જ થઈ ગયું હતું' (જન સરકાર ૧ - ૬૮)

ત્રીજા પેશ્વાનો કાળ એટલે ૧૭૬૧ સુધી. આ દરમિયાન, મોગલ સત્તા પેટે જ મરાઠા સત્તામાં, સત્તાસોબ, અદેખાઈ ને ટૂંકી નજરનાં, મોગલ પડતીને જ મળતાં કારણોએ, એકસરખી અવદશા બેસવાનો પ્રારંભ થાય છે.

ત્રીજો પેશ્વા નાનાસાહેબ પ્રમળ પુરુષ હતો; છતાં, ખાસ કરીને, વરાડના રઘુજી ભોંસલે જોડે તેને જે અલુબનાવ ને જિંઘાં મન થયાં હતાં તે એટલે સુધી કે પેશ્વા ને ભોંસલે ખૂનખાર મુદ્દ લડ્યા; અને એ જ વૈમનસ્ય છેવટ સુધી ને વશપરંપરા પણ રહ્યું ગણાય; અને આપણે આગળ જોઈશું કે, એમાંથી જ, જોરન હેસ્ટિંગ્સના કાળમાં પેશ્વાની ચડતી-કળાને રોકવામાં ને અંગ્રેજોને બચાવી લેવામાં ભોંસલે રાજા હેસ્ટિંગ્સ જોડે સમજૂતી ઉપર આવે છે.

રઘુજી ભોંસલે શિવાજીના કુટુંબનો હતો. હોદ્દર શિંદે ગાયકવાડ પેટે તે પેશ્વાનો નોકસ્વર્ગમાંથી ઉપર આવેલો સરદાર નહોતો. તે પરાક્રમી હતો. એટલે તેની 'એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી કે, પેશ્વાને બદલે પોતે પોતાના માલિક (હજીપતિ)ના માલિક તરીકે (એટલે કે પેશ્વા બનીને) સતારામાં અધિકાર ભોગવવો.' પરંતુ 'બાઈસાવનું શિક્ષણનું ચડિયાતાપણું તથા મુદ્દ અને સમકાનની સહેજ-પ્રતિભા — એને લઈને તે પાઠો પડ્યો, અને એમ તેજેવધથી' ધવાયેલો એ પેશ્વાની સત્તાનો દેખી ને છૂપો ખાંચો રાખનાર થયો; તથા પોતાની શક્તિ દાખવવાને માટે અત્યંત સત્તાક્ષેત્ર જોળી લીધું. તે સત્તાક્ષેત્ર એટલે મોગલોના બંધાળ બિહાર ને ઓરીસા એ પૂર્વ સૂબા પર ચડાઈઓ.

બાજીરાવ પેશ્વાએ પણ એની રીતે આ વસ્તુ સ્વીકારી “ પોતાને અતકાળ પાસે આવતા બાજીરાવ હદાપણુમેર પોતાની શક્તિને વહેવારુ મર્યાદા સમજી ગયો, અને પ્રતિસ્પર્ધી મરાઠા સરદારોમાં મોગન સખાઓ વહેચી ‘દર્’ પોતપોતાના નિરનિરાણા ‘સત્તાક્ષેત્રો’ ગોઠવી લેવાની યોજના પરસ્પર સમજૂતીથી કરી લેવામાં સમત થયો, જેથી કરીને દરેક સરદાર પોતાના સ્વામીના ખીજા કાંઈ અમલદારની દખલ કે નડતર વિના પોતાના ખાસ લૂટી ખાવાના પ્રદેશને લૂટવા, તેની ઉપર કર લાદવા, અને અધિકાર ભોગવવા સ્વતંત્ર રહે” (જાન સરકાર ૧-૬૮)

વિશાળ ખડ જેવડા દેશની સુખ્યવસ્થાને માટે ઘટતી અમલ-ગોઠવણી ને વહીવટી વિભાજણી કરવી જરૂરની હોય છે વધતી જતી મરાઠા સામ્રાજ્યસત્તાએ એ કરવી પણ જોઈએ પરંતુ પેશ્વાએ જે ક્યું તે આ વસ્તુ નહોતી તેણે તો ‘કકાસનું કાણુ મો’ એ જે દુનિયાદારીમાં હદાપણુ કહેવાતી પણ દૂકી જુદિની નીતિ છે, તે જ માત્ર તેમાં જોઈ હતી એમાં એવી સમજ પણ નથી જોવા મળતી કે, કુલ મરાઠા રાજમંડળ આગળ મોગલ સામ્રાજ્યને જેર કરવાનું કામ પડેલું હોવાથી, એ મુખ્ય વસ્તુ સમજીને પોતાની અદરની નીતિ ગોઠવીએ અને વિખવાદોને પતવીએ પેશ્વાએ આ જાતની નીતિ સ્વીકારીને મરાઠા રાજમંડળમાં જે સહેજે સાંધી શકાત તે સંઘાત રતેદળાળ પર ધા માર્યો, જેના પરિણામ સ્વાભાવિક રીતે, રેતીના કણ પેડે, વેરાઈ જવા રૂપે, આગળ ઉપર આવી રહ્યા માહોમાંહે સડતા મોગલ હિમરાવો અને મુસ્લિમ વિખવાદોની પરિસ્થિતિનો સાબ લેવા તેમણે તાકચું ને એમ કરી મરાઠાઓ પોતાની સત્તા-જમાવટમાં દખલતા આગળ દોડ્યા, પરંતુ તેના મૂળમાં આ પ્રકારનો કોઈ દિલનો કીડો હતો જે આગળ જતા તે ઝાડનો રસકસ હણે છે

૩

રુબી બોસલેએ પોતાની સત્તાશક્તિ માટે પોતાના વરાડ પ્રદેશને નજીક પડતો ને આગવો ભોગવી શકાય એવો જે પ્રદેશ, તે તરફ

નગર કરી. તેણે સેના લઈ, વરાડ ને બંગાળ વચ્ચેનો જંગલી ને પહાડી મુલક બેઠી, હલ્લા શરૂ કરવા વિચાર્યું. અને તેની શરૂઆત કરવાનો લાગ, હિંદના દેશી રાજકારણની કહેવત રૂપ બનેલી એ જ ધરતી ફૂટ દશામાંથી મળ્યો. “મુગલ સામ્રાજ્યની એ છેક પૂર્વની સરહદના તે સૂયાના ધરના શત્રુઓ પાસેથી તેને તરત નોતડું મળ્યું. રઘુજીને માટે એ ઈશ્વરે મોકલેલી તક હતી.” (જન સરકાર ૧-૬૯). એમ ૧૭૪૨ માં જે ચડાઈ શરૂ થઈ તે ઠેક ૧૭૫૧ સુધી, વચ્ચે આંતરા ખાતી ખાતી, ચાલી. તેમાં અલી વર્દી અને રઘુજી બેઉ સારી પેઠે ધોવાયા, ને કોઈ ખાસ હાવ્યું નહિ. અને બંગાળની પ્રજાને મરાઠાઓનાં ધાકિયાંની લૂંટફાટ ને અપાર અત્યાચારથી જે ત્રાસ પડ્યો તેનું તો વર્ણન વાંચતાંવ કમકમાટી ઊપડે છે. એવી સ્થિતિમાં તેમને કોઈ પ્રજાકીય આવકાર ન મળે એ ઉઘાડું છે; અને સામ્રાજ્ય સ્થાપવા માટેના રાહ એવા ન હોય. ભોંસલે માત્ર પોતાનો ચોથલક માણવાથી જ સતુષ્ટ થતો હોય એમ વર્તે છે.

આ સતત ત્રાસ અને પળવણીમાંથી બચવા અલીવર્દીએ દિલ્હી બાદશાહને લખ્યું. બાદશાહે શાહુ રાજાને બંગાળ સૂબાનો ચોથલક આપ્યો હતો. પણ શાહુએ તેનો હવાલો રઘુજીને કર્યો હતો. બાદશાહે આ ગોઠવણ સામે બાલાજીરાવ પેશ્વાને જણાવ્યું કે, તમારે રઘુજીને ચોથ ભેટો રોકવો જોઈએ. બાલાજી રઘુજીનો હરીફ ને વેરી હતો. તેણે (૧૭૪૨) બંગાળમાં રઘુજીને રોકવા તેની સામે ચડાઈ લઈ જવા કબૂલ કર્યું. આ વેળા રઘુજી જાતે બંગાળની ચડાઈ સારું નીકળ્યો હતો. એટલે તે ૧૭૪૩ માં અલીવર્દી ઉપર ચડી આવ્યો, ત્યારે નવાબની મદદમાં બાલાજી પેશ્વા બંગાળ આવ્યો હતો ! પરિણામે, એક નોંધવા જોગી ઘટના બની કે, રઘુજીને બાલાજી સામસાગે લડ્યા ને બાલાજી હારીને નાડો ! બાલાજીએ અલીવર્દી પાસે શરત કરાવી હતી કે, પોતે રઘુજીને પળવતો બંધ કરે તે પેટે નવાબે બંગાળ સૂબાની ચોથ શાહુ રાજાને આપવી અને ૨૨ લાખ રૂપિયા ફોજના ખર્ચ પેટે રોકડા આપવા. પણ હારાવીને કાઠી મૂકવા માત્રે રઘુજી એમ રેવાયો નહિ. તેણે તો ખીજે વર્ષે પાછી ચડાઈ મોકલી, અને અલીવર્દી

હાથ ધસતો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યો તેણે ઘણી જૂરો પાડી, પણ પેશ્વા પોતાનું વચન પામે એમ નહોતો કારણ કે, હવે શાહુ રાખએ બગાળના ચોથઢક બાબત લડતા પોતાના બે માણસો વચ્ચે એવો તોડ ઠાઠી આપ્યો હતો કે, અલ્હાબાદ પટણા વચ્ચેનો વિહારનો મુતક પેશ્વા પોતાની ચોથનો સમજે ને બાકીનો બવો પ્રદેશ રઘુજીને હવાને રાખવામાં આવે. આમ, અલીવાઈ તો હતો તેવો ને તેવો જ પાછો રઘુજી જોડે ઝઘડતો રહ્યો એમાં એક સગપ્પા યાકયા ને સરખા વળગ્યા રહ્યા અતે સમજીને ૧૭૫૧ માં તેમણે તોડ પર આવી જો કરાર કર્યો, ને આપણે આગળ જોઈ ગયા ત્યાર પછી તે બે વચ્ચે મરતા સુધી ઝઘડો ન થયો. રઘુજી ૧૭૫૫ માં મર્યો બીજો વરસે અલીવાઈ મર્યો પછી તેમના વારસો માટે નવી જ સમાન શત્રુતા અને (તેથી જો સમજે તો) લગભગ સરખા આક્રમણની પરિસ્થિતિ જાગે છે

૪

આટની પૂર્વ જૂમિકા પછી હવે આપણે પાસીના પ્રસ્તુત સમય ઉપર આવીએ છીએ અલીવાઈ પછી સિરાજ, ને ત્યાર બાદ મીર જાદર નવાબ બન્યો, અને તેમાં અંગ્રેજો કરતા કારવતા બન્યા હતા નાગપુરમાં રઘુજી બાદ તેનો દીકરો જનોજી ગાદી ઉપર આવ્યો જગાળના ચોથઢકની અમલબજાવણી તેણે કરવાની હતી પરંતુ તેને માટે હવે એને માત્ર નવાબનો નહિ, પણ તેના રક્ષક અને બક્ષક બનેના અંગ્રેજ વેપારીઓનો સામનો કરવાનો હતો એાસને ગળા આ વિન્ટ કાળને માટે પૂરતો સમય નહોતો.

અને આ કાળમાં પેશ્વાને ચોથ મળે છે કે કેમ એ જાણવા નથી મળતું પરંતુ એક એવી હકીકત મળે છે કે, ક્યાઈવિ ન્યારે સિરાજ સામે લડવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે બાનાજી પેશ્વા તરફથી તેને એક પત્ર (એપ્રિલ-૧૮૮૧-૩૧૦) મળ્યો, જેમાં એમ કહ્યું હતું કે, અંગ્રેજોને તે નવાબ સામે લડકરી મદદ કરશે. ક્યાઈવિને આ વિચિત્ર પત્ર જોઈએવી મૂર્ખાવણી થઈ કે, આ પત્ર ખરો હશે? * સિરાજે, પોતાની મૈત્રી ખરી છે કે દુશી, એ પારખવા માટે બનાવટ

તો ન કરી હોય ? આ મૂંઝવણમાંથી તેણે એવો રસ્તો કાઢ્યો કે, એણે તે પત્ર સિરાજ ઉપર જ મોકલ્યો, જેથી મેત્રીનો દંભ વળી પાડે અને તે અત્યારે તેની જોડે સારાસારીનો ઢાંકપિછોડો રાખી મીર જાફર જોડેનું કાવતરું રચતો હતો. + એટલે આ પત્રને તેણે પેલાં બોળા બિચારા નવાબને છેતરવામાં વાપરી લીધો. અને સિરાજ તેથી જ બોળવાળો બરોસો રાખનારને છેલ્લે દેનાર એ જ કલાઈવ એમ કહેતાં શરમાતો નહિ કે, પૂર્વના માણસ વિશ્વાસપાત્ર ન ગણાય ! અત્યારે પોતાની વિશ્વાસપાત્રતાની નાદારી તે પ્રગટ કરતો હતો એનું એને માન ન રહ્યું. પણ એ વળી ખીજ વાત થઈ.

આ જ કાલમાં જનોણ પણ નવાબ પાસે ચોથ માંગે છે, કેમ કે ૧૭૫૭ પછી તેની બાકી જ ચડ્યા કરતી હતી. ચડેલી બાકી વસૂલ કરવા, ૧૭૬૦ માં, ઓરીસાનો ભોંસલેનો વહીવટદાર (શિવભદ્ર સહિ) બંગાળ ઉપર ચડાઈ કરે છે, અને તે વખતે જ ચડી આવેલા ચાહ આલમને નવાબ સામે પોતાની મદદ આપવાનું પણ કહાવે છે, ને કેટલાક મરાઠા ઘોડેસવારો તેની સેનામાં જોડાય પણ છે.

આમ વળી ખીજ વાર, બંગાળની ચોથ બાબત, પેશ્વા અને ભોંસલેની સત્તા સામસામા પક્ષમાં વર્તતી જોવા મળે છે. મરાઠા રાજ્યમંડળના મુખ્ય મુલ્કદાર અને પ્રધાન તરીકે પેશ્વા આ કાળે પણ પ્લાસીની ક્રાંતિ બાદે ઠાઈ પ્રકારનો મોલિક વિચાર દર્શાવી પોતાની સત્તાને સંગઠિત અને વાપરવાની નીતિ જન્માવતો નથી. તેને કદાચ અંગ્રેજોના પગપેસારાનું મંબીર મંડાણ પૂરી સ્પષ્ટતાથી સમજાયું નહિ. અથવા નજીકના અને સીધા સંબંધી જોડેનું પોતીકું વેર એને એટલું વચ્ચે કે, અંગ્રેજ નીતિને તે પામી જઈ શકતો નથી. અને મુખ્ય વાત તો એ ■ કે, તેનું આખું ધ્યાન દિલ્લી તરફ જ હતું; તે દિલ્લીનો કબજો ચાહતો હતો. દિલ્લીમાં મુસવમાન ઉમરાવોની ખદાખદીનો લાભ લઈ ત્યાં પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવવા તે તાકતો હતો. તેમાંથી તેણે અફઘાનોનું પણ વેર માથે લીધું ને અહમદશાહ અબ્દુલ્લીને

+ એલ્ફિન્સ્ટન કહે છે કે, ‘આ ભત્રું બિમથુ વર્તન છેવટે મુખી આદિ રાખવામાં આવ્યું હતું’ (પા ૩૦૨)

છાંછેડયો. તરત તો તે હાથ્યો, કેમ કે ૧૭૫૬ના અંતમાં આલમગીર બાદશાહનું ખૂન થયું કે તરત નવે વરસે તેણે દિલ્હીનો કબજો લીધો. નવો બાદશાહ શાહઆલમ ત્યાંથી દૂર બિહાર અવધમાં રખડતો હતો.

આવી અસ્તવ્યસ્ત દશામાં રાહીલાઓને બીજા અફઘાનોની સતવસથી અહમદશાહ ૧૭૬૧માં મરાઠાઓને દિલ્હીથી હાંકી કાઢવા માટે ચડી આવ્યો. પાણીપતમાં બે જળરી સેનાઓ વચ્ચે ધોર યુદ્ધ થયું. મરાઠાઓ હાર્યા. છતે બંને હાર્યા, કેમ કે તેમની અંદરનો વિખવાદ આવી કટોકટીની વેળાએ પણ તેઓ દબાવી શક્યા નહિ. આ હાર મરાઠા સત્તાને માટે બારે ફટકાફ નીવડી. પૂર્વ તથા દક્ષિણમાં અંગ્રેજો ચૂપકીબેર ને કાંતિ કરી રહ્યા હતા, તેને આથી આડકતરી છતાં ઠીક રાહત મળી કહેવાય.

અંગ્રેજોએ શાહઆલમ હાથ આવેલો જતો ક્યો ને પ્લાસીની જીત કાયમ રાખી, મરાઠાઓ બાદશાહી તખ્ત લેવા દોડ્યા, પણ પૂર્વ અને દક્ષિણમાં ખરો વખત ચૂક્યા કે ન સમજ્યા. બાદશાહને કબજે કરવાની આ જ ભમણા હવે પછીના ઉત્તર હિંદના રાજકાજમાં ઉપર રહે છે, અને સામેથી અંગ્રેજો હાથ આવેલા બાદશાહને જતો કરે છે, અને તેને બદલે ખંઝાગ અવધ સુખાને ચોથ અને મોગલ ખંડણી બેહમયાથી મુક્ત કરી લે છે.

૫

૧. છેવટમાં, બંગાળની ચોથ બાબત જહુનાથ સરકાર ને થોડી હકીકત આપે છે (૧-૧૭૫-૧૭૮) તે જોઈ લેવા જેવી છે. તે કહે છે કે, “ઓરીસાનો મરાઠા વહીવટદાર અંગ્રેજોને ચોથ માટે લખ્યા જ કરતો. અંગ્રેજો જખામમાં લખતા કે, નવામ સીધો જનોજને નાગપુર તે બાબત લખવાનો છે. તે પરથી જનોજનો એલચી કચક્તા બાબ છે (૧૭૬૧). પરંતુ આ કાળમાં મીર કાસમ નવામ થયો હોય છે, અને તેને ને અંગ્રેજોને ક્ષડો. થવાથી જનોજને રીઝવી લેવા એ ડહાપણ છે, એમ અંગ્રેજો દરાવે છે. અને તે કસકતેથી તેને લખે છે કે, ‘અમને ચોથના જખાળદાર ગણુશો, અને મીર બદરને પગલશો નહિ તથા મીર કાસમને મદદ ન કરશો.’ આ પરથી જનોજ

મીર કાસમે મોકલેલી ચોથ પાછી મોકલે છે! અને જ્યારે તેને અંગ્રેજો નવાળી પરથી મારી કાઢે છે ત્યારે તેને કટક જિલ્લામાં આશ્રય પથ્રુ આપવા ના પાડે છે.” એટલે, ઉઘાડું અનુમાન જાય છે કે, જનૌજીને અંગ્રેજોએ આ કાળમાં ચોથ આપેલી; પણ પછી તેમની સ્થિતિ જંગલમાં પાકે પાયે ચતાં તે જાંઘ કરી, કેમ કે ૧૭૬૭માં જનૌજી બે વર્ષની બાકીની ફરિયાદ કરે છે. આમ જણાવી જઈ સરકાર-કહે છે કે, ‘અંગ્રેજોએ ચોથ આપત ચોક્કસ કરાવ કરવા ના પાડી ને મૈત્રીના કરાર કરવાની સુક્તિથી આઠ વર્ષ વાતોનાં વડાં કપાં કપાં’, તેથી જનૌજી ઉસ્કેરાયેલ પરંતુ મરાઠા રાજ્યનાં આંતરિક કલહોથી તે નબળો પડ્યો હતો, અને પોતાના કરાર પ્રમાણેના હક માટે સર્વજીત અંગ્રેજ સેના સાથે લડાઈ વડોરવા ડરતો હતો.’ (સરકાર ૧-૧૭૪-૬) ૧૭૬૮માં વળી ચોથના તગદા કરાવ છે. પરંતુ તેમાં કાંઈ વળતું નથી. આ વખતે તો આગળ વધી કબાઈવિ અને અંગ્રેજ કંપની ઝોરીસા જ પોતે માગે છે, કેમ કે મદ્રાસ અને જંગલ પ્રાંત વચ્ચે એટલો જ ભાગ એમનો નહોતો. તેઓ જનૌજીને કહે છે કે, ત્રણ વર્ષની બાકી ચોથ અમે આપીએ ને પછી દર વર્ષે ૧૨ લાખ ચોથ ભરીશું; સામેથી જનૌજી ઝોરીસા છોડી અંગ્રેજોને સોપે. જનૌજી આ ઊંઘા-પાટા-આધણીમાં ન રહાયેલ અને અંગ્રેજોને તેની સારા-સારીની ગરજ હતી, એટલે તેમણે પણ તે વખતે ખગાડ્યું નહિ, બલકે હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં ખાસ સાચવ્યું. લોર્ડ કોર્નવોલીસે તો ખૂબ સુધી પૈસા વેરીને પણ ઝોરીસા લઈ લેવા દોરીસંચાર કપાં, પણ શક્યો નહિ. છેવટે, જ્યારે મરાઠા રાજ્યમાંડળ સાવ વેરવિખેર થયું હતું, તે વખતે વેલેસ્લી આ પ્રાંત ભોંસલે પાસેથી છીનવી લે છે. એમ, જેમનો આખા પૂર્વ સુખ છપર ચોથદક હતો, એવા મરાઠા પોતાની કળિયાખોરીથી ખવાઈ જઈ હાથ્યાં; અને ધાર્યું હોત તો જેઓને પ્રારંભમાં જ દબાવી શકાયા હોત, તે અંગ્રેજો કળે કળે પોતાના સંગઠન ને સંઘાતમળને જોરે શક્યા. આ બંધી શપટની શરૂઆત કરનાર, પ્યારીની કાંતિના પડોયો કલાઈવિ, તે જાંઘુ જોઈને, રજવાડી દિંદ વિષે જ પામી ગયો તે તેના જ એક પત્રમાંથી જોઈએ.

અંગ્રેજ ફાવટનું વ્યાકરણ

૧

૧૭૫૭થી ૧૭૫૯ સુધીની પોતાની કામગીરીમા ક્યાઈવિને જે નેવા મળ્યું, હિંદની જે મુખ્ય રાજસત્તાઓ જે રીતે અત્યક્ષ વતી, ને તેમની જોડે તેનો ચાપક થયો, તે બધા ઉપરથી તેણે જે તારણ કાઢ્યું, તે તેણે ત્યારના ઈંગ્લેન્ડના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન વિલિયમ પીટને, પોતાનો ખાસ મંત્રી મોકલીને, પત્રરૂપે હાથોહાથ પહોચાડ્યું, ને તેમા નહિ લખેલી કે ન લખાય એવી માનેલી વાતો તેની મારફત ફાટી કહાવી. આ કાગળમા તેણે અંગ્રેજ કંપની દ્વારા, અંગ્રેજ પ્રજાના અવિધ્યને હિંદમાં રચવાને અંગે જે કંપની ખતાવી, જે વાતો ધ્યાન પર લેવા પીટને તેણે વીનવ્યો, એ બધાને, ખરેખર, અંગ્રેજો જે હિંદમા ૧૭૫૭મા ફાવ્યા તેનું દૂકમા વ્યાકરણ કહી શકાય. તેવી જ રીતે, હિંદી પક્ષ તરફથી ઈર્ષ રાજસત્તાએ મા બ્યક્તિએ દેશમા થયેલી ક્રાંતિનો અભ્યાસ કરીને ધ્યાન આપ્યું લાગતું નથી * અંગ્રેજો દેશી રાજસત્તા ઉપર પોતાનો કબજો કેવી રીતે બેસાડે છે, એ નહોતું સમજાયું એમ કહેવું મુશ્કેલ લાગે છે છૂટક છૂટક અનેકને એનો અનુભવ હતો, એ પર વિચાર કરવાની પહોચ હતી. પરંતુ તે બધાને એકઠાવીને વ્યાપક વિચાર કરી, કશીક પણ નિર્ણાયક ને દેશબ્યાપી નીતિ ઘડવાને માટે, ઈર્ષ મધ્યસ્થ કે પૂરતું પ્રભાવ પ્રતિષ્ઠાવાળું તત્ત્વ નહોતું. અને જે તેનું કામ ઈર્ષ શકે એવું હતું તેમની દૃષ્ટિમા અંગ્રેજ કંપની એટલે, હિંદના શેઠ, ઉમરાવ, સૂબેદાર, જાગીરદાર વગેરે જેવા લોકોની પેઠે, પણ બહારથી આવેલી, એક નવી પેઢી, એવો જ ખ્યાલ રહ્યો હોય એમ

* માર કાસમ એક એવી બ્યક્તિ છે કે જેને અમુક અરો આગા આપનાદ મળ્યો નેઈએ. પરંતુ તે ત્યારની દેશી રાજસત્તાઓ કે ઉપરી સત્તા જોડે કશી મર્યાદા કે સતલસ કરતો નથી, તેની સમજ સાચ અમલ જ રહી લાગે છે

લાગે છે. તેના જ બાવથી બાદશાહ કલાઈવને ઇલાકાત આપે છે, ને શાહઆલમ તેનું પોતાનું કામ કરવા માટે કરારની દબની વાત કરે છે. પરંતુ, આ તો એક નવી જ દબનું આક્રમણ છે,—દરિયા પારથી આવેલી એક ગોરી પ્રજા વેપાર કરે છે, પણ તેની આમાદીને સારુ આપણી હકૂમતનેય મચાવી પાડે છે, એવું કદાચ એમને આ કાગે (આજના જેવી સ્પષ્ટતા તો ક્યાંથી જ?) અંધુ અંધુ'ય ન લાગ્યું હોય. તેથી જ કદાચ પ્લામીની ઘટના તરફ ઘટતું ધ્યાન ન ગયું. પરંતુ કલાઈવને તો ખબર હતી કે, પોતે શી બાજુ રમે છે. તેના ખુશ્તે એકરાર પીટ પરનો આ પત્ર છે.

૧૭૫૬ના જાનેવારીની ૭મી તારીખ મડિલો તે પત્ર કલકત્તાથી તેણે લખી આપ્યો. પીટને તેના મંત્રીએ પહોંચાડ્યો. તે ઉપર તેની બેડે ઠીક ઠીક વાત પણ થઈ. પીટ અનેક વાત કરી; પણ તેણે એ ખાસ ધ્યાન પર લીધી ન હોવાય. તેણે બતાવેના વાંધામાં એક એવો હતો કે, 'કનંસ કલાઈવ જેવા પ્રતિભાશાળી માણસના હાથ તળે આ કામ કરી નાખવામાં તો એવડી મોટી મુશ્કેલી નથી; પણ તેને ટકાવી રાખવાનો મુદ્દો છે; અને તેને માટે યોગ્ય માણસો કલાઈવ પછી આવે એ સંભવિત નથી' (ફોરેસ્ટ ૨-૧૭૮). બીજું પીટને એ લાગતું હતું કે, આવડી મોટી આવક કંપનીને મળે એ ઠીક નથી; પરંતુ અંગ્રેજ રાજને—એટલે કે તે પ્રજાને—તે કાવહેસર કઈ રીતે મળે એ પ્રશ્ન હતો. તે બાબત કંપની તો વિરોધી હોય જ; પરંતુ કાનૂની મત પણ કંપનીની તરફેણ કરે એમ લાગતું હતું. અને તે પીટને આગળ વધારામાં અડચણ હતી. કલાઈવ પોતાના પત્રમાં આ મોટી આવકનો લાભ અંગ્રેજ પ્રજાને મળે એવી ઇચ્છા બતાવે છે, એની પીટ કદર કરે છે. અને આપણે જોઈશું કે, કળે કળે અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટ કંપનીના મજતરમાં ભાગ પડાવે છે ને છેવટે તેને આરોપી લઈ દિંદતું રાજ્ય ૧૮૫૭માં કળજે લે છે. કલાઈવનો ચરિતકાર ફોરેસ્ટ કહે છે કે, 'તેનો આ પત્ર કંપનીની સત્તાનો સારભાગ અંગ્રેજ રાજને દત્તક ચતો ભય, એને માટે કો કો પત્રમાં પાર્લામેન્ટ લીધાં, તેનું બીજું હતો.'

તે પત્રના મુખ્ય મુદ્દા તેના જ શબ્દોમાં લેઈએ. અંગ્રેજ રાજ્યના આજ સુધીના ટકાવમાં પણ એ જ મુદ્દા દેશકાલકેર પ્રમાણે વેશાંતર પામેલા લેઈ શકાય.

એ પણ એમાંથી નોંધવું લેઈએ કે, હવે પછી અંગાળમાં પાછી જે બીજી ક્રાંતિ અંગ્રેજો કરે છે તે મીર ઠાસમને નવામ બનાવે છે, તે પણ ૧૭૫૬ જેટલે વહેલેથી ધારેલી બાજી છે. નવામ અંગ્રેજોને દાવતો ને કલ્યામરો, એટલે કે નામનો હોવો લેઈએ, એ આ આખી 'ક્રાંતિ'નું મૂળ-સૂત્ર અંગ્રેજોએ લીધું હતું; અને તેનું એકમાત્ર પ્રયોજન એ કે, હિંદનું ગમે તે યાઓ, સ્થિતિનાં ધનસંપત્તિ વધવાં લેઈએ ને યુરોપમાં તે આગેવાન રાષ્ટ્ર બનવું લેઈએ. આમાં કામ હઈ શકે તેવાં હિંદી પરિચિતિનાં બંને એ પૂરતાં પોતાના વળમાં કરવા, અને છેવટે તે બધાના પીઠમળ તરીકે પૂરતું ગોઠું ને દેશી સૈન્ય સામૂત્ર હોવું લેઈએ. આ નીતિનું જ આખરી સ્વરૂપ આજનું અંગ્રેજ હિંદી-સામ્રાજ્ય છે, કે જેને માટે યુરોપનાં પ્રધાન રાષ્ટ્રો ૧૬મા સદીથી આજ સુધી યાદવી કરતાં રહ્યાં છે.

૨

હવે કંપાઈવનો પત્ર લેઈએ :—

“આપણી સમ્રાજ્યની સફળતાથી અંગાળ પ્રાતમા જે મહાન ક્રાંતિ સાધવામાં આવી છે, અને તેને પરિણામે જે સધિ કરવામાં આવી છે, તેથી કંપનીને જે ફાયદા થયા, તેથી ભહેર પ્રભુ કેટલેક અંશે ધ્યાન ખેંચાયુ છે, એમ હું લેઈ છું. પરંતુ કંપનીને હજી જેર કરે . . . તે હજી તેમાં વધારે કરી શકાય એમ છે. કંપનીના સચાલકોને મેં જેરદાર શબ્દોમાં રત્ન કહ્યું છે કે, ઇંગ્લેંડથી અહીં લાકર મોકલવું લેઈએ, અને તેને કાયમનું એકલું રાખવું લેઈએ કે જેથી પડેલી તકે ત્યારે વધુ ફાયદો કરી લેવાનો લાભ આવે ત્યારે તે સાધી લેવાય અને જે વર્ષના કામ અને અનુભવ દ્વારા મને લોકોના સ્વભાવનું અને તેમના રાજવહીવટનું જે જ્ઞાન મળ્યું છે તે પરથી હું દિમિતથી કહું છું કે, આવી તક જલદી આવી લાગવાની છે. ખાસીની જીતથી આ ત્રણ પ્રતિભા દર્શાવતે જે મળે છે તે અત્યારનો સુખેદાર આપણી ભેડે સંબંધ રાખે છે, ને ત્યાં સુધી તેને બીજે આસરો નથી ત્યાં સુધી તે રાજ્યો પરંતુ મુસલમાનો

હવે ઉપકારની એવી ભૂજ અસર હોય છે કે, જે તેને લાગે કે આપણી જોડેથી તોડવામાં તેને લજ છે, તો તેને રોકવામાં આપણે આશરો કાઢી નહિ કરી શકે x

‘ વળી તે ઘસડો છે, અને તેનો પુત્ર એવો ધાતડી, નાલાયક નવસોહિયો છે, ને એવો ઉઘાડો અગ્રેજદેવી છે કે, તેના પાછો તેના આ પુત્રને સૂએદારી સોંપવામાં લગભગ બેખમ છે ૨૦૦૦ જેટલી મુરોપિયનોની નાનકડી સખ્યા આ કે તે બેઠ વિષેની બીતિ સામે આપણને સુરક્ષિત કરશે અને જે આપણને તે પજવવાની દિગત કરશે તો એ સેના બહે ક પની ફેરાની કુલ સત્તા પછી કબજે કરી શકશે

આ ધંદના બનાવવામાં બહુ ઓછી મુશ્કેલી પડશે કારણ કે, દેશી લોકોને જ કોઈ ખાસ સભાઓ મળે છે એમ નથી, અને અભ્યાસની સરકાર પાસેથી તેમને જ્ઞાનમાલની સુરક્ષિતતા નથી, એથી કરીને આપણે રાજને બદલે નરમ રાજ આપે તો તેઓ રાજ કરશે, અને સહેલાઈથી તેને મહોર ખાતી મોઝન સનદ મેળવવા બાબત કરી શકા નથી, માત્ર વાર્ષિક ૫૦ લાખની નકી રકમ આપણે તેને મહેસૂલમાંથી આપવાનું કનૂલુ નોંધે એ મોઝન સામ્રાજ્યના મર્મસ્થાનમાં જ વિખવાઈને લઈને ફરતા સૂબાઓમાં તેના અધિકારીઓ ધ્યાન દઈ શકતા નથી તેથી થોડા વર્ષથી આ રકમ બેરોબર બસતી નથી અને વજારે મને દિલ્લીથી ખરેખર લખ્યું જ છે કે, નવાબ પહેલા પ્રમાણે ખડણી કારે એમ હું કહું બ કે આજળ જઈને દિલ્લી ફરબારમાંથી મને લખાણ છે કે, મહેસૂલ ઉઘરાવવાનું કામ તમિ હો આ કામ કરવારને બાદશાહનો દીવાન કહેવાય છે, અને સત્તા તથા મોભામાં તે સૂબાથી બીજે આવે છે પણ આ હોયો ફરજતે લેવા દાન તો મારે ના ખાડવી પડી છે, કેમ કે એમ કરીને હું સૂએદારની ઈર્ષાને પ્રસંગ આણવા તૈયાર નથી અને ખાસ તો એથી કરીને કે, પ્રસંગ પડ્યે કદાચ મને પૂરછ સેનાબળ કે પની તરફથી ન મળે કે જેને લીધે પણ સૂએદારી મેજવવાનો માર્ગ મોઝો થાય

x આ વાચી સહેજે મનમાં કોપ ટપકે છે કે, આ લખનારો બહુ આભાર, ઉપકાર, વિશ્વાસ વગેરે નૈતિક ગુણોને જ વિચારીને આલનારી પ્રજાનો નમૂનો દરો ! બ'કે દિ મા અ પાર મુખી અગ્રેજે પોતાના જ દિલને મુખ્ય રાખ્યું છે અને આશરો હોનો દલ રાખી નીતિને ઠોકર જ મારી છે, એમ બતાવી શકાય. ક્વાઈવનો આ કાચળ જ નવાબની જોડેના કારરનો દોષ અને બગ નથી સૂચવતો ! ખેર

મોતમલ બાદશાહને આ ગમે જોમા તો પ્રશ્ન નથી કેમ કે આ પ્રાંત પોતાના વિશ્વાસ* માટે બાણીતી થયેલી પ્રજાના હાથમા ભય એ એ દિતમા છે, લાખા અનુભવે એને ખાતરી થઈ છે કે, લશ્કરી ચડાઈ થાક વગર ખડ્ડી ન જ કરે એવા અત્યારના લોક છે ”

આવી મોટી જવાબદારી લેવી એ કદાચ કદાચ કામ ગણાય તેથી પત્રમાં જ ક્યાઈવે તેનો રદિયો મૂક્યો છે કે —

“ કદાચ એક વેપારી કંપની માટે આવડી મોટી હકૂમત વધારેપડત મોટી લાગે તેથી જ, સાહેબ, આ બાબત મેં આપની આજ્ઞા રત્ન કરી છે કે, હજી આગળ વધારાચ એવી આ યોજના સરકાર પોતાના હાથમા લે કે કેમ હવે એ વિચારવાનું આપના ઉપર છે. ૨૦ લાખ પાઉન્ડથી ઉપરની વાર્ષિક આવક ભડે પ્રજાના ધ્યાનને ખાતર છે કે નહિ, અને આજી મળતર ચોકસ કરી લેવ માટે ધટલા પગલા કરવા એ આપગી પ્રત્યે કરવા લામક કામ છે કે નહિ ”

અને આમ કહી, તે આ યોજનાથી ચનારા ફાયદાનું ચિત્ર ગજૂ કરી, પાંટને ધીમેથી ગતગવાવે છે કે, આવા બાઅના નિર્માતા તમે આજો તો કહે છે —

“ આજે આપણે સમ્રાટ દેવાના વધારે બોલ તમે દબાવેલ છો તે બોલે હિંદની સંપત્તિથી આપણે ઉત્તરોત્તર હળવે કરી સમીપ, ને આપણે સંપત્તિનું સાધન આપણા સત્ત્વને સાધારો. ઉપરાત, આજે યુરોપના જે સમ્રાટો અહીં વેપાર કરે છે, તેમના ઉપર આપણે પ્રભાવ થશે અને આપણી મહેરબાની સિવાય અને આપણને ટીક લાગે એવી જે શરતો આપણે તેની અદર રહ્યા વગર એમનું ટકું નથી નહિ સહે અમેરિકાના આપણા સત્ત્વને સંભાળવા ઇચ્છાને આજ કહેવો બધા ખરગ કરના પડે છે? હિંદમા તેવો ખોટનો ધધો આ નથી એ ધ્યાન રાખજો. આને સાક નાનીરીક ફોજ ઇચ્છાથી મોકલવી એટલુ બસ છે કેમ કે અમને ગમે તેટલી સંખ્યામા કાળા લોકના લશ્કરની મોકસાઈ અમે કરી તઈએ છીએ દેશ સજસતાએ કરતા તેમને સારી રીતે પગાર આપીએ ને રાખીએ, તેથી તેઓ બહુ વડેલા આપણી નોકરીમા આપશે ”

* આપણે આગળ જોઈએ કે, ‘વિશ્વાસ માટે બાણીતા’ આ જ શોધ બાદશાહ એ કરેલી કારી રકમ નથી આપણા ને ગમે તેવાં જતાના કાઠીને તેમાથી નીકળી બસ છે અને તેનું જ આજના નવાબનેષ મેં છે

અને અતે તે ફ્રેન્ચોની હારની વાત કરીને કહે છે કે,
 “તેઓ નાશ થશે એમ ચક્ર નથી એટલે કે, હિંદમાં આપણે હવે
 બીજાને પ્રતિસ્પર્ધી કોઈ નથી.”

આમ દૂકમાં હિંદની અંગ્રેજ વેપારશાહીનાં પ્રયોગન, કાર્યપદ્ધતિ,
 અને સફળતાનું કારણ આ પત્રમાંથી મળી રહે છે. એમાં હિંદના
 હિતનો પ્રશ્ન જ નથી. હિંદની મધ્યસ્થ સત્તાની નમજાઈથી જન્મેના
 અરાજકમાં રિયાતી પ્રજા દંપનીનાં દાવપેચ ને બેદનીતિના પાપા
 પર રચાતા હરકરી કમળથી રાજી થશે, એ વિધાન અમુક અંશે જ
 સાચું છે. કારણ કે, બની પ્રજાને માટે નહિ, પણ પેના ધનવાન ને
 અરજી શેઠો અને તેમના જેવા, અંગ્રેજ વેપારી સત્તાને મદદગાર
 થઈ શકે એવા, વગવસીનાવાળા વર્ગોને જ નજરમાં રાખીને કહેવાયું
 હતું. તેમાં આમ-પ્રજાનો ખ્યાલ નહોતો.

અહીં આગળ જરા જુદા પ્રસંગમાં ને ધરાઈ મિત્રે દર્શાવે
 નીચેનું વાક્ય ઉતારવા જેવું ગણાય. (મિલ પુ. ૧-૧૭૫ પાનની
 ૮૫) ૧૭૬૦ માં પટણા ઉપર શાક આનમ થઈ આવ્યો ને તેણે તેના
 કિસ્મેદારને હરાવ્યો, ત્યારે અંગ્રેજ સેના પાછી પડી; તેને વ્યવસ્થિત
 જતી જોઈને એક મોગલ ઉમરાવે જે ઉદ્ગાર કાઢેના, તે ત્યારે વિલમ્બાન
 એક હારસી ઇતિહાસકારે તેના અંધ ‘સેર જલ સુતાલરીન’માં સંધર્ષ
 છે. પ્રજાના સુખની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજોની હુકમતનો વિચાર કરતાં
 તે અહીં જોવા જેવા છે. તેમાં અંગ્રેજોની શિસ્ત તથા યુદ્ધકળાની
 તારીફ છે; પણ પછી નિસાસો નાંખીને તે કહે છે —

“ અનેક હરકરી લાવકતો ઉપરાત એ તેઓમાં સમ્યક ચલાવવાની કળા
 હોત, તેઓ ને ખૂબ અને સામાન્ય નામસિની દરમિયાને મારે પોતાને પડે છે એમ
 જણાવત, અને પ્રજાને રાહત અને સુખ કરવામાં યુદ્ધકારો જેટલી જ આતુરી
 ને મળત વાપરત, તે દુનિયામાં બીજા કોઈ પ્રજા એમના કરતા વધારે પસંદગી-
 પાત્ર ન બનત, કે સત્તા મારે વધારે લાયક ન સાબિત થાત પરંતુ આ
 રાજ્યોની પ્રજાને મારે એ લોકો એવી તો બીજી લાગણી કે માન રાખે છે,
 અને તેમના કલ્યાણ જાળવમાં એવી તો બેપરવાઈ અને નહોતવા ધરાવે છે કે,
 તેમની દુઃખવ તો આવેલા લોકો જયે દુઃખથી કહ્યો છે અને તેઓ મંદી

દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા છે. એ ખુદ ! તારા દુઃખી થતા બંદાઓ ને બાળકોની મદદે આવ અને ને બુલ્લો તેઓ સહન કરે છે તેમાંથી તેમને બચાવ.”

આનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો ખોળવા દર જ્યાં જરૂર નથી. હવે પછીનાં આઠ દશ વર્ષનો ઇતિહાસ જ તે સચોટ આપે છે. પ્લાસી પછી અંગ્રેજ સત્તા બેસતાં બંગાળના ડેવા હાલ થયા, એનો એ ઇતિહાસ છે. તે હવે જોઈએ.

ખંડ ૫ માં નધણિયાતો ખંગાળ [૧૭૬૦-૧૭૬૭]

‘આ વર્ષે દરમિયાન, ખરું નેતાં, દેશનો રાજવહીવટ કરનારો કોઈ રાજકર્તા જ નહોતો.’

—સર આર્થર કોક્સ લાયબ

‘જલ્દે દેશ શત્રુ-સેનાના કબજાનો ભોગ બન્યો હોય એમ, આખો દેશ શ્યામો અને અમશીવતાનું દરબ બની ગયો હતો.’

—એલિફન્ટેન, *Rise of the Br. Power in the East* P.377.

‘ખંગાળમાં અંગ્રેજોની ચક્રાનીની છેવટે સ્થાપના થઈ, તે દેખાડનારી ઘટનાઓ કયા આ છે. . . . તે કયા એ બતાવે છે કે, આ ચક્રા તે કમનસીમ પ્રાંતના લોકો માટે ન્યાય સામ્રાજ્ય જ હતી તેથી રાજવહીવટની કમતાકાલ તેણે દસ પછી વધારી મૂકી; ન્યાય અને નાણાકીય ખાતાં આગેમ અભ્યવસ્થિત હતાં તેમને લદ્દન ગોડાલામાં ફેંકી દીધાં; તેની રાજસત્તા સાવ જડમૂળથી કપેડી નાંખી અને નવા વિજેતાઓએ આ અસમ્મત સુધારવા માટે કશું કરવાનું તો ક્યાં રહ્યું, તેઓ જ જાણે, તે અસાધ્ય બંગાળ દેશને માટે, ભોગમ સામ્રાજ્યની ચક્રા વઈ ત્યારથી આજ સુધીમાં વેઠેલા બધા રાષ્ટ્રોમાં ખરાબમાં ખરાબ સ્થાપન થઈ ગયા. જવાબદારી વચરની સત્તાનાં આ પરિણામ હતાં.’

—સર એન્ડ્ર્યુ, પા. ૩૬

૧. ખંગાળની લૂંટ
૨. અંગ્રેજોનો ખુલ્લો બળવો
૩. નવી મુસ્લિમ
૪. વિદ્યાર્થવત-બીજ કાંતિ

સાલવાની

- ૧૭૫૬ (કિરોળ) જંગી ગેહર શહઆલમ સંગથી બાદશાહ બની.
- ૧૭૬૦ (ભનેવારી) શહઆલમની દિલ્હી પર વીજી) ચાહી, બધીએ
તેની સામે લડે છે.
- ૧૭૬૦ (ફેબ્રુઆરી) કલકત્તા વિખાલત મયો, તેની બચાએ હોલેલ ને લલ
વેન્સિયલ બ મળ્યો મળ્યો.
- ૧૭૬૦ (જુલૈ) મીર બારમા પુત્ર મિરામતુ ખરલ.
- ૧૭૬૦ (એપ્રિલ) મીર હાસમ નવાબ બની, મીર બહર શાહના બહેન
"સરલે" બધને રહ્યો.

બંગાળાની લૂંટ

“હવે આપણે એવા માણસોના કરડતો તરફ વળીએ છીએ કે જેઓ ન્યારે જીવતા હતા ત્યારે કરા થારે માનને પાત્ર નહોતા અને ન્યારે મૃત્યુ ત્યારે કરા રોકને પાત્ર નહોતા.”

—વિન્સેન્ટ સ્મિથ

સકાર્ષ જીત્યા પછી પ્રજાની લૂંટ કરવી એ સામાન્ય ધારો છે. ૧૭૫૭ માં બંગાળાના નવાબો હરાયા બાદ અંગ્રેજ વેપારીઓએ તે કમનસીમ પ્રાપ્તને લૂંટથી બેઠાન કર્યો. આ અને પૂર્વેની લૂંટમાં ફરક માત્ર એટલો જ હતો કે, આ લૂંટ નાદીર કે તૈમૂર જેવી આગતુક નહિ, પણ વેપારીઓની વ્યવસ્થિત ધર કરેલી હતી. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લાયલ કહે છે

“તેમના ઢેળાક તો સ્વમાન, ન્યાય, અને પ્રમાણિકતાનું બિચકુલ જ્ઞાન ભૂલ્યા (પણ યુદ્ધ હવે ખરું કે?) એમની અગાડના મોગવ મરાઠાઓ જેમ જ તે લૂંટવા લાગ્યા, જોકે વધારે વ્યવસ્થિત અને વેપારી રીતે ધનની તીવ્ર લોપ્તપતા અને તે મળવાથી સહેલાઈને લીધે તેમનો અતશભા કે વિવેક બહેર મારી ગયો હતો, અને સિસ્તમા ન રહી ન માડવાનું સામાન્ય ધોરણ પેદા થયું હતું.”

મીર જફરને નવાબી આપવા બદલ જે કરોડોની લૂંટ થઈ, તે આપણે જોઈ ગયા તેના લાખોનો હિસો લઈને કપાઈવ ઈ. સ. ૧૭૬૦માં વિનાયત ગયો * શું કરવા રહે? અનેક નિંદગીમાં પણ ન રળાય એટલું એક બે વર્ષમાં એ રજ્યો હતો !

* “અંગ્રેજ વેપારીઓ બંગાળા આવ્યા હતા તે એકમાત્ર ને નહીં ઉદ્યોગી કે, પૈસા કમાવા, એટલે પૂરતા કમ્પાની સાથે તેઓમાના ધણા પાછા યુરોપ લખી જતા.” લાયલ, પા. ૧૪૫

આ છતથી બંગાળમાં અંગ્રેજોનો ઘસઘસ કરી કાઢ્યો બેઠો. બિચારો મીરજાદર નવાજ ચતાં તો ચયો. પણ હવે એને ખજાર પડી કે પ્રાંતનું કારભારું કેવું મુશ્કેલ છે. તેની તિજોરી ખાંધી થઈ ગઈ. પોતાના ઘસઘસના પગાર આપવાના તો બિભા હતો, ત્યાં પહેલું તો અંગ્રેજો ગોરું તરંગાણું બળતોરીથી ભરવું પડ્યું. અને અધૂરામાં પૂરું, આવકનું સાધન જે જકાતવેરો, તેને છતથી માતેલા અંગ્રેજોએ રદદે કરી નાખ્યો. પાંચી જૂની દાણચોરી જોરથી ચાલી. કંપનીના નોકરોને જોઈતું હતું પણ એ જ. જે પોતાને મજા વિજયથી એટલું ન મળે તો વિજય શા ખપનો? ને લડવાનું બીજું પ્રયોજનય શું હતું?

એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે આ સમયને ‘રૂપિયાના ઝાડની ઝૂડ’ કહી છે. ખરેખર, બંગાળા રૂપિયાનું ઝાડ હતું. તેની કુદરતી સમૃદ્ધિ અને વેપાર દર વર્ષે કરોડો રૂપિયાનો પાક જ આપતાં. એ લૂંટવાનો પરવાનો છતાં પછી હવે તેમાં રોકાણ શું?

પણ મીરજાદરે ગાદીની જવાબદારી પર, આવતાં જોઈ કે, અંગ્રેજોને રોકવા જોઈએ. જકાતની ચોરીથી દેશનો વેપાર પણ પાપમાલ થતો હતો, તેથી પ્રજામાં પણ ક્યવાટ થાય જ. દાણચોરી રોકવાના આ કામમાં હવે એને અંગ્રેજો તો ઝોઝો જ મદદ કરે? એ કરે તો સિરાજુદ્દોલાને ઉઠાડી કાઢવા ને મીરજાદરને જેસાડવા કાવતરું જ શું કામે કરત? પોતાની આ બીડમાં મીરજાદરે ચિનસરાના ડચ લોકો તરફ સહેજે નજર કરી.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો કેટલાક એવું જતાંવવા પ્રયત્ન કરે છે કે, આમ ડચ લોકો જોડે સંબંધ ધરાવવાથી નવાજે અંગ્રેજો સામે વર્તન થયું! આ વાત તો હકીકતે પણ બરોબર નથી લાગતી. પહેલું તો એ કે, નવાજ કાંઈ અંગ્રેજ કંપનીનો ખડિયો રાજ નહોતો, કે નહોતી કંપની કાંઈ રાજસત્તા. નવાજ પોતાના દેશમાં વેપાર કરતા ડચ લોકો જોડે પોતાને ઠીક લાગે તેમ વર્તી શકતો હતો. તેનો છારોડો એવો લાગે છે કે, અંગ્રેજ લોક વેપાર છોડના આખા જ માલિક ન થઈ જોડે એ દિસામે, ડચ વેપારીનેવં રયાન આપવાથી અંગ્રેજ કંપની પર થોડા મર્યાદા ને બાર મુકાશે. પરંતુ નવાજને કશો દક છે એમ જ

કલાર્થિ ને તેના સાગરીતો માનતા નહોતા, એ જ મુખ્ય વાત આ આખા પ્રકરણમાં (ને પછી મીર કાસમ સાથે તો સ્પષ્ટ) દેખાય છે. ડચ ભેડે અંગ્રેજોને સીધી સ્પર્ધા હતી; એમનો કંટોળ કાઢી નાંખવાનો લાગ ભોગો, ને કલાર્થિવે સીધી તેમના ઉપર સેના રવાના કરી.

આ સમયે હોલેન્ડ ને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે લડાર્થિયાલુ નહોતી. એટલે તે પ્રજાઓના એકબીજા દિલમાં, તેમના કાયદાની રૂએ, લડી ન શકે. હિંદનો તેમનો ખેલનો રાજા જંગાળનો નવાખ, તે પણ તેમને લડવા ન હર્ષ શકે. છતાં, બેઉ કાયદાને ખિસ્સામાં મૂકીને કલાર્થિવે આ લાગ લડાઈ લીધી. એલ્ફિન્સ્ટન તેના મંત્રમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે, “અંગ્રેજોએ અગાઉથી તેમનો સશસ્ત્ર સામનો કરવાનું નક્કી થયું હતું” (પા. ૩૪૩). કલાર્થિવે આ ગેરકાયદેસરપણું ખગર હતું. પણ તેના ઉત્તરમાં એટલું જ તેણે કહ્યું કે, “ભાડેર નોકરે કાંઈ વાર અળામાં ધાંસીનું દોરકું લઈને વર્તાવું બોધાયે છે.”

બે પ્રજાઓ વચ્ચે લડાર્થિ શરૂ થઈ. માલેસન આને હિંદના એક નિર્ણાયક યુદ્ધ તરીકે વર્ણવે છે. કારણ, આ યુદ્ધથી ડચ પ્રજાનો હિંદી વેપાર પૂરો થયો — અંગ્રેજોનો એક પ્રતિસ્પર્ધી છેવટે હિંદમાંથી ગયો. કલાર્થિવે ડચ થાણાનો કબજો લીધો અને ફ્રેંચ પછી રહેના ઉલ્લા ગોરા પ્રતિસ્પર્ધીઓનું કાસળ કાઢ્યું. છેવટે, પ્રજા પાસેથી જીતમથી પણ મીર ભાડે પેસા ખેંચવા માંડ્યા. એક ઇતિહાસકાર કહે છે : “કંગાળ પ્રજા પાસેથી અંગ્રેજોનું મોટું દેવું બરપાઈ કરવા માટે તેને, કમકર્માં ઉપજાવે એવા જીવનો કરવા પડ્યા હતા.” અને એનાં દુઃખથી પ્રજા સિરાગુદોલાને દુઃખ અને શોક સાથે માદ કરી તેનાં ગુણગાન કરવા લાગી. (ફોરેસ્ટરનું ‘કલાર્થિવે’ ર. ૧૨૫)

ઈંગ્લેન્ડમાં પણ જંગાળના ધનથી કંપનીના સંચાલકોનાં મન જગજાં હતાં. માત્રા ધન-મેદ જંગાળમાં વરસે છે, એવી જ ધાપ ત્યાં પડી હતી. દેગ ન પડે ? પોને જે થયું એની જગાથી દાંડીને લખી લખીને કલાર્થિવે જ એવી ધાપ તેમના ઉપર પાડી હતી. અને તે ૧૭૬૦માં વિલાપત ગયો ત્યારે “રાજાનો કદાચ તે ધનિકમાં ધનિક પ્રજાજન હતો; કંપનીના ૫૦૦-૫૦૦ પાર્ટીકના ૨૦૦ શેર તેણે ખરીવા

અને પાનગેટના સભ્યોને વહેંચી આપ્યા તેઓએ પછી એ કહે એમ મત આપવા જોઈએ. પોતે આમની સમામાં દાખલ થયો, અને માણસોના અતગતમાને બદલ કરવાનું કામ, જે ૧૮ મા સેક્ટમાં 'રાજકારણ'માં ખપતું હતું, તેમાં એ બધા કર હદ સુધી જઈને પડ્યો."

આથી કરીને કંપનીના સંચાલકોએ પોતાના વેપાર માટે વિલાપતથી પૈસા મોકલવાનું બંધ કર્યું; અને તેમના હિંદના કાર્યવાહકોને મુશ્કેલી છે, બગાડમા તો અખૂટ ધનના ઘોષ વહે છે, ત્યાંથી જ તમારે ત્રણે ધનાધાનું ખર્ચ કાઢવું જોઈએ, અને વિલાપત માન મોકલવા માટે જે ખરીદી હિંદમા કરવાની, તેને માટે નાણા પછુ બંગાળમાંથી જ મેળવવા.

અત્યાર મુધી હિંદની લડાઈ દિંદને પૈસે, હિંદના જ લડાઈ માણસોના લોહીથી જિતાઈ હવે હિંદને જ પૈસે વિનાયતનો વેપાર પછુ ચાલવો જોઈએ, એમ હતું અને આ આખો બોલો બગાડો હતાવો એમ થયું કુબેર પછુ ત્યા ખૂટે, ત્યાં બગાળ ખાતી થઈ ખૂટે એમા શી નવાઈ? છતાં મીર બહરે ઘણી બરપાઈ કરી. પછુ એક બીજી આદત આવી.

૧૭૬૦ મા કનાઈવ બગાળનું કારભારું, તેને માટે નીમવામા આવેનો નવો માણસ વેન્સિટાર્ટ ન આવે ત્યા સુધી થોડાં માસ માટે, હોલ્વેનને સોંપીને ગયો. 'કાગી કોટડી'ના કરતૂતવાળા આ "જૂઠા અને નીતિરીતિની કદી પરવા ન કરનારા" નિર્ધનજ માણસની જોડે મીર બહરનાં પાના પછા તેણે હવે નવી ક્રાંતિ માટે પડ્ય ત્ર સર કયું. થોમ્સન અને ગેરેટ તેમના ઇતિહાસમા કહે છે, "ક્રાંતિનો દાવપેચ ગોઠવવો એ જગતની મોટામા મોટી કામગીરી વસ્તુ જણાઈ ચૂકી હતી." પ્લાસી પછીના લડાવા આખેના લોક નવો નવાન બેસાડે તો ફરી એવા એવા ન મળે? તેથી, પ્લાસીની એક ક્રાંતિ પછી ત્રણ જ વર્ષે બીજી ક્રાંતિ ચવાની સાથે, બગાળની લૂટનો એક અંક પૂરો થયો.

આ નવી ક્રાંતિ સમજાવે

અંગ્રેજોનો ખુલ્લો બળવો

‘પ્રાંત(બંગાળ)માં અંગ્રેજોને નૈતિક કડું પદ કે સ્થાન નહોતું. તેમની સલાહ અંગત અસર અને લશ્કરી બળની વસ્તુ હતી’

દેવિપ્રજ્ઞ ઇતિ., ૫-૧૫૫

‘આલમગીર બાદશાહ બંગાળનો હકદાર હોદ્દા હતા, અને તેને પોતાના સૌથી મોટા છોકરાને તે પ્રાંતનો સૂબેદાર નીમવાનો નિર્ણય હક હતો. તેની સામે થયું એ ખુલ્લો બળવો હતો.’

મિલ, ૪-૧૭૧

‘હવે (૧૭૬૦માં) તેની (શાહઆલમ) સામે થયું એ ચીજોને ને તારકાલિક બળવો હતો; અને પોતાના હકદાર રાજ સામે મુદ્દ કરવામાં જે દોષ આને તે બો, તેની સામે રાજ હુકમનાર લોકને માથે આવવો ભેદિયો. અંગ્રેજો દિલ્હીમાં બળવાના આગ્રહી કથારના દેવાઈ ગયા હતા, એટલે (આ વસ્તુથી) . . . કોઈનાય મનમાં જરાય વિચાર ભળ્યો હોય એમ કેળાવ નથી.’

એનન, પા ૧૭૪

‘મીર જાહને માત્ર આંતરિક અવ્યવસ્થા અને નાણાકીય જ પામવતી નહોતી; અધૂરામાં પૂરો શાહજાદો પાછો બિહાર ઉપર ચડી આવ્યો. પણ આ વખતે તે બાદશાહના અંડખેર કહેવાયેલા એટા તરીકે નહિ, પણ દિલ્હીના હકદાર ખુદ બાદશાહ તરીકે. આપણે જોઈએ કે, ૧૭૫૬ના અંતમાં આલમગીરનું ખૂન થવાની ખબર મળતાં, શાહજાદો અવધ બિહારમાં હતો ત્યાં જ બાદશાહ શાહઆલમ બન્યો; અને તેની સામે ખીજો કોઈ હકદાર નહોતો એટલે, દિલ્હીના બાદશાહી તખ્તથી દૂર હોવા છતાં, તે બાદશાહ તો હતો જ. એટલે હવે તેની સામે થયું એ ખુલ્લો બળવો હતો એમાં કશી શંકા નથી. પરંતુ કંપનીના સ્વાર્થની (અને તેની ભેગાભેગી તેના નોકરોના અંગત સ્વાર્થની પણ) આડે આવતી કોઈ વાતમાં ક્યાઈવિને કાપદો કે કશી નીતિ-રીતિની દલભો રોકી શકતી નહિ. દૂરના અને મુશ્કેલ વગરના બાદશાહ કરતાં પાસેના અને ખરા નવાજની નામની કરી દેવાતી હકૂમત એને

સદી હતી. એટલે પેલી બાદશાહી જોડે પાલાં પાડવાનો નવો અખતરો કરવા તે તૈયાર નહોતો. કેટલાક પક્ષાંધ અંગ્રેજ લેખકો અહીં આગળ તેનો એવો લૂલો બચાવ કરવા મથે છે કે, કંપનીએ મીર જાફરને નવાબી આપવાની સંધિ કરી હતી! પણ એ ટકી ન શકે, કેમ કે બાદશાહ નવામનો શત્રુ નહિ પણ સ્વામી હતો; અને તેનું ઉમરાવપદ, અને તેને હકે ખટપટ કરીને જાગીર આંચકી લેનાર કબાઈવ પણ બાદશાહી નોકર હતો. એટલે મિલ મથાળે ટાકેલા ઉતારામાં હકે છે તે સાવ સાચું છે કે, અંગ્રેજનું બાદશાહ સામે લડવું એ ચોખ્ખો ખુલ્લો બળવો હતો.

આ મુદ્દા વિષે નવામની શી સમજ હતી એ જાણવા મળતું નથી. પણ એટલું ખરું કે, બાદશાહી નબળી પડતાં તેના સૂબેદારો કશી વફાદારીની નીતિ કે શિસ્તની પરવા વગર વર્તતા થઈ ગયા હતા. મીર જાફર જાતે બાદશાહ સામે લડવા જતો નથી, તેનો છોકરો મિરાન જાય છે. અને તેની સામે અંગ્રેજો ફરિયાદ કરે છે કે, તે બરોબર લડતો નહોતો ને આધેપાઠો થયા કરતો હતો. ગમે તેમ હોય, કબાઈવ બગાળમાં હતો ને શાહઆબમ ચડી આવ્યો, ને તેણે તેની સામે નવામની ફોજ સાથે કેલિયોઃ નામે અંગ્રેજ સેનાપતિ જોડે પોતાની ફોજ મોકલી. આમ કંપનીના હાથમાં આવી ગયેના બગાળાના ક્રાંતિક્ષણની રક્ષામાં તેણે વળી પાછો બાદશાહ સામે બળવો ખેડ્યો. અંગ્રેજો નસીબદાર કે તેઓ તેમાં જીત્યા.

બાદશાહના નામથી તેની આસપાસ સારી પેઠે લશ્કર એકઠું થયું હતું. બાદશાહ બનીને તરત તેણે અવધના નવામને પોતાના વજીરનો ઇફ્તામ આપ્યો ત્યારની જબરી દેશી રાજસત્તાઓમાનો એ એક હતો. તે હવે શાહ આબમની મદદમાં હતો. વળી, જિંદારના કેટલાક ક્રાંતિથી અસંતુષ્ટ જાગીરદારોએ પણ બાદશાહ ચડી આવે તો મદદનાં હાથ મોકલ્યાં હતા. આવી તૈયારીથી શાહ આબમે પટણા પર ધસારો કર્યો અને તેના રક્ષણના લશ્કરને હરાવ્યું. આ વખતે મિરાન ને અંગ્રેજોની સેના દજી ત્યાં પહોંચી નહોતી. મિલ (૪-૧૭૬) હકે છે કે,

(પટણનો નાયબ દિવાન) રામનારાયણ ભારે ધવાયો હતો, તેનું સરકાર ગમરાટથી વેત્તવિખેર થઈ ગયું હતું, અને સહેરનું કોઈ રક્ષક રહ્યું નહોતું જે બાદશાહની સેનાએ પોતાની છત્ર પછી તરત જોરજોરે ધસારો આપ્યો રાખ્યો હોત, તો અતિ સહેલમાં તેમણે પટણા સહી લીધું હોત પરંતુ તેઓ આસપાસનો પ્રદેશ લૂંટવામાં અને રામનારાયણના દૂતો ને તેની બાધછાડની વાતોમાં રોકાઈ રહ્યા. . . . એટલામાં તેમને ખબર પડી કે, મિરાન ને અંગ્રેજો તેમનાથી ૨૮ જ માર્ચે દૂર હતાં.

મિરાન અને ફેલિયોડ આવી પડોચતાં પટણાને ધર્મ વળી. શાહ બાબમ ત્યાંથી પાઠો પડ્યો, પણ ઘાડયા વગર તેણે શત્રુને હંકાવવાની નવી જ યુક્તિ ઠાકીઃ ચૂપચાપી તે સીધો ત્યાંથી ખંભાળમાં ધૂસ્યો ને નવામની રાજધાની મુશિંદાગાહ પર ધસ્યો. ત્યાં જતાં રસ્તામાં તેને ઓરીસાથી આ ભાગમાં ચડી આવેના મરાઠાઓની મદદ મળી. તેમના સાથથી તરત શહેર પર તુટી પડવાને બદલે તેણે વાર કરી, ને પટણા જેવી જ બૂન કરી. કેમ કે એ વખત મળ્યો એટલામાં મીર જાદરને કનડાથી અને પટણાથી તેની પાછળ પડેલી ફેલિયોડની સેનાની મદદ મળી ચૂકી. ફરી લીનનો ભોગ બનેલો તે અહીંથીય પાઠો પડ્યો, ને પટણા અગ્નિસ્થિત હતું તેને લઈ લેવાનો લાગ સાધવા ત્યાંથી તે પટણા તરફ દોડ્યો.

આ વખતે તેને ખીજી મદદ પણ મળી હતી; ફ્રેન્ચ ગવર્નર લો તેને મદદ કરવા તેના બળી આવતો હતો. પૂર્ણિયાનો જંગીરદાર પણ પોતાની સેના સાથે તેને મદદ કરવા નીકળ્યો હતો. લો તો પટણા ધઈને જ પસાર થયો; એવો પણ તે જો પટણા પર છાપો માગત તો તે શહેર પડી જત. પણ તેને તેની અરક્ષિત દસાની ખબર નહિ, એટલે તે તો બાદશાહ ભેગો થવા આગળ જ નીકળી ગયો. આ વખત દરમિયાન પટણાનો નાયબ દિવાન બનતી ફોશિંગે કાંઈક સમજી કરવાની તજવીજ કરી શક્યો. બાદશાહે શહેરને ઘેરો ઘાથ્યો, અને તેમાં તે ફાવવાની અણી ઉપર હતો ત્યાં જ મુશિંદાગાહથી અંગ્રેજ કુમક વળી પાછી આવી પડેલી.

પૂણિયાના નવાબની મદદના હાથ પણ સરખા જ અક્ષય નીવડ્યા. તેને વચ્ચેથી રોકવા મિરાન ને અંગ્રેજોની એક ટુકડી પહોંચી ને તેને નસાડ્યો. મિરાન ને અંગ્રેજ ટુકડીએ તેની પુઠ પકડી. તેમાં, ઠહેવાય છે કે, એક રાતે વીળળી પડ્યાથી મિરાન તેના તંજૂમાં સૂતેલો મરણ પામ્યો. અંગ્રેજ મેનાપતિએ કુનેહથી આ ખબર ફેલાવા ન દીધા. આ વિષે ડેલ્હાઈ એવીય યંત્રા કરે છે કે, ડાઈ બેઠી રીતે મિરાનનું ખૂન થયું. એ ગમે તેમ હોય, પણ મીર જહાંગીર પાદશી જતાં, ગાદી માટે પંચાતનું ધર ઊભું થયું, ને તે ડેવું ખતરનાક બન્યું એ આગળ ઉપર જોઈશું.

પટણાને ઘેરા ધાલી બાદશાહે અને હોએ ઉપરાડિપરી હાથા ક્યાં, પણ તેમાં તે કાબ્યા નહિ ને પાછા પડ્યા. વર્ષો ઝાતુ આવતાં તે પાછા અવધ બાણી આસ્થા ગયા. એમ હાથ આવું આનું કરવું, વળી પાછું પટણા બચી ગયું ને શાહ આગમની આ સુક્તિ પણ અક્ષય ગઈ. એમ પણ નહોતું કે તેને મદદ ન મળી. એ ખરું કે અવધનો નવાબ મન મૂકીને મદદ દેતો લાગતો નથી. છતાં બંગાળના ત્યારના અનેક પક્ષોમાંથી એને મદદ મળી હતી. પરંતુ, તેનું એક લક્ષણ એવું હોય એમ દેખાય છે કે, તે સંગઠિત ને યોગનાયક નહિ પણ છૂટક ને કશા વેંત વગરની હતી.

સામી બાણુ, અંગ્રેજ કંપની તેના બળવામાં દાવી. પટણાના નાયબ દીનાને તેને સારી મદદ કરી. જોકે, મીર જહાંગીરે એ માથુસ ગમતો નહોતો. પરંતુ અંગ્રેજોને આપેલી મદદને જોઈ તે કથાઈવિત્તું રક્ષણ મેળવીને નબાવી શકતો હતો, તેથી નવાબ તેને કાંઈ કરી શકતો નહિ. હવે તેને માટે બીજી જ પંચાત આવી અને તે આ બળવાના ખર્ચની. અંગ્રેજ કંપનીએ તેનો જ રસ્તો કાઢ્યો તેને એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે 'વિશ્વાસઘાત' કે મિત્રદ્રોહ કહીને વર્ણવ્યો છે. આ વખતે કસાઈવ નહોતો. તેની જગ્યાએ કલકત્તાની કાઉન્સિલ ને તેનો પ્રમુખ વેન્સિટાટ હતાં. તેમણે મીર જહાંગીરને કાઢીને તેના જ જમાઈ ને કરતા કારવતા જેવા મીર કાસમને નવાબ બનાવ્યો. સિરાજને દગો દેનારે વાવ્યું તેવું લખ્યું, એ ખુદાઈ ઇન્સાફ તેને મળ્યો. પરંતુ માનવ

જામતને ન્યાયે, અંગ્રેજોએ કરાર-બાંધ કરી તેને દ્રાહ દીધો, એમ ઇતિહાસ કહે છે. આ પ્રકરણ તપાસવાથી આપણને એ પણ જણાશે કે, બંગાળની સત્તા પચાવી પહેલાં અંગ્રેજ કંપનીના કલકત્તાના આગતિયા પણ ભ્રષ્ટતાની દેવી હોઈ પડેલા હતા. એક બાજુ દેશીઓમાં સત્તા વગરનો ગાદીલોભ છે, તો તેની સામે ધનલોભી ને દગાબાજ છતાં સત્તાધારી વેપારીઓનું જોજવાજદાર જૂથ છે. પ્રજાની અસહાયતાનું આથી વિગટ ચિત્ર સંભવી ન શકે.

૩

નવી મુરકેલી

“કાલિ (૧૭૫૭ની) થી મળેલું ધન ચાલ્યું ત્યાં સુધી બારે વખતે અણધાર્યાં ખર્ચો કાઢવામાં કંપનીને મુરકેલી ન આવી પણ તે મૂઢી પૂરી થઈ એટલે તેમને હેખાવા લાગ્યું કે, (નવા નવાજ મીર જાફર જેડે કરેલા) કરારમા લખાયેલે માટે કરેલી જોજવાઈ નવી પરિસ્થિતિનાં માગને પહોંચી વળવા માટે વફા અપૂરી છે.”

એલિફન્ટા, ૫૧-૩૫૨

‘તે જમાનાનું અર્થસાત્ત સિદ્ધાંતમા જેવું અણધારે હવે તેવું જ વ્યવહારમાં જવાહીન હઈ’

ચૌઆસન-ગોરેહ, ૫૧-૨૬૬

૧૭૬૦-૮૦ની વીસીના અંગ્રેજ કંપનીના ઇતિહાસમાં નાણાં મેળવવાને માટે કંપનીના નોકરોને પાર વિનાનાં ને ધોર પાપો તથા હાહાકાર અન્યાયો કરવા પડે છે, એમ જોવા મળે છે. તેનો મર્યાદાર દાખલો હવે પછી ગવર્નર-પદે આવતા હેસ્ટિંગ્સનો અપાય છે. પરંતુ, તે બદનામ પ્રકરણની સરખાત ઈ. સ. ૧૭૬૦થી ખરું જોતાં થાય છે. અને એનો પડેનો દાખલો અંગ્રેજોએ નવાજી પર સુરક્ષિત રાખવાનું વચન આપી જિજ્ઞા કરેલા મીર જાફરને બારે અપમાન ને ઘુમ્મટાર પૂર્વક પદબદ્ધ કર્યો એ છે. આ કાળા પ્રકરણનું મૂળ કારણ, કંપની ને માત્ર વેપારી હતી તેવી જ રહેવાને બદલે, ક્યાઈવની કરામતથી હવે સરકાર બનતી ચાલી, એમાં જોવા મળે છે.

આપણે જોઈએ કે, બંગાળની સંપત્તિની વાતો જાણીને વિદેશીઓના હૃદયમાં ગવર્નરને લખી મોકલ્યું કે, દિંદનાં ત્રણે મથકોનું ચાલુ ખર્ચ તથા વિદ્યાવતના વેપાર માટેની ખરીદ મૂકી, એ બધા જ નાણાં હવે બંગાળમાંથી કાઢવાં. બંગાળ ધનની ખાણ છે, પણ ખોદવાનું આગસ સુધી ને એમાં નીતિ જ પીછ કઈ જોવાની હોય ?

આ હુકમનું પાલન, કંપનીની નાણાંરિયતિ અને ચાલુ કરારો વગેરેમાંથી ચનારાં મળતરો જોતાં, અવડુ — અશક્યવત્ હતું. બંગાળમાં ક્રાંતિ કરવાને પરિણામે કેવી લગાઈઓ ચાલુ થઈ હતી ને મૂળે જ તિજોરીના યા હાત હતા, તે આપણે જોઈએ. અને આ કાળમાં લશ્કરના પગાર ન ચૂકવી શકવા ને પગારખાકી પાર વગરની ઊભી હોય, એ તો એક સામાન્ય વહીવટી ગોટાળાનો ધારો જ જણે ચાલતો હોય એમ લાગે છે. બંગાળનો નવાજ એમાંથી મુક્ત નહોતો.

મદ્રાસ ચાલુમાં તો માત્ર ખર્ચખાતું જ બિઝનેસ હતું ત્યાં ફ્રેચો સામે જમ્મડુ ખર્ચાળ યુદ્ધ આ જ અરસામાં ચાલતું હતું. આ પછી ખાલી થતા બંગાળને જ માથે ડિરેક્ટરોએ આપ્યો મીચીને ઝીકયું થોમ્સન અને ગેરેટ હળવા શબ્દોમાં છતાં કબૂલ કરે છે કે, આવી વિષમ પરિસ્થિતિ સમજવાની જેમની જવાબદારી છે, તેઓ શાધલોક પેઠે વર્ત્યાં; તેથી ‘જે ફ્રેચ અને લૂટ જન્મ્યા, તેને માટે થોડો કપોટ લાંડનના લોડોના અગ્રાન અને કંપના બહારના લોભે વેઠવો જોઈએ’ (પા. ૬૬). આજે પણ દિંદની ગરીબ સ્થિતિ બરોબર જણવા છતાં, લાંડનના લોકો બહુ પીછ રીતે વર્તે છે એમ તો નથી જ. દિંદ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ સમીપ જ મૂકેથી આવી અવિચારી છતાં જાણપૂર્વક ચૂસનો હતો, એ જ વાત સાફ ચાલે છે. અસ્તુ.

આ પ્રોજેક્ટ સામે મળતર પેટે, કનાઈવે મીર જાહને નવાબી આપી ત્યારે કરાર કરેલા તેમાં કેટલીક ક્લોમો હતી. અને એ ક્લોમો મુજબ અંગ્રેજોને નાણાં ભરવા માટે જ તેણે પોતાની પ્રજા સામેય ન જોઈ, ને તેની પાસેથી ધન ખેંચી ખેંચીને બદનામી વહેરી એટલે, સમિ તેણે પાણી નહિ, એમ કહી શકાય એવું નહોતું. વચ્ચે

એમ બની કે, કરારથી ચનારા મળતરફ કરતાં વધારે ખર્ચાળ કામો કંપનીના નોકરો ઉપાડી બેઠા હતા. તે વખતના બંગાળના ગવર્નર વેન્સિટાટે આ સ્થિતિનો સચોટ ખ્યાલ તેના એક ખરીતામાં આપેલો છે, તે જ અહીં જોવાથી, કંપનીને જે નવી મુરકેલી આવી તેનો ખ્યાલ આવશે. એ મુરકેલી હિંદના કે નવામના કે બંગાળની રાંક પ્રજાના દોષે નહોતી આવી, એટલું એમાંથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. એના આખો દોષ પ્લાસીની ક્રાંતિને કે ક્વાકરની ઉદ્વેગ બળવાખોરીને જ આપી શકાય. ખરીતો જણાવે છે કે,

‘કલકત્તા લીધાથી કંપનીને ચર્ચેલી ટુકસાનીની સરપાઈ પેટ ફેખીતો જે મોટો આકરો ધનનો મળ્યો તે પરથી, ભવિષ્યને માટેની ભેગવાઈ કરવાનો ખ્યાલ રહી ગયો એમ લાગે છે. બંગાળ અને (કોનામંડળ) કિનારાનો ખર્ચ, બેઠે જવાનો કંપનીના વેપાર ચલાવવા માટે મૂડી, અને તેમ જ ચીનના વેપાર માટે રકમ—બધું જ આમાંથી આપવાનું હતું આ મળેલી રકમ પહેલાં તો અજૂર લાગેલી, પરંતુ બે વર્ષની અંદર ચાલુકા પૈસા આપણાની જરૂર જણાઈ . . . આ હિસાબ બરાબર કરવો હોય તો, કંપનીની ભૂતકાળની ટુકસાની પેટ સરપાઈની મળેલી આ રકમ મદાની નેઈ એ, અને ખડું જોવા તે સરસર થઈ રહે આ બનાવના પરિણામોનો વધુ વિચાર જો આપણે કરીએ તો આપણને જણ્યો કે, હિસાબી કરકસરને ધોરણે ચાલેલી વેપારી પેઢી મદીને, આ ફાળેથી આપણે એક લશ્કરી ને રાજકારણી મદળ બન્યા છીએ. દેશી રાજસત્તા નેડે સળધો આપણે બાધ્યા છે બધા જ અકરમાતોથી મુરસિત બનવા અને આપણો પ્રભાવ તમા કાબૂ કાપમી કરવા માટે આપણે વિરાળ પાયા પર કિલ્લેબંધી ઉપાડી છે, (તેણે) પ્રાંતોનું રક્ષણ

● મળતર અંગે એલિફન્ટન આમ સ્પષ્ટતા કરે છે.—‘નવાબ બાલાવે ત્યારે અંગ્રેજ સરકાર નય જોના માસિક ખર્ચ પેટ ૧ લાખ ૨ આપના પશુ આ વખતે ખરેખર જે ખર્ચ થયું તેને લાગ્યે જ એ પૂર્યું હતું. કામ ન દોષ ત્યારે ખડી ફોજ રાખવી અને તેમાં મુરખથી નવી ભરતી કરવા રહેલું ને સરભમ આપણે, તે અંગે તો કશી ભેગવાઈ કરેલી નહિ. કંપનીને આપેલી જમીનનું ૬ લાખનું મહેસૂલ આમા વાપરે તોય ચાલ માલ પશુ તેને પહેલે એમ નહોતું.’ (૩૫૨)

આપણે પાતાને માથે લીધું છે, અને આપણું ખર્ચ ઉતારોતર વધઈ જ જવાનું. સિંધાઈએ ને દેશી સેના વધારવી જોઈશે, વિલાયતથી વધારે સેના મંગાવવાની થશે, અલ્હાબની આપણી કામગીરી અને તે બાબતમાં અચાહતા પ્રમાણમાં લશ્કરી સરબંધ અને તોપખાનાનો સતત પુરવઠો જોઈશે, અને નવા મિલાતુ કામ ચલાવવા કારીગરોનો પગાર ને સર સામાનનો ખર્ચ કાઢવો જોઈશે. અને અલગત, ૧૭૬૦ ની અધવચમાં આપણે જોઈશું કે, બધા લાગમાં કંપનીનું કામ નાણાહીને હાથે આખરી હદ સુધી મુશ્કેલીમાં આવશે.

(ચોર્લ્ટન, ૧-૩૬૧ ટીપ)

એક બહુ ધરગથ્થુ છતાં સચોટ ઉપમા આપીને આ મુશ્કેલી વર્ણવવી હોય તો કહી શકાય કે, અંગ્રેજોને માટે આ મુશ્કેલી, 'વધારે કસાર ને ઝોણુ ઘી, વધારે ઘી ને ઝોણું કસાર'—એ ન્યાયની હતી. કંપનીના હવે પછીના તરતના કારબારી તો આ જ ન્યાયે વતીને કંપનીને એક મોની સત્તા બનાવે છે પૈસા ખૂટ તો મુશ્કે મોજે, મુશ્કે મોજે એટલે ખર્ચ વધે માટે વધુ મુશ્કે જોઈએ! અબજપચે પચ્ચ આમ જ હવે અંગ્રેજ કંપનીનું રાજપ્રકરણ આગળ વધે છે. ઉપરની મુશ્કેલી બતાવનાર વેન્સિટાટને જ ૧૭૬૦ માં એ ટાંચવાની હતી તે તેણે ઠઈ રીતે ટાળી તે હવે જોઈએ.

વિશ્વાસઘાત—ખીછ કાંતિ

“એ બધી વસ્તુઓ કબજતાં છતાં, નવી કાંતિની નરી અન્યાયિતા અને અનીતિ ઘણી છે. મીર ભટ્ટના ગમે તે અવગણિ હોય, છતાં પોતાનો નિકટતમ સગો હોવા છતાં તેનું ખૂન કરીનેય ગાદી પર આવવા તૈયાર એવા નવા માણસના કરતાં ભાગ્યે જ તે વધારે મોટા હોય. નવો નવાળ મુકવાથી નાણાંની ચુરોલી એાછી ન થઈ શકે, કેમ કે નવો આવનાર પોતાનાં નવાં કોઈ સાધનો લાવતો નહોતો; અથવા તો અચાનક કાંતિકારી ફેરફારો કરવાથી રાજવહીવટનો આમાન્ય મોટાળો એાછાઈ શકતો નહોતો.

“વળા, કંપની મીર ભટ્ટને ગાદી પર સાચવી રાખવા માટે ગંભીર કારથી બંધાઈ હતી; એટલે તેને ધક્કા કરવાના અધિકાર્યા હયાવ કરતાં મોટા વિશ્વાસઘાત ખીએ હોઈ ન શકે.

“પરંતુ, આ નિર્લાજ્જ અને અન્યાયી કામ માટે અપાતાં રૂપાળાં બદાનાં વપાસવાં એ બિનજરૂરી છે, કાન્યુ કે, તે વખતે તો એક એનો ખરો હેતુ સંતાડાયો હતો, પણ તરત તે બેવડી ગયો હતો; અને તે સાબિત કરતો હતો કે, નવા કાંતિના નામકો જાહેર હેતુ હોવાની દલીલખાત તે કરતાં હતા, પરંતુ તેઓ પોતાની લોણી લાલસાની જ સલાહ દોરવાણીમાં હતા.”

—બિવરલીજનો ઇતિહાસ ૧-૧૬૬

૧

ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે, ખરેખર જેતાં જે ચુરોલી કંપનીના નોકરો સામે આવીને બેસી હતી, તે એમની જ ખૂન કે અગમચેતીના અભાવની હતી. અને હવે તેઓ નવાળ જોડેનો કરાર નવેસર કરવા માગતા હતા. તેથી પોતાના જ કરેલા કરારમાં કોઈક રીતે રાંતું પાડી નવો કરવાનો માર્ગ લેવા તાકતું, એમાં જે અવગાઈ ને અન્યાયિતા રહેલી છે, તેને માટે દાખલાટલીકમાં પડવાની જરૂર નથી. અંગ્રેજ કંપની ટૂંકમાં હવે આતું જ કરે છે. તેમણે નવાળ પાસેથી પૈસા પડાવવામાં અગમચેતી નવાપરી એ એમની જૂલ અને

એમાં લોભ ઓઠો રાખ્યો હતો એમ પણ નહોતું; પરંતુ પ્લાસી પછી જે ધન તેમને માગ્યું મળ્યું તેથી જ તેમને અધધ યર્ષ ગર્હ હતી. હવે એ પણ ખૂટ્યું, ત્યારે શું કર્યું ?

ઉવાડો અને પ્રામાણિક તથા ન્યાયી રસ્તો તો એ હતો કે, જે કારણથી આ બીડની આંધડી ઊભી યર્ષ, તે કારણને જ દૂર કરવું. (જુઓ મિશ્ર ૪૧૮૨). એટલે કે, કંપની રાજકારણમાં ઘૂસતી મટે ને માત્ર વેપાર કર્યા કરે. પરંતુ આ તો જની શકે એમ નહોતું. કંપની કાર્ષ વેપાર છોડીને રાજકારણમાં જતી નહોતી, વેપારને વધારવાને માટે જ તેમાં ગર્હ હતી. પશ્ચિમની પ્રજાઓનાં—ખાસ કરીને અંગ્રેજોનાં—આ કાળનાં વેપારરોજગાર અને રાજકારણનો સમગ્ર વિચાર કરનાર ઇતિહાસકાર સીદ્ધી (‘એક્સ્પાન્શન ઓફ ઇન્ડિય’ ગ્રંથમાં) આ વિષે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે,

‘વેપાર અને શાંતિ વચ્ચે કુદરતી સંબંધ છે એવી એક સાધારણ સમજ ચાલે છે, અને તે પાથી અનુમનાય છે કે, આધુનિક ઇન્ડિયની લડાઈઓ ઠકરાવી આગીરબર્મની અસરને અમારી છે . . . પણ આપણે હિંદને કેમ કરવા છવવા જામ્યા ? હિંદની સાથેના વેપારનું જ સીધું પરિણામ એ નહોતું ? ૧૭-૧૮મા સદીમાં આખી અંગ્રેજ તવારીખમાં વ્યાપેલા કાયદાનો એ સીધો આગળપડતો દાખલો છે એ કાયદો એટલે યુદ્ધ અને વેપારના નિકટ અન્યોન્ય આધારનો . . . દરેક પ્રજાનો આ વેળા પોતાનો વેપાર વધારવાનો હેતુ હતો, અને તે મનુષ્યજાતની માગની ઉઠેનાતમાં રહીને નહિ, પણ તેથી વધુ જલુદી જ પદ્ધતિએ :— નળી, દુનિયામાં કોઈ પણ સમૃદ્ધ પ્રદેશ પોતાને માટે આગવો કબજો મેળવી લઈને ૩ દ્વારા હવે વેપારના રહસ્ય અને યુદ્ધના રહસ્ય વચ્ચે જાયે મગે તેવો કુદરતી વિરોધ હોય, પરંતુ આ નવી પદ્ધતિથી એકતો વેપાર લગભગ યુદ્ધ જેવો જ છે, અને યુદ્ધમાં ઢોરી જથા વધાર શકાયે જ રહી શકે.’

પા. ૧૨૭-૨૬

અંગ્રેજોની વેપારપદ્ધતિ જ એવી હતી કે તેઓ રાજકારણથી દૂર રહી શકે નહિ. અને જે અન્યાયી દાણચોરી અને બ્રષ્ટાચારથી તેઓનો ખાનગી વેપાર વ્યાધતો હતો, તે પણ નવાળી સંતાના કબજા વગર

ન જ દે. આપણે જોઈશું કે, આ જ કારણે અંગ્રેજો ગીર દાસમ જોડે મુદ્દ ખેડે છે ને વળી નવી કાંતિ ત્રીજી વાર કરે છે.

એટલે શાંત વેપારી જાનીને હિંદમાં રહેવાનું તો ગોરા વેપારીના પ્રબળતા આત્માની શક્તિ બહાર જ હતું એમ કહીએ તો ચાલે.

અને જેઓ આ કાળે બંગાળનું કંપનીનું કારભારું સંભાળતા હતાં, તેમાંના કેટલાક કલ્યાણના સાગરીતો હતા. તેઓ પહેલી કાંતિના મદમત હોય એ ઉધાડું છે. તેમને હવે સહેજે એમ જ મનમાં બેસી ગયું હતું કે, નવાજ બહે દેશી માણસ હોય, પણ ખરી સત્તા તો અમારી જ છે; અને આ ભાવ કંપનીના હકકર્તા હકકર્તા દરજ્જાના નોકરનો પણ હતો — જણે કે એ જ કંપની સરકાર હોય. અરાજકતા કાળમાં વાસ્તવિક જાળવાળા જૂથની વ્યક્તિઓને આમ જ લાગે, એ સાધારણ માનસ-પ્રક્રિયા લાગે છે. એટલે, જે પ્રક્રિયા ચાલુ થઈ હતી, એમાંથી અંગ્રેજોનો ધમક પણ તેમને પાછા વળવા કે એમ હતો નહિ.

આ વખતે, વેન્સિટાર્ડ ન આવે ત્યાં સુધીને માટે, ગવર્નર તરીકે 'અધારી ક્રેટી' નો નામીયો અધીક્ષાસ ખેંચો દોરવેલ હતો. 'આ બધાં અનિષ્ટોનો એકમાત્ર ઉપાય નવાજને પદબ્રષ્ટ કરવો એ તેને લાગતો હતો.' એટલે કે, નવાજી શાહઆલમ પાસેથી કંપની માટે ચેળવી લેવી, અને બંગાળની અંડણી જે બરવી પડે તે કંપનીએ બરવી. આ સામે કંપની બાદશાહને દિલ્હીના તખ્ત પર બેસવામાં મદદ કરે. દોરવેલનો આવો વિચાર હતો. (જુઓ એલ્ફિન્સ્ટન પા. ૩૫૬-૪)* અને તે પ્રમાણે શાહઆલમ જોડે વાત ચાલતી હતી ત્યાં જ મિંગનના મરણના ખબર મળ્યા, અને એક નવી જ દિશામાં વિચાર ચાલુ થયો.

* ગાલેસન તેના 'નિર્ણાયક મુદ્દો'ના ગ્રંથમાં (પા ૧૨૭) આ યોજના વિશે વિષતે વર્ણન આપે છે. તેમાં નવાજને સત્ત્વ પદબ્રષ્ટ ન કરતાં બાદશાહનો સુનિદર નાત્ર સમ્પત્તિને કંપનીએ દીવાની ચેળવી, લશ્કરી ખર્ચ ૬૦ પેટે અમુક મુલક કાચખી લઈ લેવો, એમ જણાવે છે.

બીજી નયીનતા એ ચર્ચ કે, મિરાનના મરણ પછી ત્રણ અઠવાડિયે વેન્સિટાર્ટ તેના ગવર્નર પદે હાજર થઈ ગયો, એટલે દોહ્વેલે ઊભું કરેલું અટપટું પ્રકરણ હવે તેણે સંભાળવાનું હતું.

૨

બાદશાહ જોડે સમાઈ ચાલુ હતી ત્યારે એક વખત એવી ખારીક પરિસ્થિતિ થઈ હતી કે, ચડી ગયેલા પગારને સારુ હરકતે બંડ કરી મીર જાફરને માગવા સુધીની હામ બીડી હતી. તે વખતે તો તેને ગમે તેમ કરીને મનાવી લઈ મેળવી લેવું જોઈએ. આવે અણીને વખતે મીર જાફરના જમાઈ, મીર હાસમે પોતાના ગાંના ત્રણ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપ્યા હતા, ને તે પેટે અંગ્રેજોએ એવી તેની શરત સ્વીકારી હતી કે, 'મિરાનની જગ્યાએ એનું સ્થાન હોવું જોઈએ' (ચોર્ટસ ૧-૨૬૨) મીર જાફરને યીજ્ઞ છે નાના છોકરા હતા; મિરાનનો પણ છોકરો હતો. પગલું અંગ્રેજોએ મીર હાસમની આ આંટીની શરત સ્વીકારી હતી. મિરાન મર્ખાની ખબર જાણી, ને કંપનીવાળા દાર્ઢિક ખટપટમાં છે એ પરથી, મીર હાસમ, ૧૭૬૦ના સપ્ટેમ્બરમાં, નવો ગવર્નર વેન્સિટાર્ટ પદ ઉપર આની ગયો તેને મળવાને મિમે, કલકત્તા આવ્યો. મીર જાફરે તેને અંગ્રેજો જોડે હરકરી ખર્ચ વગેરેને અંગે આમતા જવું જાણત રૂબરૂ વાત કરવા પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ મોકલ્યો હતો. આ બહાનાનો તેને દાર્ઢપિટોડો પણ મળી ગયો. એનો લાભ લઈ, દોહ્વેલની સાથે મળી, અંગ્રેજોને જૂઝવતા પેલા પ્રગળુ અંગે, તેણે એક નવો જ રસ્તો મુક્યો, અને નવાબીનું શું કરવું તેની પંચાતમાં ચાનાકીબેર બન્યો. આ પ્રસંગનું વર્ણન માલેસન તેના ત્રયમાં આપે છે એ અહીં ઉતાવળ જોવું છે. તેથી, બંગાળના રાજપ્રકરણ મધ્ય પર હવે નવા દાખલ થતા એવા એક સમર્થ રાજપુરુષ મીર હાસમનો પણ કાર્તિક પરિચય મળે છે.

“અંગ્રેજ હાઉસિંગ્સવરની મસલનમા દાખલ થઈને, હાજીપૂર્વક સંભાળીને તે તેમા પૂતતા ગયો એમાથી તે એકા નિર્મુલ હપર પદોત્યો કે, એ અંગ્રેજોમા એક એવો નથી કે જેને (લાચરી) ખરીદી ન લેવાય.

એના સસરાએ તેમના પુત્રોગામીઓને ખરીદ્યા હતા; પોતે તેમની કિંમત કરાવે ને ખરીદી લે દુનિયાના એક પહોંચેલ માણસની પેઠે, યુક્તિબાજ અને તેની જ સાથે ડાહી મધ્યમસરની એવી દલીલો તેણે મસલતમાં કરવા માડી; નાણાંકીય કારો અંગે મીર ભદ્રે રસજાગી બતાવી એમ કહી તેને તુચ્છકારી; ભુદી રીતે ને ચાલવામાં આવે તો ત્રણ પ્રાંતના રાજકર્તાને એના કરતાય કારે જોબના કરારે પાળવાનું સહેલું છે, એવી ગર્ભિત ટકોર કરીને ધીમે ધીમે ખુદલું જ એવું તેણે કહ્યું; — આ રીતે ઉપર મીર કાસમે કલકત્તાની કાઉન્સિલને પોતાના મતની કરી લીધી. તેને પરિણામે, દિલ્લિયોડે જે યોજના* મૂકેલી તેને જતી કરવી અને તેની જગાએ મીર ભદ્રેના આ સ્પષ્ટ સમજવાળા પણ નીતિના બેપરવા એવચાની (મીર કાસમની) યોજના સ્વીકારવી, એવા કરાવ ૧૨ તેઓ પહોંચ્યા.” (૧૨૮-૯)

તે કાળે હાખાયેલા એક દારમી ઇતિહાસમાં પણ આ અંગે વર્ણન છે, તે પશ્ચુ એવું જ રસિક છે :

“ નઝીમે (એટલે મીર ભદ્રે) તરત કહ્યું કે, પોતે ફરેઠદરેક પકાણી માગણી જેમ કરતી જય તેમ તેને વરા ન ચાય ત્યાં સુધી કંપનીના નોકરોને સતોય આપી નહિ શકે કંપની અને તેના મુખ્ય નોકરોને આપેલા અતિ ખર્ચાળ વચનો પાળી પાળીને તેની તિન્નેરીનું લગભગ લગિયું આવી ગયું હતું બંગાળ ખાલી મર્ઠ ગયું હતું અને અપારાસિક અંધાધૂંધીની દસાએ જઈ હતું. શાહનશાની ચડાઈએ તેમાં વળી વધુ ખરાબી કરી . . . કંપનીવાળા માનતા હતા કે, આ વખતે તેમની સેનાએ તેને જે મદદ કરી તે પરથી હજી વધારે હકો માગવામાં તેઓ ખરા હતા આ માગણીમાં એક એ હતી કે, સિલહટ ને ઇસ્લામાબાદની ફૅજદારી કંપનીને આપવી પણ નઝીમે એટલે બધે સુધી જવા ના પાડી; એટલે તેની ને કંપની વચ્ચેના સંબંધ વઢે વઢે સુધી નાણુક બન્યો.

“ આ જનો વખત એક ચાલાક અને મદાકારી નવજુવાન આ બધું કમનું ચાલી રહ્યું છે તે નિદાળનો હતો કાસિમ અલીખાન (એટલે કે મીર કાસમ)ને તેના સસરા નવાબ મીર ભદ્રે કલકત્તા કાઉન્સિલ નેડે આ બાબતોનો તોડ કાઢવાને મટે પોતાના પ્રતિનિધિ

* દોસ્તેવની યોજના જે અગ્રહ આપણે જોઈ તે સરસેનાપતિ તરીકે દિલ્લિયોડે સ્વીકારી હતી.

તરીકે મોકલ્યો. હવે ફોટો વિલિયમનો ગવર્નર વેન્સિટાટ દતો, તેની જોડે ખાનગી મુલાકાતની એણે માગણી કરી, અને ત્યાં ને ત્યાં જ એણે પોતાને જ માટે નિર્લજ્જ સોદો પડ્યો. જો તેના સસરા મીર ભક્ષને ખાતી પત્ની ખસેગ તેને જગા કરી અપાય, તો તેણે બર્ધવાન, ચિત્તાગાંગ ને મિદનાપુર જિલ્લા કંપનીને આપવા વચન આપ્યું આ લાલચ પાછી ઠેગવાણી (કંપની માટે) હવે બહાર અધિકૃત હવે ૧૭૧૦ના ઓગસ્ટમા પાસીના નૂતના દોરતને કાઉન્સિલે પદસ્થ કર્યો, અને કંપનીના નવા મિત્રને તેની જગ્યાએ વિસ્તારવામાં આવ્યો."

—(મિલથી બદરૂન અહમદ—'Calendar of Persian Correspondence' બહુલ ૧, ૨૫૨ પાનની ૬૫૪૫૧)

આ યોગનાને આગળ ધપાવવામાં મુખ્ય ભાગ હોસ્વેય બજાવે છે. તે હવે ગવર્નર નથી, પરંતુ તે અગે મીર કાસમ જોડે તે ખાનગી પત્રવ્યવહાર કરે છે, અને તેને મળવા માટે ખોટા બહાનાં બતાવી મીર ભક્ષને હેતરીને જાય છે, અને એક કશા જ પાયા વગરની નવી જ યોગના ઉપાડે છે, કે જેમાં કારણ મીર કાસમની ચાલાકી હતી, એમ માનેસન બતાવે છે. આ યોગનાની મુખ્ય કલમો આ સારની હતી કે, વસ્તુતાએ મીર કાસમ નવાખીનો વહીવટ કરે; મીર ભક્ષ ભસે નવાજ કહેવાય, ને તે પેટે તેને આજીવન ઘંટતી રકમ બાંધી આપવી. મીર કાસમે સામેથી કંપનીને નવાખીના રક્ષણ-ખર્ચ પેટે બર્ધવાન, ચિત્તાગાંગ અને મિદનાપુર એ ત્રણ જિલ્લા લખી આપવા. અને બેઉ પક્ષોએ એવી પણ એક વાત સ્વીકારવી કે, માર્ગ પક્ષ તરફથી શાહ આદમ જોડે અથગ કચી વાત ગોઠવવી કે કરવી નહિ—બેઉની સમતિથી જો કાંઈ કરવું તે કરવું.

આ કરારનો ખીજો ભાગ હતો તે કાઉન્સિલના સભ્યોના અંગત મળતનો. "અરેખર જોતાં ઉપરના કરારની કિંમત તરીકે મીર કાસમે વચન આપ્યું હતું કે, પોતે (કરાર મુજબ) ૫૬ ૫૨ બેસે કે ૫૫૧ બનતી ત્વરાએ, નીચેની રકમો ચૂંવશે—વેન્સિટાટને ૫ લાખ, હોસ્વેયને ૨,૭૦,૦૦૦; સમ્મર અને એક ગૂધર દરેકને ૨૧ લાખ; દેવિયોડને બે લાખ, કલિંગ સિમથ અને દેવન મોકલ દરેકને ૧,૩૪,૦૦૦."

(માયેસન પા. ૧૩૦). અને આ ઉપરાંત નાનાં મોટા દાપાં થઈને કુલ લગભગ ૨૦ લાખ રૂ.નો ચાંદ્યો થતો હતો ! એલ્ફિન્સ્ટન જેવો પણ કહે છે કે, ‘આ નિર્લજ્જ કામ હતું.’ (પા. ૩૧૧)

૩

ભારોભાર અગત હિંતવાળા આ યોજના સ્વીકારવામાં કાઉન્સિલને શો વાધો હોય ? એને મીર જાફરના માનની કે પોતે આપેલા વચનની શો પડી હતી ? યોજના કાઉન્સિલે સ્વીકારી, અને મુક્તિભેર તેની વાત મીર જાફરને પહોંચાડી. બિચારા નવાબે ત્યારે જ, પોતાની સામે, પોતાના જ જમાઈના અને મિત્ર રક્ષક બનેલા અંગ્રેજોના ભેગા કાવતરા વિશે જાણ્યું. વેન્સિટ્રાટ જાતે એને આ વાત કરવા ગયો હતો. પોતે નામશેષ થઈ પેન્શન ખાયા કરવાની આ યોજના મીર જાફરને ગમી નહિ, અને તે અંગે કાંઈ ન કહેતાં તે થૂપ જ રહ્યો. ગવર્નર આશા રાખતો હતો કે જવાન આપશે. તે નવાબની થૂપડી સમજતો પણ હતો. પણ મીર કાસમને તો ઉતાવળ હતી. અને અંગ્રેજોનેય કયા આગી ઉતાવળ હતી ? કેમ કે, આ કામને અંગે તે જ દિવસે મીર કાસમે ૨૦ લાખની લલચાવનારી દુડી નહોતી ધરી ? એટલે ગવર્નરને આખું કાવતરું મનતી ત્વરાએ છોડે પહોંચાડ્યા વિના છૂટકો નહોતો.

ઉલ્ટે, જળ વાપરીનેય ક્રાંતિ કરવાનો દરાવ થયો. મીર કાસમ અને અંગ્રેજ સેના તે કામ માટે ગુમાસ્તી તત્પર કરવામાં આંબ્યાં. સેનાપતિ દેલિપોડે મીર જાફરના મહેલને રાત ઘેરો ઘાલ્યો, ને બગાળના નવાબને તેની રૈયત ગણાતા અંગ્રેજ સૂતો પકડ્યો. ત્યાં તેને ગવર્નરનો કાગળ આપવામાં આવ્યો, જેમાં લખ્યું હતું કે, તમે કયો જવાબ ન આપ્યો એ દીક ન કર્યું : હવે તે કામના ઉકેલને સારું ‘તમારી તકેનાતમા’ આ સેનાપતિને મોકલું છું.

સ્વમાન-અવારેલા નવાબે પહેલું તો તરત જણ્યું કે, હું આ સામે લડી લઈશ, પણ નહિ ચાલું. પરંતુ અંગ્રેજોએ ચાલાકીભેર

તેને સનાહ આપી કે, તમે હવે ધરડા થતા હો, તો આગમથી નવાગી બોગવો, ને તમાગ જીવાન ને લાયક જમાઈને બધી મજૂરી માયાદૂટ સુ કામ ન સોપો? આ સ્વમાનનાતક શીખ તેણે ગમે ઉતારી અને લાચારીથી જીવ અને આગમ વડાનો કરી તેણે કહ્યું કે, નામનો નવાગ તો હું નહિ ગું, પણ હું ગાંધીયાગ જ કરું છું. મારો મોતો સચરાય એટલું વર્ણસન બધી આપી અને કનકતામા તમાગ આશ્રમમાં રહેવા દો, એટલે બસ. આ માગણી કરતી વખતે તેણે પોતે ચાર જ વા પર પોતાના સગા સિંગળના જે હાનું કપાં હતા, તે જ પોતાને નખીમે જમાઈને હાથે ન થાન, એવી જ કાગજ હશે, એ ઉવાકું છે.

આ પાનવે એવી માગણીમાં કાવતગના નારંગો કશી વાધો હોય નહિ તબ્બીર ભીર જાકર કનકતા રવાના થઈ ગયો, મીર કાસમને નવાગ જાકર કાગમા આ યો, અને એમ મહેનના ઓગડામાં ને જરા ધાકધમકી ને ચાનાકીથી પાત્રી બગાળની બીજી કાતિ, આ વેગા વગર લોહી રેડ્યે, થઈ ગઈ કનાઈવે પાડેના શિરસ્તા મુજબ, એને સારુ કાઉન્સિલના સભ્યોને ઉપર જથ્થાબ્યા પ્રમાણે નવામે આપેલો કપો, અને બદારથી તેમણે બતાવ્યું કે, અમે કપનીના હિતથી પ્રેરણા આ કાતિ કરી છે, અને તે એટલા સારુ કે, મીર જાકર સરે રાજ નહોતો, તેણે કેટલાક ધાનકી ખૂનો કપાં હતાં, વગેરે. સિંગળ સામે ગોઠવેલી પેલી 'કાગી કોટડી'ની ગપ થેડે જ, મીર જાકર સામેની આ ખૂનોની વાત સાવ ખોત્રી જ દોઢવેને ઉપાડેલી હતી, અને એ પત્રીથી ૧૭૬૫ બાદ જાતનપાસ કરીને કનાઈવે જાકર કપું છે વળી મીર જાકરના વડીલના સારા નગસાપણનો તો પ્રજા જ નથી, કેમ કે તેનું નામ જ 'કનાઈવનું ટટું' દેવી પ્રજાએ આપ્યું હતું તે સુ અંગ્રેજોનું રમઝકું નહોતો.

અને આ બધાં જે મીર જાકરને કાદવા માટેનાં બદાનાં કાદાવ છે, તે બધાંને તપાસીને જિવરીજ તેના ઇતિહાસમાં જે ઠરાવ ઉપર

પહોંચે છે, તે આ પ્રકરણને મથાળે છે. ચોન્ટન^૧ તો (પા. ૪૧૦.) એમ જ કહે છે કે,

“મીર જાફરને પદ્મજ કરવા માટે અપાતાં બહાનાના રહિયા આપવા એ ખાલી ભૂતો સાથે થવા જેવું છે. કાંતિ કરાવનારાઓને જ એમાં વિશ્વાસ નહોતો. જે કાર્યને બહુમાં બહુ કરીએ તો બ્યવહારની જરૂરના કારણે ઠીક બતાવી સકાય, તેને સત્યતા કે ન્યાયનો દેખાવ કરવા માટે તે બહાનાં કહાડવામાં આવતાં હતાં”

અને બ્યવહારમાં આવી પડેલી નાણાંબીડ હિંદુવાના માર્ગ તરીકે પણ જ્ઞેતાં, ‘આ કાંતિ લોહી રેણા વગર થઈ એ સુખની વાત છે; પણ હંગામી નાણાંબીડ ટાળવાને માટેના માર્ગ તરીકે તેને જાણ્યે જ યોગ્ય કે વાળખી ઠલી સકાય’. કાંતિનો એકમાત્ર હેતુ ધનપ્રાપ્તિ હતો. (વેન્ડન ૧-૪૧૨-૪) અને એનાથી કંપનીને ત્રણ બિલ્લાની આવક વધી ને કમાઈ ખાવા આવેલા થોડા અંગ્રેજોનાં ઘર ભરાયાં. એમ બેઠે વર્ગને ગમતું થયા પછી કાણ કોનો દોષ કાઢે? ત્રીજો રહ્યો મીર હાસમ. તેણે, આપણે જોઈશું કે, જંગાળનું દિત વિચારીને આ દોહી પગલામાં સાથ આપ્યો હતો; પરંતુ તેમાં એણે યાપ

૧. આ બાબતમાં એરિક્સન્ટન પણ આજ્ઞા કડક રાખેલા નથી વાપરતો. તે કહે ■ કે આથી બારે નાણાંબી હોઈ ન સકે અને કાંતિ કરવામાં કારણ જેવું તો કાંઈ જ મળતું નથી. પોતે જ નવાબને બેસાડ્યો, ને વચન આપ્યું કે તને નવાબી ખર રહેવામાં મદદ કરીશું; અને પછી તેને ઉઠાડી કાઢેલા એ તે કહું કહેવાય? તેમ કરવાના કારણ રૂપે જે આક્ષેપો કરાયા તે સાવ કારવાળખી અને ગિવકુન નાપાવકાર હતા

“Never was a revolution affected on more slender grounds, nor ■ greater scandal—than the disposal of a prince by the same body which had so lately raised itself to power by a solemn engagement to support its title. The reasons alleged were Mir Jafar's plots to undermine the Br. authority, and the cruelty and oppression of his internal administration; but few of those charges would have justified the subversion of his government, and fewer still could be substantiated by evidence.” (P. 359)

ખાંધી હતી. તેની આદિ શૂઝ જ એ ચતી હતી કે, ઘરની ફૂટ ઉપર એ ચાલતો હતો. રેતીના પાયા પર ઘર બાંધવા જેવી આ રીત કેમ જ શકે? પ્લાસ્ટીની જ આગળ કથા એ તો યથા. પણ એ અવિધ્યની વાત આગળ ઉપર જોઈશું. ક્રાંતિના હિરસેદાર તરીકે તે પણ મીર જાફરના ન્યાય ખાતર કાંઈ કરી ન શકે. છેલ્લે રહી નામની ઉપરી-સત્તાવાળો મોગલ બાદશાહ. તે વળી પાઠો આ કાળે બિહાર પર ચડી તો આવે છે, પણ તે બંગાળના અરાજકને મટાડવા નહિ, પરંતુ પોતાના તખ્ત પર પહોંચવાની પંચાતનો ગાયો. એમાંથી એ ત્યારના રજવાડી અધેરમાં વળી વધારે ઉમેરો જ. કરે છે; ડાહ્યા રીતે બંગાળના કુખને હળવું કરી શકતો નથી. એ કામ પોતાને માથે લઈને તો મીર કાસમ નવાબપદ પર આવે છે. અને તેમાં એ કેવા શકે છે તે હવે જોઈએ.

ખંડ ૬ હો છેલ્લો અપરન

= મુર્ચ્છાપાદના પછા બીજા ઉપસંગે પેઠે મીર કાસમે કારે અસતોષ-
પૂર્વક એ બીના ભેઈ હતી કે, પ્વાસીના કુદ્દે નવાબને અંગેલેની સાથે
મેત્રીથી મુરકેટાટ બાંધી દીધો હતો; અને એ મેત્રીનો અર્થ એવો થતો હતો
કે, બંગાળ-બિહાર-ઓરીસા એ ત્રણ પ્રાંતોની હકૂમત છૂપી રીતે કલકત્તા જતી
રહેતી હતી. પ્વાસીથી માંડીને ને દરેકે થયાં—આંતરિક વિરોધો બિઠ્યા તેનું
શમન, બહારથી ને એ હુમલા આગ્રા તેમને પાછા હકાબ્ત તે, કય દેાડને
નાખ્યું કર્યાં તે—એ બધાએ અંગેલેનો આ પ્રકારનો ઉપર-હાથ કાયમ કર્યો
હતો અને મજબૂત બનાવ્યો હતો. મીર જુદર એમના હાથમાં માત્ર રમકડું જ
હતો. . . . અને એનું રમકડું કે, દરેક વર્ષના સંભ્રમે તેને વધારે ને વધારે
નમેલો બનવા ફરજ પાડતો હતા આ દરમિયાન મીર કાસમનો આત્મા બંધથી
આખો જ કડળી બિઠતો હતો. . . . (એટલે મિરાનના મૃત્યુ પછી) ‘તેણે
કશવ કર્યો કે, પોતાના નબળા સસરાના હાથમાંથી સરી પડતો રાજકુટ પોતે
પકડી લેવો, અને તે લીધા પછી એવા પમલાં બારેવાં કે નેથી થોડા જ વખતમાં
નવાબની ખોવાયેલી સત્તા પાછી આવી મળે, અને ખરેખર પોતાને એ ત્રણ
પ્રાંતોના હકૂમ પ્રદેશોનો રાજકર્તા તેમ જ વહીવટ કરનાર બનાવે.”

—માલેસન, ‘નિર્ણાયક કુદ્દો’ ૧૨૮

૧. મીર કાસમ
૨. કલકત્તા કાઉન્સિલમાં બે થંડા
૩. તિલ્લેરી સામૂત કરી
૪. બાદશાહ ચડી આગ્રા
૫. શમનારામજીનો બળવો
૬. અંગેલેની દબજુવોરી
૭. કાઉન્સિલની નફ્તાઈ
૮. અસહાય પ્રભ
૯. અંગેલેએ લડાઈ આદરી
૧૦. પ્વાસીની પુનરાવૃત્તિ
૧૧. છેલ્લો દાવ—બાસર
૧૨. માર્ગ થોડો થયો
પ્રવલ્લી

સાલવારી

- ૧૭૧૦ (જુલાઈ) મિસનનું મરણ
- ૧૭૧૦ (ઑક્ટોબર) મીર કાસમ નવાબ બ-યો. મીર ભરૂર ૫૦૪૪ યઈ કલકત્તા અંગ્રીજ
સાથે યઈને રદી
- ૧૭૧૧ (મથ) સાહબાલમના દરબાર બાદ રામનારાયણને બગવો રામાની
- ૧૭૧૩ (ભ-ધુઆરી) જકાત વિરે મુજેરનો મીર કાસમ-વેનિસટાઈ-કરાર
- ૧૭૧૩ (જૂન) એલીસનો ખાટલમાં બગવો.
- ૧૭૧૩ (જુલાઈ) મીર ભરૂર ફરી નવાબ બ-યો મીરકાસમ સામે કબીમે યુદ્ધ આદ્યું.
- ૧૭૧૩ અતે મીર કાસમ દારીને અવધ નહી.
- ૧૭૧૪ (એપ્રિલ) રૂબ, સાહબાલમ, મીર કાસમની બિહાર પર ચલાઈ.
- ૧૭૧૪ (ઑક્ટોબર) જકમરનું યુદ્ધ
- ૧૭૧૭ મીર કાસમનું કેમલ ખુલ્યું

મીર કાસમ

‘મીર કાસમ સાચો દેશભક્ત અને શક્તિશાળી સમકર્તા હતો. વાત તેણે ખર્ચ થયેલો અને અવ્યવસ્થા દાખી દીધી.’

— થોમસન-એરેટ પા ૧૦૦

‘કામ તેને અમરું હતું; વ્યવસ્થા અને કરકસર બાળતમાં એ બ્યાનવાળો હતો, સાવધાન હતો, ચપલ હતો, અને તીવ્ર બુદ્ધિવાળો તીવ્ર માણસ હતો.’

— એલિફ-સેટન પા ૩૬૩

‘મીર કાસમ જબરો ટેકીયો કે સ્વમાની ને તેજસ્વી માણસ હતો.’

— સરદેસાઈ

નવો નવાજ બધી બાબતોનો વિચાર કરીને નવાજ બન્યો હતો. પોતાના વતનમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી શું ચાલતું હતું એ બરાબર નિહાળનારો તીવ્રબુદ્ધિ માણસ એ હતો. અંગ્રેજો કેવી રીતે પોતાનું જમાવે છે એનો પણ આ માણસને ઝીણો અભ્યાસ હતો એમ લાગે છે. બંગાળનું ફૂલનું નાવ સાચવી લેવા માટે જરૂરી સુચો તથા શક્તિ અને પહોંચાણો એ હતો, એમ ઇતિહાસકારો કહે છે. અને ખાસ તો એ કે, એ સાચો દેશભક્ત અને પ્રગલ્ભતાથી નવાજ હતો. પરંતુ, ત્યારની પરિસ્થિતિને વશ થઈને ને કદાચ તે જમાનામાં આજ્ઞતા ફકરાતી પદ્ધતિના શિસ્તના પ્રમાણે વર્તીને તે નવાજ થયો, પણ તેમાં એણે લાચારીથી છતાં જૂન કરી તે એ કે, પોતાના સસરાને સક્કાદમાં લઈ તેને મેળવીને સંમતિપૂર્વક કામ ઉપાડવાને બદલે, તેની સામે ને પૂંઠ પાછળ, તથા દેશના શત્રુ માનેશા અંગ્રેજોની જ સાથે સંતકસ કરીને તે સત્તા ઉપર આઝો. આથી એકાંત સામનાની સકલતા રહી નહિ. આ એક મૂળ મુશ્કેલી છતાં, એણે દેશને પાછો સ્વતંત્ર કરવાની — અંગ્રેજ વેપારી કંપનીના મુખમાં મળાનો જતો બચાવવાની પૂરી હાથ બીડી ને તે મુજબ બેરબેર કામ ઉપાડ્યું.

આ કામ ઉપાડવાની ગ્રેગુલાની પાછળ એની મહત્વાકાંક્ષા ને સ્વમાની સ્વભાવ હતો.

‘તેના સસરાથી વડન જુદી ભત્રીજા એ માણસ હતો. ખીર ભરે એવા દીલા સ્વભાવનો હતો કે દરેક નિર્ણયિક મહત્ત્વને પ્રસંગે તે તેના યુરે પિયન માલિકોની ઇચ્છાને નમી પડતો. ખીર કાસમનો સ્વભાવ આવો નહોતો. પહેલેથી તેણે કરાવ્યું હવે કે, આપણી નવાબીમાં આપણે જ સાચા નવાબ બનવું છે રાજસત્તા મેળવવામાં તેણે અમેજીને વાપર્યા હતા, પણ ખીર ભરે પેઠે એ એમના પર વિશ્વાસ રાખનારો નહોતો. દેક વખતમાં તે તેમને બારે કડવારાપૂર્વક ને ઠીક મનથી ધિક્કારતો. ક્યો, અને એમ કરવા એને પૂરું કારણ હવે કારણ કે, ખીર ભરેને ખરોચા પછીના ત્રણ વરસમાં કલકત્તાની અંગ્રેજ સત્તાની જેવી નાલાયક, નીચ અને નિર્લજ્જ વર્તણૂક હતી તેના કરતાં અડે એવી વર્તણૂકનો ઇતિહાસ ખીજ કોઈ પ્રભનો નથી. આ વર્તણૂક એક જ કારણને આભારી હતી—નીચમાં નીચ ને હલકામાં હલકી એવી કોઈ કોંગે ને કોઈ પણ સાધને અંગત લાભની દ્રષ્ટિ ઉત્તર દેશના લૂટારાને દક્ષિણ સમૂદ્રના ચાચિયાને ઉત્તેજિત કરનારી ઇચ્છાને સમાન જ એ હતી કે જેના માર્યા માણસો લૂટવા લાગ્યા—ખૂન કરવા સુધી હરકોરાય છે નીતિમત્તાની દ્રષ્ટિએ ૧૭૬૧થી ૧૭૬૩ સુધી સ્થાસ્ત્રમાં રાજ કરતી યંગજી (હેરિટજ અને વેન્સિટાર્ટ બાદ કરતા), આવા કામો કરનારા કરતા જરા સરખી પણ સારી નહોતી’ (માલ્સન-૧૩૩)

આવો સ્વભાવ હોવા છતાં, ખીર કાસમ સાત અને પૂરો સમજણો, પણ હતો. સસરા પેઠે દીનો નથી, તો તેની જ સાથે સિરાજ પેઠે તે ગણતરી વગર દૂદે એવોય નથી તેને અરોમર ખમર છે કે, પોતાની સામે ઠેવી રીતની મુશ્કેલીઓ પડી હતી આ મુશ્કેલીઓ ખીર ભરેને હતી તેથી બોજી તેને નડોતી જ બહાર, આપણે જોઈશું કે, આવા તેના સ્વભાવને લીધે તેને કેટલીક વિશેષ બોગવવી પડી. * તેમાં

* હેરિટ એ ખીર કાસમ વિષે લખેલો મત યોગસન-એરેટ (પા. ૧૦૦) થો છે તે અહીં નોંધવા એવો છે —

‘તે સમજણો છે; અસાધારણ બ્યવહારચતુરતા ધરાવે છે, કામમાં બારે ખત ને લગનીવાળો છે, અને તેની સાથે કરાસરાવાળો છે તેની શીડુતા—પૂર્વ માર્ગ એણે એ કદી વાલુ ન બતાવ્યું તે, કે અને

સૌથી અટપટી અને એને કાપર કાપર કરી મૂકનાર ને હતી તે, માયેસને ને પેલી લૂંટાગની ટોગીની ઉપમા આપીને વર્ણવી છે તે દલકતાની કાઉન્સિલ હતી. મીર કાસમના જ માગાને બચાવવાના આ છેલ્લા પ્રયત્નની પૂરી મહત્તા સમજવા માટે આ કાઉન્સિલના દિદાર સમજવા જરૂરી છે.

માટે ઘણી વાર એને આશ્ચર્ય અપાય છે,—એને લીધે માથે જ તેને શૂનેદારી માટે નાલાયક કહી શકાય, કારણ કે, તેનાથી તો, આપણી સરકાર સામે તેણે કાંઈ વાકયું હોય તો, એવા લાય સામે એ વલણ તો અસરકારક હાય થઈ

અને એલ્ફિન્સ્ટન પણ કંપનીની ભેડે ફાવવાની દૃષ્ટિએ આમ જ કહે છે કે, ‘કંપની ભેડેના સ બંધમાં ઘણી બાબતોમાં તે તેના પદ માટે ઠીક લાયક હતો’ (૩૧૩)

કોઈ પણ અગ્રેજને મીર કાસમના સ્વભાવી સ્વભાવ સાથે કેમ ફાવશે એનો આશય નહિ આવ્યો હોય? કદાચ ને બહુ યાદી બન્યું, તે આલુકદખુ જ બન્યા કહ્યું તે જ અર્થમાં કેમિસ્ટ્રી ઇતિહાસકાર સમાલોચના કરીને કહેતો લાગે છે, યાદી બે વચ્ચે ને કપડો થયો તે ‘was a war of circumstances rather than intentions’ (V. ૧૭૩) — ઇરાદાઓ સામસામે હતા અને લડાઈ થઈ એના દરતા પરિસ્થિતિ જ એવી હતી કે લડાઈ થાય, એમ લાગે છે મીર કાસમ માટે તો આ સાચુ જ છે કે, તે કપડો ટાળવા જ કેક સુધી મારો. પણ તેની સામેવાળા અગ્રેજે ઇરાદાપૂર્વક સારાસારી ચાલવા હતા એક નથી કેમિસ્ટ્રી ઇતિહાસ એ પૂરતો તો અગ્રેજોને અન્યાય કરે છે, કેમ કે એમને માટે તે યુદ્ધ ગણતરીભેર હતું

[વેન્સિગટિં પોતાની કારગિર્દીના બધાનમાં મીર કાસમ માટે કહેલાં વચનોમાં કેવા તેને માટે ઉમંગ છે, તે જુઓ મ્યૂરનો ઇતિહાસ પા ૭૪ તે સાફ કહે છે કે, રાશ્ટ્રી એ માણસ સાફ દિલથી વર્તતો હતો અને સામેથી આપણાવાળા તદ્દન હલકટલાથી તેને રબડવા ને અપમાનવા હતા]

આ કામ ઉપાડવાની પ્રેરણાની પાછળ એની મહત્વાકાંક્ષા ને સ્વભાવી સ્વભાવ હતો.

‘તેના સસરાથી વધુન જુદી ભત્રીજા એ માણસ હતો. મીર ભક્ષર એવા ઢીલા સ્વભાવનો હતો કે દરેક નિર્ણાયક મહાવને પ્રસંગે તે તેના યુરોપિયન માલિકોની ઇચ્છાને નમી પડતો. મીર કાસમનો સ્વભાવ આવો નહોતો. ખદેબેથી તેણે કમળું હવું કે, આપણી નવાબીમાં આપણે જ સાચા નવાબ બનવું. રાજસત્તા મેળવવામાં તેણે અંગ્રેજોને વાજ્યાં હતાં, પણ મીર ભક્ષર પેટે એ એમના પર વિશ્વાસ રાખનારો નહોતો. દુક વખતમાં તે તેમને બારે કડવારાપૂર્વક ને ભંડા મનથી ધિક્કારતો થયો; અને એમ કરવા એને ‘પૂડુ’ કારણ હવું કારણ કે, મીર ભક્ષરને ખસેડ્યા પછીનાં ત્રણ વરસમાં કલકત્તાની અંગ્રેજ સત્તાની જેવી નાલાયક, નીચ અને નિર્લજ્જ વર્તણૂક હતી, તેના કરતાં ચડે એવી વર્તણૂકનો ઇતિહાસ ખીલ કોઈ પ્રત્યક્ષ નથી. આ વર્તણૂક એક જ કારણને આભારી હતી—નીચમાં નીચ ને હવકામાં હવકા એ-રી, કોઈ ભોગે ને કોઈ પક્ષ સાધને, અંગત લાભની ઇચ્છા ઉત્તર દેશોના લૂંટારાને, દક્ષિણ સમૂદ્રના ચાંચિયાને ઉત્તેજિત કરનારી ઇચ્છાને સમાન જ એ હતી, કે જેના માધ્યમ માણસો લૂંટવા તરફ—ખૂન કરવા સુધી દરેકસથ ઉ નીતિમત્તાની દિશ્યે, ૧૭૬૧થી ૧૭૬૩ સુધી કલકત્તામાં રાજ કરતી ટાંગડી (હેરિટ્જ અને વેન્સિટાર્ટ બાદ કરતાં), આવાં કામો કરનારા કરતાં જરા સરખી પણ સારી નહોતી.’ (માલ્કન-૧૩૩)

આવો સ્વભાવ હોવા છતાં, મીર કાસમ સાંત અને પૂરો સમજણો પણ હતો. સસરા પેટે ઢીલો નથી, તો તેની જ સાથે સિરાજ પેટે તે મથુતરી વગર કૂદે એવોય નથી. તેને અરોઅર ખગર કે, પોતાની સામે કેવી રીતની મુરોલીઓ પડી હતી. આ મુરોલીઓ મીર ભક્ષરને હતી તેથી આછી તેને નંડોળી જ, બલકે, આપણે ભેઈંશું કે, આવા તેના સ્વભાવને લીધે તેને કેટલીક વિશેષ બોગરવી પડી. * તેમાં

* હેરિટ્જે મીર કાસમ વિશે લખેલા મત યોગ્યન-એરેટ (પા. ૧૦૦) માં છે તે અહીં નોંધવા એવા છે:—

‘તે સમજણો છે; અસાધારણ બવદાસ્યતુરતા ધરાવે છે; કામર્થ્ય બારે ખંત કે લગનીવાળો છે, અને તેની સાથે કમસરવાળો છે. . . . તેની શીડુલા.—કુદ માટે એણે જે કદી વલણ ન જવાબુ તે, કે જેને

સૌથી અટપટી અને એને કાપર કાપર કરી મૂકનાર ને હતી તે, માલેસને ને પેલી લૂંટારાની ટોળીની ઉપમા આપીને વર્ણવી છે તે દશક્રતાની કાઉન્સિલ હતી. મીર કાસમના જંગાળાને બચાવવાના આ છેલ્લા પ્રયત્નની પૂરી મહત્તા સમજવા માટે આ કાઉન્સિલના દિદાર સમજવા જરૂરી છે.

માટે પછી વાર એને આક્ષેપ અપાય છે,—એને લીધે બાગ્યે જ તેને સુમેદારી માટે નાસાયક કહી શકાય; કારણ કે, તેનાથી તો, આપણી સરકાર સામે તેણે કાંઈ લાકડું હોય તો, એવા ભય સામે એ વક્ષણ તો અસરકારક હાલ થઈ.

અને એલિફન્ટન પણ કંપનીની જોડે ફાવવાની દૃષ્ટિએ આમ જ કહે છે કે, 'કંપની જોડેના સંબંધમાં ઘણી જાળતોમાં તે તેના પદ માટે ઠીક લાયક હતો' (૩૧૩)

કાંઈ પણ અંગેજને મીર કાસમના સ્વભાવી સ્વભાવ સાથે કેમ ફાવશે એનો ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય! કદાચ ને બહુ પછી બન્યું, તે અણકલ્પ્યું જ બન્યા કહ્યું. તે જ અર્થમાં કેમિશનર ઇતિહાસકાર સમાલોચના કરીને કહેતો — સામે છે કે, પછી ને વચ્ચે ને અંધડો થયો તે 'was a war of circumstances rather than intentions' (V. ૧૭૩) — ઇરાદાઓ સામસામે હતા અને લડાઈ થઈ એનાં કેવાં પરિસ્થિતિ જ એવી હતી કે લડાઈ થાય, એમ સામે જ મીર કાસમ માટે તો આ સાચું જ છે કે, તે અંધડો ટાળવા જ કેંડ મુખી મળ્યો. પણ તેની સામેવાળા અંગેજો ઇરાદાપૂર્વક સારાસારી ચાલતા હતા એવું નથી કેમિશનર ઇતિહાસ એ પૂરતો તો અંગેજોને અન્યાય કરે છે, કેમ કે એમને માટે તે યુદ્ધ મણતરીભેર હતું.

[વેન્સિસાઈટ પોતાની કારકિર્દીના બચાવમાં મીર કાસમ માટે કહેલાં વચનોય એવાં તેને માટે લગત છે. તે બુઝો મૂરનો ઇતિહાસ પા. ૪૪ તે સાફ કહે છે કે, શરૂથી એ માણસ સાફ દિલથી વર્તતો હતો અને સામેથી આપણાવાળા વડન દબકટવાથી તેને રંબડવા ને અપમાનવા હતા.]

કલકત્તા કાઉન્સિલમાં જે પક્ષ

‘ગવર્નર સામેની લાગણીવાળો એક પક્ષ હતો; તે તરત તેના કામોના વિરોધપક્ષ તરીકે બન્યો. તેથીયે હવેથી ભતની લાગણીઓ આ વખતે બંગાળમાં બેરથી અજાણવામાં આવી પોતાના માલિક સિરાજ ઉપર મીર નદર ચડી બેઠો. તે પહેલી કાંતિ ગોઠવનાર મુખ્ય થોડીક વ્યક્તિઓએ જે મોટી રકનો ખાતેથી, તેનું ખરોબર રમણી રાખવામાં આવ્યું હતું; અને એવી જ ખાતેથી, કે જેની અંદર ભાગ મેળવવા દરેક જણુ તલસણ હતું, તે આ વેળાય વિચારાઈ છે — એ વાતથી ઈર્ષા અને દ્વેષની તીવ્રતમ લાગણીઓ ઉરકેરાલી હતી.’

—મિલ ૪-૧૮૪

વેન્સિટાટ્ મુશિંદાવાદમાં કાંતિ કરીને કલકત્તા આવ્યો, પણ ત્યાં તો તેને જ પીડા બીજી ચર્ચ બંગાળની પ્રજા માટે તો નવાન પત્રો ખાસ અસગારકે કદાચ ન થયો; તેઓ માટે નવો નવાન તો આવ્યો, પણ અંગ્રેજોની વેપારી લૂટ અને અન્યાયી અત્યાચારો તો હાલા જ હતા; તેમને નવો નવાન હતો તો કાંદે ત્યારે કાંદે. પરંતુ અંગ્રેજ ગવર્નર માટે આ કાંતિએ ઘરમાં પીડા બીજી કરી, અને તે એ કે, તેની કાઉન્સિલમાં આ મુદ્દા ઉપર જળગે વિરોધ પક્ષ જાગ્યો. અને આ પક્ષ જાગવામાં કોઈ તાત્ત્વિક મતભેદ નહિ, પણ મુદ્દા ભાગ અને જેનવાનદારી જ હતાં. બિવરીજ તેના પ્રતિદાસમાં (પા. ૬૭૦) આ પરિસ્થિતિ વિષે ટૂંકમાં જે રૂબરૂ કથન આપે છે તે જ અહીં નોંધ્યો :—

‘પહેલા (કાંતિના) કડવાં ફળ કલકત્તામાં જ મળ્યાં : ત્યાં કાઉન્સિલમાં જે પક્ષ પડ્યા — એક થયેલી કાંતિને બદલાવી આપનારો પક્ષ ને બીજો નકીપણે તેને વખોડી કાઢનારો અવળત, પહેલા પક્ષમાં એના લોક હતા કે જેમની ધનવિષયક પરિસ્થિતિ તેનાથી ભારે સુધરી હતી, અને બીજો પક્ષ આખોય નહિ તો મોટા ભાગે એવા લોકોનો બનેલો હતો કે જે, આ સિનેટ કમિટીના સભ્યો ન હોવાથી, તવાજ મારેથી કઠાવેલા ચેસામા ભાગિયા નહોતા, અને તેથી કરીને શુદ્ધ અને નિસ્વાર્થ હેતુઓથી પ્રેરાયેલા હોય, એમ છાંટી શકવા હતા.’

અને આ પોતાના વિરોધનો પત્ર તેમણે વિલાયત ડિરેક્ટરે ઉપર લખ્યો, જેમાં કહ્યું કે, મીરજીરને ડાહવામાં આવ્યો તે રાજ્ય કરવાની તેની અશક્તિ કે એવા કશા ઝરણે નહિ, પણ મળતરના લાભની દૃષ્ટિએ. વેન્સિટાટ્ એનો ઉત્તર આપ્યો, સામા પક્ષે વળી પડ-પત્ર લખ્યો; અને એમ શારે રસાકસી જામી.

આ પક્ષાપક્ષીમાં ખીજી કાગળ હતું તે એ કે, વેન્સિટાટ્ જે ગવર્નર બન્યો હતો તે કપાઈવની ખાસ બધામણથી; કમ પ્રમાણે તેનો હક નહોતો. વળી તે મદ્રાસ કોડીનો નોકર હતો. આથી કરીને, કમકત્તાના કપનીના નોકરો તેને તે પૂરતો પરાયો માનતા હતા; અને તેમાંના જેનો હક કુબાડીને વેન્સિટાટ્ આવેલો, તે કમકત્તાનો જૂનો નોકર તેની બધી ગિન્નાયેલો ગ્રહેતો હતો. ખીજા વિરોધ પક્ષનો નેતા આ હુભાયેલો એમિલાટ નામનો સભ્ય હતો. એના પક્ષે હવે એક જ નીતિ લીધી કે, વેન્સિટાટ્ ગમે તે કરે તેનો વિરોધ કરી તેને તોડી પાડવું. શરૂમાં તેની બહુમતી હોવાથી તેનું કાર્ધક ચાલ્યું. પરંતુ ટેટલાક સભ્યોને ડિરેક્ટરોએ પાછા વિનાયત બોલાવી લીધા ને નવા જે તેમની જગાએ આવ્યા, તેઓ પણ 'ખાયધી' પક્ષના અને એ ઉધાડું છે. તેથી આ પક્ષ બહુમતીવાળો થયો ને વેન્સિટાટ્ને માત્ર વોરન હેરિટઝ (કે જે આગળ કનાઈવ જેવી નામના કમાય છે) ની જ મદદ રહી. આ વખતે કાઉન્સિલનું બધારણ એવું હતું કે, બહુમતીથી કામે કરવા; ગવર્નરને પોતાની મુનસૂરી વાપરવાની સત્તા નહોતી. અને વેન્સિટાટ્ સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં કામ હર્ શકે એવો સીધો ધરેડનો માણસ હતો; ત્યારની કહણ દશામાં તે દગાઈ જતો; અને આપણે જોઈશું કે, પોતાની ને હેરિટઝની સ્પષ્ટ સમજ વિરોધમાં હોવા છતાં તે અન્યાયી રીતે વર્તે છે નથી તે સ્વમાનભેર રાજીનામું આપનો, કે નથી તે પોતાને ઓખી લાગતા પ્રમાણે વર્તી શકતો. આવી દશા મીર કાસમને માટે બારે વસમી પડે એ ઉધાડું છે. તે અંગ્રેજોની પક્ષાપક્ષીની આ બધારણીય વિચિત્રતા સમજતો લાગતો નથી. તે ગવર્નરને ઓળખે છે; પણ તેની સામે યનારા—(ને તેઓ તેમ કરવામાં મીર કાસમની સામે પણ આપોઆપ યાય.)—અંગ્રેજોને

વિશે 'નીચ' '(ગવર્નમેન્ટ) નોકર' જેવા સંબોધનથી લખે છે. આની સાથે સગ્ગામણીમા કદાચ મીર જાફર મીર કાસમ વચ્ચેની ફૂટ વાચકને માદ આપે તો એમા નોંધવાપાઠ એ છે કે, અંગ્રેજોની કાઉન્સિલમા આવી લડાલડી હોવા છતાં તેઓ એકચિસ્તથી વર્તે છે, અને તેથી તેમની વિનાયતની ઉપરી-સત્તાની દબ્બમત સાબૂત રહે છે. વળી, આવી ફૂટ-દશા સત્તુને માટે કાયદામારક બની શકે, પરંતુ તેમ થઈ શકતું નથી, કેમ કે વેન્સિટાર્ટ કાઉન્સિલ જે દરાવે તે નીતિથી વ્યવસ્થિત કામ ચલાવવા મથે છે આ ફેર, અંગ્રેજ પત્રની ને બગાળની નવાખી, એ બે સામસામે આખડતા બળોના ઘડતર ને બધારણના ફેરને આભારી છે અને એ ફેર એવો મૂનમત હતો કે, હિંદના આ કાળના ઇતિહાસમા ઘણી વાર નિર્ણાયક બન્યો છે મીર કાસમ અને કલકત્તાની અંગ્રેજ સત્તા વચ્ચેનો અઘડો એનો એક દાખલો. ગણી શકાય બાકી, આપણે જોઈશું કે, ન્યાય અને નીતિ નવાબ પક્ષે છે, પરંતુ તેને વિજયી કરવાને માટે યથાયોગ્ય સમર્થન અને સપ જોઈએ તે એ પક્ષ પાસે પૂરના નથી.

૩

તિબેરી સાબૂત કરી

'મીર કાસમને ખબર હતી કે, પોતાને ટકી શકવાને માટે ધન એ જ એકમાત્ર સ્તંભ હતો.'

—મિલ ૪ ૧૮૪

કાતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધન હતો. એટલે મીર કાસમ પોતાની તિબેરી તર કરવાના કામમા જોરબેર લાગ્યો.'

—થોર્ન્ટન ૧-૪૧૪

'એના પુરોગામીની સૌથી મોટી મુશ્કેલી ખાલી તિબેરી હતી એથી જ એની સેના સતત જ હારી દેવામા રહેતી અને તેને આવી પરથી ઉઠાવી કાઢવા કલકત્તાની કાઉન્સિલને એકમાત્ર યોગ્ય દેખાઈ કારણુ પણ એથી જ મજબૂત હતું તેથી મીર કાસમનું થકેલું ધ્યેય ધન મેળવવાનું હતું જેથી ત કાળની માગણીઓને અને બાંધબંધની જરૂરને પદોચ્ચ વળી શકાય.

—બિવર્ડીજ ૧-૧૭૨

પૈસાની ટાય પડવાથી કંપનીએ મીર જાડરને પાણીસુ આપ્યું હતું. તેવા દોષમા પોતે તો નહિ જ આવવું, એ મીર કાસમને માટે પહેલુ કામ હતું. અને તે તેણે આપાદ ઉકેલ્યું. તેને ખખર હતી કે, અંધાધૂંધી અને નબળી નવાળીનાં ગયાં થોડાંક વર્ષોમાં દેશનુ ધન અને આવક બંધી બાબુથી કેમ દબાવી કે ઉડાવી લેવાતાં હતાં. તરત તેણે આની તપાસ શરૂ કરી. મહેસૂલ ને માલગુજારીની બાકી હતી તેના હિસાબ કરાવવાનુ શરૂ કર્યું. અને આ બાકી અલી વદીખાનના સમયથી માંડીને પણ જોવી પડે તો તેમ કરવા હુકમો કાઢ્યા. મીર જાડરના ઠેટલાક અમલદારોએ ગરમડો કરી રાખ્યના પૈસા કુબાબા હતા તે તેમની પાસેથી આકાબ્યા. અરે, જનાનખાનાનાં દાસદાસીઓ પણ અબ્યવસ્થાનો લાભ લઈ ઠેટલુપ કીમતી સચરગીલુ ને જાણસમાવ તથા ઝવેરાત ચોરી ગયા હતા. આ બધુ તેણે પાછું હસ્તક કર્યું.

ખીજ બાબુથી કરકસર કરીને ખર્ચમા કાપ ચૂકવા માંડ્યો. જેમ કે, ખેડ તમામા માટે નવાબે ચીડિયાખાનુ મોટા ખર્ચથી રાખેલુ તે તેણે કાઢી નાખ્યુ આમ તિજેરીમાં નાણાં ભરતી થતા, ચઢી ગયેલા લશ્કરી પગાર તેણે તરત ચૂકવી દીધા, કંપનીના લાગાનો મીર જાડરના વખતનો બાકી ભાગ હતો તે સુધ્યાં ચૂકવી દીધા, અને સિલેક્ટ કમિટીના સભ્યોને આપવાની ખાનગી રકમો પણ આપી શકાય એવી સ્થિતિમા તે આવી ગયો. આમ, મીર જાડર પાસેથી માઢી મળી ત્યારે માત્ર ૫૦ હજાર તિજેરીમા તેની પાસે હતા, તે સ્થિતિને તેણે થોડાક માસમા જ સુધારી લીધી, અને એ એક બામતમાં તો કંપનીના માણસોને નચિત કર્યા. બદ્દે, તેમને ખરે વખતે પૈસા મળ્યા, કેમ કે તેમણી જ તેઓ મદ્રાસમા ફ્રેચ સામે ચાલતા યુદ્ધ માટે ખર્ચની રકમ ત્યાં મોકલી શક્યા અને નવામની સેના પણ પગાર ચૂકતે થતાં રાજી થઈ લડવા માટે તૈયાર બની. અને તે જ વખતે લડવાનું તેની સામે આવીને ખડુ પણ ચડુ હતું.

બાદશાહ ચડી આવ્યો

મીર કાસમ નવાજ બન્યા પડી તરત થોડા વખતમાં દાખ
આવમ પાછો બિહાર પર (જાનેવારી, ૧૭૬૧) ચડી આવ્યો. મોઝાસને
લઈને તે પાછો ગયો હતો; તે હવે પુરું ચતા ફરી બિહારની ચડાઈ તેને
હિપાડી આ વેળા તેને મુખ્ય મદદ ફ્રેન્ચ ગવર્નર* લોની હતી. ઉપરાંત
બર્ધવાન વીરમૂમના જમીનદારોએ પણ નવાજ સામે થઈ તેને મદદ
કરવાનું કહેલું મોકલ્યું હતું. આમ, મીર કાસમને મારે અંદર તથા
બહાર એક તરફથી જોખમ ઊભું થયું હતું.

અને એને બીજી પણ બીક હતી તે એ કે, ઠાકુર અંગ્રેજો
એમનો જૂનો દુશ્મનો સાથી લે અને બાદશાહ પામેલી જપો તો એને
લઈ નવાજને નામમાજનો બનાવી દે. પરંતુ, એવી બીકને કારણ નહોતું
એ દમખાં જોઈશું. અને તેજે બજવાખોર જમીનદારો સામે તો જય
જોઈએ. એટલે અંગ્રેજ સેનાને મદદમાં લઈ તે તેમની સામે ગમે
અને કસકતાથી કંપનીએ પટખામાં પડેલી પોતાની મેનાને આગ્રા
મોકલી કે, તે બાદશાહ સામે લડવા તૈયાર થાવ.

આપણે જોઈ આવ્યા કે, ક્વાઈવની નીતિ એવી હતી કે, બાદશાહને દૂર રાખીને બંગાળનું કારભારું રમકડાનવાખને નામે ચલાવતા રહેવું. નવા ગવર્નર વેન્સિટોર્ટે તેમાં જરા ફરક કયો હતો. તેણે એવું વિચાર્યું હતું કે, લાગ મળે તો બાદશાહ જોડે ડાઈ પણ હખતો મેળ સાધી લેવો ઠીક છે; કાંઈ નહિ તોય, બંગાળ સૂબા અંગે જરૂરનાં જે પગલાં ભરવાં પડે, તેમના ઉપર બાદશાહી મહોર જો મળી જાય તો સારું. (જુઓ, બિવરીજ ૧-૬૭૧ થા વોલ્યુમ ૧-૪૧૫) બાદશાહ ફરી ચડી આવ્યો, તેમાંથી જો આવો લાગ સાધી શકાય તો ઠીક થશે, એવી અંગ્રેજોની ગણતરી હતી; અને તે જ મીર કાસમને મોટે ભીતિનું કારણ હતું.

મીર કાસમ જમીનદારોને દબાવવા પહોંચ્યો. તેમને તેણે દબાવ્યા તો ખરા, પણ તે પોતાની સેનાથી નહિ પણ અંગ્રેજ સેના વડે. પોતાની મોટી સેના જ્યાં ન ફાવી ત્યાં સંખ્યામાં નાની પણ ક્વાયમતી ને શિસ્તબદ્ધ એવી અંગ્રેજ સેના ફાવી, એ વાત આ ચતુર રાજકર્તાના દિલ પર તરત ચોંટી ગઈ. પોતાની સેનાની આ જાતની મંદતા જોઈ 'તેને ખાતરી થઈ કે, તિજેરીમાં જેમ સુધારો કયો તેમ લશ્કરમાં એવો ઠક્ક સુધારો કરવાની જરૂર છે.' (માલેસન-૧૩૩). મીર જાફર જો તિજેરી-ખાતાના દોષે પજો, તો સિરાજ સેનાના બંગાળને લઈને નારીપાસ થયો હતો. પોતાના ધરના ખરા રાજ્ય થવાનો નિરધાર કરીને નવાબ-પદે આવેલા માણસે આ જોઈ બાળુને સાબૂત કરવી જોઈએ.

હારેલા, જમીનદારો બાદશાહને મળી ન શક્યા. તે દરમિયાન બાદશાહ પણ પટણાના હાથમાં પાછો જ પજો હતો. પટણાની અંગ્રેજ સેનાએ તેને અને લોને હંકાવ્યા હતા, અને બાદશાહી સેના પાછી પડતાં છતાં એકલો ઝૂઝતો લો તેના થોડાક માણસો સાથે કેદ પકડાયો. બધી બાળુથી હતાથ થયેલા ને કયાંક મદદ મળી જાય તો દિલ્હીની ગાદી સુધી પહોંચવા અંખતા બાદશાહે હવે વિચાર્યું કે, અંગ્રેજો જોડે વાત કરીને એ અંગે જને તેટલું કામ ઉકેલવું ઠીક પડશે. ૧૭૬૧ની પાણીપતની હારના ખતર પણ અત્યાર સુધીમાં તેને મળી ગયા હતા.

અહમદશાહ અબ્દુલ્લી પોતે બાદશાહ થવાને બદલે તાહઆનમને જ કાપમ રાખીને સ્વદેશ પાછો આવ્યો ગયો હતો.

સામેથી અંગ્રેજોને પણ આ ભાવતુ હતું^૧ એટલે અંગ્રેજ સેના પતિએ બાદશાહને પૂર દમામથી પટણા આપ્યો ને ત્યાં તેનો બનતા ઠાઠથી (માર્ચ, ૧૭૬૧) દરબાર ભર્યો. અંગ્રેજ સેનાપતિએ પગપાળા સામા જઈ બાદશાહને દરબારમાં પધરાવ્યો અને પોતે તેને સનામ બરી, બાદશાહે તેને પોતાની બાગીને આસને બેસાડ્યો મીર હાસમ પણ હવે પટણા પહોંચ્યો. અંગ્રેજોએ સમજાવીને તેને બાદશાહ પામે દરબારમાં આપ્યો ને બગાળની સૂઝેદારી વિધિસર અપાવી એણે સામેથી પોતાને ઘટતુ નજરાણુ બાદશાહને કયું. પત્રી જે સમજૂતી થઈ, એમાં એમ નક્કી થયું કે, નવાબે બાદશાહને તેના બગાળ સુધા તરફથી વરસે ૨૪ લાખ ખડણી આપવી કંપનીએ અન્યાય સુધીમાં જે જમીન, કોઠીઓ, થાણા, વેપારી હોઠા વગેરે હિંદની જમીન પર મેળવ્યા હતા, તેને માટે બાદશાહ પામેથી સત્ કગવી લીધી ઉપગન ક્યાઈવને આપવામાં આવેલી જમીનની વિધિસર સનદની માગણી કરવામાં આવી બાદશાહે તે અંગે વિધિમર અગ્રજી કરવા કહ્યું કે, 'તે અમારા મેનક (ક્યાઈવ) ની કામગીરીની કદરમાં, બિદારમ બાગની દીવાની પણ માંગશે તો આપવામાં આવશે' (ફોરેસ્ટર કનાઈવ ૨-૨૧૬) મીર હાસમને ન મળતી આ વાત અંગ્રેજોએ ત્યારે તો ન માગી, જે પત્રીથી આવડી હરે છે, તે આગળ આપણે જોઈશું.

આમ બધી લડાણી કરી તે પો બાદશાહે અંગ્રેજો પામેથી એમ માગ્યું કે, તેમણે તેને હિંદી તખ્તે પહોંચાડવામાં મંદ કરતી. વેન્સિટાટ^૨ આ સ્વીકારવા તૈયાર હતો. પરંતુ તેની સમિતિના સભ્યો તથા સેનાપતિઓમાં તરેહનાર ન મનબેદો હતા * એટલે, જેવડે એટલું થયું કે, અંગ્રેજોએ બાદશાહને બિદારની હદ મુધી વગાડ્યો, અને ત્યાંથી અવધના નવાબે તેને પોતાના આશ્રયમાં લીધો ને તે ત્યાં રહ્યો સારમાં એ થયું કે, અંગ્રેજોએ પોતાના બળવા હિપર ને મીર હાસમની

* ક્રિસ્ટિયન ઇલિહાસ (V પા ૧૭૦) કહે છે કે 'વેન્સિટાટ'ની નીતિ પરિ રિમિતિના બિનથી અને અંગ્રેજોએ અવાવથી ક્યાઈવી વડવા લાગી હતી.'

નવાબી ઉપર મહોર મરાવી લીધી; અને ૧૭૫૭ થી તેમણે જે બંડ-પ્રકરણ ઉપાડેલું તેને ગાલ દિષ્ટિએ આવરી લીધું. હવે તેમને ને તેમના નવા નવાજને બંજાળનું કામ ભેગવવાનું હતું. મીર કાસમને પણ બાદશાહ ગાળતનો ઉભરો હવે મંત્રી ગયો, અને તે પોતાનું કામ બહારની ખાસ ભીતિ વગર હવે આગળ ધપાવી શકતો હતો. તેમાં પહેલું તેને લશ્કરી પુનર્વ્યવસ્થા કરવાનું સૂઝ્યું, ને તે હાથ ઉપર લીધું. તેને માટે ધન જોઈએ; મહેસૂલ-વ્યવસ્થા તેણે ખરોખર કરી લીધી હતી, એટલે આ નવા કામ માટે તેને ધનનો તોટો પડે એમ નહોતું.

આ લશ્કરી વ્યવસ્થાના કામ માટે તેણે તેના દેશી સેનાપતિઓ ઉપરાંત એ ગોરા સેનાપતિ પણ રાખ્યા. આ બેહિ માણુમે આમ શક્તિવાળા હતા; પરંતુ સેનાપતિત્વ માટે લાયક નહોતા, એ મીર કાસમ બૂઠ્યો. 'આ માણુસો સ્વભાવે એવા હતા કે, લોભ ને લહેરી છવનને લઈને તેમની ઘેરે ઉન્નત ભાવના કરી ગઈ હતી.' (માત્રેસ-૧, ૧૩૫). તેમના સમર નામધારી માણુસ નો એવો નીકળ્યો કે, આ દુર્ગુણોને લઈને કેટલીય જગાએથી ચરી ખાતો ખાતો અહીં આવ્યો હતો, અને અહીં દગો દઈ પાંકો આગળ ફિલ્લી તરફ ચાલ્યો જાય છે. અસ્તુ.

આ પરદેશી માણુમેને નોકરીમાં લઈ, તેમની પાસેથી કવાપત શીખવી લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું. તોપ, બંદૂક, ગોળા વગેરે માટે કારખાનાં કાઢ્યાં. અને તેમાં બનતો સરંજામ તે વખતના અંગ્રેજ સરંજામ કરતાંય કેટલીક રીતે સારો હતો, એમ કહેવાય છે.

આંતરિક વ્યવસ્થા ખરોખર રહે ને માટે તેણે જસૂસ ખાતું પણ રાખ્યું. હિંદની ક્ષરતી પદ્ધતિમાં જેમ સૂઝા સ્વતંત્ર થયા તેમ તેની જ આગળની પરંપરામાં સૂઝાની નળગાથ આવતા જમીનદારો જુદા પડ્યા પા માત્રગુજારી ન ભરવા તરફ વળેલા.* આવા બધા જમીન-

* 'મીર કાસમ'ના લેખક હરિહર રાસ્ટ્રી 'સેરકવ મુતાબકીન'ના લેખક સૈયદ ગુલામ હુસેનનું નીચેનું વાક્ય આ ધ્યાનમાં (પા ૭૭) ઉતારે છે, તે ત્યારના સમકાલીન લેખક ને સુસદી ધરીકે, સચાવાર મળ્યા:—“જમીનદારો બહા વિશ્વાસપાત્રી, અદ્વેદશી, અને નિમકદશમ દોમ છે જરા પણ લાભ મળ્યો કે એ લોકો પોતાના સ્વામીને પીઠ દેખાડવા કે દત્તાવ મચાવવા માટે

દારોને એણે પોતાની આણુમાં લીધા અને જમસૂસ ખાતા દ્વારા તે બાબત સાવધાન રહેવા બ્યવસ્થા કરી. અહીં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે, આ બધું તે એક ત્રીજા પક્ષની હયાતીમાં કરતો હતો, અને તે પક્ષ અંગ્રેજો હતા, કે જેઓ પોતે પણ આ પ્રાંતમાં પોતાની સત્તા જમાવવાને માટે મથતા હતા. સ્વાભાવિક રીતે તેઓની નીતિ બે બિંદી વચ્ચે વાંદરા પેઠે વર્તનારી બેઠનીતિ જ હોય, એ ઉધાકું છે. ખીર કાસમને હવે આ નીતિના પ્રકરણમાં પ્રવેશ કરવાનો થાય છે. તેમાં પહેલો કિસ્સો બિહારના તેના નાયબ રામનારાયણનો દુકર્મો જોવા જેવા છે

૫

રામનારાયણનો રાજદ્રોહ

આગળ એક જગાએ આપણે જોઈ આવ્યા છીએ કે, રામનારાયણ બંગાળના નવાબનો પટણા ખાતેનો નાયબ દીવાન હતો.* બિહાર ઉપર શાહ આક્રમ ચઢી આવ્યો ત્યારે આ જ માણસે અંગ્રેજોનો પક્ષ લઈ તેનો સામનો કર્યો હતો, અને કલાઈવ આવ્યો ત્યાં સુધી પટણાનો કિલ્લો પડવા દીધો નહોતો. આ પદ ઉપર એ માણસ અતી વહીવટના જમાનાથી આવ્યો હતો; તેથી તે ત્યાંના જૂનો ને ખાઈ પાડેલો માણસ હતો. અને ૧૭૫૭થી આ પ્રાંતમાં અંગ્રેજોએ તૈયાર થઈ જાય છે " જે હોય તે, ત્યારે તો જરૂર એ લોકો રાજ્યની નિર્બળતા અને અસામર્થ્યને લામ લકાવી બધા જગરા બની બેઠા હતા . . . ખીર કાસમે એમને નીચા નમાવ્યા "

* એન્ડ્ર્યુ રાઈસ Rise of Br. Power in India (પા ૩૬૬)માં લખે છે:— " એ યાદ કરો કે, આ માણસ (રામનારાયણ) સિરાનુદોસ્તાના પતન વખતે બિહારનો ગવર્નર હતો, અને તેણે નવા નવાબને એ સરતે જ સ્વીકાર્યો હતો કે, કલાઈવ એને ખાતરી આપે કે તેના પૂર્વના નવાબ તને જે પોતાની સ્થિતિ હતી તેમા જગાડ થવા ન જોઈએ "

શર કરેલા અરાજક કે ‘હિરાજક’ના સમયમાં સાધારણ રીતે આ તકસાધુ માણસને વધારે પ્રબળ બનવાનો લાગ મળ્યો; પટણાના રક્ષણની કામગીરી માટે, તથા અંગ્રેજોએ જે ક્રાંતિ કરી હતી તેને વશદાર રહેવા માટે, ક્ષત્રીવની મહેરબાનીને પાત્ર તે બન્યો હતો. આમ, બંગાળમાં અમીચંદ્રાચાર્યી સહજતા ત્યારના યુગમાં, રામનારાયણ હાગભગ નવાબની પરવા કર્યા વગર વર્તવા લાગ્યો હતો. દૂકમાં, અંગ્રેજોની ઓથથી તે માત્રો હતો.

આ માણસ ખીર બહરને પણ ગમતો નહોતો; પરંતુ એ ક્ષત્રીવનો માણસ બન્યો હતો, તેથી તે કાપર નવાબ એને ખસેડી શક્યો નહિ. એટલે સહેજે આ ખીના તેના મગજ ઉપર વધુ ગરમી દાખવે જ. અને ૧૭૬૦માં ક્ષત્રીવ ગયો ત્યારે તેને માટે અભયદાનની સૂચના મુકતો ગયેલો કે, બિહારના આપણા આ માણસે કંપનીને સાથ આપ્યો છે, માટે કોઈ ભોગે કંપનીએ તેને સંભાળી રાખવો. નવાબ જોડેના કરારનો આ ચોખ્ખો ભંગ અને દગો હતો. પણ ૧૭૫૭માં તેણે બંગાળ સૂબામાં કરેલી ક્રાંતિના પાયામાં જ આ દગો અને વચનભંગ રજાં હતાં, એ આપણે જોઈ જ ગયા છીએ. બાકી સંધિ કરી જેના મિત્ર બન્યા હતા તે નવાબની જ સામે આ પ્રકારે બેઠ્યાજી ખેલવી, એ કોઈ નીતિરીતિથી ચોખ્ખી નથી હરી શકતું. રામનારાયણ નવાબનો નોકર હતો, અને નવાબ અંગ્રેજો જોડેની સંધિ પ્રમાણે વતે પછી પોતાના રાજમાં તેઓની કોઈ દખલ સંભવી શકે નહિ; કેમ કે બંગાળનો કાયદેસર હાકેમ એ હતો.

ખીર કાસમ સંધિની સરતોને પૂરેપૂરી પાળીને પોતાનું સ્વતંત્ર સ્થાન જમાવવા માગતો હતો. તેને માટે તેને નાણાં જોઈએ. અરાજકનાં ત્રણ વર્ષોમાં નવાબના નાના મોટા અનેક જમીનદારો, ઉધરાતદારો વગેરેએ પોતાનું બરણું નવાબની તિજોરીમાં બધું નહોતું. સરકારી નાણાં ઉચાપત પણ ચયાં હતાં. રામનારાયણ તેનો સૌથી મોટો જમીનદાર હોવા એટલું જ નહિ, બરણું દબાવી રાખવામાંય પહેલો નંબર હતો. છેલ્લાં ત્રણ વરસથી તે નવાબને કાંઈ થકવતો જ નહોતો!

ભીર કાસમ શાહ આનમના દરબારમાં આવ્યો હતો તે કામ પંતવીને, તેણે બિહારની બરણાબાઝીનું આ કામ હાથ ઉપર લીધું, અને રામનારાયણને કહ્યું કે, દિસામ ચૂકતે કરો.

રામનારાયણે, કપનીની પોતાને સધર જોય છે માનીત, બહાના બતાવવા માડયા આ વર્ષોમાં ઘણા ખર્ચ થયું છે, કાર્ક મચ્ચુ નથી, વગેરે વાતો આગળ મરી, તે ગનાતલા કરવા લાગ્યો આ વખતે પટણામાં પડેના અંગ્રેજ સરકારના બે સેનાપતિઓ ક્લાઈવની નીતિને અનુસરીને રામનારાયણને રક્ષણ આપવા તત્પર હતા તેથી રામનારાયણ નવાબની આમન્યાથી મેપરવા બનીને વર્તી શકતો હતો તેણે ખુદ નવાબ સામે જ હવે પોતાની શક્તિ હોડમાં મૂકી સામી બાજુથી તેણે નવાબ સામે બાત બાતની કનગબેરણી શરૂ કરી સવાન દૂકો હતો કે, બગાળ મુખાની હકૂમત મીર કાસમની છે કે તેમાં અંગ્રેજોની જોયથી માતીને રામનારાયણ જેવા તડ પાડી શકે છે?

નવાબે મનહતા વેન્સિટાર્ટ ગવર્નર પાસે ફાત મોકલી આ મામલો લખી જણાવ્યો ને કહ્યું કે, મારે તમારી જોડેની સધિ પાળવાની હા છે, તેની કચ્છે તમને નાણા ચૂકવવાના છે તે મારે મેળવવા જોઈએ તેને માટે મારા નામન દીવાન પાસે દિસામ લેવામાં તમારે મને મદદ કરવી જોઈએ, નહિ તો નાણા ચૂકવવામાં વિધિ આવે ગવર્નર કનાઈવથી જુદી નીતિનો ને રીધો પ્રમાણિક માથુસ હતો બે વચ્ચેના તફાવત વિષે કેમ્બ્રિજ પ્રતિહાસકાર ટૂકમા (V પા. ૧૭૦,) કહે છે કે, 'આ મામલમાં વેન્સિટાર્ટ કનાઈવની નીતિથી જોખમાં વિરોધમાં વર્ત્યો હતો કનાઈવ સૌ વાતમાં મુખ્ય એ મંચ હતો કે, અંગ્રેજોની રિયલિને મજબૂત કરવી જ્યારે વેન્સિટાર્ટ નવાબને મજબૂત કરવાનું પ્રયત્ન કરતો હતો ' અને અંગ્રેજોએ જે સધિ નવાબ જોડે કરી હતી તે પ્રમાણે પણ વેન્સિટાર્ટ જ સાચો હતો.

રામનારાયણ અંગ્રેજી નવાબની આ ફરિયાદ આવતા, વેન્સિટાર્ટ પટણાના તેના અમનદારોને લખ્યું કે, નવાબને તેના કામમાં પૂરતી જોગવાઈ આપવી જોઈએ પણ સરકારી અમનદારોએ આ માન્યુ નહિ અને મીર કાસમનો વિરોધ કરતા જ રહ્યા, અને તે એટલે સુધી કે,

એક દિવસ વહેલી સવારે અંગ્રેજ સેનાપતિ પોતે લશ્કર સાથે નવાખના ખાનગી પડાવ ઉપર હાજરો કરવા જઈ પહોંચ્યો.

આપણે જોયું કે, નવાખની સામે જત જતની વાતો ઉડાડી અને કાનભંભેરણી કરી રામનારાયણે તેની સામે સારી પેઠે પટણાના અંગ્રેજોને ટટાર કરી રાખ્યા હતા. છેવટે, તેણે ગપ ઉડાડી કે, આજ રાતે નવાખ અંગ્રેજ છાવણીની ઉપર છાપો મારશે. આથી છાવણી આખી રાત તૈયાર બેઠી રહી. પણ સવાર સુધી કંઈ થયું નહિ, એટલે અંગ્રેજ સેનાપતિ ફૂટ જાતે સ્થલે સાથે ને બે જરી પિસ્તોલો હાથમાં લઈ નવાખના તંખામાં ધૂસે. જુએ તો નવાખ સૂતો હતો! છાપો કે કાવતરું કશાનું નિશાન ન જણાતાં તે જાનીને પાછો વળ્યો. "

મીર જાફરને રાતોરાત મહેલમાં ધૂસીને સર કપો જેવા આ કિરસાથી, સ્વાભાવિક રીતે મીર કાસમ ચોંક્યો ને ફૂટનાં આ બેઅદબ તથા જંડખોર વર્તનની સામે જવર્નરને ફરિયાદ કરી.

અમાઉ મોકલેલા હુકમનો અનાદર તો જોયો જ હતો; ત્યાં આ બેઅદબી વર્તાવની ખગર મળતાં, વેન્સિટાર્ટે તે બે મનસ્વી સેનાપતિને પદબ્રજ કરી કલકત્તા બોલાવી લીધા. ત્યારે જ મીર કાસમ ને તેના નાપથ દીવાન વચ્ચે જે અન્યાયી દબસગીરી અંગ્રેજોએ માંડી હતી તે દૂર થઈ, ને નવાખ તેના દીવાન પાસે હિસાબ માગી શક્યો.

અંગ્રેજોનો બરેસો રાખી બેઠેલા ઉર્દૂ નાપથ દીવાનને હજી સાન આવતી નથી. જે અંગ્રેજ સેનાપતિનો સામે પડેલો દાખલો એને કશા કામનો નથી! તેણે ચોપડા વગેરે સાથે મુખ્ય માર્ગસોને બગાડ્યા. પણ મીર કાસમે તે બધાને જાળી કરી કેદ કર્યા. રામનારાયણ હવે હતાશ થયો. તેને પણ કમજોર કરવામાં આવ્યો. હિસાબમાં ઉઠાઉગીરી ને ગોટાળા તો હતા જ; અને લોહાંપર જુલમ કરીને ખાનગી પૈસા પણ ખાવામાં આવ્યા હતા. આ બધા પરથી મીર કાસમે હુકમ કર્યો કે, રામનારાયણને કેદ કરી મુશિંદાગાદ લઈ જવો ને તેની દરામની માલમિલકત જપ્ત કરવી. આમ તેની નવાખીને પડેલો વિજય સાધીને તે પોતાની રાજધાનીએ પાછો ગયો. આ વિજયનું મુખ્ય શ્રેય વેન્સિટાર્ટની પ્રામાણિકતાને મળે છે એ ઉઘાડું છે. આથી, કદાચિતે

જીવનકથાલેખક શોરેસ્ટ લખે છે કે, ‘આ ગંભીર પ્રતિજ્ઞાના ભંગની (?) ખબર જ્યારે કલાઈવને મળી ત્યારે તેનો પિત્તો બિછળ્યો ને તેણે જણાવ્યું કે, એ ત્રણ સૂમાનો કોઈ હિંદુ હવેથી બ્રિટિશ સરકારના ખાતરી-ચયન પર કશે વિશ્વાસ નહિ રાખે.’ અને આ નીતિથી જાણ્યે અજાણ્યે વર્તનારા કંપનીના બીજા ઘણા નોકરો હતા. તેઓ હવે પછી સતેજ થાય છે અને વેન્સિટાટની ન્યાયી નીતિને ફગાવી દેવા દાવપેચ ને ઉઘાડા અનાદરના પ્રયત્નો આદરે છે, જે હવે પછી આપણે જોઈશું.

અને આગળ પરની આ બધી ઉદ્વેગતાને વખતે વેન્સિટાટ દ્વારા બની કોઈ કરી નથી શકતો, કેમ કે ત્યાં સુધીમાં કલકત્તા કાઉન્સિલમાં તેની બહુમતી ગ્રહેતી નથી, તેથી તેનું ચલણ જરૂર રહે છે. કાઉન્સિલનો આ અણુબનાવ કેવો હતો તે અમાઉ આપણે જોઈએ. રામનારાયણના કિસ્સામાં પણ એ અણુબનાવ બીજો હતો.* પણ તે વખતે કાઉન્સિલના સામાવાળા પક્ષની બહુમતી નહિ હોવાથી જ વેન્સિટાટ નવાબને અનુકૂળ વર્તી શક્યો, અને નવાબને ન્યાય આપવામાં સફળ થયો. ત્યાર પછી એ સ્થિતિ ન રહેવાથી કેવી દશા થાય છે તે હવે જોઈએ. તેને સારુ પ્રથમ અંગ્રેજોને કેવી દાણચોરી કરતા તે સમજવાની જરૂર છે.

* આ અણુબનાવ કેવો થયો વંચરેનો ને મૂર્ખ હતો તે નીચેના ઉત્તર ઉપરથી ઠીક જોવા મળે છે ‘સેર મુલાખરીન’નો લેખક મીર કાસમનો પત્ર લઈને વેન્સિટાટ પાસે (રામનારાયણના કિસ્સાને અંગે) મળેલા એ અહીં જણાવવું જોઈએ હવે તે કહે છે તે જુઓ, તે તેના ઉપર જણાવેલા ઇતિહાસમાં લખે છે, એક દિવસ એમિયાઈ અને કહ્યું કે, ‘તમને સારી પેઠે ખબર છે કે રામનારાયણને અને મારે કોઈ ખાસ સંબંધ છે નહિ; પણ વેન્સિટાટ મીર કાસમનું પાણું ને તેનો રક્ષણ કરતા બન્યો છે, અને મારે ને વેન્સિટાટને પાકો અણુબનાવ છે, એટલે મારે રામનારાયણને પણ લેવા જોઈએ’ (જુઓ દરિદરનાથ સાસ્ત્રીનું ‘મીર કાસમ’ પા ૭૬)

અંગ્રેજીની દાણચોરી

કંપનીનો વેપાર આખો પરદેશ બેઝેનો હતો. એટલે તે આયાત નિકાસનો જ હતો. એના પર જકાત અંગ્રેજો ગોળગો કરાર હતો કે, એકે પર તે લાગે નહિ. આ જકાતમાફી પૂરેપૂરી સમજાયેલી હતી ને તેનો વાધો લઈ સકાય એમ નહોતું. પરંતુ આ પરદેશના વેપાર ઉપરાંત એક અતિ મહત્વનો વેપાર તે આંતરિક હતો, કે જેને માટે આખી માફીનો દાવો કરી ન ચકાય. ખુબી તેતાં, કંપનીને એની જોડે કરી લેવાદેવા નહોતી. પરંતુ તેના નોકરો, કે જેમના બાધ્યા પગારો ગમે તેવી બેપરવાઈથી અપાતા, તેમને એ વેપારમાં પડવા દેવામાં આવતા, અને તેઓ તેમની આવકનો સારો એવો ભાગ તેમાંથી છઠી કાઢતા હતા. આ વસ્તુ પોતે જ એક જારે ખરાબી હતી, અને છેવટે તે હલકાઈતો અન્યાય બની ગઈ. દેશી વેપારીઓ સાથે ખરાબરીનું સ્થાન પામ્યાથીય શંકા ન થઈ, ગેરા અમલદારો પોતાના રોક (એટલે કે કંપની)ના જકાત-માફીના પાસ કે ફરક વાપરી ખાતા એટલું જ નહિ, પરંતુ બહાદુરીસર તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, ખાનગી વેપાર જકાતમાફીથી કરવાનો અમને અધિકાર છે.

બિવરીજનો ઇતિહાસ, પુ ૧-પા ૧૭૩

૧

જમીનદારોને વસ કરીને ખીર કાસમે પોતાની આવક સાબૂત કરી; રામનારાયણ જેવા જળરા થઈ બેઠેલાનેય વેન્સિટાર્ટની મદદથી તે જેર કરી ચકચો. પરંતુ તેની આવકમાં જે મોડું ને કાયમી ગાયબ પડ્યું હતું, તે કંપનીના ગેરા અમલદારોની દાણચોરીથી હતું; અને સિરાજુદ્દૌલા પછીનાં નબળાં અરાજકનાં વર્ષોમાં એ ચોરી એટલી તો વધી ગઈ હતી કે, આવકનો નાશ ભારે થતો એટલું જ નહિ, દેશી વેપારી પ્રજાનો લગભગ બધો વેપાર જ નાશ પામવા લાગ્યો હતો; અને સામી બાણુ જોઈએ તો, આવો ચોર-વેપાર કંપનીના ત્યારના તંત્રમાં, કાનૂન બહાર છતાં, ધર કરીને બેઠેલા હક મનાતો હતો.

વળી, હવે વેન્સિટાર્ટ પણ તેની કાઉન્સિલમાં લાચાર બની ગયો હતો. રામનારાયણનો કિસ્સો પત્યા બાદ થોડા વખતમાં તેની કાઉન્સિલના કેટલાક સભ્યોને વિધાયત પાછા બેસાવી લેવામાં

આવ્યા હતા; આથી તેના પક્ષમાં માત્ર વોરન હેસ્ટિંગ્ઝ એકલો રહ્યો હતો. અને આ નવી ગોલ્ડવણીમાં પટણામાં એલીસ કરીને અંગ્રેજ કોડી-પતિ આવ્યો, તે એવો ઉદ્વેગ અને નવાબ વિરોધી હતો કે, તેણે જાણીજૂજને તેની સામે ચલાવ્યા પ્રસંગો આણવા માંડ્યા. આ બધા વિરોધનું મૂળ એ હતું કે, “ મીર જાફરના દીલા રાજ્યને બદલે નવું રાજ્ય આવ્યું તે એમને ગમતું નહોતું, કેમ કે તે એમના અગત નફામાં વાંધો નાંખતું હતું. ” (અંગ્રેજો ઇતિહાસ પા. ૬૮.) આ અંગત નફો તે અંગ્રેજોનો દાણચોરીથી આવતો ખાનગી વેપાર હતો. એ કેવો જીવન હતો તે પ્રથમ જોઈએ.

૨

એન્ટિ-રેટન જેવો અંગ્રેજ-પક્ષી ઇતિહાસકાર આ જીવન વિશે આ પ્રમાણે કહે છે —

“ મોગલ બાદશાહે જે દાણચોરીનો હક કંપનીને આપ્યો હતો તેનો ઉપયોગ અર્થ દેતો કે, આપણ નિઃશસ્ત્ર વેપારને તે લાગુ પડે. પરંતુ કંપનીને દેશની અંદરના વેપારનો ઇનકાર આપવાનો હેતુ એમાં નહોતો, પણ પરદેશના વેપારને ઉત્તેજન આપવાનો જ હતો. અને આ જ અર્થમાં જેટલો સમજતા, ને સિરાજુદ્દોલાને પદચ્છેદ કર્યો ત્યાં મુખી તે મુજબ વર્તતા હતા બ્રિટિશ લોકોની સત્તા રક્ષાવા પછી, લોર્ડ ક્લાર્ક કેટલાક ખાસ માનુસો મોકલે, નવાબ પસંદ કરી, આગર વેપારની દાખલગીરી મેળવતો પરંતુ નવાબના ખાસ પાસ દ્વારા જ તે અપાતી, પણ તેમાં કોઈનો કયો દરદારો છે કે કંપનીના પરવાનાની શ્રેયે તે મળે છે, એમ કદી નહિ મનાવું. પછી જે નળણી સરકાર આવી તે દરમિયાન, કંપનીના નાણાં અને યુરોપિયનો નવાબના પાસ ન દેવા છતાં દાખલગીરીનો હક કરવા લાગ્યા, તેમના આડતિયા દ્વંદ્વેષ કંપનીનો પાસ પણ બતાવતા નહિ પણ કદાચ હક વગર માત્ર બ્રિટિશ વાવટો ફરમાવતા. વગરની ધાનને લીધે, અંગ્રેજો જેટલો લેવાદેવા વગરના દેશીઓપ તેમ કરીને, જમે તે માત્રનું રક્ષણ કરી દેતા. આ ગેરવર્તણૂક સામે કમીષનર મીર જાફર

૧ આ નફો કેવો જીવન હતો એ ત્યારના એક અંગ્રેજ, નામે વારંદ, પારોડી બતાવતા મળે છે. — “ આ વેપારમાંથી એવો મોટો આવક થતો કે, નાના નાના અંગ્રેજ કારકો ૬૧ વર્ષે ૩૦ થી ૩૦ હજાર રૂપિયા મેળવતામાં જ કમીસી રાખતા ! ”

ફરિયાદ કરી હતી પણ હવે તો તે એટલી હદે ખેંચી હતી કે, નવાબની દાણની બધી આવક જ ચવાઈ જતી હતી અને આવર વેપાર પર જીવતી તેની ક્રબ એકાર બની ગઈ આ હક (નવાબના પાસથી પણ) ૧૭૫૬થી જ ચાલુ હતો, અને ૧૭૬૨માં તે સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો તે દરેક વેળા કાલનિસલે એ ક્રમે એવું આશ્ચર્ય અને ક્રોધ બતાવ્યા કે, જાણે આ પ્રમાણમાં નબૂની પ્રતિષ્ઠાવાળી ન હોય !

“આવર વેપારમાં આવી યુરોપિયનોની હખતનું આપી ખરાબ પરિણામ એ હતું કે, ખાનગી માણસોના સુખાસ્તા આખા મુલકમાં ઊભરાવા લાગ્યા દરેક સુખાસ્તો એના રોક એવો જ યોગી અને મિલ્કત હોતો કે પની સાથે કાંઈ લેવાદેવા વગરના લોકોને તે દાણમાફીના પાસ વેચતો, કારીગરો અને ખીન પાસેથી પોતાની ધારી કિંમતે તેમના માલ લેતો અને તેમાં જો કાંઈ સામે ચાલે તો તેને મારતો કે ફેફ કરતો જે ગામમાં તેનું મથક હોય ત્યાંના બધા કામોમાં તે હખત કરતો, અને તેને બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓના આધારની ખાતરી હોવાથી, નવાબના મોગમાં મોટા અમલદારોને પણ તે અવગણતો જો કાંઈ અમલદાર નવાબની સત્તા સાચવવા નેટલો જુરસો ખતાવે, તો નજીકમાં નજીબી ફેફટરીમાંથી સિપાઈઓની ફુફડી આવીને તરત એને રોકતી, અને ધાડીવાર આ ઉજ્જતાઈને માટે જવાબ આપવા ફેફ કરીને લઈ જતી આવા રોકેલા સુખાસ્તાઓ ઉપરાંત, એ ખીલ દોળી તેમના નામને એવે એવો જ જુવમ ચલાવતી અથેજ રોકના સુખાસ્તા છીએ એવો દોગ તેઓ કરતા, અને એમના ફુકમો ચલાવવા લોકોને કે પનીના બિલ્લાદાર બિચિવા ને સિપાઈના રૂપ લેવાવતા આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, જાણે આખા દેશ ચતુસેવાળા કબજાનો કોમ બન્યો હોય તેમ તે ગોદાળાનું ને બચસીતીનું રથ બની ગયો !

(Rise of Br Power in the East પૃ ૩૭૬-૭)

* બરાબર આ જ સંજોગમાં તે વખતના એક ઉદારવાદી અંગ્રેજ, એડમ ડ બર્ક, તે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે —

‘વેપારીઓ કરતા કોઈ લશ્કરનું ધાડું લોકોને લૂટવા ઊતરી પડ્યું હોય તેમ વધારે લાગણ લોકો પોતાના દેશી ચાલની અદાલતોમાં બૂમો પાડી પાડીને ફરિયાદ કરતા પણ તેથી કર્યું વળણ નહિ. આમ આ નિરધાર દેશ ઉપર અંગ્રેજો વરના ટોળા પેઠે ચારે બાજુથી તગી પડ્યા હતા’

આવ્યા હતા, આથી તેના પક્ષમાં માત્ર યોરન હેસ્ટિંગ્ઝ એકલો રહ્યો હતો અને આ નવી ગોડવણીમાં પટ્ટણામાં એલીમ કરીને અંગ્રેજ ઠાઠી પત્તિ આવ્યો, તે એવો હિંદુ અને નવાન વિરોધી હતો કે, તેણે જાણીજૂઝને તેની સામે થવાના પ્રસંગો આપ્યું માત્ર આ બધા વિરોધનું મૂળ એ હતું કે, “ મીર જાહરના દીલા રાજ્યને ખસે નહું મળ્ય આવ્યું તે એમને ગમતું નહોતું, કેમ કે તે એમના અગત નકામા વાધો નાખતું હતું ” (મ્યૂનો હિતિદાસ પા ૬૮) આ અગત નફો તે અંગ્રેજોનો દાખ્યોરીથી આવતો ખાનગી વેપાર હતો એ કેવો જીનમ હતો તે પ્રથમ જોઈએ

૨

એસિસ્ટન્ટ જોવા અંગ્રેજ-પક્ષી હિતિનાસકાર આ જીનમ વિશે આ પ્રમાણે કહે છે —

ફરિયાદ કરી હતી પણ હવે તો તે એટલી હદે પહોંચી હતી કે નવાબની દાણની બધી આવક જ ચવાઈ જતી હતી અને આંતર વેપાર પર જીવતી તેની પ્રજા બેકાર બની ગઈ આ હક (નવાબના પાસથી પણ) ૧૭૫૬થી જ ચાલુ હતો અને ૧૭૬૨માં તે સામે વાઘો ઉઠાવવામાં આવ્યો. તે દરેક વેળા કાઠિયાવે એ પ્રત્યે એવું આશ્ચર્ય અને ક્રોધ બતાવ્યા કે બહોળા પ્રજા જમાનાનુસારી પ્રતિષ્ઠાવાળી ન હોય.

આંતર વેપારમાં આવી યુરોપિયનોની દખલનું આથી ખરાબ પરિણામ એ હતું કે ખાનગી માણસોના શુભાસ્તવા આખા મુલકમાં જીભરાવા લાગ્યા દરેક શુભાસ્તો જેના શોક જોવા જ લોકો અને મિલજી હોતો કે પની સાથે કાંઈ લેવાદેવા વગરના લોકોને તે દાણમાફીના પાસ વેચતો, કારીગરો અને બીજા પાસેથી પોતાની ધારી કિંમતે તેમનો માવ લેતો અને તેમાં જો કાંઈ સામે વાચ તો તેને મારતો કે ક્રેદ કરતો જે મામમાં તેનું મથક હોય ત્યાંના બધા મનોમાં તે દખલ કરતો, અને તેને બિલ્ડિશ સત્તાજાઓના આધારની ખાતરી હોવાથી નવાબના મોઝામાં મોટા અમનદારોને પણ તે અવલણતો જે ટાઈ અમલદાર નવાબની સત્તા સાચવવા નેટલો નુરસો બતાવે તો નજીકમાં નજીબની ફેક્ટરીમાંથી સિંઘઈઓની દુકડી આપીને તરત એને રોકતી, અને ધણીવાર આ ઉદ્દગારને માટે જવાબ આપવા ક્રેદ કરીને સઈ જતી આવા રેન્સ શુભાસ્તવાઓ ઉપરાંત એ બીજી ટોચી રોમના નામને ક્રોધે એવો જ જુલમ ચલાવતી અંગ્રેજ શેકના શુભાસ્તો છીએ એવો દોષ તેઓ કરતા અને એમના દુકમો પળાવવા લોકોને કે પનીના બિલ્સાદાર ખેતિયાને સિંખાઈના રૂપ લેવડાવતા આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે બહોળા આખા દેશ સંતુસેતાના કબજાનો ભોગ બન્યો હોય તેમ તે ગાંઠાજાનું ને બખરીતવનું દરય બની ગયો.

(Rise of Br Power in the East પા ૩૭૬ ૭)

* ખરાબર આ જ સમ્બંધમાં તે વખતના એક ઉદારવાદી અંગ્રેજ કોલમ ક બેન્કે, તે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે —

વેપારીઓ કરતા કાંઈ લશ્કરનું પાહુ લોકોને લૂંટવા કિતરી પડ્યું હોય તેમ વધારે લાગણ લોકો પોતાના દેશી રાજની અદાલતોમાં બૂમો પાડી પાડીને ફરિયાદ કરતા પણ તેથી કશું વળવડ નહિ. આમ આ નિરધાર દેશ ઉપર અંગ્રેજો વરના ટોળા પેઠે ચારે બાજુથી વીર પથા દતા.

એલિન્સ્ટન જેવાના આ વર્ણન પછી બીજું વધારે કહેવાતું રહેતું નથી. દુકામાં કહીએ કે, કોઈ ઇતિહાસકાર અંગ્રેજોના આ જીવનને બીજી રીતે વર્ણવતો નથી.

૩

સ્વાભાવિક રીતે મીર કાસમ આ સહન કરી ન શકે. આ હડહડતી સતામણીથી દાઝ્યા રહેતા નવાબ પર ડામ જેવી વર્તણૂક પડણાના અંગ્રેજ કોફી-પતિ એલીસની હતી. તેનો એક દાખનો અહીં ટાંકવો ખસ યશે:

“એકું બહુવામાં આજુ છે, જે અંગ્રેજો બાગીને મુગરના કિસ્તામાં બરાખા ૥ એલીસે નવાબના પટણાના નાચબને કહ્યું કે, મુગરના કિસ્તા પર મને હુકમ લખી આપો કે, તે જે માણસોનો મને કબજો સોંપે અથવા તો કિસ્તામાં જઈ તેમની ખોળ કરવા કે. નાચબે આવે: હુકમ ન આપ્યો; એટલે સીધા એલીસે બ્રિટિશ સિપાઈઓની દુકા મુગર પર છાડી મૂકી. તેના નાચકે કિસ્તામાં દાખલ થવા દેવા હક કર્યો. કિસ્તામાંથી ઉત્તર મળ્યો કે, બંદૂકોના બાર જેટલા દૂર રહેજો, નહિ તો મોળી છાડવામાં આવશે આથી દુકા પાછી હઠી, પણ ત્રણ માસ સુધી પડતવ રાખીને રહી. ઉપર કિસ્તામાં તપાસ થઈ તો પેલા કહેવાતા સંપરેલા ભાગેકુ ત્યાં મળે નહિ. એક મહિા દેવ માણસ કિસ્તામાં કેટલાક માસથી રહેતો હતો તેને કાંઈક આપવાની હાલત બતાવી, આ વિષયમાં તે કાંઈ બહુતો દોષ તો ખાતમી મેળવવા લગ્યાવવામાં આગ્યે. પણ તેણે કહ્યું કે, એણે ત્યાં એક પુરોપિયનને કહી ભેધો નથી.”

આવા બધાથી સમસમી રહેવા નવાબે સ્વાભાવિક રીતે દાદને માટે વેન્સિટાર્ટને લખ્યું. એકલા તેની ઉપર એને વિશ્વાસ હતો; અને તે સિવાય બીજાને તે માનતો પણ નહોતો. તેણે તેને લખ્યું,

૧. પોન્ટનનો ઇતિહાસ પુ ૧, પા ૪૨૪-૫.

આ બાબતમાં મીર કાસમે વેન્સિટાર્ટને લખેલા જવાબથી નીચેના ઉદાહરણો જેવા જેવા છે:—

“એલીસને મેં કિસ્તામાં પ્રવેશ નથી આપ્યો; કારણ કે, મિ. એલીસ મારી સામેની ચતુરતાના ખુલા કિસ્સાઓ કરે છે, મારી સામે બાગેઈ ફેલાવે છે, મારા ચતુરો સાથે જવબબદાર રાખે છે, અને એક પત્ર સરખો લખવાને બદલે બસો સિપાઈની દુકા મીસાશે છે.”

“કલકત્તાની કોઠીથી માંડીને કસમબજાર, પટણા અને ઢાકા સુધી બધા અંગ્રેજો મારા રાજ્યના દરેક જિલ્લામાં કલેક્ટર, જમીનદાર અને તાલુકદાર થઈ બેઠા છે અને મારા અમલદારોને જરા પણ કામ કરવા દેતા નથી. . . . તેઓ દરેક પરગણામાં, ગામડામાં અને કોઠીમાં મીઠું, સોપારી ધી ચોખા ધાત્ર વાંસ સૂંક ખાંડ તમાકુ અક્ષીજ અને બીજા અનેક વસ્તુઓ ખરીદે છે અને વેચે છે તેઓ પ્રભ અને વેપારીઓ પાસેથી પોતાનો માલ અને સામાન બજારખરીદી બજારબાવ કરતાં ચોખા લાગ્ની કિંમતે પડાવી લે છે, અને પછી તે જ માલ બજારખરીદી અને જુલમથી રેલવેને પાઠા વેચીને એક રૂપિયાના ચાર રૂપિયા પડાવે છે. મારા બધા અમલદારો કરી જ સસા વાપરી શકતા નથી, અને આ બધાં કારણોથી જહાતની આવકમાં જ અને દર વર્ષે રૂપ લાખ રૂપિયાની ખાધ જવા લાગી છે.”

વેન્સિટાર્ટને આ ફરિયાદ જરોજર લાગી. હેરિટંગ્ઝ આ અરસામાં પટણા તરફ ગયેલા, તેણે આ દાણુચોરીનો ખુદસો ધંધો નફદાર્થથી ચાલતો જતો જોયો, ને એનો રિપોર્ટ ગવર્નરને આપી, તે વિષે કાંઈક કરવું જ જોઈએ એમ બારપૂર્વક જણાવ્યું. કક્ષાઈવના જમાનાથી હેરિટંગ્ઝ ગોરાઓના આ ચોરધંધાને રોકવાનો મતનો હતો. વેન્સિટાર્ટ અને તે નવાખને રૂબરૂ મળીને તોડ કાઢવા ગુજેર ગયા. નવાખે તેમનું દાઈથી સ્વાગત કર્યું, અને દાણુચોરીને રોકવા તથા જહાતનો દર નક્કી કરવા માટે સારી રીતે વાત કરી. તેણે કહ્યું, “બાદશાહી ફરમાન પ્રમાણે અંગ્રેજોને ખાંતની અંદરનો વેપાર જહાતમાફ નથી. તેનો આશય કેવળ એ છે કે, દેશ બહાર જતો ને અંદર આવતો માલ જહાત માફ રહે. તો આવા વેપારમાં કિંદને પણ ક્ષપદો છે ને અંગ્રેજોને પણ છે. પણ જો અંગ્રેજો આંતર વેપાર પણ જહાતમાફ ચલાવે તો આ દેશને તે લાભદાયક નહિ થાય; અહીંની પ્રજાને નુકસાન થશે ને માત્ર અંગ્રેજો જ નફો હાંવશે.”*

બેઝ ગોરાઓને આ વાત જરોજર લાગી અને તેઓએ નવાખ સાથે વાટાઘાટ કરી કરાર ધડી કાઢ્યો. તેમાં દરકતનો દુરુપયોગ, અડતી લેવાનો દંક, વગેરે રોકવા માટે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી. દેશની આવાત નિકાસને જ જહાતમાફી લાગુ છે એવી સ્પષ્ટતા કરી; અને

* જુઓ ‘મીર કાસમ’—દરિદ્રતાય રાસ્ટ્રી. પા. ૬૬

નવાબે નમત્ આપીને એટલે સુધી કળહયું કે, અંગ્રેજો ખાત વેપાર કરે તો તેઓ ૯ ટકા ને દેશીઓ ૨૫ ટકા જકાત જ નવાબે માન્યું કે, બે અંગ્રેજોનો જુવમ અટકે, પોતાના અમલદારે કામ વ્યવસ્થિત ચાલુ થઈ શકે, અને અંગ્રેજો ૯ ટકા જેટલુંય દા ખરે, તો આ બધી અધાધૂધી ટળશે અને વેપાર તથા સગકા આવકે કાંઈકે સારી રીતે ગોઠવાશે. વેન્સિટ્રાટ અને હેરિટંગ્ટની હદા એવી ગણતરી હજે કે, અંગ્રેજો મારેનો ઓઠો જકાતદર છે તેથી કરાર સારી રીતે આવકાર પામશે. પરંતુ તેઓ આ વસ્તુનો કાંઈ ન્યાયથી વિચાર કરનારા હતા; તેમને એમની જ કાઉન્સિલના સાથીએ અને દેશભાઈઓનાં લોભ, નફટાર્જ, અને બદ્ધબુદ્ધિની પૂરી ખબર નહોતી. મીર કાસમે તેમને કહ્યું કે, આ કરાર બરોબર પગાય તો જ તેનો અર્થ છે; તેથી તમારી ફેફ્ફરીઓ પર કાઉન્સિલ ને ગવર્નરના તરફથી હુકમો જોવા જોઈએ. બે અંગ્રેજો એ વાત સ્વીકારીને કબકતા ગયા. પણ સાં તો તેમને ખીજજ વાતાવરણનો સામનો કરવાનો આવ્યો.

૭

કાઉન્સિલની નફટાર્જ

“૧૨૦ વર્ષ ઉપર, હિંદમાં પોતાના દેશજનુઓમાંથી મુખ્ય સીતોએ નવાબ સામે જે નીતિ અખતિયાર કરી, તેનો હેવાલ વાંચીને દરેક પ્રામાણિક અંગ્રેજ મિત્ર સત્ત્વથી પડી જતું જોઈએ આ દેશી નવાબે પોતાનું પદ કબજતાની કાઉન્સિલ પારોથી જ ખરીડું હતું, અને એમની નજરમાં જે પળીયા તેની કાર્ડ બૂલ જણાઈ તો એ દલી કે, મુરોપિયનો જુવમથી તેની અલ પારોથી જે ધન કસવલ હતા, તેમાંથી તેને બચાવવાને માટે તેણે પ્રયત્ન કર્યો.”

આલેસન-“નિસીસિય બેલ્કસ”-પા. ૧૭૧

મુંગેર મુકામે થયેલા કરાર પ્રમાણે નવાબે એના અમલદારોને નાણુ કરી તેનો અમલ શરૂ કરાવ્યો. ટેટસાવ વખતથી અપમાન અને અનગજનાથી સમસમી રહેલા અમલદારો એમાં જોરથી લાગી ગયા. સામેથી ગોરાઓને આ દેશદાર સહેજે અટક્યો ને ન મળ્યો તેમજે

તે સામે ફરિયાદો કબજતા કાઉન્સિલ ઉપર—એટલે કે, તેમના મજાતિયા એવા તેના સભ્યો ઉપર— મોકલી આપી. વેન્સિટાટ^૧ મુગેરથી પાછો ફર્યો ત્યારે કાઉન્સિલ તેને કરડવા ધાય એવી તૈયાર બેઠી હતી.

ગવર્નરે નવામ જોડેનું કરારનામું કાઉન્સિલમાં મૂક્યું. તે તેની સામે તૂટી પડેલું તો તેને એમ જ લાગ્યું કે, આતું લખત કરવાનો તેને અધિકાર જ નથી; તે અધિકાર કાઉન્સિલનો છે. ગર્નરે તેમના એ અધિકાર પર તરાપ મારી ભારે અજૂગતું કયું છે. અને જે કરાર તેણે કયો છે, તે અમેજનેને અપમાનકારક છે અને જાહેર તથા ખાનગી વેપારને ખુદાર કરી નાંખે એવો છે. એટલે, આખી જામત જરોખર વિચારવી પડશે.

આ તો વિધિસરની ખુદી વાત થઈ. અંદરખાતેથી એવી વાત ચમારી કે, ગવર્નરે જ લાય ખાઈને નવામને આ નમત આપ્યું છે. અને આમ સતા થઈને બોનનાગ કાઉન્સિલરો એ જનામે હતા કે જેમને બગાળની ક્રાંતિઓના ખેલમાંથી કલી ખાયકી નહોતી મળી. ઇતિહાસકાર થોન્ટન^૨ કહે છે —

—(સત્તા દેખાવા માટે) ‘જેવા ખાતમે નાતુક કાઉન્સિલરો લઈને સ્વાયં આ પ્રસંગે બહાર પડ્યો હતો, તેવા સાગ્ને કઠીય બહાર પડ્યો હતો’

કાઉન્સિલે ગવર્નરને દેન્ટિ ઝગી લાધુમતી સામે જઈ હામ કયો કે, મુગેરનો કગઝ અમને માન્ય નથી, એમ નવામને લખી જણાવવું.

કાઉન્સિલ વિશે નવામને વસસો તો હતો જ, કેમ કે તેને ખમર હતી કે, તેના ધણાખગ સભ્યો પોતાની સામે ઘરાને જ એક નીતિ માનનારા હતા. તેથી એણે મુગેરમાં જ ગવર્નરને વાત* કરેલી કે,

*વેન્સિટાટ તેની કાઉન્સિલના બચાવમાં લખે છે,

“In my letter to the Board from Mongyr . . . I mentioned a resolution expressed by him, to abolish all duties whatever in his dominions to avoid the daily disputes between our people and his officers. This he now actually put in execution . . .”

(મ્યૂરના ઇતિહાસમાં પા ૫૨) -

જો આ કગર મજૂર ન થાય તો પગી, પોતાની પ્રજાને ખાતર, આંતર વેપાર માત્ર ઉપર પોતે જડાન રૂ કરશે, કે જેથી તેની પ્રજાને તો ગુસ્સાન ન થાય, તિજેરીને થાય તો બને.' કાલિન્ડ્રને કરાર નામજૂર થયો એટલે એને હવે આમ જ પગલું ભરવું જાણી રહ્યું. તેણે સૌની જડાત માફ કરી, ને પોતાના રાજ્યમા છટકી વેપાર કરવાની સીને પરમાનગી કરી દીધી.

નવાઈ તો એ છે કે, અંગ્રેજોને આ પશુ ન ગમ્યું. "આ બહાદુરી અને ડહાપણુ બરેના પગનાથી, અંગ્રેજ ગજવાની (ગજવા)મા રાજ્ય કરતી અજુ ટોળકીની ખરાબના અગમ બધી લાગણીઓ ઊછળી પડી." તેમણે નવામના આ ન્યાયી ને હુમ્મના પગલા સામે ચોર કાટવાગને દડવાના ઘાટ માર્યા જ્યાં કહેવા લાગ્યા કે, આ તો કપનીના હોકોનો ભગ છે, કોઈ કહે કે, માદશાહના હુમાનને આણે તો રદ થયું. અને કેટલાક તો સાફ જ બોલતા કે, આપણે એને નવામ બનાવેા ત્યારે એ જ આપણા પગ—એટલે કે ખાનગી વેપાર—ભાગવા લાગેો. આમ સૌ એકમતીએ દરાન પર પડોઆ કે, કુલ જહાનમાશીનો હુમ્મ તો પાડો ખેચારવો જોઈએ ને નવામે પહેલા જેમ જડાન દેરીઓ પામેથી લેવી, જેથી કરીને આ ગોરાઓ મજેમા વેપાર કરી ખાય. આ નડરી નફદાર્થ જોઈને એલિન્ડ્રન જેવોય તેમની કાટકણી કાંડતા લખે છે —

This was the tone adopted by men who seven years before had lived in slavish dependence on the Nabob's Government, and who by their subsequent treaties had acquired no right or pretence for interfering in his internal administration. The motives they affected were proportioned to the greatness of their pretensions. No one hinted at the danger to their illicit gains: it was the honour of the factory, the dignity of the *dustuck*, above all the glory of the nation which were to suffer by the suppression of smuggling.

(સર્વિસ એફ સિ ૫૫૨-૫૩ ૩૮૯-૯૦)

(આમ ખેડૂત તેઓ નવાબની સરકાર સામે બોલતા હતા, પણ સાત વર્ષ પર તે તેના ગુલામ જેવા આશરે રહેતા હતા, ને તેના કામમાં દબલ કરવાનો તેમને કોઈ અધિકાર નહોતો. આગ બોલવા માટે હેતુ તો મોટા મોટા હોતા, પણ તે નર્ચો ટોંગ હતા. કોઈ પોતાના ગેરકાનૂની વેપારના બેખમની તો વાત જ નહિ કરત. તેઓ તો ફેક્ટરીનું ને દસ્કતનું માન ને ખાસ તો પોતાના શાષ્ટના ગૌરવને બટ્ટો લાગે છે, એમ બહાવતા !)

આ દરમિયાન, નવાબ તો ગવર્નરને તેના પત્રોમાં આજીજીભરી કોશીશ કર્યો જ કરતો હતો કે, આ શું ? હું તો તમને જાણું, આ સબ્યો તો બધા મારા એવા નિરોધી છે કે, તેમાના ફેટલાઈ તો મને ઉઠાડી કાઢવાય તાકે છે, એમ મને જાણવા મળે છે અને જે લશ્કરને મારે પેમે તમે મારા રાજ્યની ગ્લા માટે રાખો છો, તે મારી જ સામે વપરાશે, એમેય વાતો આવે છે. આ બધો તો કેવો અન્યાય દેવવાય ! રાજ્યનું ખર્ચ ને બોજો હું વેહું, તેની આનક બધી અર્થેને ઉઠાવે ! હું તમાગ અમનદાર સામે દરિયાઈ ઝરુ તે પર ધ્યાન ન અપાય, ને માગ અમનદારો સામે તમાગ માણસો કાઈ તમને કહે તે તમે માની લો. 'મારા માણસોને મારે ગરદન મારવા બેઈએ, ને તમારા વહીવટમાં તોફાન કરનારા તમારા માણસોને સજ્જ કરવાનો તમને તો અધિકાર નહિ તમારો હુકમ મારા લોકો પર તો પૂરો, પણ તમારા જ લોક પર તમારો તો જરાય હાજુ ન મળે ' અને અ તે એમેય કહે છે, 'આથી તો હું નવાબ ન હોઉં એ જ વધારે માનભર્યું છે, આમ તો જગાય ન નબી શકે '

(જુઓ એડિફિકેશન પા ૩૮૧-૭)

ગવર્નર લાચાર હતો તે કનાઈન પેઠે એવો પ્રભાવશાળીય નહોતો કે, કાઉન્સિલના તેના નાગા ટોળાને કાબૂમાં લઈ પોતાની મગજ પ્રમાણે વર્તી શકે. એ મિત્યારાના ઘાટ તો એવા હતા કે, તેની જ મારફતે કાઉન્સિલ નવાબ બેઠે વ્યવહાર કરતી હતી. તે દવે તેમનો ટપાલી જ બાણે બની ગઈ હતો અને હેન્ટિઝ તેનો મૂક સાક્ષી હતો. આખો મામનો ભડામે થતા ઉપર આગળ વધતો હતો, એમાં પીએ રસ્તો બાગ્યે જ હતો.

અસહાય પ્રજા

“અપાર સંપત્તિ કલપ્તામા એકઠી વર્ષ, (દેશના) ૩ કરોડ મનુષ્યો
કેળાલિયતને છેલ્લે છેડે પહોંચી ગયા ”

-મૅકડોલે

“ખરેખર, લોકો પોતાના હાકેમ બદલાય તો વિશે સામાન્યપણે બેપરવાઈની
નજરે ભેઈ રહેતા હતા એવા બદલાયી બાબ્થે જ એમની દરામા કરો સુધારો
થવાની ખાતરી મળતી હતી, અને તે જેવી હતી તેનાથી વધારે ખરાબ તો
લાગ્યે જ હાકેમના બદલાયી કરી ચકાતી હતી ”

-બિવરીજ ૧-૧૭૭

આ વિષય કાળમા પ્રજાની દશા સમજવી ભેઈએ. સામાન્ય
કૃતિદામોમા બાબ્થે જ એની ચર્ચા મળે છે આજ આપણને એવો
સવાલ ઊડે છે કે, આ વખતે પ્રજા શુ કરતી હતી ? તે કેમ સામે
ભેઈતી નહોતી ? શુ તેને નહિ લાગતું હોય ? આ પ્રશ્નના વિચારમાં
ત્યારની લોક-દશા અને માનસ વિષેના કેટલાક મહત્વના મુદ્દા
સમાયેના છે.

તે સમયનુ રાજતંત્ર આપણુદ હતું તેની મહેસૂલી પદ્ધતિ
જમીનદારી હતી. જમીનદાર અમુક નક્કી રકમ નવામને આપી,
પોતાની જમીન નાના ખેડૂતોને સાયવનો આમ જ વેપારતંત્રને અંગે
પણુ હતું ‘જમીનદાર અદગના વેપાર અંગે અમુક રકમ જકાત રૂપે
નવામો ભરનો પડી તે પોતાના ગુમાસ્તા રાખીને વેપારના અવરજવર
હિપર ના બધી નૂખી દેતો નહી નાળા ને રસ્તાઓ પર મોખાનક
ચોકીઓ ગોઠવી દઈ, વેપારીની વણુ-ચમાત્ર પર ટોન ઉઘનાવાતો.’

અંગ્રેજ કંપનીના નોમરો ત્યારની આવી વ્યવસ્થામા અદર ધૂમ્પા
તેમણે, કંપનીને તેની આયાત નિકાસના પરદેશ સાથેના વેપાર પે
મળેલી જકાતમાફીનો શાહી પરવાનો, પોતાના ખાનગી કામમા વાપરવા
માડ્યો, ને જતે દહાડે આ ધંધો એવો તો વધી પડ્યો કે, કંપનીના
નાનામા નાના કાગડુનની માડી ગવર્નર સુધીના સૌ એ કરવા લાગ્યા,
અને વધુ તો એ કે, પોતાનો હક સમજીને !

ગોરા નોકરો પાસે આ પરધનના દુરુપયોગ કે દરકતના પાસ સિવાય નહોતી કશી મૂડી કે ન હતી કાઈ આવડત.* બંગાળનો નવાબ નકમો નીચા પત્રી, ગોરાઓ લશ્કરી જોરે બળવાન બન્યા-ને દરકતની પાપી મૂડી વડે વેપારમાં ધૂખા.

બંગાળનું વ્યાપક દેશહિત ખૂબી, દેશી વેપારીઓ તેમના હાથા બન્યા. તેઓ ખોટા વેરા ધરીનેય કામ લેવા લાગ્યા. આમ પેલા કાળા વેપારમાં તેઓ સાચારીએ બળ્યા. સ્વાર્થ જતો કરીને એ ન બળ્યા હોત ને પોતાની ગરીબ આમ-જનતા સાથે ને નવાબ જોડે ઊભા રહ્યા હોત, તો હિંદનો અર્વાચીન ઇતિહાસ કદાચ જુદો જ રચાત. પરંતુ, બંગાળમાં અંગ્રેજો ૧૭૫૬-૭ માં પેરા ત્યારથી વેપાર-બૂખ્યા હિંદીઓ જુદી જ રીતે વર્ત્યા, એ આપણે જોઈ આવ્યા.

તો આમ જનતા પોતે ન જોડે? તેને માટે તેમને નેતા જોઈએ; તેઓમાં સગવડ જોઈએ. આ બામતર્ક જ વેપાર-શોષીઓની ફૂટ મઈ, તેથી તે વસ્તુ બની ન શકી. ફોરેસ્ટ આ બામતર્કમાં લખે છે—

“એક જોરો દાખલો (બંગાળના ઇતિહાસમાં) યાદ નથી કે ન્યારે લોકો કોઈ દેશી રાજાને મદદ કરવા ઠક્યા કે પરદેશી રાજપચાક-પાકુને શાહી પત્ની લવારી કાઢ્યા કે ચડી આવનારને ચોકચો બંગાળમાં વારવાર કાતિઓ મઈ, પરંતુ તેનું કારણ, અસલમાં ચડી આવનારાનો ને તેમના લશ્કરી અનુયાયીઓનો હવ્ધુ ખસ જુરસો અને તે પ્રદેશની આમ-જનનો નિષ્ક્રિય સ્વભાવ—એ હજી દેરિટ ક કહે છે એમ, તે જ યોગ્ય-સ્વભાવ અમાસ્તાઓને ને તેમના વેશાધારીઓને દાખા દેવામાં લોકોને શામ્તો હતો” (પા ૨૨૮)

એમ જાણે જ કહી શકાય. ફોરેસ્ટ એ જૂની જાય છે કે, આ લોકોની હિંમતિ અંગ્રેજ લશ્કરી બળને જોરે ઊભા થયેના અંગ્રેજ અન્યાયી ચોર વેપારમાંથી હતી, અને તે જ જોર તેમને ટકાવી પણ રાખનારી દાન હતી તે ન હોત તો દેશીઓનો આ ત્રાસ

* ડિરેક્ટરો નામ્તા કોડીની પર એક પત્રમાં (એપ્રિલ, ૧૭૮૦) લખે છે—“હમરોનો વેપાર આપણા કારકુનો પણ કરે છે, ન્યારે તેમની પાસે મૂડી તો ૧૦૦ પણ નથી હોતી.”
એડિટ્ડન, ૧-૪૪૦

છિપજત જ નહિ, તો તેને દમાની દેવાની તો વાત જ કરા રહી* જેર લો ની આ પ્રમુખની ફૂટવાળી સ્થિતિમા આમ-જનતા માટે કાંતિ કરવાની તાકાતનો સવાન ન રહ્યો તેમણે દુ ખના માપાં નમજાઈના જ ઉપાય લેવાના રહ્યા. ખુનમ તમે સમજવા કરતા હાથના આગળા કાપી વણાટખૂમ જ બધ મરુ, એ આવો જ ઉપાય હતો. મોકોને તેની વક્રત્વપૂર્ણ બાપામા આ લાચાર જનતાનો કેસ લડતા કહે છે, 'નિગરા પણુ આ પોચા બગાળીને અંગ્રેજો સામે થવા માટે હિંમત આપી ઉશ્કેળી નહોતી'. પણ તે નિરાશા ઉપના વેપારીની નહોતી, કેમ કે તે તો અંગ્રેજો તોડે નોખ અને લૂટમા સડોવાઈને શવવાના લોભમા જનતાને તોડ દઈ ચૂક્યો હતો.

અસહાય દશાની નમજાઈથી, હતાશાના કોધમા દેટવાક ખૂન પણ થવાની હકીકત મળે છે એક્સ્પ્રેસ્ટન (પા ૩૮૦) કહે છે — 'વેન્સિટ્રાઈને મળેલા રિપોર્ટો પરથી દેખાય છે કે, નવામના અમનદારો અને દેશની પ્રમ ગોરાઓ ને તેમના આડતિયાઓ પ્રત્યે

* બગાળની આ ભટ દશા મટે દેશી લોકો જ જવાબદાર છે અને નહિ કે અંગ્રેજો અને કંપનીનું જોખવાબદાર લોભગ્રહ વતન એ સામે દેશિજો કાકન્ડિયની ચર્ચામા મરુ નીચેનું વિધ ન પુરવો ત્યાય —

'The great argument was the known injustice and corruption of the native officers which would make it impossible to carry on trade under their authority To this Mr Hastings repld that we had carried it on formerly, when we had much less chance of redress than at present, and added the following striking testimony' As I have formerly lived among the country people in a very inferior station and at a time when we were subject to the most slavish dependence on the Government and have met with the greatest indulgence and even respects from zamindars and officers of Government I can with the greatest confidence deny the justice of this opinion and add further, from repeated experience, that if

ચોખ્ખો જગ્યાએ એવો વિરોધ અને સત્વતાનો જુસ્સો બતાવતાં હતાં; અને એક જગ્યાએ ત્રણ ચાર સિપાઈઓનાં ને બીજા એક જગ્યાએ એક ગુમાસ્તાનું ખૂન થયાં હતાં. તેથી કરીને સર્વોં એવો હતો કે (કચ્છક સંભાધાન પર પહોંચવામાં) ઢીલ ન થઈ શકે.”

આ દુઃખ અને જુલમને માટે કોની જવાબદારી? અંગ્રેજોની તે છે, એ ઉપાકું છે. છતાં એક પ્રતિહાસકાર આ વિષે સામે જવાબ આપે છે એવ મનન યોગ્ય છે. ફોરેસ્ટ તેના કથાર્થવના જીવનચરિત્રમાં (ભાગ ૨-૨૨૭) કહે છે — ‘પરંતુ પોતાના જ દેશના કારીગરો તથા વણકરોને ત્રાસ આપનારા ને લૂંટનારા અંગ્રેજો નહિ પણ તેમના અંગાળી આદતિયા જ હતા. કંપનીના ને ખાનગી ગેરા વેપારીના શ્વાસતાઓ ઉપરાંત દેશીઓનું એક એવું ટોણું જાણું, જે એમનો વેરા લઈને કામ કરતું. . . .’

આજના યુદ્ધમાં ને કાળાં બળરોના જમાનામાં આ રિયતિ કદાવી અધરી નથી. તે જ રિયતિ અંગ્રેજ જુલમને દૂર કરવામાં વિઘ્નરૂપ હતી, એ રૂપ છે. મીર હાસમ આ જુલમ સામે ચવા તૈયાર હતો, પરંતુ તેતેય આ આંતર અવદશા નડે જ એ રૂપ છે. કોઈ પણ સખત હાથે કામ લેનારું રાજ્યતંત્ર જ આ આખાને પહોંચી વળી શકે. દેશીઓ જે કરતા તેની જવાબદારી અંગ્રેજોના જ લોભને માથે છે એમાં શંકા નથી. એહને એકસાથે તો જ શમાવી શકાય, જે નવાખ આ સંજોગોમાં ખરેખરો નવાખ બની શકે. એટલે છેવટે વસ્તુરિયતિ એ હતી કે જે ૧૭૫૭માં સિરાજ સામે ઊભી હતી. મીર હાસમ માટે એ અશ્વધારી આવી પડી એમ ન કહેવાય. અને આ વેળા પણ અંગ્રેજોએ જ પડેલો હાથ ઊગામ્યો.

our people, instead of erecting themselves into lords and oppressors of the country, confine themselves to an honest and fair trade, they will be everywhere courted and respected.”

(એટિકન્સન, પા. ૩૮૬)

અંગ્રેજોએ લડાઈ આદરી

“આ આખી પરિસ્થિતિની મુખ્ય બીના એ હતી કે, નવાબનું હિંદ અને અંગ્રેજોનું હિંદ પરસ્પર મેળ ન ખાય એવું હવે.”

હેન્રિયસન ઇતિહાસ, ૫-૧૭૩

આમ ટૂંકમાં બંગાળના કાકડાનો સાર હતો એ દીવા જેવું રૂપ છે. ગવર્નર વેન્સિટાટ^{*} તે જ વસ્તુને જરા જુદી જૂમિકામાં આ પ્રમાણે ઠલી બતાવી છે:—

“હવે જે હદ પર મામલો પહોંચ્યો હતો તે બિંદુએ લાંબું વર્ષો સહે એમ નહોતું. નવાબનો દરેક રાજ્ય ને દરેક કામ અંગ્રેજો સામેની યોજનાની બહેરાત તરીકે સમજવામાં આવતાં; અને પદણા કાઢીના મુખી વધા તેની કાઉન્સિલ તરફથી ખાસ કરીને આવાં સૂચનો વારંવાર મગવતાં ત્યારે નવાબની બાબતો, આપણી દરેક સામાન્ય હિલચાલ પણ એની આગળ એવા રૂપમાં રત્ન દરવાખાં આવડી કે જેથી, આપણે તેની જોડે તોડવાનો છરાદો રાખીએ છીએ, એવી આપણા તરફથી તેની લીધેલાં બને તેટલાં વધારે ઉમેરો થાય.”

(ન્યૂઝ ઓર્ડર યુ ૨ — પાન. ૪૨૫)

વેન્સિટાટ^{*} અને હેન્ટિંગ્ઝના વિરોધ છતાં કાઉન્સિલે દરાખ્યું કે, નવાબ પાસે જઠાતમાશીની બહેરાત તો પાત્રી ખેંચાતી જ; એટલું માત્ર તેમણે સ્વીકાયું^{*} કે, સીધું લડવાનું ઉપાડવા પડેનાં આ બધું કામ લઈને નવાબ પાસે રજા જે સમજાને મોકલવા. જો કાંઈકે શાંતિથી કામ પતવવાનો છરાદો હોત તો આ-કામને યોગ્ય માણસો ગવર્નર અને હેન્ટિંગ્ઝ હતા, તેમને મોકલવા પણ બોડે^{*} નવાબના અકારણ શત્રુ

* એટિફન્ટન કહે છે, “આ કામને માટે એમિલાટની પસંદગી કમનસીબ હતી. . . . પરંતુ સારામાં સારી પસંદગી પણ હા-થે જ વધારે સારા પરિણામની આશા આપી શકે, કેમ કે જે સૂચનાઓ આપેલી તેમાં વાઘાવાટ કે નમતું આપવાનો અધિકાર રાખ્યો નહોતો; કરવામાં આવેલી માનણીઓને, જ વળગી રહી પ્રતિનિધિઓએ તેમના પર જ નેર કરવાનું હતું.” (પા ૩૯૧)

એમિયાટ અને હે એ બેને મોકલ્યા. (માર્ચ-૧૭૬૩). નવાબે કહ્યું કે, તેઓ ભલે આવતું હોય તો આવે, પરંતુ જહાતમાશીના દુકમ વિશે જ વાત કરવાની હોય તો ન આવે, કેમ કે એ પ્રશ્ન તો નક્કી થઈ ગયો છે. પરંતુ કાઉન્સિલને એ જ સારું મોકલવાના તો હતા, અને ખાસ તે કામે જ તેમને મોકલ્યા. અને તે ઉપરાંત નવાબને ઇંછેડે એવી બીજી બાબનો પણ ઉમેરવામાં આવી.

નવાબ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારથી સમજ્યો હતો કે, પોતે યોગ્ય રીતે સુંસળતું નહિ હોય તો અંગ્રેજ વેપારી કંપની સામે માનભેર નવાબી થઈ શકશે નહિ. પણ તે તેની બેડે કરેલી સંધિને બરોમર પાળીને કરવાનું હતું. તેની આખી રાજનીતિનો પાયો એ સંધિ હતી. એ સંધિની રૂએ તે બંગાળ બિહાર ઓરીસાનો સ્વતંત્ર સૂબો હતો; કંપની તેની પ્રજા હતી. અત્યારે પણ નવાબની ભૂમિકા આ જ હતી. અંગ્રેજોના કોઈ શત્રુઓ કે મરાઠા યા શુજાહાલ્લા કે કોઈની સાથે તે કશી સંતકસમાં નહોતો. આટલાટલી અંગ્રેજોની સત્તામણી છતાં તે વાટાઘાટ કરવા તત્પર રહેતો. દુઠ્ઠમાં, કોઈ રીતે તે અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ ખેડવા ઇચ્છતો નહોતો.

અંગ્રેજ બાગ્યુ બેગમાં આમ નથી કહી શકાતું. પટણાને એલીસ ઓપેન્ટુ કહેતો કે, નવાબને હાથ દેખાયા વગર કામ નહિ ચાલે; અને એ તો કોઈને ગાંઠયા વગર એમ જ લગભગ વર્તતો. આ વખતે પણ તેણે એમ જ કહ્યું. કાઉન્સિલના પ્રતિનિધિઓ વાટાઘાટ કરવા ગયા હતા ત્યાં જ તેણે આ અતિ નાગ્યુક પરિચયિતને પક્ષીનો ચાંગો. ગવર્નર તેના જવાબમાં સ્પષ્ટ એકરાર કરે છે કે, આપણે અંગ્રેજો જ પહેલો હાથ ઉપાડવાના દેખમાં હતા, એ વિવાદથી 'પર વસ્તુ છે.' આ કામ એલીસે પટણા શહેર પર હુમલો કરીને કહ્યું.

એલીસે એવું વિચાર્યું કે, નવાબ શહેરમાં આવી બપ તે પહેલાં વેળાસર બે પટણાનો કબજો નહિ લઈએ તો પછીથી તેને લેવાનું અમરું ઘડી જશે, ને શહેરમાં રહેતાં આપણાં માણસો બપમાં આવી જશે. આ વિચાર તેણે એ મહિનામાં જ લખી નજાવેલો. આ

જ વખતે એમિયાટ નવાળ વોડે મુશિંદાળાદમાં વાટાઘાટ કરતો હતો. એના અંતમાં તે વાંતો પતી ગઈ; નવાળે તેમની વાત સ્વીકારવા ના પાડી. બીજો જ દિવસે તેને ખમર મળ્યા કે, લરકરી સરંજામ લઈને કેટલીક અંગ્રેજ હોડીઓ પટણા ગય છે. મુગેરમાં તેણે તેમને શેઠવા હુકમ આપ્યો, ને અંગ્રેજોને નજીબ્યું કે, યા તો પટણા શહેરમાંથી લરકર તમારું લઈલો અથવા એવીસને બદલો, તો હોડીઓ જવા દઈશ. કોઈ પણ સ્વમાની રાજવી આવી બીજી રીતે વર્તી પણ ન શકે. અંગ્રેજો ને તેમના કેટલાક ઇતિહાસકારો અહીં આગળ એક જ બૂક કરે છે ને તે એ કે, જાણે કલકત્તાની કોઠી કોઈ સ્વતંત્ર રાજસત્તા હોય એમ ગાને છે! બંગાળનો નવાળ કોઈ રીતે અંગ્રેજોનો નોકર કે ખડિયો નહોતો. (જુઓ માલેસન પા. ૧૩૬). પણ કલકત્તાની કાઉન્સિલ એ સમજવા નહોતી માગતી. તેથી હોડીનો આ ઝગડો, આખરે લડાઈ થશે કે નહિ થાય, એનું કારણ બની ગયો.

કાઉન્સિલે એમિયાટને નજીબ્યું કે, તમે પાછા આવી જાઓ, ને હોડીઓ તો છૂટવી જ જોઈએ, નહિ તો નવાળ લડવા માગે છે એમ માનીશું. મીર કાસમ તે પરથી સમજ્યો કે, હવે લડાઈ જ બાકી રહે છે, અને તેની તેણે તૈયારી કરી. સિરાગ્રુદૌલ્લાને દગો દેનાર-શેઠના બે દીકરાઓને તેણે કેદ કરી લીધા; આમ અંગ્રેજોને ફૂટી જનારાઓના દગાની હહેશતનાં બાકાં એણે સીડવા માંડ્યાં. બીજી તરફ અયોધ્યાના નવાળ-વજીર તથા શાહઆલમને બધી વાતથી વાકેફ કરી મદદ માગી. ૧૭૬૩ના જૂન સુધીમાં બેઉ પેક્ષ લડાઈ માટે હવે તૈયાર થઈ ગયા હતા. ૨૫ મી જૂને એલીસે પટણા શહેર પર છાપો મારી તેનો કબજો લીધો. નવાળના માણસોએ મુગેર ખમર આપી. હવે મીર કાસમ માટે બીજો રસ્તો રહ્યો નહિ. બંગાળનું અને હિંદનું નસીબ છ વર્ષ બાદ ફરી પાછું નક્કી કરનારું યુદ્ધ આમ, અંગ્રેજોને જ દોષે, ફરી ચોળાયું. અને આ વેળા પણ તે જ ફૂટ તથા સંપનો ને એકત્રિત સામનાનો તે જ અભાવ નવાળની હારનાં કારણો બન્યાં.

પટણા ઉપર એલીસનો બપ હનો જ, તેથી નવાળે પોતાનું હસકર બે બાગમાં તે તરફ રવાના થયું હતું. એલીસે સહેર લીધાની ખગર તેને રસ્તામાં મળી. તેણે જઈને પટણા કબજે કર્યું; અને બે હસકરે ગળાને એલીસ તથા તેના બળવાળેર સામરીતો બાગ્યા તેમનો પીછો પગડી દેઢ કર્યાં. લડાઈમાં ઠીક ઠીક અંગ્રેજ હસકર હથાણું ને પકડાયું. ખુદા બળવાના આ બનાવ પત્રી સંધિની વાત રહી જ નહિ. હવે નવાળે રાજ્યમાં હુકમ કાઢ્યો કે, અંગ્રેજોને બધેથી સાફ કરવામાં આવે. અંગ્રિયાટ હજી કસકતો પડોંચ્યો નહોતો; રસ્તામાં તે પકડાયો ને ઝપાઝપીમાં માર્યો ગયો.

આ ખગર કમકતા જુલાઈની શરૂમાં પડોંચ્યા. કાઉન્સિલે હવે આજો મામલો ધરમૂળથી વિચારી મીર કાસમને બદલે જૂના સ્વામી-દ્રોહી મીર જલ્દરને નવાજ બનાવ્યો (જુલાઈ ૭ મી); તે બેઠમાન માણસ ફરી બન્યો પણ અને તે પેટે, અબ્દુલોલી માણસે નવાજ બની અંગ્રેજોએ માગ્યું તે બધું ધસરડી આપ્યું :—ગદવાન, ચિતાગોંગ અને મેદિનીપુર અંગ્રેજોને લખી આપ્યાં; વેપારની પૂરી છૂટ અંગ્રેજોને રહે ને દેશીઓ પાસે જકાત પહેલાં પેટે લેનાય. નવાજના હસકરની મર્યાદા બાંધી દેવામાં આવી, જેથી તે આગળ ઉપર સામે ન થઈ શકે. અને ખાસ તો એ કે, ખાનગી દારૂ પેટે, કાઉન્સિલનાં નવાં લાંચ-મૂખ્યાં

* માલેસન તેના 'નિર્ણયક પુદ્ગો' પરના અથમાં આ બાબત કહે છે તે લેવા જેવું છે :—

“કાઉન્સિલના નવા આવેલા માણસોની દાદ ગળી થઈ નહોતી; અગાઉની કાતિમા વહેંચાયેલી લાંચમાં તેમને બાગ મળેલો નહિ. બીચારા મીર કાસમનું કમનસીબ આ કારણે હતું જૂઠું મટિ ફાંફાં મારતા આ માણસોએ મીર કાસમને ઝાળખી લીધો હતો કે, આપણે જો કદી પાટવું હોય તો એક જ માર્ગ છે અને તે એ કે, તેને એવો તો હજીડવો કે જેથી બીજા નવાજ નીમવાની પોતાને વક મળે. આ જ સદજ પ્રેરણાથી તેઓ શરૂઆતથી વર્તતા હતા. એવીસ પટણા પર ચડી આવ્યો તે આરો ડવરો ઉરકેરવા જ. એટલા જ સાર વેન્સિસ્ટ્રાટે જે કરાર મુજબ જઈને કર્યા તેની ઉદાર કલમોને પણ કાઉન્સિલે ન માની આ વિધાનોની એ

સગીન સામિતી નીચેની બે વાતોમા મળે છે — ગયા એપ્રિલના મધ્યમાં તેઓએ લશ્કરના પોતાના સેનાપતિને, નવાબ જોડે અપડો ધાય તો કેમ વર્તણ એ વિધેની સૂચનાઓ આપી હતી, અને બીજી એ કે તેણે વહેલેથી તેઓએ ખીર બફર જોડે વાઘાધાટો શરૂ કરી હતી કે જે વખતે તો કંપની ને ખીર કાસમ વચ્ચે અપડો હતો માત્ર જકાતનો અને જેની વાતો મુગેરમા એમિયાટ ને હે નવાબ જોડે કરતા હતા ^{૨૧}

(પા ૧૪૩-૪)

વરુઓમા બા કરોડ જોડના વેરાવા અને ખાસ એ કે, આ ફેરફાર કરીને ઠાઉન્સિને વૃગેરેથી લગારનું ખર્ચ પણ ખગાગ ઉપર જ નખાયું. (માનસેન કહે છે કે, કંપનીની તિગ્નેરીનું તળિયુ દેખાતું હતું, પણ ઠાઉન્સિનના સળ્યોના ધર બરેલા હતા.) આમ ત્રણ વર્ષ પાછી નરી કાંતિ અંગ્રેજોએ કરી, ને નવા નવામને નામે ખીર કાસમ સામે યુદ્ધ પોકારાયું, ને લશ્કર રવાના કરનામા આન્યુ નવો નવામ પણ તેમા સાથે જગે ચઢ્યો. સસરો જમાઈ ફરી પાછા લગવા લાગ્યા! આ અગાઉ પટણાના ખયાન માટે એક સેના કનડતાથી જૂનમાં રવાના થઈ હતી ખીર કાસમે પણ હવે લડી લેવાનું રહ્યું. હવે તે નહિ કે અંગ્રેજ નહિ, એ જ વાત રહેતી હતી તે હતે તો કંપનીને ઉગાડી મૂકે, ને કંપની હતે તો તેના હાથ થાય હવે બેમાથી કાઈએ પાછુ વાળીને જોવાનું હતું નહિ.

પ્રવાસીની પુનરાવૃત્તિ

“પણ એવી મુશ્કેલી યાદી કે જેનો અંત ૨૧-૨-૧૮૪૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૧ મી તારીખે ગુજરાતે (પંક્તિ) મુકામે થયો, કે જ્યાં દિલના પૂરેપૂરા કબજાને માટેના છેલ્લા સખત મુજબનો ફેસલો થયેલ.”

—ફોરેસ્ટર, ‘ઇમ્પ્રિન મ્યુગીની’

મીર જાદરને લઈને અને તેના નવાખી આગ તથા અંગ્રેજ સેના મીર હાસમની રાજધાની મુશ્કેલીમાં લગ્ન યાદી, એ જ રહેલો હતો, જે રહેલો ૧૭૫૭ માં હકાઈવ પ્રવાસી ગયેલો. તે જ જૂનાં રથજો વટાવતી વટાવતી ફોજ મુશ્કેલીમાં પડેલી. મીર હાસમનો સેનાપતિ મહંમદ તકીખાન હતો. તે કાળમાં એ મહદૂર લડાયો ગણ્યો. મુશ્કેલીમાં નાથમને તેની અદેખાઈ હતી, ‘તેની હાદિંક છૂટી હતી કે તકીખાન હારે!’ તેથી કરીને પોતે તૈયારી કરવામાં મંદતા કરી. તે દત્તભાગી મજસને પોતાની અદેખાઈ દાઢવાને માટે આ સમય મળ્યો. છતાં તકીખાને અંગ્રેજો સૌમે મુશ્કેલી અને કમાલ કરી. લડાઈ ખરી અણી ઉપર આવી; જે પેલા અદેખા નાથમે તે વખતે પોતાના ભાગે આવતું કામ કર્યું હોત તો રંગ જુદો જ જામત. આ લડાઈનું વર્ણન કરતાં માયેસન તેના અર્થમાં કહે છે :—

“આગલે દિવસે ગ્રેન (એક અંગ્રેજ સેનાપતિ) સાથે લેલો . . . પોલિસનરોએ આજનો વિજય નક્કી કરી લીધો હોત અને તેની સાથે મુશ્કેલી મીર હાસમનો વિજય થત, પરંતુ તેમણે આ લડાઈમાં ભાગ ન લીધો અને તે પૂરી થયે સજુમાયી ચાલ્યા ગયા. આવા દેશદોહી વર્તનના દાખલા દિલના ઇતિહાસમાં ભરપૂર મળે છે અદેખર, એમ નક્કી કરી શકાય કે, દિલના નેતાઓ અને દેશી રાજાઓની વચ્ચેની પરસ્પર અદેખાઈના કાર્યે અંગ્રેજોને વિજય આપવામાં જેટલી મદદ કરી છે, એટલી બીજી કોઈ વસ્તુઓએ બાગ્યે જ કરી હશે.” (પા ૧૪૬-૫૦)

ઝેરીવા સાથીઓના મૃત્યુ ને દ્રોહ છતાં, તકીખાને પોતાની સેનાને બાળજી કરી કરીને ઉત્સાહિત કરી અને પોતે લડતો રહ્યો છે.

એમ જ સાચું કે તે જીતશે પણ તે વખતે દંગો જાગ્યો ને તેને ગોળી વાગતા મર્યો. પછી તેની સેનામા ગરમડ જાગી, અને મીર કાસમ આ પહેના (કતવા મુકામના) યુદ્ધમા હાર્યો. અંગ્રેજ સેનાએ ત્યાં રહી બે ત્રણ દિવસ ખૂબ આનંદ કર્યો, બાદ તે આગળ વધી

મીર કાસમે ફરી મોરચો ગોર્યો. ચુનદા સેનાપતિ અને, સૈન્યને ત્યાં મોકલ્યું તેમા તેણે નોકરીમા રાખેના બે ગોગ સેનાપતિઓ પણ હતા. કતવા પેડે જ અહીં પણ ગંગ જામ્યો, પણ નવામની જીતની આશુ પર જ પેના બે ગોગ પોતાની દુશ્મીઓ લઈ પાછા હરી ગયા. તેમણે નિમંદરામી કરી માલેસન કહે છે કે, “તેઓ એના સિદ્ધાતવાળાં હતા કે જીવતા ગંધીયુ તો ફરી મોક દહાડો લડીયુ” (પા. ૧૫૩) એવી પણ હકીકત મને છે કે, નવામના ૨૦૦ જોટવા ગોગ તોપચીઓ અંગ્રેજોના હાન થતા જોઈને જાત ઉપર ગયા ને અંગ્રેજ પક્ષમા નાસી ગયા એમ પણ કહેવાય છે કે, અંગ્રેજોએ તેમને એમ કહીને આનકાર આપ્યો કે, તમે અમારા જેવા મુરોપિયનો નથી શું ? (જુઓ બસુ પુ ૧-પા. ૩૫૨ ટીપ)

કતવા પેડે ફરી નવામ હાર્યો અને સખત ફટકો લાગ્યો. તે જાતે રણક્ષેત્ર પર હાજર નહોતો, જો હોત તો કલમ જાગતા કે દંગો દેતા દળને થભાવત હવે તેણે મુશિદામાદ છોડી મુગેરમા ચાલુ નાખ્યું તેને રસ્તે નદીના જાયા કિનારાનો મોખો જોઈ તેણે ત્યાં પાછી નાકામધી કરી હતી આ જગાને ઉત્તવા નાણુ કહેવાય છે લડાઈનો આખરી જગ અહીં એવાયો ત્યાંની નવામની કિફનેમધી એવી તો અતૂટ હતી કે, એક મહિના સુધી અંગ્રેજ સેનાથી કાઠ ચાલ્યું નહિ ને પડાવ નાખી પડ્યા રહેતું પડ્યું, જ્યારે નવામની સેના કિફવા બદાર આવી તેમનો ધાણુ કાઢતી. છેવટે નવામનો એક ગોરા સિપાઈ જાત પર ગયો તે પહેના કપનીનો નોકર હતો ત્યાંથી નાસી આવી નવામની નોકરીમા પેડેનો મને જો નાસી જવા બદલ માફી આપે તો તમને નાણુ એળગનાની ખાસ જગાનો ઘાટ જતાનું, એમ કહી એક રાતે તે શત્રુદળમા પહોંચ્યો. નવામની સેના અતૂટ કિફનેમધીના ગર્વથી

જેના નમિત 'ને પ્રમાદી બની હતી.* રાનોરાત અંગ્રેજ સેના પેલા ગ્રમ ઘાટેથી નાણું પાર કરી, કિલ્લા પર ચડી આવી. ઓગિતા આ હલાથી નવાખી સેનામાં બંગાળી પડ્યું. નવાખી સેનાના ગોરા સિપાઈઓમાં પણ; સરખી આમડીને નાતે, ફૂટ ગોડવવામાં આવી હતી, એમ બમ્મ તેના અંગમાં જણાવે છે. (પુ. ૧-પા. ૩૬૧). મુંગેરનો રસ્તો દબે અરક્ષિત થઈ ગયો, એટલે મીર કાસમ ત્યાંથી હતાશામાં પટણા જાયો. સાથે તેના ગોરા કેદીઓને લઈ ચાલ્યો. જતા અગાઉ જગત શેહના બે દોકરા ને રામનારાયણને દેહાંતદંડ દેતો ગયો, જેથી તેઓ ફરી દગો! દઈ પીઠ પાછળ ધા ન કરે.

અંગ્રેજ સેના હવે પટણા તરફ ચાલી. મીર કાસમે આ વખતે કલકત્તા પત્ર લખી જણાવ્યું કે, 'તમે બાદશાહના રાજ્યમાં ત્રણ માસથી જે ઉધમાત મચાવો છો તે શા ઉપર? તમને ગો દહ છે? જો મને સૂખા તરીકે રદ કર્યાનું બાદશાહી ફરમાન હોય તો બતાવો, તો હું તેને શરણ થઈશ. પણ જો તમે તમારા મનથી જ સત્તા લઈ બેઠા હો તો યાદ રાખજો. દગો ને છૂપા રાત-હલાથી જીત્યા છો, પણ કુલાતા નહિ.' (બમ્મ પુ. ૧-૩૬૨)

પટણા પહોંચી તેણે એલીસ અને બીજા ગોરા જે પકડેલા તેમનો વિચાર કર્યો. તેમણે તેની સત્તા લોપી પટણાને બાંધ્યું હતું. તેમને શિક્ષા કરવાનું હવે તેણે વિચાર્યું. તેણે કલકત્તા કાઉન્સિલને તથા પટણા પર આવતા અંગ્રેજ સેનાપતિને ધમકી આપી કે, તમે જો આ તોફાનમાં નહિ થાઓ તો એલીસ ૪૦ તમારા માણસો, (જે મારા ગુનેગાર ને બળવાખોર છે.) તેમને દેહાંતદંડ આપીશ. એલીસે કહાવ્યું કે, અમને બલે મારે, અંગ્રેજ સેનાએ અમને જ્યાંવયા માટે થોભવું નહિ. અંગ્રેજ સેનાપતિ પટણા તરફ આગળ વધ્યો. મીર કાસમે હુકમ કર્યો કે, ગોરા ગુનેગારોને દાર કરો. આ કામ કરનાર એક ગોરા જ મળ્યો, જેણે સતી મુકામે લડાઈ વખતે જીવ બચાવી પાછી પાની કરી હતી. તેનું નામ સમરુ. તેણે બધાને દાર કર્યો. આ ખંખર સાંભળી, ક્રોધથી ગાંડી બનીને અંગ્રેજ સેના પટણા ઉપર ધસી. સમરુ ને મીર કાસમને હવે પકડવા જ જોઈએ, એ એક નવી વસ્તુ

* જુઓ બમ્મ પુ. ૧-૩૫૬. તે સીર મુલખરીનનો ઉલ્લેખ પણ મોટે છે

એમ જ લાખ્યું કે તે જીતશે. પણ તે વખતે દેગો જાઓ. ને તેને ગોળા વાગતાં મર્યો. પછી તેની સેનામાં ગરબડ જાગી; અને મીર કાસમ આ પહેલા (કતવા મુકામના) મુદ્દમાં હાર્યો. અંગ્રેજ સેનાએ ત્યાં રહી બે ત્રણ દિવસ ખૂબ આનંદ કર્યો; જાદ તે આગળ વધી.

મીર કાસમે ફરી મોરચો ગાળ્યો. યુનંદા સેનાપતિ અને સૈન્યને ત્યાં મોકલ્યું. તેમાં તેણે નોકરીમાં રાખેલા બે ગોરા સેનાપતિઓ પણ હતા. કતવા પેઠે જ અહીં પણ રંગ જામ્યો, પણ નવાખની જીતની અણી પર જ. પેલા બે ગોરા પોતાની ટુકડીઓ લઈ પાછા હડી ગયાં! તેમણે નિમકદરામી કરી. માલેસન કહે છે કે, “તેઓ એવા સિદ્ધાંતવાળા હતા. કે જીવના રહીશું તો ફરી ઠાક દહાડો લડીશું!” (પા. ૧૫૩). એવી પણ હકીકત મળે છે કે, નવાખના ૨૦૦ જેટલા ગોરા તોપચીઓ અંગ્રેજોના હાથ થતા જોઈને જાત કિપર ગયા ને અંગ્રેજ પક્ષમાં નાસી ગયા. એમ પણ કહેવાય છે કે, અંગ્રેજોએ તેમને એમ કહીને આવકાર આપ્યો કે, તમે અમારા જેવા યુરોપિયનો નથી શું? (જુઓ બ્લુચ પુ. ૧-પા. ૩૫૨ લીપ)

કતવા પેઠે ફરી નવાખ હાર્યો. એને સખત કટકો લાગ્યે. તે જાતે રણક્ષેત્ર પર હાજર નહોતો; બે હોત તો કદાચ ભાગતાં કે દગો દેતાં ફળને યંભાવત. હવે તેણે મુસિદાખાદ છોડી મુંગેરમાં યાણું નાખ્યું. તેને રસ્તે નદીના ઊંચા કિનારાનો મોખો જોઈ તેણે ત્યાં પાકી નાકાબધી કરી હતી. આ જગાને હિંદવા નાણું કહેવાય છે. લડાઈનો આખરી જંગ અહીં ખેલાયો. ત્યાંની નવાખની કિલ્લેજાધી એવી તો અત્યંત હતી કે, એક મહિના સુધી અંગ્રેજ સેનાથી કાંઈ ચાલ્યું નહિ ને પડાવ નાખી પડ્યા રહેવું પડ્યું, જ્યારે નવાખની સેના કિલ્લા બહાર આવી તેમનો ઘાણુ કાઢતી. છેવટે નવાખનો એક ગોરા સિપાઈ જાત પર ગયો. તે પહેલાં કંપનીનો નોકર હતો ત્યાંથી નાંસી આવી નવાખની નોકરીમાં પેઢેલો. મને બે નાસી જવા બદલ મારી આપે તો તમને નાણું આજીવવાની ખાસ જગાનો ઘાટ જતાવું, એમ કહી એક રાતે તે ચતુરતામાં પહોંચ્યો. નવાખની સેના અત્યંત કિલ્લેજાધીના ગર્વથી

મીર કાસમને કાવતી એક ત્રીજી વસ્તુ પણ આ જ વખતે બની, જે સામાન્ય ઇતિહાસોમાં જોવા નથી મળતી. તે એ કે, બંગાળ જિહારમાં કેટલાય મોટા માણસો એત્રા હતા કે જે સ્વતંત્ર નવાબને માફતા હતા. તેમણે જોયું કે, બંગાળો પ્રયોગ તો હવે કાવે એમ નથી, એટલે તેઓ બેઠ રમવા લાગ્યા. તેમણે બનતી મુક્તિ કરી અંગ્રેજ કંપનીના હસ્કરમાં ફૂટ પાડવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

આવી ફૂટને માટે અનુકૂળ સંજોગ પણ નીપજ્યો તે એ કે, આ જ અરસામાં અંગ્રેજ ગેરી તથા દેશી સેનામાં બળવો જાગ્યો. કંપનીના મુદ્દી નોકરો પેટે જ ફોજ સંગઠન પણ મળતર અને લોખ પર જ મુખ્ય હતું. નવાબ-પક્ષદારી કંપનીના મુદ્દી અમલદારો ખાટે તો અગે હસ્કરી કેમ નહિ? — આ બાવનાને સતોષવા મીર કાસમ સામેના મુદ્દ વખતે હસ્કરને સાંત્વન આપેલું કે, લડાઈ છાગે તમને રાજી કરીશું. લડાઈ જિતાયા બાદ પણ ત્યારે તેમાંનું કાંઈ નિશાન દેખાયું નહિ ત્યારે સડેજો અજ પો જાગ્યો. આથી બેઠનીતિનેય સારો લાગ મળ્યો. બળવાની શરૂઆત ગેરાઓએ જ કરી. આખી ટુકડી રાત્રી તરફ જાગી નીકળી. માંડ માંડ તેને રોક્યો. મીર જાહેર તરફાળ એક લાખ રૂપિયા વહેંચવા કાઢયા, ને ખીજ વધારે થોડા દિવસ પછી, એમ કહી બન્યા તેટલાને વાપ્યા. આ પ્રમાણે પાંચ, છતાં કેટલાક ગેરા તો ચાલ્યા ગયા.

પછી દેશીઓનો વારો આવ્યો. તેમના બળવાનું કારણ ખાસ જોવા જોઈ છે; તે અપમાન કારણ આજ સુધી હિંદી હસ્કરને કપાળે ઝોણુંવતું ચાલુ છે. જે રૂપિયા વહેંચાયા તેમાં ગેરા અને કાળા — સમાન દરજ્જાના હોવા છતાં — તેમના મળતરનું ધોરણ જુદું જુદું હતું. ‘સારજંટ, તોપચી ૬૦ ર., પછીના દરજ્જાને ૬૦, પછી ૪૦. આ ધોરણ ગેરા માટે કાળા હવાલદારને ૧૨, નાયકને ૬, ને સિપાઈને ૬.’ દેશી પદ્ધતિ વિચાર ક્યો કે, ગેરા પેટે આપણે ન વર્ધા તેથી આ અપમાન! તેઓની ટુકડીઓએ પણ સામેના પક્ષ બણી ચાલવા માંડ્યું. તેમને જેમ તેમ કરી, કાંઈક વધુ આપી, રોક્યા. એમ એક મોટી આપત્તિ તે વારે તો ટળી. પરંતુ અંગ્રેજ હસ્કરી સંગઠનો પાયો ફરી તપાસવો પડે એવી આ વાત હતી.

કંલકતા કાઠિન્સિલ, કોડીના નોકરો, ને લસકર, કંપનીનું આખું તંત્ર, તેના અંગે અંગે, એકસરખું સડેલું હતું; છતાં તેમાં કાંઈક શિસ્ત હતી, તેથી જ ગીર કાસમ જેવા સામે તે લૂટી ન પડ્યું. સામેથી ઠહી રકાય કે, આવા પોલા તંત્રને તોડી નાંખવા જેટલાં એકસંપ ને યોગનાશકિત ત્યારના દેશી તંત્રે ન દાખવી, એમાં જ એની હાર અને ત્યાર પછીની પરવશતાનું કારણ હુપાયું છે.

શુભએ હવે બિહાર પર ચડાઈ કરવાનું કામ ઉપાડ્યું. જખડું લસકર એકઠું કર્યું. શાહઆલમ, ગીર કાસમ ને પોને તેની સાથે થયા. અંગ્રેજોને ‘પટણાની કતલ’ — એલીસ વગેરેને મળેલો દેહાંતદંડ સાક્ષતો હતો; તેથી તેઓ ગીર કાસમ અને સમરુને કખતે શુભ પાસે માગતા હતા. શુભએ પરદેશીઓની આ ધૂજતાનો ધટતો જવાબ આપ્યો. કોઈ સ્વમાની રાજા શરણાગતને માટે એમ જ કરે. ગીર કાસમ કોઈ ભાગેકે મોર નહોતો; તે બંગાળનો સખો હતો. ને બાદશાહ તથા વઝીર તેને પાછો તે ગાદી પર બેસાડવા અંગ્રેજ કંપની સામે જતા હતા. શુભએ કહ્યું, ‘આ બધું શું માંડ્યું છે? આ બધી હુઆઈ હવે બંધ કરો, રાજકાજમાં માર્યા ન મારો, ને પહેલાં પેઠે વેપાર સંબાળીને રહેવું હોય તો રહો.’ આ બહાદુરી બધાં અને ન્યાયી કહેલુને અમલમાં લાવવા જેટલી દક્ષતા ને શિસ્ત સંગડન દેખાડ્યાં હોત તો કેવું! પણ તેની સેનામાં તેનો જ અભાવ હતો.

સામે જુઓ તો, વારે હવે લોહી ચાખ્યું હતું. અંગ્રેજો ગોરા પ્રતિસ્પર્ધી તરફથી નિષ્કંટક બન્યા હતા, અને તેમને વગર મૂડી ને વગર વિધે કરોડોનો વેપાર કરવાનો રાજમાર્ગ લાખ્યો હતો. એના પ્રેર્યા તેમણે ફરી બાદશાહ સામે બળવો કર્યો. અંગ્રેજ સેના શાહી લસકર સામે લડી, અજમાત્યાદ મુકામે પડેલી જખાજખી ચર્ષ તેમાં શુભ પૂરા ન શાખ્યો; તેના સાથીઓએ મન મૂકીને ધસારો ન કર્યો; પાછા પડી તેને બકસર મુકામે પડાવ નાંખવો પડ્યો. કે ત્યાં પછી આખરી યુદ્ધ ખેડાયું.

અહીં હવે તેણે ગીર કાસમને જ કેદ કરી તેનાં ધનમાલ લૂટી લીધાં; તેના ગોરા લસકરને ને સમરુને ફોડી પોતાનાં કરી લીધાં. ગીર કાસમને અંગ્રેજોને સોંપ્યો નહિ એટલું જ બાકી રાખ્યું.

અંગ્રેજીની દેશી સેનામાં ફૂટનું વળી એક હમકણું થયું. (જૂન ૧૭૬૪). આ વેળા મનરો સેનાપતિ થયો હતો. જુની ચામડીની દેશી જ સેના હતી તેથી કે સખત દાયે કામ લેવા, — કાણુ જાણે, — મનરોએ ૨૪ બેટલા આગેવાનોને પકડી તોપને ખારે ઉડાડવા પ્રદર્શન ગોડબું. ચાર જથ્થાને તોપે બાંધ્યા. ત્યાં જ બીજા ચાર આગળ આવ્યા ને કહે, ખરા આગેવાન અમે છીએ, આ શિક્ષા પહેલી ભોગવવાનું માન અમને આપો. પેલાને છોડી આમને બાંધવામાં આવ્યા, ને તે ચારને ઉડાડી મકચા. પછી પહેલા ચારને પૂરા કર્યા. જોનાર સિપાહીઓ આ ધન્ય દસ્ય જોઈ રડવા નાચ્યા ને કહ્યું, હવે આ કારખી કરણી બંધ કરો. પણ મનરોએ ગોરા દસ્તકરને તેમની ઉપર તૈયાર ગોડવી દઈ ધાકથી દબાવી દીધા. પાસે બીજી હાવણીમાં દાખલો બેસાડવા ચાર જથ્થાને ત્યાં તેમના દેખતાં તોપે ઉડાડ્યા.

આમ ફૂટ પરવારી મનરો શુભ સામે હવે ચામ્પો. શુભએ મીર કાસમને છૂટા કરી દઈ રવાના કર્યો; તે રાહિલખંડ થઈ દિલ્હી તરફ નાસી ગયો. એમ શુભએ આશ્રિતને જીવતદાન તો આપ્યું જ. પણ મનરો સામે તે પૂરા હાર્યો, ને તેને અંગ્રેજો જોડે સંધિ કરવી પડી.

દિલ્હીના નસીબે ચોટિલી આંતરફૂટ અહીં બકસરના યુદ્ધમાં પણ જથ્થાઈ: બાદશાહે વિચાર્યું કે, અંગ્રેજો અને મીર જાફર જખરા હોઈ તેમની જોડેની સારાસારીમાં લાભ છે. એટલે પોતે રણમેદાન પર હવાત છતાં લશ્કો જ નહિ ! બાજરના ધરના પતનને હદ નહોતી રહી. આમ આ છેલ્લા દાવમાં પણ મીર કાસમ હાર્યો; અને અઘાતવાસમાં રવડી રવડીને દિલ્હીમાં એક ફકીર તરીકે ઈ. સ. ૧૭૭૭માં મરેલો મળ્યો ત્યારે તેના ધૂળમાં અદોળાતા મડદને દાટવાના પણ સાંસા હતા ! એમ સિરાજુદોલા જેમ બંગાળનો બીજો સ્વમાની નવાબ મીર કાસમ ગયો.

બંગાળના પછીના નવાબોનો ઇતિહાસ એક જ વિગતથી કહી દેવાય : નવા નવાબે અંગ્રેજ સેનાનાં દાખાં ચૂકવવાં અને એક પછી એક પોતાના રાજહકો છોડતા જવું. મીર જાફર ૧૭૬૫માં ગયો, તેની પછી તેનો છોકરો નિઝામુદ્દોલા નવાબ થયો. એનો મોટો છોકરો મિરાન કરીને હતો. તે પણ અંગ્રેજોની રાજરમત પામી ગયો હતો ને તે બાબ

પોતાથી બનવું કરી દેશને છોડાવવા ચાહતો હતો. અંગ્રેજોને એની જોડે ન કાવે એ ઉઘાડું છે. તે મરી ગયો હોવાથી તેનો બાઈ ગાદીએ આવ્યો, તે પેટે, ૩૫ લાખ રૂપિયા દાખાં ચૂકવ્યાં, તે થોડા જ વખતમાં કમેલે મર્યો. કહેવાય છે કે તેને ખાધામાં એર અપાયું હતું. ત્યાર પછી આ નામની નવાળી થોડાક વર્ષ ચાલી. પછી તે પણ બંધ થઈ. ઉત્તરોત્તર, અંગ્રેજો એમની સત્તા, ધન, અને આમર તથા માન-મરતબાની હબમત કરતા જ ગયા; એ દુખદ કથાની વિગતોમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. ઇતિહાસ પ્રવાદમાં સાર એટલો રહે છે કે, પૂર્વમાં બમાળ, બિડાર અને ઓરિસ્સા તથા મદ્રાસમાં ઉત્તર સરકાર હવે અંગ્રેજોની માનકીના ચરા હતા. હિંદના નકસામાં લાલ રંગનાં એ બે ચાલ પાકે પાચે બેઠા.

૧૨

માર્ગ મોકળો થયો.

હિંદુસ્તાનનો આટલો સુધીનો ઇતિહાસ લખનાર એવેકચેન્ડર ડે કપનીનો એક નોકર હતો. લાલઆસમનો એ મિત્ર હતો. રાસીમાંથી એણે આ ઇતિહાસ ઉતાર્યો છે. ઈ. સ. ૧૭૬૪ સુધીનો હિંદનો ચિતાર આપીને અતે, તે પરથી તેને સજ્જતા કેટલાક વિચારો એ ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં નેપિ છે હવે પછી આવતો હિંદનો ઇતિહાસ સમજવાને માટે એ નોંધવા જેવા હોઈને, તે આ પ્રકરણને અતે ઉતાર્યો છે. તેમાં કરેલાં વિધાનો (જેમ કે, દેશી રાજના જુલમો ને અંગ્રેજોની ન્યાયનીતિ) અત્યુક્તિ બરેલાં ને ભાગક છે. પરંતુ, આખા કથનમાં સારરૂપે રહેલી વસ્તુ પૂરતો આ ઉતારો નોંધપાત્ર છે. બારી અંગ્રે એક આગાદ ક્યાસ તરીકે પણ તે કીમતી છે, અને હિંદીઓને માટે આજે પણ એટલો જ બોધક છે.

“થોડાક સપ્તેમાં અત્યારની હિંદની સ્થિતિનો સમાન્ય ખ્યાલ આપવા અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વિષે સ્વાભાવિકપણે જે વિચારો ઊંડે છે તે લખતાં તો એક મંચ થઈ જાય છતાં એ કદાચ તે પરથી એટલું ઉપાડું દેખાય છે.”

“ યોગીઝ વ્યવસ્થિત કામખી સેના હોય તો હિંદુસ્તાનનો વિરાજ પ્રદેશ
ખરાસ્ત કરી દેવાય ૧૦ હજાર ગોઠુ પાથદળ અને તેની સાથે ક પનીની નોકરીનું
દેશી લશ્કર, આટલું હોય તો આખા હિંદને છતી લેવા માટે તે પૂરતું છે
એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની સાથે ઘટતી રાજનીતિ હોય તો યુગે મુધી તેને
બ્રિટિશ રાજના (appendage) ઇમા તરીકે સાચવી રાખી સકાય હિંદના
રહેવાસીઓનાં સ્વભાવ અને ખાસિયત ન બાલુનાર લોકોને, મહેલી નજરે આ
વિચિત્ર લાગશે; પરંતુ જેમણે આ જે વસ્તુઓનો ધ્યાનથી વિચાર કર્યો છે,
તેમને આ વાત વહેવારુ જ નહિ, મહેલી લાગે છે

“ હિંદીઓ તેમના દેશી રાજ્યોને હાથેથી જે શુભામી અને જુલમ
વેઠે છે, તેની દુલનામાં બ્રિટિશ રાજના ન્યાય અને નિયમબદ્ધતા તેમની
દૃષ્ટિમાં પ્રજ્ઞા ગમવા એવા લાગે છે દેશમાં મહાન યુરુષોને હલકામાં હલકા
શુભામીના કરતા પા, દેશપ્રેમ વિષે, વધારે ખ્યાલ નથી, અને જેમને ઘોઠો
જુલમી ગણે છે એવા રાજ્યો પ્રવે તેમને મહોબત હોઈ ન શકે બાહુતી
શક્તિ ખાનારાઓની દેશમાં એવી મોટી સંખ્યા છે કે, હિંદના વિરાજ પ્રદેશની
વસ્તીનો ચોથો ભાગ તેઓનો છે. નહીં કરાયેલી રકમનો ત્રીજો ભાગ પણ
તેમને હિંદના રાજ્યો કદી ચમાર કરતા નથી; આથી તેઓ અસહ્ય અને
બળવાખોર બને છે પરંતુ જે રાજસત્તા તેમને નિયમિત ચમાર આપી શકે,
તેની નોકરીમાં જરૂરી તેઓ આધારિત, વફાદાર અને બહાદુર નીવડે

“ હિંદુ જેવા દેશમાં, કે જ્યાં બધા ધર્મ સદી લેવાય છે, ત્યાં બ્રિટિશ
લોકો સામે, તેમના ધર્મને કારણે, લોકોને કશી વાધો હોઈ શકે નહિ. લશ્કરમાં
કારતી થાય તે હિંદુ ને મુસલમાનોની સરખી હોય, એથી એકબીજા લપસ
અરસપરસ કાળુ શેર; અને મોરાઓની નાની સંખ્યા તે ઝેડ લપસ પૂરતી
કાબૂરપ યરો બધી પવટણોના લપરી અમલદારો પૂરેપૂરા ગોરાઓ જ રાખવા
જોઈએ તેઓ ને પોતાની ફરજ બરોબર બળવરી અને ન્યાયથી પોતાની
સેનાના માણસો નેડે વર્તારો, તો યુરોપમાં જન્મેલા લોકના કોઈ પણ લશ્કર
કરતાં, તેઓ પોતાના એવા અમલદારોની ભલ પર વધારે પાટી પ્રેમગાહથી
બધારો પરતુ ને સિપાહીઓ નેડે ન્યાયથી ન વર્તાયુ તો, બધા દેરો જેમ
આ દેશમાં, માનવસ્વભાવ જુલમની સામે લોકો અને લોકો નેડે

“ આપારે, સિપાહીઓના કાળા અમલદારો તેઓમાંથીજ થડતાં થડતાં
યાય છે આ સંગીત નીતિ છે ને તે બાહુ રાખવી જોઈએ હલવાન અને
વતપસીલાદાર માણસો, તેમના આ સંભેમને લઈને, (લશ્કરી) નોકરીમાં
આવડા અમલદાર તેથી કરીને, આ કાળા અમલદારો પૂરેપૂરાં આપણાં
પેદાં છે — આપણે જ તેમને પામરી પર આપમા છે; આપણી સાથે થવામાંજ

તેમને કાંઈ પણ સત્તા કે મોભો મળી શકે એમ છે; કારણ કે, એક નીચો કે હલકો માણસ ગમે તેટલી લશ્કરી ક્વાયત ને સિરત મેળવે, પરંતુ તેથી કાંઈ તેને એવું વજન નહિ મળી શકે કે જેને જોઈ તે હિંદીઓના લશ્કરને લટવા ખડું કરી શકે એટલે, આપણા લોકને તેઓ કદી નહિ છોડે.

“હિંદ છત્રવાથી આ દેશને યનારા ક્યવદા તો રખ છે. સરકાર હવે એટલું રાષ્ટ્રીય હેતું ચૂકતે કરવાનું તો એથી સધારો. નાણાંની છત્ર વવાથી જો છત્રનની જરૂરિયાતો ને સવડોના બાવ થડે, તો બીજા બાબતોએ ગરીબો ઉપરના ધણાખરા કર જવાથી તેઓ તેમને ખરીદ કરવા માટે વધારે શક્તિવાળા થશે.”

“પરંતુ કેટલાક અંગ્રેજ નીતિવાળાઓ કહે છે, ન્યાય અને માનવતા જોડે પણ આવી યોજના શી રીતે સંજત થાય? આ વાંધામાં કશું વજન નથી અત્યારે હિંદુસ્તાન પક્ષાપક્ષીથી છિન્નચિન્ન છે. બાદશાહના સમયમાં એક જુલમ-ખાર હતો, આજ દેશ હજારોથી પીડાય છે તેથી આ નાનાખાના જુલમખારોને નીચે ઢસરડી પાડવાથી ન્યાય ને માનવતાનું કામ બલકુ આગળ વધારારો . . .”

આજ અનુભવે આપણે કહી શકીએ કે, આ ટૂંકા નિવેદનમાં અંગ્રેજોની આજ સુધીની નીતિનો સાર આવી જાય છે. ગોરાનો લોભ ને લાભ, અને તેની જ સાથે પોતાના ‘શુરુપદનો ખાર’ — બેઉ વસ્તુ, જે આજે અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ ગાતાં યાકતા નથી, તેનાં મૂળ ૧૭૬૭ માં લખવાર તેમનો જાતભાઈ ત્યારે કહી ગયો છે.

પુરવણી

ઇતિહાસ-અવાહમાં આટલે આવતાં, આ વર્ષે દરમિયાન બની રહેલો હિંદનો નકશો નજર તળે કરી લેવો જોઈએ. ઔરંગઝેમ ૧૭૦૭ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનું રાજ્ય કુલ ૨૧ સૂબા જેટલું પસર્વું હતું. તેમાંના ૧૪ સૂબા (ઉત્તર) હિંદુસ્તાનમાં આવેલા હતા :- આમ, અજમેર, અલ્હાબાદ, બંગાળ, બિહાર, દિલ્હી, માળવા, મુલતાન, ઓરીસા, અવધ અને સિંધ. બીજા ૬ સૂબા દખ્ખણમાં હતા :- ઔરંગાબાદ, વરાહ, બીડર કે તેલંગણ, બિજાપુર, દેરાબાદ, અને ખાનદેશ. ૨૧મો સૂબો કાબૂલ વાયવ્ય સરહદ પર હતો. આમાંનો એક કીમતીમાં કીમતી બંગાળ બિહારનો સૂબો અંગ્રેજોને હાથ પડ્યો. અવધનો નવાબ-વઝીર કંપનીને શરણે થયો એટલું જ નહિ, નામનો દિલ્હીપતિ પણ ગયો. અંગ્રેજોના એક જાગીરદાર જોવો એ બની રહ્યો; અને અન્યાય-પૂર્વક સામે થઈ મેળવેલી હકૂમતને તે લાચાર બાદશાહે મહોર મારી !

વેપારીનું ધણિયાનું

“ અંગ્રેજોની કંપની આ દેશની રાજ પક્ષ છે અને વેપારી પક્ષ છે. વેપારી તરીકે તે દેશના વેપારનાં બધાં સ્થાનો કબજે કરી બેઠી છે, અને રાજ તરીકે તે દેશની બધી મહેસૂલ ઓલિયાં કરી નાચે છે દેશની મહેસૂલમાથી જ આ દેશનો માલ ખેરીદી, છઠ્ઠાડમાં વેચીને તે વેપાર ચલાવે છે. . . . કંપની સરકાર ને નાણું લઈ નાચે છે અથવા ને વેપાર ચલાવે છે, તેમાંથી દેશને એક પાઈ પણ ધાણી મળતી નથી. . . . પહેલાં ને ને મારો દેશમાં નાણું આવડું તે બધા મારો કંપનીએ પોતાના હાથમાં લઈ લીધા હોવાથી, તેમ જ દર વર્ષે કંપની ઠાઈ પક્ષ બાંધે આખા વિના દેશમાંથી વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં નાણું પરદેશ પસારી જતી હોવાથી, ચોડાં વર્ષમાં તો દેશમાંથી તમામ નાણું સાફ થઈ જશે ”

—સર લોન રોડ

“ હિંદના બ્રિટિશ સુબાઓનો વહીવટ બુદ્ધિ જ ઉત્તિહાસની સામગ્રી છે. તેથી અહીં અમે એ વિષયમાં નહિ જઈએ, કેમ કે તેમને વિષે જરાક સરખું કહેવાથી, તે મહાન ખુરુષોએ કેહલાય અન્યાયપૂર્વક ને કાર્તિ મેળવી છે, તેમાંથી કાંઈક આ રો કમી કરવા નેરું થાય ”

—હોલ્ટ ‘હિસ્ટરી ઓફ હિંદુસ્તાન’ ૨, પા ૪૦૫,

૧. કસાર્ધવ ખાલો આવ્યો
૨. દીવાની મેળવી
૩. નોકરચાહીનો પાયો
૪. દીવાનીએ ખેડૂતની દશા કરી !
૫. ૧૭૭૦ નો દુકાળ
૬. દક્ષિણનું ઠાકડું
૭. દેશી વેપાર-અવાહ પર અસર

સાત્તવારી

- ૧૭૧૫ મીર ભક્તેન મૃત્યુઃ નવો નવાળ જ્ઞાન્યો.
 (મે) ક્ષમાવ જ માળનો મવર્નર થઈને જ્ઞાન્યો.
 (ચોગસ્ટ) ■ માળ-ખિલાસી કીલની મળી.
- ૧૭૧૭ દ્વૈરઅલી સાથે મુઢ
 " ક્ષમાવ પાગો વિલ થવ ગયો.
- ૧૭૭૦ જ માળનો દુકાળ.

કલાઈવ પાછો આવ્યો

આમ ત્યારે હિંદને પરદેશીઓથી મસાતો બચાવવાનો ઉદ્દેશી પ્રયત્ન અફળ થયો, અને અંગ્રેજ વેપારશાહી પાકે પાથે હિંદમાં બેઠી. અશુધારી રીતે જ, નસીબ ભોગે, તેઓએ યોગ્ય જગ્યાએથી જ તેને મસવાનું શરૂ કર્યું હતું. બંગાળમાં જ તેઓ ફાવી શકત; મદ્રાસ કે મુંબઈમાં તેવો ભોખો નહોતો, કેમ કે દક્ષિણમાં દેહરની ને પૂર્વમાં મરાઠાઓની સત્તા તે વખતે મચક આપે કે ચસે એવી નહોતી. પરંતુ અંગ્રેજોએ હિંદનું રાજદારી પોત જોઈ લીધું હતું; તેમાં પેસવાની પદ્ધતિ પણ હાથ આવતી મળી હતી. પોતે હિંદમાં માગ પામી શકે છે એ એમને ખાતરી થઈ હતી. તે ખાતરીથી હવે કંપની પોતાના પગ હપાડે છે—ને તેને માટે એક પછી એક લાવક માણસો તેને મળી રહે છે. આ પણ એક સુયોગ જ ગણાવ.

જે રાજરમત કપાઈવે ૧૭૫૬માં આરંભી હતી, તેનાં માર્કાં ફળ કદાચ તેણેય નહિ કદખાં લેાય, એવાં નિંજ અને અસલ આવ્યાં, —બંગાળની દુર્ભાગી પ્રજાને માટે જ નહિ, પણ એક રીતે જોતાં અંગ્રેજોને માટે પણ. કેમ કે, તેઓ તેમનાં કરતુકોથી હિંદની પ્રજામાં શારી આખરૂ કમાયા નહોતા. વિનાયતની ચિટિશું સત્તાએ આ જોયું. તેમણે ૧૭૬૫ના પોતાના એક ખરીતામાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, પોતાની આવક અને પોતાની પ્રજાના વેપારનો નાશ કરે એવી જઠાતમાશી તે ઠહી ઠાઈ સરકાર આપે ? 'આવી જાતનો અર્થ' તો અમે કદી સાંભળ્યો નથી; અમારા નોકરોએ જ પહેલી એની શોધ કરી અને પછી બળજોરીથી એનું સમર્થન કર્યું દૂકમાં, (જઠાતમાશીનો) એવો હક રચાપણ માગનારા લાખી લાખી જે દલીલો દરે છે તે પરથી અમને એટલું જ લાગે છે કે, તેમને ન્યાય નથી જોઈતો, પરંતુ

તેમનામા જે સહગુણ ખૂટે છે તે જોઈએ છે, દેશની શાંતિને તથા કંપની પ્રત્યેની પોતાની ફરજને વિરોધી એવા સાધનો દ્વારા, એકદમ મોટું બવિધ્ય કમાઈ લેવાની હાન્ય પૂરી કરવાનું પોતાનું મન તેઓ રોકી શકતા નથી, તે રોકવાનો ગુણ એમને જરૂરી છે . . અમે આશા રાખીએ છીએ કે, (બંગાળ સમિતિના સભ્યો) દેશી રાજ-સત્તાઓમા અમારી આગર પાછી આણુમે, અને જુનમ તથા લોખને અમે ધિક્કારીએ છીએ, એમ તેમને ખાતરી કરાવશે.’

આ આખા જુનમી ધમસાણના, કાગ્ગસ્તાન કરનાર કમાઈવે પણ આટલું તો કબૂલ કરે છે કે,

“હું એટલું જ કહીશ કે, અરાજકતા, મોટાળો, હાથ સડો અને બળજબરીથી કબાપન, એ તો બંગાળ સિવાય બીજા કોઈ દેશમા કહી લેયા કે સાબળ્યા નહોતા, અથવા તો આટલી બધી અન્યાયી અને દુષ્ટખોર ગીને આટલા બધા બવિધ્ય પણ કહી રજાયા નહોતા.”

તોફાનીના ટોળાની સિસ્ત સભાળવા તેના જ નામકને* નીમવો ઉત્તમ, એ ન્યાયે કંપનીના આ અરાજકના આરબનાર કનાઈવિને જ ડિરેક્ટરોએ ૧૭૬૫મા બંગાળના ગવર્નર તરીકે મોકલ્યો. તે સિવાય એમનો બીજો આરો નહોતો, કારણ કે કમાઈવે બીજી કયેલી જૂતાવળ તે જ મતરી શકે તેમ હતું.

નવાઈની વાત છે કે, હિંદની ત્યારની દેશી સત્તાઓમાની એકે સત્તા ગોરા વેપારીએ કરી મૂકેના આ અરાજકને રોકીને તેની જગાએ વ્યવસ્થિત રાજસત્તા સ્થાપવા વિચારતી નથી. આની કાયદેસર જવાબ દારી નમાયા મોગન બાદશાહની હતી, તે તો ખેવશ નીવડી એટલે બકસરમા જે ભાગ એણે બજવ્યો હતો, તે પરથી તેણે પોતાનું સાચું રૂપ અંગ્રેજોનેય દેખાડી દીધું હતું ત્યારે અજોય જેવો જખરો મનાતો અવધનો નવામ પણ હાથે, એટલે બંગાળની સરહદે પડેલી દેશી સત્તા પણ ખૂટી હતી. રજા મરાઠાઓ કે જે આ દુરના પ્રાંત સુધી પોતાની ચોંચનો હક કરતા તો આવતા હતા, પરંતુ એમણે આટલા જ હક ઉપરાંત વ્યવસ્થિત રાજ કરવાનો હક કપારેય દાખવ્યો નહોતો અને

ઈ. સ. ૧૭૬૧માં પાણીપતનો ફટકો તેમને જેવો તેવો નહોતો લાગ્યો. વળી અહમદશાહ અબ્દુલ્લી* જેવો આવ્યો તેવો પાછો ગયો; પહેલાંના મુસલમાનો જેમ તેણે જો દિલ્લીમાં ગાદી સ્થાપી હોત તોય ઇતિહાસ, જુદો રંગ પકડત.

પ્રુદ બંગાળમાં તો નવાબસત્તાનો બિલકુલ લોપ થયો હતો. કંપની નયવે તેમ નાયવાનું જ તેને ભાગે રહ્યું હતું. અને તેની કંગાલ પ્રજા આંતર ફૂટથી કાચર અને નેતા વગરની હતી.

આવા સંજોગોમાં કલાઈવ આવ્યો અને પોતાના કામનો પૂરો વિચાર કરીને આવ્યો. બંગાળ સેનાની મરઘી હતી ખરી; તેને છોડવાનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો. પરંતુ એ જીવતી તો રહેવી જ જોઈએ — તો જ તે ઈર્ડાં આપી શકે. જેજવાખદાર અને બેવકૂફ અંગ્રેજો એ મરઘીને જ મારવા બેઠા હતા, તે તેમને જાન નહોતું. તેથી એમના ઉપર કાબૂની જરૂર હતી. અંગ્રેજો ‘નવાબ’ બનવાની પકાપકીમાં હતા, તેમને ખામેશી સીબવવાની જરૂર કલાઈવ કબૂલ કરતો હતો. પરંતુ કંપનીએ હિંદમાં હવે કઈ રીતે કામ કરવું એ બાબતમાં એના પોતાના જ વિચારો હતા, જે કંપનીના નહોતા. તેના જેવો દીધે-રાખુ સ્વભાવનો માણસ બીજાનું માને તેમણે નહોતો. અને વિશ્વાસના કંપનીના સંચાલકો તેના હાથમાં રમતા હતા; તેમની પાસેથી બંગાળનું ગવર્નરપદ લઈને ૧૭૬૫માં તે હિંદમાં આવ્યો, અને પોતાનું ધાણું કામ કરી ૧૭૬૭માં પોતાને દેશ પાછો ગયો. તે દરમિયાન તેણે શું કયું તે જોઈએ.

* બકસરથી ન સત્તા મીર કસમે પોતાની ત્યારની હતાજા દયામાં પણ એનો વિચાર કર્યો કે, મરાઠાઓ અને અબ્દુલ્લી દ્વારા પણ જે કાંઈ થઈ શકે તો કરવું. ઉપર સુધી દાર કબૂલ ન કરતા, પ્રયત્ન કરવાના લાગની નજર ફેરવતા રહેવાનો આ તેનો ગુણ પ્રસન્ન કહેવાય મરાઠાઓએ સુનાર સુધી આવવા નેટનું કયું, પણ ત્યાંથી પાછા પડીને તેઓ જાલિયર જતા રહ્યા. અબ્દુલ્લીને તો હવે હિંદમાં મદદની પણ આશા નહોતી. કેમ કે બકસરમાં શુભ દર્શો હતો; અને પબ્લમાં સીખો તેની સામે હતા આમ ચોમેર મધ્યસ્થ સત્તાના અબાવની ભારે ખોટ જણાતી હતી.

દીવાની મેળવી

ક્યાઈવિને મુખ્ય બે કામ કરવાનાં હતાં : ૧. કંપનીનો સંબંધ દેશી રાજસત્તાઓ સાથે સ્પષ્ટ કરીને પાકો ગોઠવવાનો હતો; ૨. કંપનીના નોકરોને નિયમ તથા હિસ્તમાં લાવવાના હતા.

અને આ બે કામ કરવાની સાથે બંગાળ પ્રાંતમાં કંપનીને કારભાર સામાન્યપણે રાગે પાડવાનો હતો.

૧

કંપનીએ મદ્રાસ તથા બંગાળમાં જે રાજ્યક્રાંતિ કરી હતી, તેથી સ્વાભાવિક રીતે દેશી રાજસત્તામાં એ વિશે શંકા અને વિરોધનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું. બંગાળના નવાબને અવધનો નવામ મદદ કરવા નીકળ્યો, એ તેથી જ. એથી જ દશા દક્ષિણમાં પણ થઈ હતી; તે પ્રકરણ અહીં બાજુએ રાખીને બંગાળનો પ્રથમ પ્રથમ નોંધો.

આ શંકા અને અસ્થિરતાનું વાતાવરણ દૂર કરવા માટે, નામની છતાં મોગમ શહેનશાહતનું ફરમાન મેળવવું હીક થશે, એમ કલાર્કે હવે વિચાર્યું. બાદશાહ બકસરથી અગ્રે-ખેના જ હાથમાં આવ્યો હતો. આ વખતે એ અસ્હામાદ હતો કલાર્કે ત્યાં તેને મળવા ગયો, અને બંગાળ બિહારની દીવાની કંપનીને આપવામાં આવે છે એવું ફરમાન મેળવ્યું. સાથે જ મદ્રાસમાં ઉત્તર સરકારનો કબજો કંપનીનો છે, અને કલ્કાટકનો હકદાર નવામ મદદમદઅલી છે, એમ દરાવતું ફરમાન પણ લઈ લીધું. આમ અત્યાર સુધી કંપનીએ ગમે તેમ વતીને કરેલા કામો ઉપર નામની છતાં મોગમ બાદશાહની મહોર મરાવી લીધી. અને એમ કરીને ત્યારના ધારાધોરણથી દિલ્લી એક કાયદેસર સત્તા અગ્રેજ કંપની બની.

આ દીવાની એટલે શું તે જણવું નોંધો. આપણે જોઈએ કે, કંપનીનું કામ કરવા જે રૂપિયા નોંધતા તે નવાબો પાસેથી છીનવવા પડતા. અને મીર કાસમ જેવો વસમો નવામ આવે તો તેમાં મુશ્કેલી પણ પડતી. આ અડચણ કલાર્કે તો ૧૭૫૭ ખ્રી તરત નોંધ લીધી

હતી. તેથી ૧૭૬૦માં જતા પહેલાં એણે તે ઈંગ્લંડની સરકારમાં એક પત્ર પણ લખી દીધેલો કે, પ્રાંતનો કબજો આપણે જ કરી લેવો સારો છે, અને જો રજા આપો તો તેમ કરવામાં કશી અડચણ પડનાર નથી, અને કંપનીને પાગવાર લાભ યશ પણ એવી રીતે મળી પાંચ વર્ષે કુલ હક સાથે બંગાળના ચર્ચાતર તરીકે આવીને એ વિચારો હવે તે અમલમાં મૂકવા લાગ્યો. રાજ્યના લશ્કરી હક પાંચી ખીન્ને મુદ્દાનો હક મહેસૂલી છે. દીવાની એટલે દેશની મહેસૂલ ઉપરાંત લેવાનો હક. એટલે, મોગલે પોતાના હરમાનથી એ હક અંગ્રેજોને આપ્યો. તે પેટે અંગ્રેજો ખડણી તરીકે મોગલને વાર્ષિક ૨૬ લાખ રૂપિયા આપે એમ હતું. આમ કંપનીએ પ્રાંતનો લશ્કરી અને મહેસૂલી કબજો લીધો. વેપારી કબજો તો તેનો હતો જ.

બંગાળનો બાકીનો (ફાજદારી) વહીવટ કરવાનું નવામને માથે હતું. તેના ખર્ચ પેટે તેને ૫૫ લાખ રૂપિયા કંપનીએ વગેરે આપવા, એમ નવામ જોડે દરાબુ હતું. વસ્તો જતાં જેમ જેમ નવામ નવા આવતા ગયા, તેમ તેમ આ રકમમાં કાપ મુકાતો ગયો, અને છેવટે તે રકમ માત્ર ૧૬ લાખની રહી હતી, એ આપણે આગળ જોઈશું.

આમ થકતે થયાં પછી બાકીના મહેસૂલના પૈસા કંપનીના ખાખા.* એમાંથી કંપની પોતાના ત્રણે ખાનામાં વેપારી તેમ જ લશ્કરી ખર્ચ ઉપરાંત વેપારની મૂઠી દાઢતી. એટલે ૧૭મા સૈકામાં કંપનીને જે શક્તિ મૂઠીની ચિતા હતી તે હવે ટળી. ક્યાકલે લખ્યું છે કે, "દીવાની મળવાને કારણે હવે કંપનીને ૨૫૦ લાખ રૂપિયાની વાર્ષિક આવક થશે. ત્યાર પછીના વર્ષોમાં, તે નહિ નહિ તોય ૨૦ થી ૩૦ લાખ જેટલી વધશે પણ ઓગ્રી તો નહિ જ થાય. અહીંના મુનશી અને લશ્કરી ખાતાનું ખર્ચ સામાન્ય રીતે ચાર્જના વખતમાં કંદી ૬૦ લાખથી વધારે આવતું નથી. નવામને આપવાની રકમ તો ત્રણ

* ૨૦ (Hist. of Hindustan II, પા ૪૨૧) આ પૈસા કેટલા મળતા તે કહે છે - "૧૭૧૫ ના એપ્રિલમાં કુલ ૩,૩૦,૨૫ ૬૬૮ સિકા રા. આવક થઈ તેમાંથી વહીવટનું ખર્ચ, બાદશાહની રકમ, જે નવાબનું વર્ષાસન જતાં કંપનીને ચોખ્ખા ૧,૦૫,૭૬,૬૬૮ રા. રહેતા હતા."

મહિના પંચી જ ઘટાડીને ૧૨ લાખ જેટલી કરી નાંખી છે. મોઝલ બાદશાહને બરવાની ખંડણી ૨૬ લાખ છે. એટલે કંપનીને દર વર્ષે એક કરોડ ૨૨ લાખનો ચોખ્ખો નફો પડી રહેશે. ”

આમ દીવાની લઈને જે તોડ પાડ્યો, તેમાં જવાબદારી દર્શી ન વધી અને આવક આખી ખાવાની મળી ! નવાજ રાજ ગણાવ, છતાં તેને સત્તા નહિ; અને કંપની બધી આવક લે, છતાં તેને રાજની જવાબદારી નહિ ! આની બેભચ્ચુ નીતિને લીધે પ્રાંતની પ્રજાનો મરો તો આશુ જ રહ્યો. કાબી માત્ર કંપની કે તેને હવે હિંદના ચોતાના કારભાર માટે કળેથી નાણાંની જરૂર ન રહી. આથી સ્વાભાવિક રીતે કંપની વિશ્વાયતમાં એક મોટી સત્તા બની ગઈ. કેટલાક ત્યાંના રાજ-કારભારીઓ એવા મતના હતા કે, કંપનીએ મેળવેલી આ સત્તા વિશ્વાયતની સરકારે જ લઈ લેવી જોઈએ. પરંતુ એવી જવાબદારીમાં પગ્ગા વગર હોગટનો લાભ મળતો હોય તો શું કામ ન લેવો ? તે પણ ક્યાઈવના દેશની જ સરકાર હતી ! એટલે ધ્રુટ હડિયા કંપનીએ દર વરસે ૪ લાખ પાઉન્ડ વિશ્વાયતની સરકારી તિજોરીમાં આપવા એમ આ વિષે ઠરાવ થયો (ઈ. સ. ૧૭૫૭), ને બંગાળનો કબજો કંપની પાસે રહેવા દેવામાં આવ્યો.

અવધના નવાજ શુજા જોડે થી ગોસ્વલ્લુ યઈ તે પણ થોડાકમા જોઈ લઈએ. બકસરમાં કંપનીને લડવું પડ્યું તેના ખર્ચ પેટે શુજાએ ૫૦ લાખ રૂ. આપ્યા, અને અંગ્રેજ કંપની જોડે કાયમી મિત્રી જાહેર કરી. એટલે મરાઠાઓ સામે અંગ્રેજોને નિરાંતની હાથ મળી ગઈ, કેમ કે મરાઠા સત્તા બેડે પ્રતિમાં સરદાર ઉપર જ હતી. અહ્મદાબાદ ને આસપાસનો થોડો મુલક સાદઆબમ બાદશાહને અપાવ્યો, ને તે ત્યાં અંગ્રેજોના આચારામાં રહેવા લાગ્યો. આમ અંગ્રેજોએ બંગાળથી આગળ એક પગલું ગ્રેસી દીધું; અને ન્યારે જેવું ફરમાન જોઈએ ત્યારે તેવું મળવાની સવડ પજુ યઈ રહી. અંગ્રેજો પારત તો દિલ્હી મુખી જઈ પહોંચત, અને એવું હદનારા અંગ્રેજ મેનાપતિ તે વખતે દતા. પરંતુ કલાઈવિ આ યેતુ ૧૬૫૭. મોળિયે મોળિયે જ ખાવું કાવશે એમ એ સમજ્યો લાગે છે.

નોકરશાહીનો પાયો

અંગ્રેજ વેપારીઓને દાણચોરી કરતા રોકવા કરતાં, જે ખાનગી વેપાર તેઓ કરતા હતા અને દેશી લોકો પાસેથી લાંચ અને ભેટ લેતા હતા, તે રોકવાનું કામ કંપનીને વધારે જરૂરનું લાગ્યું હતું. કેમ કે, આ જાતની તેમના નોકરોની ચેરવર્તણૂકથી કંપનીની આબરૂ અને ધંધો બેઠે જોખમાતાં હતાં. આથી ક્લાઈવે ૧૭૬૫માં દિંદ આબ્યો ત્યારે તેની જોડે કંપનીના નોકરોને માટે નવું કરારનામું લઈ આબ્યો હતો. જૂના ચાલુ કરારનામામાં ખાનગી વેપારની છૂટ હતી, તે નવા કરારનામામાં રદ કરી હતી; અને બેટ અમુક મર્યાદામાં અને કંપનીની રજાથી જ લઈ શકાય, એવો નિયમ ચૂકવો હતો.

દિંદ આબ્યો ત્યારે ક્લાઈવે આ કરારનામાનું કામ કડકાઈથી ઉકેલવાની હામ બીડીને જ આબ્યો હતો. પરંતુ કલકત્તાની બ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો જ એની પર સહી કરવા તૈયાર નહોતા; અને આ કે તે બહાને તે કામને ટફલા જ મારતા હતા. એક સભ્યે તો એટલે સુધી કહ્યું કે, 'ભેટા બાબતમાં તો, આપણા પ્રમુખસાહેબ, લોડ' ક્લાઈવેનો પોતાનો જ માન્ય થઈ ચૂકેલો દાખલો છે.'*

સમિતિનો જવાબદાર ગોરા સભ્ય જ જે આખું ને આટલું બોલે તો નાના મોટા અને દૂર પહેલાં અનેક બેજવાબદાર ને ખાઈ બહેલા ગોરા નોકરો તો શું જ સ્વીકારવાના હતા? તેઓ આ નવા હુકમને ગાંઠ્યા નહિ અને બળવો કર્યો. ક્લાઈવે વખત જોઈને તેને દાબી દીધો.

ખાનગી વેપાર બંધ કરાવવા બાબતમાં ક્લાઈવેને જ એક મુશ્કેલી લાગતી હતી, અને તે નોકરોના નજીવા પગારની. એટલે કંપનીએ યા તો એમનો પગાર વધારવો જોઈએ; એ તો કંપની કરવા

* બાદશાહ પાસેથી તેને મળેલી બગીચ વિષે આ ટોણું હતો તેની લાખેલી આવક તેણે વરસો સુધી ખાધા પાકી, મરતી વખતે કંપનીને તે પાકી સોપેલી.

તેવાર જ નહોતી; અથવા પછી કોઈક રસ્તે નોકરોને વધુ મજતર થવા દેવું જોઈએ. આ માટે ક્લાઈવે એક આગ્રાદ યોજના કાઢી. “નીચલા દરજ્જાના લોકોએ લોભી ન થવું જોઈએ એમ તે માનતો. પરંતુ ઉપલા દરજ્જાના નોકરો સારી પેઠે ઉમરડવાના અધિકારી છે.”* આ મુજબ, તેણે મીયાના વેપારની આવક ઉપવા અમલદારોમાં વહેંચી આપી;† અને નીચલા નોકરોનો પગાર કંપની ન વધારે તો તેમનો ખાનગી વેપાર, આંખ આડા કાન કરી, ચાલવા દીધો.

આમ એનું ખીજું કામ પૂરું કરી ક્લાઈવ ૧૭૬૭માં પાછો ગયો. છેવટે, અહીં એટલું કહેતા જવું જોઈએ કે, આજ ને ‘સિવિલ સર્વિસ’ કહેવાય છે, અને જેને હિંદના સિટિય રાજ્યનું ‘પોસ્ટાલી એક્ટુ’ કહેવાય છે, અથવા જેને રાજકારણી ભાષામાં ‘નોકરશાહી’ કહેવામાં આવે છે, તેની શરૂઆતની દશા કંપનીના આ નોકરોની હતી, કે જેમની બેલગામ દશા ધીમે ધીમે નાશવામાં આવી છે, અને જેમનામાં સુધારો કરી કરીને આજની તેમની સ્થિતિ આણી છે. આજ એ નોકરોને મોટા પગાર અને બધ્યાં મળી ચૂક્યાં છે, અને હિંદના સ્વરાજ્યના પ્રજામાં આ નોકરશાહીના વળતરનો અને પગારનો એક મોટો વધો પાડવામાં કે કાઢવામાં આવે છે. નવે રૂપે છતાં, મીર કાસમને જે સવાધનો સામનો કરવો પડ્યો હતો તે જ આ ગણાવે.

* વિચારતા જણાશે કે, વત્સવઃ આ યોજના જ આજ હિંદમાં ચાલે છે : ઉપલા નોકરો ભારે મોટા પગારો ને લાધ્યા ખાય અને નીચલા નોકરો બદ્દલના પામે, એ જ સિદ્ધાંત આજે સરકારી વચમાં ચાલે છે. ક્લાઈવના દેશમાંથી ત્યારે ભડે તેની યોજનાથી નવાઈ પામ્યા; સહીથી એને જ માન્ય રાખે છે, તે આજ જોઈશું. ક્લાઈવ દુરદેશી અંગ્રેજ હતા!

+ મવનંદ તરીકે ક્લાઈવને લાગે આ વેસના ૧૭૫૦૦૦ પાઉન્ડ આપ્યા, તે તેણે પોતાનાં સમાંવહાતામાં વહેંચી દીધા એટલે કે, તેને પણ એ પોતા પાસે રાખવા જેવા ન લાગ્યા.

આ મોટાવહુ કંપનીને બિલકેવ નહોતી મળી. પરંતુ ક્લાઈવ હતો ત્યાં સુધી તે બધું ન કરી શકી, તેના ગયા બાદ જ એ અટકાવી શકાઈ.

દીવાનીએ ખેડૂતની દશા કરી!

દીવાનીથી કેવી બેજવાબદાર સત્તા કંપનીના નોકરોને મળી હતી તે જોઈ આવ્યા. અને તે નોકરો કઈ રીતે કામ કરતા તેય જોયું. એ બે વસ્તુઓએ ભેગી થઈને બગાળની અસહાય પ્રજાનું કામ કાઢી આપ્યું. કંપનીને એક જ સ્વાર્થ હતો અને તે વેપાર માટે મહેસૂલ વધે તે. તેના નોકરોએ હવે પોતાની બુદ્ધિ અને સત્તા તે તરફ વાળી. થોડાક આંકડા જોવાથી જ એનું કળ દેખારો :

સાલ	સાન્યકર્તા	મહેસૂલની રકમ
૧૭૧૧-૩	મીર કાસમ	૧૪,૫૧,૧૬૮
૧૭૧૩-૪	મીર બહર	૭૧,૧૮,૪૦૭
૧૭૧૪-૫	"	૮૧,૭૫,૫૩૩
૧૭૧૫-૬	દીવાનીનું ૧ હુ વર્ષ	૧,૪૭,૦૪,૮૭૫
૧૭૬૦-૧	વ્યવસ્થિત અંગ્રેજ શાસન થતા	૨,૬૮,૦૦,૬૮૬

એટલે, ૧૭૬૨ કરતા ૧૭૬૫ માં લગભગ અડી ઘણું મહેસૂલ વધ્યું. શી રીતે? બગાળની પ્રજા વધારે આનાદ થઈ હોયે તેથી? ના; દીવાનીના વહીવટનો જે ફેરફાર થયો તે એનું કારણ હતું, એમ સરકારી દસ્તાવેજ પઠી જોવા મળે છે. એથી શો ફેરફાર થયો તે એક દસ્તાવેજમાથી* જ જોઈએ

“અહીં વહીવટના સમયમા આજે આવે છે તેનાથી ક્યાય ઓછી મહેસૂલ તિભેરીમા આવતી. . . તે વખતે એવા શિવાજ હતો કે, માફક પોરણે જમીનદારો સાથે અમુક માણસોની રકમ હરાવાતી. નવામ એ હાગવ પાળતો. જમીનદારને સ્વાભાવિક રીતે તેની જમીનમા રસ હતો, એટલે ખેડૂતોને તે ઘટતું હિતેજન આપતો; જરૂર હોય તો તેમની પાસેથી સાચ માફક રાખતો અને વખતસર પોતાનું સરકાર-બરત આપવા માટે પૈસા છીનીના લેતો. . . સરકાર આપખુદ હતી;

* જિ ખેચર આ વખતે કલકત્તા સમિતિનો સભ્ય હતો તેણે લખેલામાથી આ ઉતારો ■

અને દર વર્ષે મરાઠાઓ ચડી આવતા, જે હાથ આવ્યું તે બાળતા ને નાશ કરતા, અને બિચારા લોકો બચવા સારું મુખ્ય શહેરો, યુરોપિયન કોડીઓ, વગેરેમાં ભાગી જતા આવે છતાં, ઉધરાતની આ પદ્ધતિ અને સ્વતંત્ર વેપારને લીધે દેશ આગાદ હતો (એવો આગાદ કે) પોતાની માનશુભરી ઉપરાત, એક વાર કરોડ ને બીજી વાર અર્ધો કરોડ રૂપિયા જમીનદારો વગેરે વર્ષે નવામની જરૂર જોઈને આપ્યા હતા.

“અંગ્રેજોને દીવાની મળી કે એમની પહેલી ચિંતા એ લાગે છે કે, અહીંનો કપનીનો ખર્ચ અને દેશથી (વિતાયતથી) આવતા તેના તગાદા પૂરા કરવા સારું, કેમ કરીને બની શકે એટલી વધુમાં વધુ મહેસૂલ ઉધરાવવી. જોઈતી રકમ જમીનદારો આપી શકે નહિ કે આપવા રાજી નથી, એટલે ધણાખરા જિલ્લામાં સરકારી મહેસૂલી ઠેકેદારો (“આમીન”) મોકલવામાં આવ્યા છે. આ ઠેકેદાર આમીન જે જિલ્લામાં પોતે જાય તે જિલ્લાને માટે અમુક નક્કી રકમ આપવા મહેસૂલી પ્રધાનો જોડે બંધાય છે અને જે મોટામાં મોટી રકમ આપવા બંધાય, તેને સામાન્ય રીતે પસંદ કરવામાં આવે છે. ગરીબ પ્રજાજનો માટે કેવી ધાતક પદ્ધતિ આ છે.” જે બામર્મા પોતે ઉધરાત કરે છે તેની જોડે મશો મળ્યા કે પ્રગલ્ભિતો માટે કુદરતી રસ હોતો નથી, અને વગસ બાદ આમીનપણું મહેસૂલ કે કેમ એ પશ્ચિમી ખાતરી હોતી નથી. વખતસર પોતે ખીસ બરે એટલે એમની કદર ચર્ચ ચૂકી આવે સારું દેશને ચૂસવામાં તે પાછા પડતા નથી અને પોતાને માટે પશ્ચિમ સારી રકમ મેળવી લે છે. વળી, નિમજૂકના સમય દરમિયાન એમના ઉપર કરોડ ઠાણું નથી હોતો. એટલે પોતાની ઉધરાતના વગસ દરમિયાન તે નિરકુશ હોય છે. અંગ્રેજોને દીવાની મળી ત્યારથી, આવી ધાતક યોજના પ્રમાણે, અને વધારે ને વધારે મહેસૂલના સતત તગાદાના વાતાવરણમાં મહેસૂલ ઉધરાવવામાં આવે છે.”

આ કામ કરવાને માટે દેશી લોકો જ કામ લાગી શકે તેમની ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે “સુપરવાઈઝર” નીમવામાં આવ્યા.

• જિલ્લાના ઉધરાવવાની આ જ પદ્ધતિને પણ “કચેડર” નામ અપાયું અને એ નામ આજ આજ છે.

આ પદ તો ભારે કીમતી ચર્ધ પડે એ ઉઘાડું છે. હેરિંગ્ટનનાં (૧-૧-૧૭૭૩ ના) લખાણનો પુરાવો ટાંકી ચોમ્સન ઝેરેટ એ વિષે (પા. ૧૧૦) લખે છે,

“અપાટાનું બંધ બંધિય મેળવી લેવાની અત્યાર સુધી શોધાયેલી યોજનામાં ‘સુપરવાઈઝર’ પછું, તો હત્તમોત્તમ યોજના એવામાં આવી ! સુપરવાઈઝર બનવાથી અમર્યાદ ખાવા મળે, એટલે પછી કેઈ કલકતા સમિતિનો સભ્ય થવા પછુ પરવા નહિ કરવું ! છતાં, ફેરફારો બાદ, આ યોજના પાછળથી ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ જેમાંથી વિકાસ પામી, એના બીજા રૂપ વિચાર જેવી સિદ્ધ થઈ”

આમ દેશની મોટી વસ્તી જે ખેડૂત, કે જેઓ અત્યાર સુધીની અનેક રાજકીય જિયલપાયમો છતાં, પોતાની આખાદી સંભાળી રાક્યા હતા, તેમનાં બારણાં સુધી કંપનીના તમાદા પહોંચ્યા. માત્ર દેશી વેપારી જ નહિ, ખેડૂત વસ્તી પણ ભાગવા લાગી.

૫

૧૭૭૦નો દુકાળ

મુલતાની સાથે આસમાની પણ આવી ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં ખંભાળમાં ને બીજે અનાવૃષ્ટિથી દુકાળ પડ્યો. સરકાર અને પ્રજા જેલની કસોટી એનાથી થઈ. સરકારી તંત્રની અવ્યવસ્થા — વ્યવસ્થાનો લગભગ અભાવ — કારમી રીતે ઉઘાડાં પડ્યાં. પ્રજાની ધારણશક્તિ કેવી આખર પર આવી હતી, તે જણાઈ આવ્યું. ‘આખી વસ્તીના ૩૫ ટકા અને ખેડૂતોની વસ્તીના ૫૦ ટકા મૂખે ટળવળતા મરણ પામ્યા અને તે વર્ષે સરકારે ૫ ટકા મહેસૂલ પણ એહું ક્યું નહિ’, બહો વધાયું’ પણ લોક પાસે નાણું હોય તો વસૂલ પણ કરે ને ? માત્ર ૫ ટકા મહેસૂલ જ મળી શક્ય.

● ત્રીજા ભાગથી અર્ધા સુધી વસ્તી (કરોડ ઉપર સંખ્યા) મરી ગઈ અને જુજીન ખેડાણ વિના પડી રહી એના દાણુ દુખની કયા પાંચતાં આસુ આવે એવી નિર્લજ્જ ઘાતકતા તેમાં જરી છે લોકો વરસોથી સુસાતા હતા, લડાઈઓ અને વેપાર તેમને કચ્છી રજાં હતાં આમ આસમાની અને

અનેક દયાધર્મી લોકોએ બહારથી રાહત મોકલી. પરંતુ એને અગ્રેજી ઇતિહાસમાંથી જાણવા મળે છે કે, તેમાં પણ અગ્રેજ નોકરોએ નફાનો વેપાર સાધ્યો. “મદદ માટે મફત વહેંચવાના જે દાણા આવતા, તે અગ્રેજો પોતાના હાથમાં લઈ લેતા અને તે વહેંચી આપવામાં આવ્યા હો એવા ખોટા રિપોર્ટો કરી, તે દાણા મોઢે બાંધે વેચી વેપાર કરતા.”*

દુકાળ એવો કારમો હતો કે, લોભી અને નફાખોર કંપનીને પણ રાહત કાઢવા સુધી ચરમાણ પડ્યું. પણ આવડા મોટા પ્રદેશને માટે, ન્યાયી કરોડો રૂપિયા ખેંચાતા તેના દુર્ગત સમયે, ૪૦ હજાર રૂપિયા કાઢ્યા. અને તેના વહીવટમાં પણ અપાર ખામીની ફરિયાદો ઇતિહાસને મોપડે નોંધાઈ છે. ડો હટ્ટર કરીને એક અગ્રેજ લખે છે કે,

જો કામમાં ફરતા દુષ્ટતા અને નીચતાનો જે દેખાવ નજરે પડે છે, તે જોઈને તો એમ જ લાગે છે કે સરકારે મદદ કરવા નામની જે રકમ કાઢી હતી તે પણ લોકોના હાથમાં ખરેખર પહોંચી જ હતી.

મુશ્કેલીમાં તેમની કેવી દયાવાદ તેનો ચિત્તાર બહીમચ્છદ ચંદ્રેશાસ્ત્રીએ આ દુકાળ પરના તેમના મક્કમાં આપ્યો છે—

‘લોકની શોકળથી આકાશ નહોતું રહ્યું હતું. પહેલું તો લોકોએ માનવાનું રાઈ કહ્યું. પણ પછી કોણ એમને આપી રાઈ? તેઓ રાત્રિવલ થઈ પડ્યા હતા. પછી તેમણે દોરડાખર ને હળવાકડા વેચવા માંડ્યા, સપરેહ બિયાનું ખાઈ મયા, ધરબાર ને જમીન વેચી, પછી તેમની બેટીઓ વેચવા માંડી. પછી બેટાઓ ને જાદુ ચાલીઓનો વારો આવ્યો. પણ એમને શું કોણ? વેચનાર સૌ પણ લેનાર કોઈ મળે નહિ. પણ અસહાય લોકો પોતાના મામલો છોડીને બાળ્યા. એમ છોડીને જનારા નવા ધરાયા પ્રદેશમાં જુએ રવડી મૂર્ખા ને ગામ છોડી મયા નહિ તેઓ અપ્રમ્ય ખોરાકથી ને રાત્રી મૂળા રાત્રીઓ ફાટી નીકળ્યો, અને તાવ, કોરેરા ને બલિયા દેશમાં આરબાર હતીઓ કાઢવા લાગ્યા.’

૧૯૪૩ માં એ જ બંગાળની આજ ૨૦ માં સેક્ટમાં થયેલી દયા ઉપરાંત જોઈએ, તો આ ચિત્તાર જરાવ અત્યુક્તિવાળો ન જ લાગે. ત્યારે તો અગ્રેજોને કોઈની ચરમેષ નહોતી ને સાધન જન્ય કોમ્પા જ હતા આને દેખુ એમ જ થીક મૂળા એમ દસ્તાવેજ પુરાવા છે.

૦ “બંગાળ બેટાલ” પા ૭૩ જુઓ.

કે કેમ કારણ કે, એ આખું ખાણું દુકાનિયાઓને મદદ કરવાને આણેલા દાણા તેમને વહેંચવાને બદલે મોઢે બાને વેગા વેપાર કરવાનું જ કામે કરણ હતું, અને નફાના બધા પૈસાથી પોતાનાં ખિરસા બારણું હતું.”

અને બીજે વર્ષે ૧૭૭૧માં પણ મહેસૂલની રકમ તો બિલકી વધી ! અને બનતી બળબેરી વાપરી ઉધરાવતાં છતાં, અર્ધી પણ જતમા ન કરી શકાઈ.

૧૭૫૭ની જીત પછી કઈ જાતનું તત્ત્વ બંગાળામાં સરકારને નામે કાત્ર કરતું હતું, તે આ છેલ્લાં થોડાં પ્રકરણો પરથી ;સમજાશે. ૧૭૭૨, સુધીમાં તેની કથા વિલાયતમાં પણ પહોંચી હતી. તે સુધારવા ત્યાંના લોકોએ શું કર્યું તે જોઈએ તે પહેલાં, મદ્રાસ હસાકામાં એક નવી પરિસ્થિતિ બીબી થઈ હતી તે જોવી જોઈએ. કે જેને અંગે પણ સુસાતા બંગાળને જ ધસાવું પડ્યું હતું.

૬

દક્ષિણનું કોકડું

બંગાળ કરતાંય દક્ષિણ ભારતમાં અંગ્રેજ કંપનીની સ્થિતિ વસમી હતી. ૧૭૬૩માં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે યુરોપમાં સંધિ થઈ, એટલે ગોરા વેપારીઓ વચ્ચેના અધિકારો તો અંત આવ્યો; તેમની વચ્ચે થયેલી સંધિમા બેઠાએ મળીને સ્વીકાર્યું કે, સ્થાનિય જંગ નિઝામ છે અને મહમદઅલી કણૌટકનો નવાજ છે. પરંતુ, બંગાળાની જેમ, અહીં પણ હવે તો અંગ્રેજ કંપનીએ નવો યુગ બેસાડ્યો હતો : તેણે દેશી રાજસત્તા જોડે હવે બાથ બીટી હતી. કંપનીને માટે આ એક મોટી ક્રાંતિ, જ હતી. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો બહુ મહેનત લઈને, એની જવાબદારી અંગ્રેજોની નથી, એમ બતાવવા વ્યર્થ મથે છે. કંપનીના સંચાલકોએ દરાવપૂર્વક નક્કી કરી આપેલી નીતિ બલે એ ન હોય; પરંતુ આપણે જોયું કે, તેમના નોકર કલાઈવની તો એ જ નીતિ

નથી કે તેમની સામે ટકી શકે એટલે મુળધની રક્ષા સાકુ પણ કવખતે મરાઠાઓને છોડવા સારા નહિ અને અનુભવે તે સાચા ક્યાં કેમ કે, હિંદુ સત્તા તરીકે મરાઠાઓ ન્યા ત્યા મુસનમાન સત્તાને લૂટ્યા જ કરતા અને થોડું ધણું પણ વ્યવસ્થિત રાજ જે હોત તે તોડી નાખીને, અંગ્રેજોને માટે જાણે આગળ રસ્તો સાફ કરી આપતા ન હોય, એમ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો નોંધે છે, જે વસ્તુ આગળ આપણે જોઈ ગયા છીએ.

છેતરે આ બધા ગૂચવા નિાથી એક વસ્તુ આગળ જતા બને છે તે એ કે, કેટલાય વખત હસુપસુ રહ્યા ક્યાં બાદ, કેવટે નિઝામ પોતાની દોસ્તી અંગ્રેજોને નોડે નક્કી કરી લે છે * અંગ્રેજ કંપનીને આ એક બારે ફાયદો થયો એથી અંગ્રેજોનો માર્ગ સરળ પણ થયો. ઉત્તર સરકારની તેમની માલિકીને હાન મળ્યા અને બીજી બાજુ દેહર અને મરાઠાઓ શત્રુ થયા, પણ તેઓ નિઝામનાય શત્રુ હતો.

પરંતુ આ બધા રાજકારણમા ગમ નહિ પડવાથી કંપની વિલાયતથી લખ્યા જ કરતી કે, આ પચાતોમા અમને નહિ નાખે. પણ હવે એ વાત મોડી થઈ ચૂકી હતી, અને તમણે આગળ જ ધપવું પડે એમ હતું એટલે હિંદુ આખુ પ્રકરણ જ વિતામતમા તેની પ્રજા વિચારવા બેસી તેણે શા વિચાર કર્યો એ જોતા પરવા એક વસ્તુ જોતા જઈએ અને તે આ પરદેસી ગોરાઓનું રાજ્ય થતા આપણા વેપારીઓ પર શી અસર થવા લાગી તે

* વોરન હેસ્ટિંગે (૧૭૮૪મા તે પછા ગયા ત્યારે) હિંદની રાજદારી સ્થિતિ પર આપેલી નોંધમા નિઝામ વિષે લખ્યું છે તેમા એક આવું વાક્ય છે

તેનું રાજ્ય નુતુ છે આજ્ઞા એવી જ છે તેનું લશ્કરી બળ સર્વ તુચ્છ કહેવાય છે અને એની જિંદગીમા કદી એ હિંમત કે સહસ મટે પકાયો નથી જીલદુ એનું કાયમી નીતિમુત્ર એવું જ હોય એમ લાગે છે કે પરાશીઓમા લડાઈ કરેલવી અને એમની નબળાઈઓ અને મૂંઝવણોનો લાભ ખટયા કરેલો પરંતુ એમના એકે ક્ષમા માતે ફર્સાત નહિ અને લડઈ વહોરવા કરવા તો બહુતર કે નાબોસી પણ વેઠી લેવી (જોમ્સન ધી એક્ટિવ એ ફ્રી ડિયન પ્રિન્સીપ્લ, પા ૧)

દેશી વેપારપ્રવાહ પર અસર

ઇતિહાસ-પ્રવાહમાં આટલે આવતાં એક જે અવનવો ફાટો ફૂટે છે તે તરફ નજર કરવી જોઈએ, કેમ કે એ ફાટો કાળે કરીને આજે એક મહાનદ બન્યો છે. આ ફાટો એટલે હિંદના વેપારી, શરાદો વગેરેનું વસણ. ગોરાઓ હિંદમાં વેપાર માટે આવ્યા, અહીંના ખૂબ માલ ઉપાડવા લાગ્યા, અવેળમાં બહારનું, ધન આપવા લાગ્યા, નાણાંની શરાદો પણ વધી, — આ બધી બાબતો દેશના વેપાર માટે સારી બન્યા. અને એમ જ જે એ માલત તો અંગ્રેજોની ‘વેપાર-શક્તિ’ તો ન જ સંભવત. પરંતુ, આપણે જોયું કે, ૧૫૦ વર્ષના વેપાર પછી અંગ્રેજો, પોતાના વેપારના અધર્મિત ઉત્કર્ષને માટે, રાજકાળમાં માથું મારવા લાગ્યા ને બંગાળ બિહાર કબજે કરી લીધા. આ ફેરફાર નવાયો ને રાજ્યો સમગ્ર-ન-સમગ્ર, પણ તેને રોકી ન શક્યા, એ ઉધાડું છે. તેનાં ફળ હિંદના આખા વેપાર-પ્રવાહ ઉપર અણધાર્યાં છતાં ગંભીર અને મારક થયા. આપણે જોયું કે, ધીમે ધીમે અંગ્રેજો પોતાને ત્યાંના માલ અહીં ધુસાડવાના લાગ જોતા હતા. તે દિશામાં હવે તેઓ રાજસત્તાનેય વાપરી શકે એમ થયું. હિંદના વેપાર ઉદ્યોગના નાશનો ઇતિહાસ આથી જ કરીને સંભવી શક્યો. વેપાર માટે સાંતિ જોઈએ; અંગ્રેજ વેપારીને પણ હિંદમાં તે જ જોઈએ. આમ દેશી અને પરદેશી વેપારી સરખા સાંતિમક્રતો બન્યા. તેમાંથી આપોઆપ એક પ્રકારની સમાન-હિતતા જાગે જ. આથી જ કરીને બંગાળની મોટી મોટી શરાદો પેઢીએ. આ ક્રાંતિકાળમાં અંગ્રેજો બહુી ઢળતી જોવા મળે છે. તેઓ (અને ત્યારના હિંદના રાજકારણીઓ પણ) પોતાના દૂંઠા સ્વાર્થથી બાંધે જ દુર કે લાંબુ જોતા હતા.

એક વાર અંગ્રેજ વેપાર જાઓ અને તેની મદદમાં પોતાની રાજસત્તા પણ આવી, એટલે દિદી વેપારે અંગ્રેજોના વેપારનું ગાયું માથા વગર છૂટકો ન ચાપ, એ ઉધાડું છે. સરમાં તેઓ અંગ્રેજોનાં

હતી; એણે પોતાની કામગીરીથી કંપનીને માથે ક્રાંતિ મારી હતી. અને કંપનીને પણ એ નહોતું જ ભાવતું, એમ નથી લાગતું. નહિ તો તેઓ ક્યાઈવિતું કરેલું હિયાપી શકત; તેને નવાજત નહિ. અંગ્રેજ કંપની કે અંગ્રેજ પ્રજા સિદ્ધાંતવાદી બિલકુલ નથી; તે તો વેપાર-લોબી અને પરિણામવાદી કે, વિજયવાદી છે. કંપનીનો નફો બધ ન થાય તેમ તેનું હિત સાચવી, તેના નોકરો જો પોતાની રાજદ્વારી હત દેખાડે, તો કંપનીને શો વાધો હોય? મદ્રાસમાં પણ તેના નોકરો રાજદ્વારણુમાં પડ્યા, પણ પૂરતી હોંશિયારી વગર.

દક્ષિણમાં નિઝામ અને મરાઠા એ બે સત્તાઓ મુખ્ય હતી. હવે કલ્યાટકનો મહમદઅલી, પોતાને અંગ્રેજો જેવી જખરી ઓથ જોઈ, માતતો જતો હતો; તેણે પોતાની સત્તા વધારવા હાંફાં મારવા માંડ્યાં. ખડું જોતાં તે નિઝામનો તાબેદાર ગણાય; પણ તે તો નિઝામને પણ ટપવાના મનોરથવાળો થયો હતો. એટલે એની તાબેદારી નિઝામે અંગ્રેજો પાસે કબૂલ કરાવી; અને નિઝામને તેના તરફથી ખંડણી તરીકે અમુક રકમ આપવાનું હતું. (ઈ. સ. ૧૭૬૮).

પરંતુ બંગાળ, અવધના નવાબોની જેમ નિઝામની ઉપર મરાઠા આક્રમ તો ઝૂમતી જ હતી. ઈ. સ. ૧૭૬૧ની પાણીપતની હારમાંથી, નવા પેશ્વા માધવરાવની કુનેહથી, મરાઠા સત્તાને ધવાં વળતી જતી હતી. તેઓએ આ વખતે જયગૃતિ દેખાડી. આથી નિઝામને એ બાબતની ખીડા જોબી થઈ હતી.

અધૂરામાં પૂરું, મૈસૂરમાં તેના હિંદુ રાજાને હરાવી તેનો જ સેનાપતિ દેદરઅલી ગાદી પચાવી પડ્યો. આ દેદરઅલી જખરો થોદી અને ખારે હોશિયાર માણસ હતો. તે પણ પોતાનું રાજ વધારવા તાકતો હતો; એટલે એનો ધક્કો કલ્યાટક, દેદરાગાદ અને મરાઠા રાજ ત્રણેને પહોંચતો હતો. નિઝામ અને અંગ્રેજો (૧૭૬૮માં) ઉપર જણાવી તે સંધિ કરી છત્તર સરકારનો તોડ પાડ્યો ત્યારે દેદર વિશે પણ વિચાર્યું હતું કે તેને તોડવો; અને તે સારુ મરાઠાઓને મેળતી સેવા માટે એવું કરાવેલું કે, મૈસૂરની ચોયનો તેમનો હક કાયમ રાખવો.

આવા મૂંચવાડિયા રાજકારણમાં મદ્રાસનું અંગ્રેજ યાણું પડ્યું હતું. ઉત્તર સરકાર તેને કબજે હતો. તેની લશ્કરી પ્રતિષ્ઠા પણ હતી. પરંતુ અંગ્રેજ નોકરો અહીં પણ બંગાળ જેવી જ બેકામ લૂંટ ચલાવતા હતા. તેનો રસ્તો બીજો હતો એટલું જ. તેઓ રાજાઓ પાસેથી વ્યાજબેરી ચલાવતા. આ યાણુનાં એને અંગેનાં કાળાં કારભારાંનાં લખાણો જૂજ જ મળે છે; બંગાળ જેવાં અપાર નથી. છતાં 'રૂપિયાના ઝાડની ઝૂંડ' એ સ્પષ્ટપ્રયોગ પ્રથમ મદ્રાસને માટે જ યોગ્યો હતો.

આ બધા ઉપરાંત, મદ્રાસમાં આ વખતે કલાર્થિવ જેવો કોઈ પહોંચેલ માણસ પણ નહોતો. છતાં કલાર્થિવ બંગાળમાં બેઠો હતો ને ત્યાં આવક બિભી કરી હતી, એ જ એક એવી બીના હતી કે જેથી મદ્રાસ યાણુની આ બધી બિચુપો દંકાર્થ ગઈ ને છેવટે તે બચી ગયું. દક્ષિણનીબધી દેશી રાજસત્તાઓએ મળીને ને ધાયું હોત, તો અત્યારે અંગ્રેજોને નબરી ચિકરત આપી સકત. પરંતુ તેઓ એક જ શી રીતે બને? બધી પરસ્પર બ્રષ્ટ નબરવાળી હતી. અને અંગ્રેજ કોઠીને પણ કોની જોડે કેમ વર્તવું તેની ગમ પડતી નહોતી. એટલે તેણે ગમે તેની જોડે ગમે તેવી સંધિ કર્યાં કરી, અને તે તોડતાં પણ વાર ન કરી.

આમ છતાં હૈદર પોતાના પરાક્રમથી ઠેક મદ્રાસ સુધી પહોંચ્યો અને અંગ્રેજોને સખત હાર આપી. (ઈ. સ. ૧૭૬૬), બંગાળના સિરાજે કલકત્તા કબજે કર્યાં જેવું પરાક્રમ આ ગણ્યા. અને એ કર્યા પછીથી હૈદર પણ એમ જ વર્ત્યો પોતાના સત્તુ જેવી એક પરદેશી સત્તાનો કાંટો જ કાઢી નાખવાને બદલે, તેણે મદ્રાસમાં તેની જોડે સંધિ કરી. તેમા અંગ્રેજોએ હૈદરને મદદ આપવાની શરત કબૂલી. પરંતુ ધીમે ધીમે ન્યારે અંગ્રેજોએ પોતાની નીતિ જમાવી, ત્યારે આ કબૂલાત પાળવી ઠીક ન લાગી; અને તેમણે તે તોડી. આ બેઠમિાની માટે હૈદર છેવટ સુધી એમને યાદ રાખ્યા, એમાં કશું ખોટું નહોતું. ૧૭૭૧માં હૈદર ઉપર મરાઠાઓ ચડી આવ્યા. અત્યાર સુધીમાં અંગ્રેજો સમજી ગયા હતા કે, મરાઠાઓ જોડે સારાસારી રાખવામાં ફાયદો છે. તેઓ નબરા છે એટલું જ નહિ, મુબતિનું એમનું થાણું એવું

વહાણો બરી આપવા માટે દેશને ખૂણે ખૂણેથી માત્ર ખેતી આપનાર આડતિયા અને દલાનો બન્યા, અને આગળ ઉપર જેમ જેમ વિતાપતમાથી માથ અહીં ઊતરતો ગયો, તેમ તેમ તેના વેચનાર ને દલાલી ખાનારા બનતા ગયા ધીમે ધીમે કરતા, આ ન્યાયે, આપણો મોટા ભાગનો વેપાર દલાલી જેવો જ બની રહે, એ ઉધાડુ છે આજે જે એ દલા જેવા મને છે, તેની શરૂઆત આમ આ કાળથી થઈ, એમ કહેવાય. આપણા ઇતિહાસનું તે એક સ્વતંત્ર વિચારવા જેવું પ્રકરણ છે. તેનો ટૂંકો સાર ગાંધીજીએ હમણાં પોતાના એક નિવેદનમાં આપણે આપી દીધો છે પ્રસંગ હતો હિંદના કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓ વિનાયક ને અમેરિકા વેપાર અંગે જવાના હતા ત્યારે ગાંધીજીએ તેમને ચેતવણી આપતા, તેમાં (મહામગેશ્વર ૬-૫-૧૯૪૫) કહ્યું હતું —

“મોટા વેપારીઓ, મૂડીદારો ઉદ્યોગપતિઓ અને ખીલઓ સરકાર સામે ધારે ને લખે ■ તો ખરા પરંતુ કાર્યમાં તો સરકારની ધમ્કા પ્રમાણે ચાલે છે અને તેમાંથી નફોય લઈ ખાત્ર છે — જરૂર ■ નફો સરકારના હપ ટકા સામે તેમના પાત્ર જ ટકા હોય એમ અણી. બ્રિટિશ તોપ-બદ્ધોના પીઠબળ સામે તેમનો વેપાર હિંદમાં આજે ત્યારથી દેશ ને અવદશામાં સળકાયા કરે છે, તેનો હોષ માત્ર સન્મેશોનેય કદાચ દેવા નેવો હોય

“પરંતુ આ દશામાં આચાર્ય કિરણ છે તે એ કે, બધા પેલા મોટા હિતધારીઓ એકાબવાળે કહે છે કે, હિંદ આમે ■ તે એક જ વસ્તુ, અને તે એ કે, બ્રિટિશ કે કોઈ ખીલના કયા કાનૂની સ્વતંત્ર રીતે પોતે પોતાનું ભાગી ધરી શકે એવી, પોતે ચૂંટી કાઢેલી પોતાની શાકીય સરકાર આવી સ્વતંત્રતા માગી મળવાની નથી એક જ યરને તે આવશે બ્રિટિશ રાજ્ય દેશમાંથી ને ધન ઘસડી બંધ છે, તે છૂટમાં ભાગીદાર બનવાથી નાના કે મોટા હિત ધરાવનારા બધાઓને ને ઘોડાક ટૂંકકો કરડી ખાવાના મળે છે, તે તેમણે જતા કરવા વેપાર થતું નેઈએ. એ ભાગીદારી બિનરોક ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી મોટાના વિરોધો કયા કામમાં નથી આવવાના.”

ખંડ ૮મો

પાર્લિમેન્ટનો એકતરફી ફડચો

“પાર્લિમેન્ટમાં ક્લાર્કવિના વર્તનના પ્રશ્ન ઉપર જે ચર્ચાઓ થઈ તે સાક્ષાત્તર એક જણ સાક્ષી પૂરે છે કે, હિંદની તે સમસ્ત ઘટના પરંપરાને એકધારે અન્યાય અને ગુનાખોરી ગણવામાં આવ્યા હતા પરંતુ જેમની જમીન કે મહેસૂલ પડાવી લેવામાં આવ્યા હતા, તેમને તેમાં કંઈ પરત કરવાની બાબતમાં રાજ સરખો કદી કહ્યારાચો નહોતો તે જ પ્રમાણે દરેક ચર્ચામાં

એમ માનીને જ ચાલવામાં આવ્યું હતું કે, હિંદની હયાતીનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે, તે દેશે અંગ્રેજોને મોટું બલિષ્ઠ કરી આપ્યું ભેઈંએ, અને તે બધામાં વિચારવાનો મુદ્દો એક જ હતો કે, નોકરીના થોડાક વર્ષોના ગાળામાં થઈને (અંગ્રેજોને) મોટું બલિષ્ઠ સાપડ્યું ભેઈંએ અને તે છટપટ”

—થેડ્ડસન અને ગ્રેવિલ

“તારે બહુ એમ માનતો હતો કે, પાર્લિમેન્ટરી તપાસની તલવાર કે પની, ઉપર હજુમતી રાખવામાં મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે, તે રીતે ઇંગ્લેન્ડની સરકારી તિભેરીબાઈ કે પની પાસેથી બરજી ખાલી લઈ શકાય આમાં થયું સાચું હતું”

—લાયલ (હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા સં. બેકસન VIII પા ૨૨૮)

૧ કસ્ટરની કદર

૨ ક્લાર્કવિ પછી હેરિટ અ આવ્યો

૩ કેપ્ટન સરકાર બની

સાલવારી

૧૭૭૨ જે ૨૪ હોસ્ટિંગ્સ બેંચમાં મેન્ડેટ નિર્માયી

૧૭૭૩ કસ્ટોડિયની વર્ગદસ્ત ૫૨ પાર્લમેન્ટમાં અર્થાત્ કમને ફરજીય થયા

૧૭૭૪ કસ્ટોડિય મરી ગયા.

પાર્લમેન્ટનો નિયમન-પાત્રો.

તેની રૂએ ધરતે ધરિયા કંપની દિલ્લી એક રાજસતા બની.

૧૭૭૫ હોસ્ટિંગ્સ પટેલો મેન્ડેટ-સબસ્ટાન્સ નિર્માયી મુબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તા વસે
અંગ્રેજ વર્ણ એકસતા નીચે પટેલપટેલો મુકાયા. એટલે કે, અધ્યક્ષ અંગ્રેજ
સત્તાની સ્થાપના.

કસૂરની કદર

ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં કંપાઈવે વિનાયક ગયો. તે હતો ત્યાં સુધી કંપનીનો બંગાળનો વહીવટ એના વ્યાકતગત કાળને લઈ ને કાઈ કે નબ્બે. પરંતુ તેણે કરેલા બેઠિ સુધારામાં* વસ્તુગત કરી, વહીવટી તાકાત નહોતી; પરિણામે વસ્તુરિથિતિ જેવી ને તેવી જ ચાલ્યા કરી; અને પછીનાં પાંચ વર્ષો એવા નમળા ગવનરો આવ્યા કે, આખું ત્રણ કેલું કથળી ગયું તે આપણે જોયું. મદ્રાસમાં વળી હૈદર જોડેનું યુદ્ધ આવ્યું, તેનું ખર્ચ બંગાળને વેઠવું પડ્યું. બંગાળનું ઊંટ તે પછી કેટલો ભાર વેઠે? પરિણામે કંપનીને નાણાની તંગી પડી. તેથી તેણે વિશ્વાયતની પેતાની સરકાર પામેલોન માગી. આ પ્રસંગનો લાભ લઈને, કંપનીના દીકાકારો તથા કંપાઈવના શત્રુઓએ પાર્લિમેન્ટમાં બંગાળના આખા ગાટાળાની કાટકણી શરૂ કરી.

આ આખું પ્રકરણ હિંદની પ્રજાને કરી ખાસ કાયદો કરનારું ન નીવડ્યું, કેમ કે કંપનીનો વેપારલોભ અને અંગ્રેજોનો આવકલોભ એ ચર્ચાથી જરાય ન ટળ્યો. આપણે જોઈશું કે, કંપનીનો લોભ તો હતો એવો ને એવો જ રહ્યો, કદાચ વધ્યો; અને તે સાધવાનું કામ વધારે તત્પર બન્યું.

અને રાજકીય દૃષ્ટિએ જોતાં પણ દેશને લાભ ન થયો, કેમ કે આ આખા પ્રકરણમાંથી અંગ્રેજ પ્રજાએ એ બોધ લેવાનો હતો કે, આપણે હિંદમાં વેપાર કરવા ગયા છીએ, તો તેવા જ પ્રમાણિક-પણે બનીએ અને રહીએ. હવે તેમની ગેરા પ્રતિસ્પર્ધીઓ કાઈ રહ્યા નહોતા; એટલે વેપાર કરવાની નિરાંત હતી : એમનો જ ઇગરો હવે બની શકત. પરંતુ, આ પ્રકરણમાંથી અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ હિંદનું ગભ્ય પાર્લિમેન્ટ હસ્તક કરતા જવાનું ધાર્યું. કંપની પાસેથી તેમને

* દીવાનીની બેઠમ્મ પદ્ધતિ અને કંપનીના નોકરોની અધિસ્ત વ્યાખત

આર લાખ પાઉન્ડનું મળતર થયું હતું તે તો આપણે જોઈ ગયા હવે તો એ નવા મુતનું ગળ્યજી મળવાના તરજો જામવા લાગ્યા.

આમ છતાં, આ નિમિત્તે, ઈ સ ૧૭૫૬થી ૧૭૭૨ સુધીના બંગાળના કાળા વહીવટનો કાર્ડ પચાસ તોળાયો. તેને વિષે ખૂબ વિસ્તારથી તપાસ થઈ, જેના નિવેદનો અગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપનાને એ કાળો ઇતિહાસ ખૂબ વિગતે આજ આપણને આપી શકે છે.

આ તપાસમાં બહાર આવેલી માહિતીને આધારે બર્જોહન નામના કંપનીના એક જૂના અમલદારે એક દરાવ પાર્લમેન્ટ આગળ રજૂ કર્યો એ માણસ એવા મતનો હતો કે, 'જો રાજસત્તા અને કાયદો વેપારથી જુદા પાડવામાં નહિ આવે, તો હિંદ અને ઈટલિયન ભેગા ફૂલશે ને કદી જીત્યા નહિ આવે' પણ આજ સુધી એમ થયું ન કહેવાય કેમ કે, વેપારનો પાયામાં રહેલો મૂળ હિંદેશ તો હાલ પણ અખડ છે અને બર્જોહનની આગાહી ખરી પડી નથી એમ પણ કેમ કહેનાય ?

ઈ સ ૧૭૭૩માં બર્જોહન નીચેનો દરાવ મુક્યો, અને તે પસાર થયો.

૧ સરકારી બજાના પ્રભાવથી અથવા શરદેશી રાજ્યો જોડે સંધિ કરવામાંથી થતા બધા મળતર (વિલાયતની) રાજસત્તાને પેતાના હક્કની રૂએ મળે.

૨ એ મળતરને બંધિતો પેતાના જાનગી પગર કે મામના મળતર તરીકે થવાની પડે એ ગેરકાયદેસર.

૩ ધણી મેરી રકમો અને બીજી કીમતી મિલકતો બંગાળના રાજ્યો અને બીજા શાસેથી સરકારના હીવાની અને ફોજ કામો માટે નીમેલા માણસોએ મેળવી. અને એ પૈસા તથા મિલકત સદરહુ લોકોએ પેતાના જાનની વાપરમાં લઈ લીધી છે.

બીજો અફવાડિયે બર્જોહને કલ્યાણિના ગેરવર્તન પર સીધો દરાવ આપ્યો કે, સેનાપતિના અને બ્યવસ્થા સમિતિના સભ્યના હોદ્દાની

૧૭૫૩-૧૭૬૧ના ૬ વર્ષમાં ઈ રા ૬૬૬૬૫ કંપનીના નોકરોને બેટ તરીકે મળેલા તેમાં કલાર્કની જગીરની રકમ માણીએ તો ઈ ૧૦૦૦૦૦ હમેશા થાય. ઉપરાંત ઈ ૩૭૭૦૮૩૩ નુકસાની પેટે મળ્યા હતા.

સત્તાથી, બંગાળમાંથી તેણે ૨,૩૪,૦૦૦ પાઉન્ડ ઉઘાપત કર્યા છે, અને તેમ કરીને તેણે પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કર્યો છે, અને કંપનીના નોકરોને ખોટા ધોડા બેસાડ્યો છે તથા દેશના નામને બદો લગાડ્યો ને નુકસાન કર્યું છે.

આ દરાવ પસાર ન થયો; પણ રૂપિયા ખાધાની વાત રાખીને તેમાં ઉમરેવામાં આવ્યું કે, “તેની જ સાથે કક્ષાઈવે દેશની બારેને કહરપાત્ર સેવા પણ કરી છે.” અને એ મુધારાની સાથે ઉપડો દરાવ પસાર થયો. આમ કસૂર અને કહર બેમાં મૂલવરામાં આવ્યાં. આવી આવડત અને કુનેહ અંગ્રેજ પ્રજા જ દાખવી બાણે!

કક્ષાઈવે આ દરાવની ચર્ચામાં પોતાનો જવાબ પણ કર્યો. તેમાં તેણે એટલે સુધી કહ્યું કે, માને, સંયમ તો જુઓ? આખા દેશનું મિત્ર લેવાય એટલું લઈ એવી સ્થિતિમાં, મારી સામે પડ્યું હતું; પરંતુ એમ કહો કે મેં આટલું જ લીધું એ ઉપરથી, લગભગ ૧૫૦ વર્ષ બાદ, કક્ષાઈવેના જ દેશબાઈ, જનરલ ડાવરનો દાખવો યાદ આવે છે. એને ત્યારે અમૃતસરમાં ૧૮૧૮માં તેણે કરેલી કતમ આગત પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે પોતાના સંયમની વાત કરતાં કહ્યું હતું કે, પરિસ્થિતિ તો એવી હતી કે વધુ મારવા જેવું હતું; પણ દાડગોળા ખૂટ્યો એટલે શું હતું? તેને પણ અંગ્રેજ પ્રજાએ કક્ષાઈવે જેવી જ મુક્તિ આપી. ને કેટલાકે તો થેલી કરીને પણ આપી! ખરેખર, સામ્રાજ્ય ચલાવવાનો ગુણ અંગ્રેજોના લોકોમાં જ લાગે છે.

આમ પાર્લિમેન્ટ પામેથી તો કક્ષાઈવેને નામોશી ન મળી; છતાં તેનું દિવ તો દુભાયું જ. અને એ શિક્ષા એ મરણ પર્યન્ત ભોગવતો છેવટે અશીષ ખાવાની જૂની ટેવમાં તે અતિ ખાઈને ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં મરી ગયો. (ગિરરીજ ૨-૩૪૩)

કલાઈવ પછી હેસ્ટિંગ્ઝ આવીએ

વિવાદમાં કંપની અને પાર્ટમેન્ટ બંને તપાસો કરે; પરંતુ તે ફરિયાદના કંપનીનો રાજ-વેપાર તો ચાલવો જ જોઈએ. મદ્રાસ ચાણીની વ્યવસ્થાપક સમિતિના એક સભ્ય તરીકે કામ કરતા ચોરન હેસ્ટિંગ્ઝ નામના અંગ્રેજને ઈ. સ. ૧૭૭૨માં કંપનીએ કનકતાના ગવર્નર તરીકે મોકલ્યો; અને તેને ચોખ્ખી સૂચના આપી કે, તિનેરીનું તળિયુ દેખાય છે તે કોઈ પણ રીતે જદ હાથે જોઈએ. અને તેમણે તે અંગે એક આજ્ઞા પણ કરી કે, કંપનીને દીવાની મળી છે તો આપણે જ દીવાન તરીકે હવે કામ કરવું. અને નવામના બે નાયમ દીવાનો મારફતે કામ લેવાની આજ્ઞા આપણી છે તે સ્પષ્ટ કરી.

૧૭૬૫થી સર ચર્લ્સ આ બેબથ્યુ વ્યવસ્થા કરી રીતે બદલવી, એ પણ એક મોટો ચિંતાનો પ્રશ્ન હતો કંપનીએ તે પેટે પણ સ્તો જતાંથી ગળ્યો હતો ને કહી દીધું હતું કે, કામ કરતા બે નાયમ દીવાનો સામે પુગલા એકા કરીને કેસ ચલાવવો ને તેમને પદ્મક્ર કરના, આખો દેશ જ હાથમાં પકડ્યા પડી આવ્યા અન્યાયને ઠાણ પૂછનાર હતું?

પોતાના માલિકની સૂચના પ્રમાણે, હેસ્ટિંગ્ઝે નંદકુમાર નામના એક માણસને ફેરવ્યો. મીઠા કાસમને દગો દઈ ફરી મીઠા બદલને નવામી અપાવવામાં એ જ માણસ અંગ્રેજોનો હાથો બન્યો હતો એ માણસને નાયમ દીવાન પગે ઝેર હતું. અને જો ફૂટવું કામ કરી આપીએ તો પાર વિનાનો બનવો તો મળશે જ, એ તો છેલ્લા વરસોનો એને જાતઅનુજ હતો એ લોકો તે માણસ કુદાડીનો હાથો બન્યો પણ છેવટે તેણે ક્યું એવું જ બયું. હેસ્ટિંગ્ઝને આ માણસ દેખ્યો ગમતો નહિ. એટલે મદદને બદલે કશું મળ્યું તો નહિ જ, પણ આગળ ઉપર એ જ ફાર્સીએ ચડ્યો, તે હવે પછી જોઈશું

અગાઉથી સંકેત પ્રમાણે યુગવાની જાળ રચાયા ગાદ દેસ ચાલ્યો. જંગાળ બિદારના મહેસૂલી કામમાં એ નાવજ દીવાન કામ કરતા : એક જાણ બંગાળનું દીવાની કામ મુશ્કિલાગાદ રહીને, ને બીજો બિદારનું પટણા રહીને. તપાસમાં બેઉ નિર્દોષ માલૂમ પડ્યા. પણ તેઓ પદબદ્ધ તો તપાસ પૂરી થતા અગાઉ કચારના ચર્ચ ચૂકયા હતા ! નિર્દોષ દરવા છતાં તેમને પાછા લેવાની તો વાત જ નહોતી ! તેમને બદલે હેરિટગ્જે એક રેવન્યુ બોર્ડ રચાયાં અને તેની કચેરી કચકતા આણી. જિલ્લાઓમાં નીમેલા જૂના 'સુપરવાઈઝરો'ને 'કલેક્ટર' નામ આપી, તેમને મહેસૂલ-ઉત્તરાણી કરવાનું કામ સોંપાયું. અને એમ બંગાળનો કબજો લેવામાં એક પગલું આગળ બરવામાં આવ્યું.

પછી હેરિટગ્જ કંપનીના માથા પર પડતું ખર્ચ તપાસવા લાગ્યો. (૧) કપાઈવે દીવાની લીધી ત્યારે મોગજ બાંધ્યાકને ૨૬ લાખની ખંડણી આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું. (૨) બંગાળના નવાબને તેના ફાજદારી ખર્ચને માટે રૂપિયા અપાતા હતા.

આ બે ખર્ચોએ ઉપરાંત અંગ્રેજ વેપારને માટે મૂકીનાં નાણાં લેઈએ, એ ત્રીજું ખર્ચ હતું. પરંતુ એમાં તો કાપનો સવાસ નહોતો, કેમ કે એ જેમ અને તેમ વધે તે સારુ તો કંપનીના ગવર્નરનો આ ધંધો ને માથાફૂટ હતી.

આ નવો ગવર્નર હેરિટગ્જ કલાર્કિ પેટે જ કંપનીનો એક જૂનો નોકર હતો. ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં એક સાન કારકૂન તરીકે જ એ આવ્યો હતો, અને એમાંથી ચડતાં ચડતાં આ પદે આવેલો. ૧૭૫૬ થી શરૂ થયેલા કલાર્કિના પ્રકરણ વખતે તે બંગાળમાં જ નોકરીમાં હતો. સિગ્નલદોલાએ મુશ્કિલાગાદમાં કેદ કરેલા કેદીઓમાં તે એક હતો. કંપનીના નોકરોની દાણચોરી ને લૂંટ તેણે લેઈ હતી. પરંતુ તેના ઠેકાકા વિચારો કલાર્કિથી બુદ્ધા હતા અને કલાર્કિ લેડે એને બહુ કાવતુંય નહોતું. બંગાળનું કારખાનું ૧૭૭૨ માં પોતાને હાથ આવતાં, તે દવે પોતાને મમતી ગોાવણ કરવા મંજો. પ્રથમ તેણે બાંધ્યાકને આપવાની ખંડણી ઉઠાવી દેવા પેરવી કરી.

૧૭૬૧ની દાઝ બાદ મરાઠા સત્તા પાત્રી સ્વચ્છ બની હતી. અને મદાદશ સિદ્ધિ જેવો બળવાન ચોક્કો આ જમાનામાં પાક્યા હતા. તેણે ૧૭૭૧માં દિલ્હી સર કર્યું. અને મોગન બાદશાહ, જે ૧૭૬૫થી અફઘાનવાદમાં અંગ્રેજોને જમાણાની દીવાની આપીને ત્યાં જ રહેતો હતો, તેણે હવે દિલ્હી જવા વિચાર્યું, અને એ સાક્ષ્યમાં તે મોગનબાની કુમકથી પાટો પોતાની બાપનાની જગાએ પડોડ્યો. હેન્ટિંગ્સે આ સાગ સાધીને, દીવાનીની બક્ષિસ પેટે તેને આપવાની ખડણી બધ કરી. આ કામ ગિલકેન એકાદે જ ગણાય પરંતુ બાદશાહની દુર્દશાને સર્જને કાલ્ય કર્યુ પૂજાર હતું ? બાદશાહે કપની પાસે આ ખડણીની છિપગણી કરી ત્યારે, હૅન્ટિંગ્સ કહે છે કે,

“બમાળની આ તારીફની બાદશાહી મામલીના જવાબમાં મેં સાફ સખી દીતુ કે, તમને અપતા ઉદાર બરણાથી જે આફતો અમને મુખ્યત્વે આવી છે, તેમાંથી બ્રમચાર્ય પહેલા અમે એક રૂપિયો પણ આ પ્રતોમાંથી તમારી પાસે આવવા દેનાર નથી.”

અને વિચાર્યત કપનીને તેણે પોતાનો શો ધરદો છે તે જણાવતાં લખ્યું કે,

“મરાઠાઓના હાથમાં એ છે ત્યાં સુધી કર્યું એને ન આપતું અને માફુ થાડે તો, હવે ન જ આપતું એમ મને લાગે છે પ્રાતના ખર્ચ માટે તમા કપનીના અને આપની માનુશ્રમિના (એન્ડે વિચાર્યતના) હકો પેટે પ્રાતની આવક પૂરતી નથી, ત્યારે તે ધન એક આપણે જ લીધા કરેલા નહીં રાખેના કાઠ પોષવા સુધુ એવાવા દેવ એ તો રૂઝ વિચિત્ર ! એને હિંદમાં આપણા એમાત્ર દુશ્મનોના (એને કે મરાઠા) હાથમાં તે જઈ પડ્યો છે, અને આપણો ન રા મલ યાપ ત્યાં સુધીના તેમના મનેારથો છે અને તે પૂરા કરવા તેમને આવી મદદો જોઈએ છીએ આવા સંજોગમાં જનુ જે ઉદાર રકમની ખડણી હજી આપીએ તો તો વળી કેટલું બધું વિચિત્ર કહેવાય !”

એટલે, પાસે દીવાની તો રહી ને તે પેટે બાદશાહને આપવાના કહેવા તે ૨૬ લાખ તો એણે બેઠા પચાવી વીધા અને બા રહ દિલ્હી ગયો. એને તેનો અફઘાનવાદનો પ્રદેશો પચાવી ચર્જને હવે તેણે તેનોય આગાદ કડદો કર્યો. અવધના નવાજના રક્ષણ માટે ત્યાં રખાના

લરકરનો ખર્ચ જયાવી લીધો; અને પહેલાં તે નવાજનો જ (અને છેલ્લો બાદશાહ કે મરાઠાઓનો) અલ્હાબાદનો પ્રદેશ તેને જ વેચ્યો, અને તેનાં અરધા કરોડ રૂપિયા ઉપરથી છઠી લીધા!

બાદશાહ પછી હવે બંગાળના નવાજની વારી આવી. તે મુલ્કી બચ્ચરયાનું કામ કરતો. તે પેટે તેને મળતી આવક દાખીને ૧૬ લાખ કરી દીધી. (મૂળ તે ૫૫ લાખ હતી; ત્યાંથી દાખીને તે ૪૨ લાખ, ત્યાર બાદ ૩૬ લાખ, ને હવે ૧૬ લાખ કરવામાં આવી.)

હેરિટગ્ઝે આટલેથી પણ ન ધરાયો, અને ‘લોભે લક્ષ્ય જાય’ એ કહેવત પ્રમાણે, તે એક એવું કામ કરી બેઠો કે જેને માટે આગળ ઉપર (ઈ. સ. ૧૭૮૮ માં) એને પાર્લમેન્ટ પાસે જવાબ આપવો પડ્યો. જે અવધના નવાબે ઈ. સ. ૧૭૬૪માં અંગ્રેજોને સંબળાવેલું કે, ડાહ્યા થઈને સીધેસીધો વેપાર કરો અને દેશી સત્તા સામે જળવો છોડો, તે જ અવધ આજે હાથ-સુદિથી અંગ્રેજોને કહે છે, રાહિષ ખંડ પાસે મારા ૬૦ લાખ મારા એક કરાર પેટે લેવા છે; તે ન આપે તો “અંગ્રેજ ‘નૅન્ટલમેન’ એમને ભોંપ ભેગા કરી હાઈ મને એમના રાજ્યમાં બેસાડે, તો હું રોકડા ૫૦ લાખ રૂપિયા આપીશ. અને ઉપરાંત બંગાળની આવકમાંથી બાદશાહને આપવાની પેલી ૨૬ લાખની ખંડણીની (તેના વઝીર તરીકે) મારી બક્ષીશ.” હાલમાં કહ્યોડકનો નવાબ અંગ્રેજોને શરણે ગયા પછી આમ જ પડોશીદોહ કરવા લક્ષ્યારો હતો. અંગ્રેજોની લરકરી મદદથી પડોશી રાજ્ય લઈ શકાય તો તે લઈને મોટા થવાની આવી પામર બુદ્ધિ અયોધ્યાના શુગને પણ સૂઝી. હેરિટગ્ઝેને પછી સો વિચાર કરવાનો હોય? જે એક દેશી રાજ્ય એકી તબે આપ્યું તે ખરું; તેમાં એને તો નકરા નમદનો જ લાભ હતો. આમ વેપારી ને રાજકારણી બેઉ બુદ્ધિનો પ્રેયો તે આ બેશરમ કામ કરવા તાપર યઈ ગયો. તે વખતે હેરિટગ્ઝે જ કહેલું આમ મળે છે (જસુનો ઇતિહાસ ભા. ૨; પા. ૭ ની ટીપ):—

“આપણે વિચારીએ: એક વાર ૧૨૫ લાખ નેટલે પડેંગેલું, એટલું તો આપણું દેવું છે. આ સોદાથી લરકર તે કામમાં રોકારો એટલા માળાનું લગભગ ૬ લરકરી ખર્ચ આપણું બચે; ૪૦ લાખની ઠીક ઠીક રકમ

આમ તિજોરીને મજરી, અને વજર તેને પગવલા એક ખટારીમાયો
 ૧ મુખ થશે

રોહિતા પ્રભાએ અંગ્રેજ કંપનીનો કરો અપરાધ કર્યો નહોતો. તેને ને એને કોઈ દિલસા મધ નહોતો. અંગ્રેજ કંપની એક સરકાર પેઠે હવે દિદમા સનાહો ને કરારો કરતી થઈ હતી. કોઈ સરકાર બીજા નિર્દોષ સરકાર પર ચડી જઈ શકે, તેમ કરવું હોય તો છેવટે ખોટું ખરું બહાનું પણ બ્રિશ્વ કરવું જોઈએ છે. પણ વગર કરવું કલે મૂક્યે, અંગ્રેજ સેનાએ રોહિતા ખડ પરાન્ત કર્યો,* અને આ અપકાર મટેના નવાગના રૂપિયા ગટાપ કર્યો. અને અંગ્રેજ સેનાના નાવકોએ ખાનગી મળતર કરવા માટે નવામ જોડે ટટો કર્યો, એ તો વળી જુદું.

આમ તિજોરીનું તગિયું હાનના કંપનીના આદેશનો હેમ્પ્ટ્રીએ ઉપર પ્રમાણે અમન કર્યો. એ ઉપનાત તેણે બીજા કેટલાક પગચાળ રાજ્યવહીની દેશરો કર્યો. તેમા એક એ કે, તેણે કાકતામાં બે સદર અદાનનો ગ્યાપી. અને દેસને માટે પરાયા એવા અંગ્રેજ કાપડા પ્રમાણે તેમા ન્યાય સુકના લાગ્યો. તે જમાનામા લોગને માટે આ અસહ્ય થઈ પડે એ રાજાનિક છે. પગલું કચી કાઈ ફરિયાદ સાબગના કોઈ સત્તા દિદમા તે વખતે હવાત નહોતી

* અર્થથી હાલહવાલ થઈ ગયેરી, રોહિતા સરકાર હાકીક રહમતખાનની બેગમે કરમરીને ગવન રને પત્ર લખ્યો કે, કયા મારી મહોવાત ને કયા આજની શીખા તેણે કઈ વ્યાસન માગ્યું પણ કંપનીની બૂમ એના કરતા મોટી હતી

કંપની સરકાર બની

અનેક જાહેર અને ખાનગી તપાસો બાદ, પાર્લમેન્ટને લાગ્યું કે, કંપનીએ પાર્લમેન્ટની હકૂમતમાં આવવું જોઈએ! એટલે પાર્લમેન્ટે ચર્ચા કરીને, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હિંદમાં ઊભી કરેલી નવી પરિસ્થિતિમાં પોતે તેનું કેવું નિયમન કરવું જોઈએ, તે બાબત, ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં કાયદો કર્યો. એ કાયદાને ‘નિયમનધારો’ (‘રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ’) કહેવામાં આવે છે. હિંદના ઇતિહાસમાં આ એક ક્રાંતિકારી ઘટના ગણાય. ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં કંપની રચાઈ તેને ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં વિધાયતની સરકારે વ્યવસ્થિત ધોરણે કરી આપ્યું. પણ કંપનીનું સ્વરૂપ એનું એ જ વેપારી રહ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં વિધાયતના કાયદાથી કંપનીને હિંદની એક સરકારનું સ્વરૂપ મળ્યું. એ સ્વરૂપ આપવામાં હિંદના લોકોને કે કેઈ રાજસત્તાને પૂછવાપણું હતું નહિ. જેમ જાગીરની* વ્યવસ્થા કરવાની હોય એમ જ

જ લાયક તેના ઇતિહાસમાં આ જ ખતિઆપમાં લખે છે :—

“૧૭૬૩ માં સાત વર્ષોનું યુદ્ધ યુરોપમાં પૂરું થતાં જ કાંઈક નિર્ણયને લાગ્યો ગાળો ઇંગ્લેન્ડને મળ્યો, તેમાં આપણી દરિયા પારની મિલકતની દશા તપાસી લેવા માટે તક અને અવકાશ મળ્યાં. દરિયા પારની તેની મિલકતમાં જ ભારે જબરો ઉમેરો થયો હતો તેનો હિસાબ કાઢવામાં હવે સમ્ર લાગ્યો.” (પા ૧૭૫)

લાયકે આ કાયદા વિષે બીજા એક ગ્રંથમાં (History of India, સં. ૧૯૨૮, પુ. ૮, પા ૨૭૫) લખ્યું છે તેય એવા જેવું છે એ મેં જ રાજ્યની રચાપનાના એક સીમાચિહ્ન સમા આ કાયદા વિષે તે લખે :—

“૧૭૭૩ ના કાયદાથી જ રાજ્યવ્યવસ્થા રચવાના આવી તે, કંપની ઉપર આવી લાગેલી અસ્પષ્ટ અને નિરક્રમ રાજ્યસત્તાને કાંઈક ચોક્કસ અને લેખામાં લેવાય એવું સ્વરૂપ આપવાનો પહેલો પ્રયાત્ન હતો. તે તારીખથી આગળ આગળ, હિંદની બ્રિટિશ રાજ્યવ્યવસ્થાની રૂપરેખા ધીમે ધીમે દોરાતી ગઈ.”

હિંદનો વિધાયતમાં વિચાર થયો. અને બંને તેના બાજુ નામ કે રૂપમાં રૂપાળા લાગતા ફેરફારો કરાયા હોય, પરંતુ વસ્તુતાએ આજ સુધી વિધાયતની પાર્લામેન્ટ એવો જ વર્તાવ હિંદની બાજતમાં રાખતી આવી છે, એ સૌ જાણે છે. રાજમાં આનું નિમિત્ત, કંપનીનો પટો નવો આપવાનું કામ આવતું, એ જાનતું. ૧૮૫૭ પછી એ જ પ્રધાને નામ અપાય છે — ‘હિંદનો નૈતિક અને આર્થિક વિકાસ’ તપાસતા રહેવાનું. અને કંપનીના પટાને બદલે આવે છે ધાગસમાના બંધારણના ફેરફારો. અને આ ફેરફારો કરતા અગાઉ વિગતે તપાસ કરવાનો અને તેનો નિર્ણય કરવાનો હક પાર્લામેન્ટનો આજ સુધી અક્ષત છે. આજ ૪ સ. ૧૯૪૬માં એ જ જૂની પ્રધાને અનુસરી પાર્લામેન્ટનું પ્રતિનિધિમંડળ હિંદની સ્થિતિ તપાસવાને માટે દેશમાં ફેરે છે. હિંદને પોતાની જાગીર માનીને શાસવાની બાબત કદાચ બદલાઈ છે એટલું જ. અસ્તુ.

આવી જહાંગીરી પ્રધાનો પ્રારંભ ૧૭૭૪થી થયો કહેવાય. નવાઈ તો એ છે કે, ભારતની આખી ચર્ચામાં, હિંદની પ્રજાને ખૂબ ધોર અન્યાય થયો છે અને રાજાઓ પ્રાચીન રવર્તણૂક રખાઈ છે, એક કહેવાયું. પરંતુ તેની બરપાઈની વાત સરખી નથી થતી. બદલે એ બધાના ફળરૂપ જે આયપત તેની વ્યવસ્થાને માટે વિચાર કરવામાં આવે છે, જેથી કરીને ફક્ત વ્યવસ્થિત જનીને કાયમી દૂધ આપી શકે. યુરોપમાં ૧૬—૧૭મા સદીમાં જે સંસ્કૃતિ જાગી હતી, તેમાં ખ્રિસ્તેતર મુશ્કોઠા માટે આવો વિચાર કોઈ દેશે ભાગ્યે જ કર્યો હશે, કેમ કે ખ્રિસ્તેતર મુશ્કોઠા યુરોપીય આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા બદલે લેતા. અને હજી ઘણે ભાગે તેમ જ છે.

નિયમનના આ કાયદાની મુખ્ય કલગો નીચે મુજબ હતી :—

૧. જગાળમાં ગવર્નર-જનરલ મુકવો અને તેની મદદમાં ચાર સબ્યોની સમિતિ રહે. તેમના અમલની મુદત પાંચ વર્ષની હરાવી. બહુમતીથી આ સમિતિ કામ કરે. સરખા મત વહેંચાય તો ગવર્નર-જનરલ પોતાનો આખરી મત આપી શકે.

૨. આ ગવર્નર-જનરલ અને તેની સમિતિ મુખર્દ, મદ્રાસ પ્રતાકા પર બે બાજતની દેખરેખ રાખે—મુદ્દ અને સુલેહ કરવાની.

૩. એક વડો અને તેના મદદનીશ ન્યાયાધીશોની વડી અદાલત રચાવી.

૪. કંપનીના હિસાબકિતાબ તથા દીવાની અને ફોજ વહીવટનો પત્રવ્યવહાર પાર્કમેન્ટના પ્રધાનોને જતાવવો જોઈએ; એટલે, કંપનીના આખા કામ ઉપર પાર્કમેન્ટની દેખરેખ મૂકવામાં આવી. અથવા કહો કે, પાર્કમેન્ટના હિંદી ખાતાની વહીવટદાર હવે કંપની બની.

૫. કંપનીના ડિરેક્ટરોની લાયકાત માટે કડક કાયદો મુકાર્જી, કેમ કે જે ડિરેક્ટરો આવતા તે, તેમના હિંદના નોકરો જેમ, પૈસા ખાવા જ આવતા.

૬. કંપનીએ દર વર્ષે ૪ લાખ પાઉન્ડ સરકારને જરવાના કપો દતા તે હવે ન ભરવા.

૭. કંપનીના કોર્પોરેટરો ને ન્યાયાધીશો માટે ખાનગી વેપાર બંધ કરવામાં આવ્યો; બીજા નોકરોને અમુક વેપાર માટે રજા લઈને તે કરવાની છૂટ રાખી, અને તેમની શિસ્ત બાબતમાં દોષ માટે શિક્ષા કરવા વિધિ નક્કી કર્યો.

અને કાયદામાં જ કલમ મૂકીને પહેલી વાગ્ની* નિમજૂક કરી કે, હેસ્ટિંગ્ઝ ગવર્નર જનરલ થાય, અને ક્ષાણી ચાર ગૃહરથો તેની સમિતિ બને. તેઓ ૧૭૭૪માં કલકત્તા પહોંચ્યા, અને બ્રિટિશ હિંદની રાજધાની કલકત્તા બની ને તેના ગવર્નર જનરલનો અમલ શરૂ થયો.

‘નિયમનન્ધારા’ની ચર્ચા વખતે વિનાયતમાં એક એવો પક્ષ હતો કે જે એમ કહ્યો હતો કે, કંપનીના વેપારનો પડો રદ કરી સૌ અંગ્રેજો માટે હિંદના વેપારની છૂટ મુકાય; અને કંપનીએ જે મુલક મેળવ્યો છે તે વિનાયતનો રાજ કમજો લઈ ત્યાં રાજ્ય ચલાવે. પરંતુ એ દોષ વ્યવહાર ચલાવવાનું ત્યારે કાવે એમ નહોતું. એમ અંગ્રેજ મુસદ્દીઓને લાગ્યું. તેઓ પગલે પગલે, જેમ જરૂર દેખાય તેમ, વર્તવા ને આગળ વધવા ચાલતા હતા. એટલે કંપની સરકારનું ઓફીસ ચાલુ રાખવામાં જ સરળતા દેખાઈ. આવી કલ સત્તા

વિશાપતના રાજ્યએ લેવાના સંજ્ઞેગે છેવટે ૧૮૫૮ માં દેખાયા, ને ત્યારે અંગ્રેજ રાણી હિંદની પણ રાણી બને છે, એ આગળ આવશે.

૧૧ પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૭૪નો આ કાયદો ત્યાં સુધી ટકી શક્યો નહિ. એ અનુસાર કામ કરતાં તરત જ મુસ્લિમો બિચી યઈ, અને તેનો ભોગ હેરિટાજ જ બને છે. તે બધા અનુભવ પરથી ૧૭૮૫માં ખીન્ને કાયદો ચાલુ કરવામાં આવ્યો, અને તે જ, ૫૭ી તેમાં ગોણ શુધારાવધાગ સાથે, ઠેક ૧૮૫૮ સુધી રહ્યો. આમ, ૧૭૭૪થી અંગ્રેજ વેપારી કંપની, તેના દેશના કાયદા પ્રમાણે, હિંદમાં રાજ્ય ભોગવતી સત્તા ગણાઈ. જોકે, હિંદમાં કાયદો જોઈએ તે તે મોગજ ફરમાનથી બનેલી એક સત્તા હતી, છતાં દેશી રાજસત્તાઓમાં તે કાળમાં તે ભગભગ એક સ્વતંત્ર સત્તા જ લેખાતી.

મરાઠા રાજ્યમંડળમાં પગપેસારો

[૧૭૭૪-૧૭૮૧]

“હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણના લોકોમાં માત્ર મરાઠાઓ જ એકલા એવા છે કે જેમનામાં રાષ્ટ્રીય પ્રેમનું લાવ રહેલું છે. એ પ્રાંતની બધી બ્યક્તિઓના મન પર એની મજબૂત છાપ પડેલી છે; અને જો સામાન્ય રાજ્ય પર કોઈ મોટો ભય ઝડૂને (જેમ કે, કોઈ સર્વસાધારણ મુદ્દો), તો તેમના બધા સરદારોને ધણે ભાગે એકત્રિત કરી પણ દે, એવી તે વાતના છે.”

—વૉરન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૮૪)

‘અંગ્રેજ પ્રાંત આપણને કાંઈ સમાન છે; તે કાંઈ કાલે જ નેઈએ.’ નાના કુટુંબીસે જવાબ આપ્યો, ‘એ બાબત હું બેધ્યાન નથી એ સાચું હું એકે સાધન કામમાં લીધા વગર રહેવાનો નથી.’

—બાર્થ પર્માનંદ કૃત ‘Our Earliest Attempt at Independence’ પા. ૫૭

“હિંદમાં આપણી (એટલે કે અંગ્રેજ) પ્રાંતની નહીં થયેલી નીતિ હોય એમ લાગે છે કે, તેની સાથે સંબંધમાં આવતી દરેક સત્તાને નબળા કરી.” આ કામ કરવામાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સીધી ભરે અસરકારક તેમજ નેપી વસ્તુ હતી.

—થૉમસન, ‘ધી ગ્રેટિંગ ઓફ ઇન્ડિયન પ્રિન્સીપલ્સ’-૨

- ૧ હેસ્ટિંગ્સની નેમ
- ૨ સત્તાધીરા કાર્યવાહક સમિતિ
- ૩ મુંબઈ સરકાર રચે ચડી
- ૪ હેસ્ટિંગ્સની ગુલામ
- ૫ ખડખડનું બળુ
- ૬ હેસ્ટિંગ્સની બીજી ગુલામ
- ૭ અંગ્રેજ સમયે એકત્રિત રામને
- ૮ કલકત્તાની સેના હારી
- ૯ દક્ષિણમાં મારે ખાવો
- ૧૦ નિર્બળ લૂંટ

સાલવારી

- ૧૭૫૦ હેરિદાસ કંજીની નોકરીમાં (૧૮ વર્ષો) રાખવા થયો.
 ૧૭૫૨ અધિવાસ પેશવાનું મરણ
 ૧૭૫૩ નારાયણરાવ પેશવા થયો.
 ૧૭૫૪ " તે પૂન-પૂનામાં પેશવાઈ માટે ઝંખડો રીઝ
 ૧૭૫૪ ૫ લાંબેન્ડના નિયમન-આદર્શી હેરિદાસ કંજીનો અવર્ન-અનરલ નિમણો
 કલકત્તામાં સારું અનુભવ રચાયો
 ૧૭૫૫ નરહરિભાઈનો ખર્ચો — રાત્રી
 " મુરતની અંગેએ ભેડે રાયોળની સલહ-પૂનાની મળી દેશ પડે
 (નાનાથલુ ઇનો બાબતે પુન પેશવા થયો તે સામે.)
 ૧૭૫૬ પુરનાની સધિ — કલકત્તાની સમિતિ ને પૂના સત્કાર વચ્ચે,
 ૧૭૫૮ મુરોપમાં કા સ ઈન્સ્ટીટ્યુશન રીઝ મુખર્ સત્કારને પૂના ભેડે લ.વ
 કલકત્તાથી રવા થળી
 ૧૭૫૯ મુખર્ સત્કાર હાવી વડગામની સચાહ હેરિદાસ તેને ખાનગી રહી —
 હાલથી મુકદ્દિ મારે છે
 ૧૭૬૦ કલકત્તાની એક સેના સિદ્ધિના મુલક પર અડી મઈ
 દેસ અધીની મુલ્કદક પર અડી
 ૧૭૬૧ સિદ્ધિ અંગેએ ભેડે અગમ સધિ કરે છે
 ૧૭૬૨ સાલખાલના કતાર થયા.
 ૧૭૬૩ મુરોપમાં એન્ડ્રો દે-અ મુલક બધ.
 ૧૭૬૪ દેસ ભેડે મેગરે ના કતાર
 ૧૭૬૫ હેરિદાસ રાજનામું આપી તેને દેશ પડો મરો.
 ૧૭૬૬ કંજીને માટે નવો કામો નિમણવતમાં થયાવ છે

હેરિટ'ગ્ઝની મુખ્ય નેમ

“મરાઠાઓએ (૧૭૬૧ના ધર્મો બાદ) પોર્ટુ ગિંદ ઉપર પોતાનું અધિરાજ્ય મેળવ્યું હતું; તેને તેઓ પોતાનો ઉદ્દેશ જ છે એમ જાહેર કહેવા હતા. સર જોન રોયે કહે છે કે, ‘હેરિટ’ગ્ઝની નીતિની ચાલી એ વાતમાં રહેલી છે કે, આ હયાતતે પામ્યો હતો અને હિંદના બીજા દેશી રાજાઓની પેઠે આપણા સુમાઓ ઉપર પણ તેમનો જાય એકસરખો અજમતો હતો.’”

— ડાહર્ટ પરામાનંદ *

“હિન્દના બ્રિટિશ રાજ્યનું તેણે વ્યવસ્થિત રૂપ ધાર્યું” અને તેને સાચવી રાખ્યું.”

— રાગ્ડે ગ્યૂર, પા ૧૪૭

લોરન હેરિટ'ગ્ઝ કંપનીનો કાબેજમાં કાબેજ અને જૂનો એક સેવક હતો. કલાર્થ પેઠે જ નાની વયે (૧૮ વર્ષની ઉમરે) ઈ. સ. ૧૭૫૦માં તે કંપનીની નોકરીમાં દાખલ થયો હતો. એટલે કે પની સરકારની બંધાળ બિદારમાં રધાપના થઈ તે તથા મંત્રીસ ધતાકાનું રાજકારણ તેણે જાને જોયું હતું. તે પોતાનું કામ પણ તેમાંથી રપજતાપૂર્વક સમજી બેઠો હતો. મુગલ બાદશાહ અલ્લામાદના અંગ્રેજ પાંજરામાંથી, મરાઠાઓની ક્રમક મેળવીને, દિલ્હી બાંધ્યો (ઈ. સ. ૧૭૭૧), તે એક રપજ મુચક બીના હતી. અવધ રાલિસખડમાં પણ તે હાય ધાલી ચૂક્યો હતો. વધતા જતા મરાઠા બળની ચિંતા તેને પણ હતી જ. અંગ્રેજોને બહુ બહુ તો એક મોમલ સજાના માલિક થઈ બેઠો હતો; તેથી વધારે નહિ. પરંતુ વીખરતા જતા મોમલ રાજ્યના વિજેતા તો મરાઠાઓ જ એકમાત્ર તે કાબે હતા. અંગ્રેજ

* તેમના * Our Earliest Attempt at Independence
પા. ૧૫ ઉપરથી.

કંપની જે રીતે આગળ ડગલાં માંડતી હતી તેમ માંડ્યે રાખે, તો એને મરામતો આડે આવ્યા વગર રહી શકે એમ નહોતું. ૧૭૭૨ થી ૧૭૮૫ નાં વર્ષ એ પ્રકાગ્ની પકેલી બેટનો કાળ ગણાય. હેસ્ટિંગ્ઝ આ વગતુ બરોમર જાણીને જ ગવર્નર-જનરલની પદવી પર બેઠો હતો. તે બામતમાં કાંઈ કરવા અગાઉ તેને પોતાના ઘરમાં જ ઝવડો પતવી, પોતાનું પદ રિયર કમ્વાનું હતું. ક્યાર્થવના જ નોટાનો આ માણસ આ આખા કામમાં એવું દીવે રાખે છે. કે, આજ સુધી તેના દેશજનો એ બે જાણે તેમના દિદી સામ્રાજ્યના સ્થાપકો તરીકે ગણે છે. ક્યાર્થવની લામગરી નોઈ આવ્યા; હવે તેનું કામ આગળ લેનાર આ તેના અનુયાયીની નોઈએ.

૨

સત્તાધીશ કાર્યવાહક સમિતિ

૧૭૭૪નો નિયમન ધારો આવ્યે લોરન હેસ્ટિંગ્ઝને તો પીઠા જ યાઈ, કેમ કે છૂટે હાથે અને પોતાને ગમે તેમ વર્તવા ટેવાયેલા માણસને માથે કાર્યવાહક સમિતિ આવી, અને તે એવી કે જે પોતાનો હક બરોમર ભોગવવા માગતી હતી, અને જેની ઉપર ગવર્નર-જનરલને પોતાનો મુન્સફી હક ચલાવીને ધાયું કરવાની સત્તા નહોતી. નિયમન ધારો ઘડી વખતે પાર્લમેન્ટનો મુખ્ય વિચાર એ હતો કે, કંપનીના નોકરો ઉપર કાબૂ રાખે એવી વ્યવસ્થા લીધી કરવી. આ મુખ્ય વિચારથી પ્રેરાઈને જ તેમણે આવી પાછી સત્તાવાળી કાર્યવાહક સમિતિ કાયદામાં મૂકી હતી. હેસ્ટિંગ્ઝ ગવર્નર-જનરલ તો થયો, પરંતુ તેને એ ખૂંચ્યા જ દરવું કે, સમિતિ આગળ પોતાને સત્તા તો કાંઈ નથી. જાણે કે, જહાંગીરી ચલાવી શકાય તો જ સત્તા ગણાય. પરંતુ હિંદની પરિસ્થિતિમાં જહાંગીરી જ નોઈએ, એવો અનુભવ તેની કારકિર્દીનાં ૧૦ વર્ષમાં અંગ્રેજોએ લીધો, અને આપણે નોઈશું કે, ૧૭૮૫માં પાર્લમેન્ટે ગવર્નર-જનરલને સમિતિ ઉપર એવા

કન્કાર-હકની મુનસરી આપી,* હેરિટ્ઝનો તે સત સાચો ઠેરવ્યો.
 ૩૪ કાર્યવાહક સમિતિમાં ક્રાન્સીસજીનામનો સમ્મ હતો. પોતા સાથે

૧૦ * એ પણ અહીં ચાલુ દેવગણના 'જેલું' ગૌણું કે, 'અને' આજ મુધી
 મવનંદ-જનરલ એ સત્તા લેખે છે. 'રેશનિક સત્તાધારીના મતનું' વર્જન
 મધારે મણુનું જોઈએ' એ એક સજ્જનીતિનું સૂત્ર બન્યું છે, તેની પાછળ આ
 હેરિટ્ઝના જમાનાથી રાજ થયેલો ઇતિહાસ મણુવામાં આવે તો ખોટું નથી.
 હિંદનો, વહીવટ એમદયુ નેત્રમૂલ હોવો જોઈએ, એ લગભગ હિંદને માટેનું
 મુખ્ય અને સ્વયંસિદ્ધ સત્યરૂપ, અચેત મતે, થઈ ગયું છે.

૪ આ ક્રાન્સીસ વિષે કેટલુંક જણવા જેવું છે. બંગાળ બિહારનો વેપાર
 અંગ્રેજોને ચરી ખાવાને માટે હાથ આપ્યો એટલે તે કેવા માત્યા હતા એ
 આપણે જોઈએ આમ અનુમાને હટપટ મળતા ધનની અનેતિક અમર નિવાયનમાંય
 પહોંચી. ૧૭૭૨માં દેવ્ય ક્રાંતિકારી લોર્ડરે લોર્ડ ચેરમફિલ્ડને એક પત્રમાં આ
 વિષે લખેલું મળે છે કે, "હિંદની સપત્તિએ વિલાયતને એવું તો શ્રદ્ધ ક્યું
 છે કે, હવે તે તેના પંડતી-કાળમાં દાખલ થાય છે" કંપનીના નોકરો એક
 બાબતથી પ્રભને મારતા :— ખાનગી વેપારથી અને સરકારી મહેસૂલી નુવમથી પણ.
 ૫ આ બધાથી ક્રાન્સીસને કુદરતપ્રકોપ લાગ્યો તે મુધારક હતો. તેણે
 'ન્યુનિયસ' નામથી જાહેરપત્રો લખી આ તેનો લાલ્ચ તેમા રેડ્યો આ પત્રો
 આજ પણ સાહિત્યના એક અમર રૂપ તરીકે અચેત સાહિત્યમાં રચાન
 પામ્યા છે આ પત્રોની અસર પણ મઈ : વિલાયતના સમગ્રજ્ઞ માણસો જામત
 થયા. જોકે ઉચ્ચ તો લોભ ને દુવકો શશ્વમેમ જ હવર આપ્યા.

ક્રાન્સીસને પછી કાઉન્સિલમાં જગ્યા મળી. તેણે પોતાથી બનતો મુધારો
 કરી મુગ્યવસ્થા ફરવાની આ તક હાંધી લીધી તેમાં તેને હેરિટ્ઝ સામે
 લડવાનું થયું હેરિટ્ઝના કરતો પર તેણે સપાઠ ચલાવ્યો કંપનીની તિવેરીમાં
 રૂપિયા ધસડી આણવા જે વાદમાં છતાં હેરિટ્ઝે ક્યાં, તે સામે વિરોધ કર્યો.
 પાછળથી કોર્ટવોડીએ કાયમી મદેચૂવ પદ્ધતિ કરી, તે મૂળ ક્રાન્સીસે રત્ન કરેલી;
 પણ હેરિટ્ઝે તે ન માની ઉચ્ચ હેરિટ્ઝ સામે તેણે વિલાયતમાં જંગ
 માંડ્યો. પાર્લમેન્ટમાં હેરિટ્ઝનો મામલો ચર્ચાવ્યો ઉચ્ચે ૧૭૮૫ના કાયદામાં
 પેલી મદેલી અવનરેલી કુવમ ન ખાવી કે, રાજ્ય સંપાદન કરવું ને લાડવું એ
 કાંઈ કંપનીની નીતિ નથી પરંતુ એ પછીથી આવતો ઇતિહાસ યથો, ક્રાન્સીસ
 આ બધામાં કાચુ હતો, એમ મેજર બસુ જણાવે છે.

(જુઓ તેમનો ઇતિહાસ - - - - - ત્યાં જણાવેલો 'નૌતન
 વિશ્વ નો લેખ)

ત્રણ મત ધરાવતો હોઈ, તે હેરિટ'ઝ સામે પડ્યો. આવતાવેંત એણે ૧૭૭૨-૭૬ દરમિયાન હેરિટ'ઝે કરેલાં કામો ઉખાડી તેને અડાવવા માંડ્યો. ૧૭૭૫માં અવધનો નવાજ મરી ગયો. સમિતિએ નવા નવાજને ગાદી પર બેસાડી તેની સાથે નવી સધિ કરી. તે મુજબ, બનારસ બિરજાની જમીનદારી કંપની હસ્તક કરી તેના રાજ ચિનાસંદેને ખંડિયો બનાવ્યો. નવા નવાજ પાસે લેવાતી રકમમાં ૬ લાખ રૂપિયા વધારો કર્યો, જ્યારે તે બિચારા પાસે લરકરનો પગાર ચૂકવવાનાપ સાંસા હતા. પણ તેનું કંપની શું કરે? તેને ધેનાને પૈસા ખૂદતા હતા તેનું શું?

ઉપરાંત એક હકીકત અહીં કહેવી જોઈએ, કેમ કે તેનું પછી પુરાણ થાય છે. મરનાર નવાજની વિધવા બેગમોને નવાજનો વિપુલ ધનજંડાર પોતાની ખાનગી મિલકત તરીકે ગણવા દેવામાં આવ્યો.

આમ સમિતિનું, જોર જોઈને વાતાવરણમાં, દેર પડવા સાગ્યો : હેરિટ'ઝને બદલે સમિતિ પુઠાવા લાગી. નામીએ નંદકુમાર પાઠો જાણ્યો અને હેરિટ'ઝને પછાડવાના મનોરથ કરવા લાગ્યો. તે જમાનામાં રૂપિયા તો કાણ નહોતું ખાતું? નંદકુમારે વડી અદામતમાં હેરિટ'ઝ ઉપર લાંચખોરીનો કેસ માંજો. 'વડી અદામતનો આધારીશ હેરિટ'ઝનો સદાધ્યામી દોરત હતો. હેરિટ'ઝ પણ ગાંજ્યો જાય એમ નહોતો. તે કળી ગયો કે, આમ, જો મારી જોડે અડપલાં ચાલી શકશે, તો મારી સત્તાનું તો મીઠું વળશે. વડી અદામતની સત્તાએ પણ નિયમન-ધાગમાં કાપવાનું સમિતિ જોઈ વિશાળ રાખી હતી, તે એ જ દિસાએ કે, તે દાગ મોઢરોની લાંચખોરી અને અશિશ્ત (અદામત માગ્યત) કાળમાં આવે. સમિતિની જેમ જ અદામતની સત્તા પણ ઈ. સ. ૧૭૮૫ના નવા કાળમાં પટાડવામાં આવી તે પછી જોઈશું. તેનું દાગળ આ જાતના હેરિટ'ઝના કથકમાં જ હતું.

હેરિટ'ઝે નંદકુમાર ઉપર એક સામો દાવો મૂક્યો. તે તો ઠીક. પણ એક બીજા માણસે, ચારેક વર્ષ, ઉપર એક દરતાવેજમાં નંદકુમારે જોડી સહી કરી, એવો - આ દારાને પડી લઈને

અદાલતે અંગ્રેજી કાયદા પ્રમાણે નંદકુમારને ફાંસી આપી, અને એમ હેરિટ'ગ્જનું કામ કાઢી આપ્યું.^૧ એ જ શુનો કરનાર કઢાઈવે શું પામ્યો તે આપણે જોઈ ગયા.^૨ પરંતુ અંગ્રેજી રાજને માટે જે લાભનું છે એ જ નીતિ અને ન્યાય, એ સૂત્ર પ્રમાણે એક જ દોષ માટે આ સમગ્ર પ્રમાણિત કરે છે !

આવી સાવ અન્યાયી વાત હોવા છતાં, હેરિટ'ગ્જ નંદકુમારનો કાંટો કાઢી શક્યો, તેની અસર પોતાનું અલ્પ સ્થાપવા પર થઈ જ. વાતાવરણમાં પાછો એ જખરો જણાયો. અને અને સારે નસીબે, તેની વિરોધી ત્રિપુડીમાંથી જે જણ ૧૭૮૦ સુધીમાં મરણ પામ્યા, એટલે એનો હાથ હવે છિપર થયો. એટલે પછી પોતે બેધકક વર્તી શક્યો.

૧. આ કેસમાં જળે પક્ષપાતથી ભાગ લીધો હતો એ નોંધાયેલું મળે છે. હિંદુ કાયદામાં આને માટે ફાંસીની સજા હતી ન સહાય, તે જળે કેમ કરી ? અને ૪ વર્ષ ભૂતા શુના પર ત્યાર બાદ સ્થપાયેલી અદાલતને શો અધિકાર ? હેરિટ'ગ્જ પર મૂકેલા આરોપો ખોટા નહોતા. તે વાત તો ક્યાં ગઈ, ને ભૂલી વાત ખોલી કઢાઈ ! આ આખું પ્રકરણ આગળ પર હેરિટ'ગ્જના પાર્લિમેન્ટ આગળના લેહોમતનામાં આવે છે.

૨. માર્શન કરીને એક અંગ્રેજ લખે છે : 'જે શુનાએ એક અંગ્રેજને લોડ ખનવાનો રસ્તો ન શક્યો, તે હવે એક હિંદુને ફાંસીને લાકડે લટકાવે છે'

મુંબઈ સરકાર રણેચડી

‘અંગાળાના ગવર્નરે ત્યાં રાજ સંપાડ્યું’ તો આપણે શું કામ પાછા પડીએ ? આવા પ્રકારની લાગણીથી પ્રેરાઈ મુંબઈનો ગવર્નર હવે રણેચડીએ. તેને માટે એને રૂઠું બહાનું પણ હતું. ઈ. સ. ૧૭૬૮થી કંપનીના સંચાલકો વિભાવતથી પોતાના મુંબઈ થાણાને લખ્યા ન કરતા હતા કે,

‘સાલસેટ, વસઈ અને તેના કબજાનો પ્રદેશ અને મરાઠાઓનો સુરત બાજુનો પ્રદેશ — એટલું આંખણે હિંદની તે બાજુએ ભેઈએ તેટલું મળે તો જસ. તો મુંબઈ ચાલુની ચિંતા મરી જાય; વેપારની સ્થિતિ અને કબજા આવી રહે, અને તે મુલકની આબકારી વેપારની મૂડી મળી રહે.’

અને થાણાને આ ઉદ્દેશ સુધી વિભાવતના સંચાલકોએ ખડો દુકમ આપી મૂક્યો હતો કે, તે મેળવવાનો લાગ ન બૂકતા, ભગતા રહેજે. ૧૭૭૨ માં તો અધીરા ધંઈ તેમણે ઈંગ્લંડથી આગા મોકલી કે, પેશ્વાના દરબારમાં આપણો એલંચી મોકલો, અને તેની દ્વારા આ કામ કોઈ પણ રસ્તે પાર પાડો. તે મુજબ મોરદીન નામનો એક બડો ખંધો માણસ પૂના મોકલવામાં આવ્યો. ખડું જોતાં આ માણસે અંગ્રેજ નસલ તરીકે અને પૂનાના ધરભેડ તરીકે વધારે કામ કર્યું. ૧૭૭૬ માં તે મુંબઈ મરી ગયો ત્યાં સુધી અનેક દગાબાજ કામો એણે કંપનીને કરી આપ્યાં છે.

પૂના જઈને તેણે જોયું કે, અંગ્રેજોને ભેઈતો મુલક શાંતિથી તો મળે એમ નથી; કોઈ જાણે રસ્તો કરવો જોઈશે. ત્યાં જ અંગ્રેજોને હાથે એવી રાજરમતનો રસ્તો હિંદોડો દેખાયો.

• તેનું નામ દોન્ડી. હેસ્ટિંગ્સ સાથે જ તે હિંદમાં હતો. (૧૭૭૧ થી ૧૭૮૪.) મરાઠા યુદ્ધના સંચાલનમાં એનો બારે દાવ છે.

ઈ. સ. ૧૭૭૨ (નવેમ્બર)માં માધવરાવ પેશવા મરણ પામ્યો.* એટલે પેશવા-કુટુંબમાં તે પદ માટે તોણાનાણી રાજ થઈ. આનું મૂળ કારણ તેનો કાકા રાધોબા હતો. અત્યાર સુધી તેને માધવરાવે દબાવીને જાળવેલો. હવે તે હિદાય બન્યો. આવા જ લાગણી અંગ્રેજોને મદાસ અને બંગાળમાં ફાંબ્યા હતાં. એથી મોસ્ટીન સાહેબ લાગ જોતા બેઠા જ હતા. અને ઘાટે પડતી ઉસ્કરણી કરી તેમાં કળિયો પ્રેરવો એ તેમનું એક કામ હતું. એમ ગ્રેન્ટ † ૩૬ નામનો મરાઠા રાજ્યનો અંગ્રેજ હિતહાસકાર કહે છે.

૧૭૭૨ના અંતમાં ૨૧૦ માધવરાવનો નાનો બાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા બન્યો. તેના કાકા રાધોબાએ પોતે પેશ્વા બનવા ધાયું ને તેને સારુ એનું ખૂન (આગસ્ટ, '૭૩) કરાવ્યું, ને પોતે પેશવા બન્યો. મુંબઈ સરકારને આ ગમ્યું. તેમને પોતાનું ધાયું કરવામાં ફાવતો રાધોબા પાછો સત્તા ઉપર આવ્યો. (જુઓ મિશ્ર પુ. ૨-૪૨૫). પરંતુ પૂનાના મુલસલીઓને તથા પ્રજાને આ ખૂની માણસ અકારો હતો. તેઓ તેને ચાહતાં નહોતાં. મરનાર નારાયણરાવ પેશ્વાની સ્ત્રી તે વેળાં બેઠી હતી. તેને એમિશ, ૧૭૭૪માં પુત્ર જન્મેલો. આ લાગ જોઈ પૂનાએ તેને પેશ્વા બનાવ્યો, અને રાધોબાને જેર કરવા તૈયારી કરી. રાધોબા તે વખતે દક્ષિણમાં નિઝામ, દેહર વગેરે જોડે લડતો હતો. પૂનામાં આવતા પ્રકરણની ખગરે જાણી તે સીધો ત્યાંથી ગુજરાત માળવા તરફ નાડો. આમ હવે પેશ્વાના ધરમાં ફટ પડી, અને તે લાગ મુંબઈ સરકારે તરત ઝડપી લીધી.

૦ મરાઠા રાજ્યને માટે આ કેવી મોટી આફત હતી તે ગ્રેન્ટ † ૩૬ આમ વર્ણવે છે :—“દાંત્રેકુ જગા જે વજ કુવતુ હતુ તેના મૂળમાં જ ધા થયો મરાઠા સામ્રાજ્યને ખાણીપલ જેવું ધાતક નહોતુ નીવડતુ તેવું, આ ઉપદા પેશ્વાનું અકાળ મૃત્યુ બન્યું.”

કેમ્બ્રિજ હિતહાસકાર (પુ. ૫, ૨૫૩) પણ ઉપરની વસ્તુને સમત ધઈ આગળ કહે છે—“એના મૃત્યુથી, રાજદારી ખટપટનાં પૂર સામે જે મોટા બાધરૂપ તે હતો, એ વાટ્યો, અને એ પૂરના જાણી, મહાન સિવાજીએ મરાઠા ચડતીનો જે પાંચો નાજો દેનો, તેને તેઈ નાખવા માટે આગળ ખસી ગયા.”

ગધોમાનો વિચાર ગુજરાતમાં આવકવાડની અને માળવામાં સિદે હોદ્દરની મદદ લેવાનો હતો. સિદેએ આ વખતે દૂધદહીં-પાય રમવા માડ્યો તેને ખાતરી નહોતી કે, કયા પદ્ધતિએ બેડે પોતાને લાભ છે તેથી બેડે બાગ્યુની ઢોલકી વગાડવાના ઢોંગ ચલાવ્યા પણ ધીમે ધીમે તે રાધોમા તરફ ટળતો હતો. તે મરાઠા સત્તાનું સમગ્ર હિત જોઈ વિચારીને વર્તતો નહોતો એ ચોક્કસ દેખાય છે.

પણ રાધોમા તો એથી આગળની સ્વાર્થબાજીમાં પડ્યો હતો. પૂના સરકાર જોડે જ શત્રુતા હવે એણે બાધી, ને તેનો માર્યો અધ બનીને વર્તવા લાગ્યો. પોતાના કુદ્ર વોભ આગળ તે ત્રાહિત વીજળી મદદ લેવા પણ દોડ્યો,* અને શિવાજીએ જે મહાન ઇતિહાસ હિંદમાં જન્માવ્યો હતો, તેની ધોર ખોદવાનું નાપાક કામ શરૂ કર્યું.

દક્ષિણથી નાસતા જ એણે પેલા નામીયા મોસ્લીનને કહાવ્યું કે, મને નાણા અને ફોજની મદદ જોઈએ. અંગ્રેજો જોડે તેની વાત કરવા તે માળવામાંથી સુરત પહોંચ્યો, અને ત્યાંના અંગ્રેજ આડતિયા મારફતે મુંબઈ સરકાર જોડે વાટાઘાટ શરૂ કરી, અને સુરત સુકામે સનાહ કરી

● માધવરાવ પેશ્વા ૧૭ વર્ષની વયે ગાદી પર આવેલો. તેથી પેશ્વાઈનું કારભારું તેનો કાઠો રાધોમા કરતો. નવો પેશ્વા આવતા નિઝામે, એની હુમેયની ટેવ મનાણું, પૂનાથી સ્વતંત્ર થવા લાગ્યો. આથી તેને વશ કરવા રાધોમાએ ૧૭૬૨ જેટલે અમાઈ પણ મુંબઈ કોઠીની મદદ માગ્યાનો દાખરો મળે છે. પણ તો નિઝામ જ વચ્ચેથી રહી ગયો. ને રાધોમાને અંગ્રેજ કોઠીની મદદની જરૂર ન રહી. માધવરાવે મોટા થઈ રાધોમાની પાસેથી કારભારું સંભાળી લીધું, ને તે માણસ દ્વેષ બળતો. મુંબઈ કોઠો રહ્યો જોકે તેને સંભાળવો જ પડતો. પેશ્વાનો કાઠો હોવાથી જ તેને કેદમાં ન નાખ્યો. પરંતુ તેના પર સતત સખત બપતો તો રાખવો જ પડતો. તેને આમ સંભાળીને હવે માધવરાવે પોતાના માણસો ગોઠવ્યા, તેમાં મરાઠા ઇતિહાસના આ કાળમાં પ્રખ્યાત યનાર નાના ફડનવીસ એક હતો—નામ બાલાજી જનાઈ'ન તે રત્નાગીરીનો મૂળ, તેના દાદા બાલાજી વિશ્વનાથની નોકરીમાં હતા, તેનો પિતા ફડનવીસ હતો. તે ૧૬ નાનાને વશગત મળ્યું.

૧૭૭૨ માં માધવરાવ મરતા રાધોમાને પાછા સતેજ થવાનો લાગ મઝ્યો. એણે પાછી એની બંદી બુદ્ધિથી કામ શરૂ કર્યું.

કે, મને પૂનાની માદી મેળવવામાં મદદ કરવા બદલ હું તમે માગો છો તે મુલક આપીશ. (ઈ. સ. ૧૭૭૫.) એ પ્રમાણે અંગ્રેજોની મદદ મેળવી, રાધોબાએ માન્યું કે, પોતે આગળ ધધ્યો; અને અંગ્રેજોએ પણ પોતાની દૃષ્ટિએ એમ જ માન્યું.^૧

હવે ગાયકવાડની મદદ મેળવવી રહી. તેમાં પણ પેલા મોરડીન જેવાની ચાલાકીની જરૂર હતી, કેમ કે વડોદરાની માદી માટે પણ બે બાઈઓ ઝઘડો કરતા હતા. મોરડીને આવીને એકને મેળવી લઈ, કંપની માટે જરૂર સુરત જિલ્લાનો પ્રદેશ પડાવ્યો. અને એમ પાછો પૂના સરકારનો એક પગ લૂલો કર્યો.

આમ સામે તૈયાર થઈ રહેલા રાધોબાને હવે પૂના સરકારે દબાવવો જ જોઈએ, કેમ કે અંગ્રેજોની મદદ લઈ તે હવે પૂના તરફ આવતો હતો. દક્ષિણમાંથી રાધોબા જતો હતો ત્યારે પૂનેથી તેની પાછળ પડેલુ બચ્કર ગુજગતમાં આવ્યુ. શિંદે અને ગાયકવાડ હજી તટસ્થતાની બાજી રમવા લાગ્યા. છેવટે ખેડા જિલ્લામાં અડાસ મુકામે રાધોબા અને પૂનાસેના વચ્ચે લડાઈ થઈ, પણ યુદ્ધમાં કોઈ પક્ષને આખરી વિજય ન મળ્યો. રાધોબા હતાશ થઈ સુરત બાગ્યો, અને પૂનાની સેનાને પાછા જવાનું હોવાથી રાધોબા પાછો મોકલ્યો રહ્યો.*

મુંબઈ સરકાર આટલે મુધી આવી હતી, ત્યાં તો ૧૭૭૪ ના નિયમન-ધારાની અપર હિંદ આવી ગઈ હતી, ને તે મુજબ હેસ્ટિંગ્ઝ, મવનર-જનરલની પોતાની સત્તાની રૂએ, મુંબઈ સરકારે ઉપાડેલા આ મુદ્દની વચ્ચે પડ્યો, અને તેને લઈને આ પ્રકરણ જુદે જ રંગે ચડ્યું.

* નારાયણરાવનો મરણોત્તર હોય તો ખરો ખુબ નથી એવી વાત પણ આ વખતે ચલાવવામાં આવે છે, તેથી પૂનામાં રાજરમત વળી વધારે મોટામ છે, એ હકીકત અહીં યાદ કરવા જોવી છે

હેસ્ટિંગ્સની ગુલાંટ

‘નિયમન-ધારા’થી પોતાને મળેલી સત્તાની રૂએ, હેસ્ટિંગ્સ અને તેની કાર્યવાહક સમિતિએ મુંબઈ સરકારે ઉપાડેલા યુદ્ધનો વિચાર કર્યો. ફ્રાન્સીસની ત્રિપુટી આ વખતે જોરાવર હતી. અંગ્રેજો આ ફ્રાન્સીસને બહુ વખોડે છે, તે કદાચ તેમના સામ્રાજ્યવાદી પક્ષપાતને કારણે હશે. બાકી મુંબઈ સરકારના આ યુદ્ધ વિષે ફ્રાન્સીસની સમિતિએ જે દરાવ કર્યો તે, ન્યાયની રીત જોતાં, સાચો હતો. તેણે કહ્યું કે, પેશ્વાને પોતાની પાખમાં લઈને મુંબઈ સરકારે ‘હદાપણુ વગરની, બિનસત્તાવાર, અને અન્યાયી’ લડાઈ ઉપાડી છે, રાધોબા કે જોને આધારે તે ઉપાડી છે, તે માથુસ કશી મદદ કરી શકે એવી દશામાં નથી; એટલે પૂના સંગઠાગની જોડે સંધિ કરવી જોઈએ. અને તે મુંબઈ સંધિ કરવા કસકતાથી પોતાનો એકબી પૂના દરબારમાં રવાના કરવામાં આવ્યો. તે વખતે દોઢ વર્ષનો નાનો પેશ્વા પોતાના કારભારીના રક્ષણ તમે પુરસ્કરમાં હતો, એટલે તે મુકામે કંપની અને પૂના સરકાર વચ્ચે (૧૭૭૬ની શરૂઆત) સંધિ થઈ. પૂના સરકારનો મુખ્ય ધરાદો ખૂની રાધોમાને વશમાં વર્ષ ધરનો ઝગડો શમાવવાનો હતો. તે મુખ્ય વાત સાધીને, કંપની જોડેનો ઝગડો શમાવવા, તેમને જોઈતા થોડાંક મુલક આપનામાં આવે, એમ દગવવામાં આવ્યું. એટલે હવે પછી કંપનીએ રાધોમાને ઠાઈ રીતે મદદ ન કરવી. આમ પોતાની વાત થૂંધાઈ ગઈ તે રાધોબા સમજ્યો, અને પૂનાને શરણે જવાને બદલે મુંબઈ સુરતમાં જ રહી ગયો ને ત્યાં રહ્યો રહ્યા પૂના સામે તે અનેક કારસ્તાન કરતો હતો. છતાં તેને અંગ્રેજો આશ્રય આપના દના ‘(પણ ‘છતાં’ શું કામ ? ‘તેથી’ જ કહેવું જોઈએ.)

ખીજ બાજુ, રાધોબા જોડે સંધિ કરનારી મુંબઈ સરકાર પોતાનું ઉપાડેલું કામ ચોખાઈ ગયું તે જોને ન મચ્યું. તે પોતાની સંધિને વળગી રહેવા ચાહતી હતી એ સંધિ કરતી વખતે મુંબઈ સમિતિએ વિચાર

કરેલો કે, ૧૭૭૪ના નિયમન-ધારા પ્રમાણે, કલકત્તાની સર્વસત્તાધીશતા હવે રથપાઈ છે, તો તેમની રજા લેવી ન જોઈએ? પરંતુ, મુખર્ષિ સરકારને એ-કાયદાની વિધિસર જાણ થઈ નહોતી એમ ગણતરી કરીને, તેમણે આ પગલુ ઉપાડ્યું હતું. આમ મુખર્ષિ અને કલકત્તા ચાણુની-વચ્ચે ઠીક રસાકસી જામવાનો મામલો ઊભો થયો.

ગવર્નર હોન્બીએ કલકત્તાની આ ઉપરવટ સામે કંપનીને વિલાયતમાં લખ્યું. સુરતનો પોતે કરેલો કરાર અંગ્રેજ કંપનીને કદાચ આછો પડતો હશે માની, રાધોબાએ પણ ગમે તે શરતે પોતાને મદદ કરવા માટે તેની સાથે લખ્યું હતું. લોબી કંપનીએ જ્યેસુ કે, વધારે લાભ સુરતની સંધિમાં છે, અને કેટલાંય વર્ષોના મનોરથોની સિદ્ધિ એમાં છે. તેમણે (ઈ. સ. ૧૭૭૭) લખ્યું કે, સુરતની સંધિ ઠીક છે, અને તે પ્રમાણે ચાલવું.

કલકત્તા ને મુખર્ષિના ઝપડામાં મુખર્ષિ ચાણુ હત્યુ. ઝેન્ટ ૩૬ કહે છે કે, હેરિટગ્જનેય તેની કાઉન્સિલે કરેલી પુરંદરની સલાહ ગમતી નહોતી. પણ તેની આગળ તે લાચાર હતો. તે માનતો હતો કે, વધારે લાભની સલાહ થઈ શકતી જો એનો ધાટ ઉતારવો હોય તો પોતાની કરેલી સુલેહમાંથી ગમે તે રીતે ગુલાંટ ભારી નીકળી જવું જોઈએ. એમ કંવામાં રહેલી બેઈમાની ઉઘાડી છે. પરંતુ, થોમ્સન ગેરેટ નામના બે અંગ્રેજો લખે છે કે, હેરિટગ્જને નીતિરીતિ કે સિદ્ધાંતોનાં બંધન હતાં નહિ; એ તો મોટો મુત્સદ્દી ગજપુરુષ હતો. 'હિંદમાં કંપનીનું રાજ્ય સ્થાપવા માટે આવા જ રાજપુરુષો' (૧) બપ આપ્યા હતા.

હેરિટગ્જને એ તો તરત વસી ગયું કે, મુખર્ષિ અને કલકત્તા બે હુસાતૂસીગા કે પોતાનો કલ્લો ખગે કંવામાં પડે તો, "આપણે જ અંદરેઅંદર એક વિચિત્ર આટીઘૂટીવાળો પ્રસંગ ઊભો કરી મૂકીશું." અને કંપનીનો વિલાયતનો દુકમ તો હતો જ, પરંતુ મુખર્ષિ સરકારને પગલે ચાલવા કે આખો મામલો તેને મોંપી પોતે હાથ જોડી બેસી રહેવા તૈયાર નહોતો. મરાઠાઓ જોકે બિપદેલા આ યુદ્ધની કિંમત પણ એ પામી ગયો હતો. હિંદમાં તે સત્તા જ અંગ્રેજ કંપનીની હવે સૌથી મોટી ચત્રુ છે, એમ તો તે જાણતો હતો. તેની,

જોડે ફેંસલો કરી લેવાનો લાગ હવે ચૂકવો નહિ એમ વિચારીને, એણે આ કામ મધ્યસ્થ સત્તા તરફથી ઉપાડી લીધું.

એ કામ એટલે એકબાજુ રાધોળા જોડેની સુરતની સધિ પાળવી — રાધોળાને હાથમાંથી જતો ન કરવો ને આશ્રય આપવો; અને બીજી બાજુ પૂના સરકાર જોડે કરેલી પુરદરની સધિ પ્રમાણે પણ, તેમની જોડે સારાસારી છે અને સધિ પાળવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, એમ દેખાડવું. એમ એક જાંડી બેઠનીતિનો પ્રયોગ શરૂ થયો. આ બ્યાપક પ્રયોગની પાછળ એકસપાટે આખા હિંદનું રાજ્ય કમળે કરી લેવા માટેનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાની છૂપી યાત્રા પડી હતી, એ સમજવા હવે પ્રયત્ન કરીએ.

૫

ખટખટનું જાણું

પુરદરની સધિ કરવા આવનાર એલચીને હેરિટ ગેરે ૧૭૭૭માં પાછો ખેંચાવી લીધો અને તેને બદલે, પૂના સરકારના વિરોધ છતાં, મુંબઈનો પેલો મોસ્ટ્રીન પાછો પૂના મોકલવામાં આવ્યો. કેમ કે, હવે કાવાદાવાનું કામ હતું. આ આખું પ્રકરણ એક ભારે જટિલ છે. આપણે તેના પ્રસ્તુત મુદ્દા જ જોઈશું.

એક બાજુ રાધોળા અને સામે બાળકે નારાયણરાવ પેશ્વાની પક્ષકાર પૂના-સરકાર એ બેનું વિરોધપ્રકરણ એક ભારે પ્રપચની ખાણું બન્યું હતું. રાધોળાએ જાંધુ ધાલીને મરાઠા સત્તાના અંગ્રેજીમમાં પહોંચી વળાને, પોતાની લાગવમથી ફૂટ, દગો અને દોહની જોડી જાળ પાયરી દીધી. સ્વાયંને ખાતર આખા રાજ્યની જડો એ માણસે ઉખાડવા માંડી હતી; અને એમાં એને શરમ જ નહોતી પુરદરની સધિ તેણે ન માની. મુંબઈ સરકાર પણ તેને માની ન માની કરવાના પક્ષની હતી એટલે રાધોળાને મુંબઈ સુરતમાં ગઈ આ દેશદ્રોહી ધધો કરવા માટે કંપની તરફથી પૂરી અતુક્ષ્ણતા મળી.

મરાઠા-ધરની આવી દયા જોઈને દક્ષિણમાં દેવર અને નિઝામ પણ પોતાનો લાગ સાધતા હતા મરાઠાઓ જોડેના પોતાના દમેશના

ટંટાના મુદ્દાઓમાં ધાર્યો લાભ સાધી લેવા માટે તેમને લાગ્યું કે, આ સારો લાભ મળ્યો હતો.

હેરિટજ અને મુંબઈ સરકાર પણ, મોસ્ટીનની સલાહ મુજબ, પૂના-દરબારની ફૂટના બધાં કારસ્તાનોમાં સારી પેઠે બધ્યાં. જ્યાં જ્યાં ઝઘડાની ફાયર મારી શકાય ત્યાં બધે ખોળી ખોળીને ખટપટ લિખી કરાતી હતી. ‘રિયાસત’કાર સરદેસાઈ લખે છે,

“આ બે વર્ષ (૧૭૭૭-૭૮) એટલે રઘુનાથરાવની ખટપટોની પરમાવધિ તેણે દરેક રીતે પૂના-સરકારનો ઉચ્છેદ ચલાવ્યો. આવટો મોટો પ્રયત્ન રાષ્ટ્રના હિત સારુ ન થયો, તેથી અત્યંત બેદ ધાય છે.”

“નાથરાવના મરણ પછી મરાઠાસાહીમાં જે ફૂટ પડી તે ઉત્તરોત્તર વધતી જ ગઈ આ મુખ્ય જમાની ફૂટનું અનુકરણ સહેજે ખીખ તેની પાછળ રહેલાઓએ કર્યું. જ્યાં ત્યાં આપસમાં અણબનાવ શરૂ થયો. માયકવાડમાં મોર્વિંદરાવ અને કૃતોદસિંહ, હો’કર ધેર અહલ્યાબાઈ ને તુકેજી, નાગપુરમાં સાબાજી ને મુખોજી, આની સ્થિતિમાં-છત્રપતિ, નિકામ, હેદર, અગ્રેજ વગેરે તરફથી મરાઠીસાહીને ધક્કો પડ્યો.”

આ બધી ખટપટોને પહોંચી વળવાનું કામ નાના ફડનવીસ નામના મરાઠી રાજપુરુષને માથે હતું. આ અતુર રાજનીતિય પુરુષની શક્તિના વખાણુ અગ્રેજોએ પણ પાર વિનાના કર્યા. હિંદના તે કાળના રાજપુરુષોમાં એ એનમૂત હતો. રાધોબાએ જ્યારે ૫૬ ઉંઠાવ્યું ત્યારે પૂના-સરકારની સ્થિતિ અને શક્તિ કફોડી હતી અને બધૂરામાં પૂરુ રાધોબાએ એને કસવામાં કશી બાકી રાખી નહિ. બહુ સ્વાર્થાધ ચર્મ આખા હિંદના રાજકારણમાં ઘૂસવાને માટે તેણે અગ્રેજોને નોતપાં. રાધોબાની આ એક મોટી જૂલ ચર્મ હિંદને માટે જ નહિ, તેના સ્વાર્થ સારુ પણ કેમ કે પરદેશીને હાથ જઈ તેમની મારફત ધરતો ઠગિયો લડવા જનાર એ ખૂની માણસ માટે લોકમત વધુ બમડખો નાના ફડનવીસે તો આંડ જ વાળી હતી કે, રાધોબાએ અગ્રેજોને મળીને જે કારી ધા કરેલો છે, તેને માટે તો મારી ન જ હોઈ શકે, કેમ કે એમાં તો આખી સરકારનો જ નાશ છે. અગ્રેજ ફ્રેન્ચ આદિ ગ્રામ્યો પર એને વિશ્વાસ જ નહોતો. એ લોકના

મદ્રાસ, કલ્કાટક અને બંગાળના કરતૂતો તે બરોગ પામી મથો હતો. મૂર્ખ રાધોબા મારફત હવે મગાયાહી ગળવાની આ ચાલ્યાજી કે, એ તે સમજ્યો નહિ તો, પુરદસ્તી તક થઈ તેમા ચોખ્ખો દરાવ થઈ અમા પછી રાધોબાના તરખટો કેમ ચાલી શકે? એનું બાતમી ખાતું બહુ પ્રબળ હતું ક્રાન્સ દંડગની સ્થિતિની બાતમીઓ પણ, એ મેળવેના પછી હિંદની બધી બાતમી મળે એમા તો નવાઈ જ શી?

અરે, હેરિટજે તો એટલે સુધી પામેા નાખ્યો કે, શિવાજી હનપતિની ગાદીનો વારસા આ વર્ષમા (૧૭૭૭) મરણ પામ્યો — રાજરામ તેને પુત્ર નહોતો. હેરિટજે બોસનેને કહ્યું કે, હું જો તે ગાદી ઉપર બેસે તો હું તને ખૂબ મદદ કરું, હું આખી મરાઠાશાહીને અધ્યક્ષ બનીશ (અને અંગ્રેજ?) પણ સમજ્યું બોસનેએ ના પાડી, અને ચક્રાર નાનાને આ વાતની જાણ થતા તેણે દત્તક લેવડાવી ખટપટની એ મારી તરત સીડી લીધી.

છેવટે તો નાનાને જ ધકેલી મહવાના ચલ્લ થયા તેના કાકાના એક છોકરા, નામે મોરોબાને, તેની જગ્યાએ ગોડવવા પેતરો રચાયો, તે કાબ્યો, અને નાના એક વાગ તો પેશ્વાની દીવાનગીરી પરથી પદ્મજ થયો. મોરોબાને હોદ્દા રતું જોર હતું, નાનાને નફાજી શિદ્દિતું, જોર હતું અને મહાદત્ત અને હોદ્દા પડોશી હોઈ, છતાં કલ્યાણને સર્વ પરસ્પર તેઓ જિજ્ઞાસિલના રહેતા હતા. આવા આવા ખટરાગો સાધી સાધીને, અપાર શુદ્ધિ, ધન અને લોહી રેડી, આ આખું કાસ્તાન આત્મ હતું મહાદત્તની મદદથી નાના પાઠો સ્વસ્થાને થોડા વખતમા આપ્યો. પરંતુ અંગ્રેજ એક્સપીની કામગીરી કેટલે સુધી જીડી હતી, તે સમજવા આ પ્રસંગ નોખ્યો. આરે બાજુની ફટ પણ જ્યારે પૂના-સરકારને ન તોડી શકી, ત્યારે એ સરકારની પ્રભાવશાળી બ્યમ્તિ જે નાના, તેનો જ ઘાટ ધડવા સુધીની ચેરવીઓ થઈ.

પાછા ૫૬ પર આવીને નાનાએ વિચાર્યું કે, આ કાસ્તાનનો ધડો હવે ફેડી દીધા વગર તેનો ઉપાય નથી તેણે અંગ્રેજોને બડામી મારવાની હવે આખા પુકિત વિચારી ફ્રેન્ચ જોડે સહિ કરું છું એવો દેખાવ હવે એણે રચ્યો. આ કાળમા અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ વચ્ચે અમેરિકામા લડાઈ

ચાલતી હતી. તે ૧૭૮૩ સુધી ચાલી. હિંદમાં પણ ચિરસ્તો જ હતો કે, જ્યારે જ્યારે યુરોપમાં એ યુદ્ધ જ્યારે ત્યારે ત્યારે હિંદમાં 'પણ એ વચ્ચે યુદ્ધ થવું જોઈએ. (૧૭૪૪-૪૬ જુઓ; ૧૭૫૬-૬૩ જુઓ; ૧૭૭૬-૮૩માં પણ એમાં જ બન્યું, અને હજી એક વાર આગળ એમ જ બને છે.) નાનાએ એવો ખેલ રચ્યો કે, ખૂના દરબારમાં ફ્રેન્ચોનું સન્માન છે અને અંગ્રેજ એકચીતું માન આપું થયું છે. આ યુક્તિનું ધાયું ફળ આવ્યું. હેરિટગે ફ્રેન્ચો જોડે લડવાનો ઠગવ કર્યો. પાંડીચેરી, ચંદ્રનગર અને માહીમ લઈ લીધાં. અને મુબઈ સરકારને ૧૭૭૮ના માર્ચમાં હુકમ મોકલ્યો કે, મરાઠા જોડે લડવાની જરૂર માગે તો હવે લડજો, અને હું સેના તથા નાણાં મોકલું છું.

હેરિટગ મહાકાંક્ષી હતો. અંગ્રેજીમાં અંગ્રેજ હાર્યા; મારા* નાબતમાં તેઓ જીતે એમ થવું જોઈએ, એમ તેણે વિચાર્યું. એટલે યુદ્ધનો હુકમ આપવાની સાથે, મરાઠા સત્તાની પાંખો કાપવા અટપટ શરૂ કરી. હૈદર, નિઝામ, બેંસલે, શિદ્દિ, હોલ્કર આદિને મીઠું બોલીને પટાવવા માંડ્યા. હૈદર વગરના બધા આગ્રાવત્તા પસંદ્યા; મરાઠાસત્તા પરના અંગ્રેજોએ ઊપાડેલા આ જીવલેણ હુમલાને પરાસ્ત કરવા મન મૂકીને ના મૂક્યા. તેમના મરાઠા સરદારો મોટા ચોક્કા હતા મરાઠા; પરંતુ તેમનામાં નાના ફડણીસ જેવી રાજનીતિની હોશિયારી નહોતી. તેથી તેઓ પોતાનો નાનો સ્વાર્થ મૂકીને દેશનો મોટો સ્વાર્થ સેવતા નહોતા. પણ નાનાએ વ્યાપક દષ્ટિ બતાવી અને એથી આ કાળમાં એણે એક નોંધપાત્ર કામ કર્યું તે હવે જોઈએ.

* અંગ્રેજીમાં કોન*બોલીસ ઇન્ડિયન સેનાપતિઓ હાર્યા ત્યારે હેરિટગે કહ્યું, "જે બ્રિટિશ સેના પશ્ચિમમાં હારી તો પૂર્વમાં એટ બ્રિટનની દિશામાં માટે જવાબદાર લોકની ફરજ છે કે, રાષ્ટ્રને આથી થયેલી ખોટની બરપાઈ કરવી આપણી ખાસે તેને માટે સાધન સત્તા છે; આપણી નામે યનાર હરકોઈ સત્તા કરતા આપણા આવા ચક્રિયાતા લાભો છે, યાજી આપણે માત્ર રક્ષણદાતા રાખી નહિ વર્તવું જોઈએ."

(જાઈ પરમાનંદની ગોપણ પા ૨૯ પાંચી)

હેરિટ્જની બીજી ગુલાંટ

ગવર્નર હોન્ની મુંબઈમાં વાટ જ નોતો હતો કે, પૂના જોડે લડવાની છૂટ કેનકતથી ક્યારે મળે વિનાયકથી પહેલો દુકમ આવેનો કે સુરતની સધિ સારી છે, એ આપણે જોઈ ગયા. પરંતુ કલકત્તાની સરકારે પણ પોતાની માણુ ત્યા રજૂ કરી, એટલે વિધાયતથી કે પનીના સચાલકોએ લખ્યું કે, મુંબઈ ચાલું કેનકતની આમન્યામાં રહીને જે કરે તે કરે હવે ૧૯૭૮ ના પ્રારબમાં કલકત્તાથી નડાઈની છૂટનો દુકમ આવ્યો, એટલે મુંબઈ સરકારે વિચાર્યું કે, પૂનામાં મોરોમાંની સત્તા છે છે ને કામ ઉઠેલી લઈએ તો આપણી સેનાને થઈ મળે આ ઉતાવળમાં મુંબઈની મેના, કલકત્તાથી સેના આવતી હતી તેની વાટ જોયા વગર, ગવોમાને લઈને પૂના જીપડી નાનાએ મહાદજી શિંદેને તેની સામે મોકલ્યો. એજ મેના તમેમાવ આમળ મળા. તેમાં અંગ્રેજ મેના એવી તો હારી કે તેને નાસતા બોય ભારે પડી, અને કોકણમાં થઈને મુંબઈ તરફથી વાટ બાણુથી એક મરાઠી સેના પાછળથી ફરી વળી, તેથી અંગ્રેજ સેનાને મુંબઈ પરત જવાનું વસમું થઈ પડ્યું. આવી સપડામણમાં દાર તો થઈ, પરંતુ તરત જ તહનામું કરેલા અંગ્રેજ સેના તૈયાર થઈ, અને વડગામ મુકામે ઈ સ. ૧૭૭૬ના જાનેવારીમાં સધિ થઈ તેમાં મરાઠા બાણુએ એવી સખત કલમે મૂકી કે જે અંગ્રેજોને અપમાનકારક ગણાય. પરંતુ સકળમાં આવી ગયેન સેનાને બીજો છૂટકો નહોતો. મુંબઈ સરકારે પણ કચવાતે દિલે વડગામની તહ સ્વીકારી. એમ ફરીને મુંબઈ સરકારને સિકસત ગળી, અને હેરિટ્જને મુંબઈ સરકારે કરેલું તહનામું ફેરવી તોળવાની ફરી નામોશી લેવી પડી.

વડગામના આ તહનામાં મુજબ રાધોબા મહાદજીને કમળે આવ્યો. તેણે સાતિથી જાસી રહેલા કચ્છા બતાવી, ને પેશાપદની પોતાની કારગતી લખી મોકલી આ કરારને પૂના-સરકારની મજૂરી મળી અને

મહાદેવની સેના બેઠે રાધોળા ઝાંરી રવાના થયો. પણ તેની દાનત સાદ નહોતી. મહાદેવના કેદી તરીકે પણ તે ખટપટ ક્યાં જ કરતો હતો, અને મહાદેવને ગદ્ગદતમાં નાખીને કે કદાચ તેની દીવાશયી તે સુરત બાગી જઈ પાછો અંગ્રેજોને મળ્યો. આ આખા હાંખા વિગ્રહનું મૂળ એ હતો. એ પાછો છટકીને ચત્રુને મળ્યો, એટલે મરાઠા સરકારને તો મુદ્દ બીબું જ રહ્યું. હેરિટ'ગ્જ પણ જોરમાં આવ્યો, કેમ કે મુદ્દા-માદ રાધોળા પાછો તેના હાથમાં થયો.

હવે તેણે તેની અંગ્રેજ રાજનીતિ સડ કરી: તેની જ સરકારે કરેલી વડગામની તહ તેણે રદ કરી, અને તે એ બદનાથી કે, તહ કરનારને તે કરવાનો હક નથી, નિયમનધારા પ્રમાણે તે હક કલકતા સરકારનો છે. મૂળ વાત એ હતી કે, હેરિટ'ગ્જને તે તહ નામંજૂર હતી; તેને પોતાનું બળ અજમાવવું હતું.

હજી બાકી હોય તો, ફરીના આ નક્ક કરારબંગથી હવે નાનાને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી ગયો કે, અંગ્રેજો શી રમત રમે છે. મહાદેવને સાથે લઈને તેણે હવે આ પરદેશોઓ સામે આખા હિંદનો સામનો સંઘઠિત કરવા માંડ્યો. એ બંલે વિજયી ન નીવડ્યો. હિંદના પ્રારબ્ધનો એમાં જોગ દેખાય છે, તે પછી આપણે જોઈશું. પરંતુ એક રાજકીય સંકલ્પ તરીકે, હિંદના ઇતિહાસમાં આ પ્રયત્નને સ્વતંત્રતાના એક મુદ્દ સમાન લેખવો જોઈએ.* એનો સૂત્રધાર નાના હતો, અને એ રીતે એની મહત્તા બંલે અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો ન અંકિ, પરંતુ તે સ્પષ્ટ છે.

* વાઈ પરમાનંદે આ જ વસ્તુનો 'ઇતિહાસ 'Our Earliest Attempt at Independeneec' એ નામથી લખ્યો છે તેની પ્રસ્તાવનામાં (પા. ૧૧) તે લખે છે—

“અહીંયાં મહેલી વાર અમણને જોવા મળે છે કે, હિંદને છતવાની બ્રિટિશ હાકની નીતિ અને યોજના દેશી રાજ્યોને સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને એક વાર તો તેઓ તેની સામે ચલાવે છે આ એક સંઘઠન તદ્દન પ્રામાણિક નહોતું કે સૌના હિતમાં નહોતું, અને તે અફળ ગયું...”

અંગ્રેજ સામે એકત્રિત સામનો

“પૂર્વની આપણી ચડતી કળાનો સામનો કરવા દેશી રાજસત્તાએ એકઠી થઈ (૨૦૩-૪) પરંતુ, આપણને હિંદમાં હમેશ નસીબે મદદ કરી છે તે પ્રમાણે, બન્યું એવું કે, ૧૮મી સૈકાના અંતમાં જ્યારે મરાઠાઓ ને (દેહરનો) મૈસુર વરા જળશ ને ડરાવણા બન્યા હતા, ત્યારે આપણી સાથે , સગદર પર આપણને આવ્યે જ કાંઈ ખીક હતી.” (પા ૨૦૮)

— લાચલનો ઇતિહાસ

નાના ફડનવીસ ૧૭૭૬ લગીમાં, પૂનામાં, સર્વસત્તાધીશ, બન્યો હતો. નાના મોટી અનેક ફૂટ હતી તે બધી ઉપર તેણે પોતાની શક્તિ-હોંશિયારીથી વિજય મેળવ્યો હતો. , પણ તેમાંથી જ એક હાનિકારક વિખવાદ પણ જન્મ્યો. નાનાનો મુખ્ય લક્ષકરી આધાર મહાદેવ સિંહે હતો. સિંહે લક્ષકરી બળવાળો હતો, દીવાની બળવાળો પોતે હતો. હવે નાના કુલમુખત્યાર થતાં સિંહેને ધ્યાં જગી. સિંહે પોતાનાં સ્વાર્થ, સત્તા, અને મહત્તાકાંક્ષામાં ગમતો હતો. અંગ્રેજો સાથે લડાઈ આવી, રહી છે તે વખતે મરાઠાશાહીના આ કાળના એ મદારથીઓ નવચ્યેની આ, આંટી ખરાબ મથાપ બનતું કરીને નાનાએ તે બહુ વધવા હીધી નહિ. પરંતુ એને લઈને સિંહેના કર્તવ્યમાં ફેર પડ્યો: લક્ષકરી કાર્યમાં તેણે હીલ કરી, જેનો ફાયદો અંગ્રેજોને મળ્યો, તે આગળ આપણે જોઈશું.

નાનાએ વિચાર કર્યો કે, અંગ્રેજો જોડેની લડાઈ હવે આખા હિંદની છે; માટે તેનો સામનો તે હવે થવો જોઈએ. હેરિટાજ પણ હવે રાધોળા માટે બહુ માન રાખતો નહોતો. તેને તો હવે કંપનીની હસ્તી બચાવવાનો જ પ્રશ્ન આવ્યો હતો. નાનાએ જે દિલ્લ્યાપી અંબવર યોજના વિચારી, તેની ખાતમી મોક્ષે માપત તેને મળી હતી. તે પરથી એ તો ચોંકી જ ગયો હતો કે હવે શું થશે.

નાનાની યોજના આવી હતી: દેહરે કણાટક લઈને ત્યાં અંગ્રેજોને ખરાબ કરવા, નિઝામે પોતાનો ઉત્તર સરકાર મુઠક લઈને ત્યાંથી

કાઢવા; ભોંસલેએ જંગાળની; ચોથ અંગ્રેજો પાસે ચડેલી છે તે માટે જંગાળ પર હસ્તો કરવો; પૂના સરકારે મુગ્ધ યાજ્ઞ સંભાળી લેવું. આ યોજનામાં સાથ દેવા સૌએ હા તો કહી, પણ એક હૈદરે જ તે પાળી. ભોંસલે અંગ્રેજોને ફટી ગયો. હેસ્ટિંગ્સે મોટી રકમ આપી તેને-અંદર-ખાનેથી મેળવી લીધો. ભોંસલેએ તેને કહ્યું કે, મારાથી ઉધાડી રીતે તો નાનાની યોજનામાંથી નીકળી નહિ-જવાબ, -પણ હું અંગ્રેજો સામે નહિ થાઉં. છેવટે ક્યું પણ એમ જ: લસકર ઠેક મોકલ્યું, પણ ઢીલ કરતાં કરતાં ચોમાસું વચ્ચે આવે તેમ તે ગયું, ને ચોમાસું આવ્યું કહીને નાગપુર પાછું આવતું રહ્યું.^૧ મરાઠા સત્તાનું મરણ આવી જ સ્વાર્થાધત્વાથી છેવટે આવે છે.

નિઝામને હેસ્ટિંગ્સે મેળવી લીધો — એનો મુલક પરત આપીને. પછી એ શું કામ લડે? પૂનાના મરાઠાઓએ એવી કઈ સારાસારી એની જોડે રાખી હતી કે એક વચનને સારું પછી લડે? પોતાનો લોભ પૂરો થવાની સાથે તેણે યોજનામાંથી નિવૃત્તિ લીધી — અંગ્રેજો સામે લડ્યો નહિ, પણ શાંત બેઠો રહ્યો. યોજના પ્રમાણે માત્ર હૈદર લડ્યો. અને તે પણ નાનાના વિજયને માટે બસ હતું, કેમ કે મરાઠા અને હૈદર મેળા થાય તોપણ અંગ્રેજોની હાર નક્કી હતી.

નાનાએ ઉત્તરમાં પણ બધી દેશી રાજસત્તાઓને પત્ર લખી હિંદની આઝાદી માટે અંગ્રેજો સામે લડવામાં ભેગા થવા નોતર્યાં. ચૈતસિંગ, મોગલ બાદશાહ, અવધનો વજીર — સૌને કહ્યું કે, તમે કલકત્તાથી જતા આવતા લસકરને રોકજો અને અંગ્રેજોની સક્તિ જંગાળમાં તોડજો. આ અંગે મોગલ બાદશાહને નાનાએ લખેલો પત્ર જોવા જોવો છે :

૧ મારાં મૈન તેના લઘુ ઇતિહાસમાં કહે છે કે, “મિત્ર રાજ્યોમાં ભોંસલે દીવો હતો. એરીસા પહેલ્યવા તેને પેસા ખૂટ્યા હેસ્ટિંગ્સે ૧૬ લાખ રૂ. એ ચરતે આપ્યા કે, તે ત્યાંથી પાછો નાગપુર જતો રહે ત્યાં આમ એકત્રિત સામનામનો એ એક સૌથી જબરો તેને હેસ્ટિંગ્સે ખરીદી કાઢ્યો ને જંગાળને (મરાઠા) માટિયાની લડાઈમાંથી બચાવ્યું” (પા ૧૮૯)

૨ હૈદરઅલીએ પણ મદાસ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે એક બહેરનામું

‘ગોરાઓની નીતિ કપટી અને અગ્રામાણિક છે. પહેલાં દેશી રાજાઓ સાથે સારાસારી બાંધવી, પોતાના સંબંધના લાભ તેમને બતાવવા, અને પછી તે રાજાને જ કેદ કરવો. ને તેનું રાજ

બદાર પાડેલું, તેમાંથી કેટલોક લાભ લાઈ પરમાનંદ તેમના આ કાળના પેલા પુસ્તકમાં ટોકે છે (પા ૮૦), તે પણ જોવા જેવો છે:-

“પહેલાની તેમની ઈમાનદારી, ન્યાય ને માનવતાને લઈને અંગ્રેજ પ્રભને આપણા દેશમાં જુદી જુદી જગાએ આપણે રહેવા દીધી: વેપાર કરવા દીધો ને કોઠીઓ નાંખવા દીધી પણ આપણી આ હદારતાથી લોકોમાં ધર્મભૂના તો એવા જુદી જાતના તે લોક આવ્યા છે કે, તેઓ દેશને લૂંટી ખાય છે અને દરેક રાજસત્તાને ખરિયા બનાવતા જાય છે.”

(પછી હૈન્ડરઅલી અંગ્રેજોની આ લોક લાલચ અને મારામારીની નીતિ સામે લોકોને અપીલ કરે છે તેણે દર્શાવે છે, તેઓ લશ્કર ભાડે રાખે છે, ને દેશ પાયમાલ કરી મરણ પ્રવર્તાવે છે ને “આપણી પાયમાલી ઉપર” તેમને સામ્રાજ્ય લીધું કર્યું છે. અને આગળ કહે છે.)

“હે મારા દેશભાઈઓ, જો આપણે એક નહિ થઈએ ને આપણા હક્કો ને માવમત્તા પર હલ્લો કરનાર આ બેઆબર લોકોને નહિ કાઢી મૂકીએ તો, એક પછી એક, એમની મહત્વાકાંક્ષા ને લાલચના આપણે કોમ થવા સિવાય કાંઈ આશા ન રાખવી.” “જો આપણે બળ ને હિત એક કરીને સંપીર્ણ તો, અંગ્રેજો તેમની કુમકમાં મરે તેવડું લશ્કર છે ને લાવે, આપણે તેમને કબાઈ બડિયાતા થઈએ એમ જીએ. ખોરાક ને સરસામાન તેમને જતો વચ્ચે રાખીને આપણે તેમને માટે એવી તો પીડાઓ લેવા કરી રાખીએ એમ જીએ કે, તેઓ તેમના બધા કિલ્લા આપણને, વગર તેમના પર હલ્લો-કચે, આપી દેશે.” (પછી તે અંગ્રેજોની દશા વર્ણવે છે.) “તેમનામાં અહીં અંદરોઅંદર ઘણી ક્રાંતક્રૂટ છે. ક્રાંત સપેન જોડે તેમને લડાઈ છે, ને અમેરિકાના તેમના જ મિત્રો આ કુદ જલિમોની મદદમાં કરો. ભારે મોટો સરંજામ એકલવાનું રાકરો” (અને ઉલ્લેખ અપીલ કરે છે.) “માટે એક દાણની દીલ ન કરો; આ મનુષ્ય રૂપમાં રાક્ષસોને આપણામાં કૂટ પાડવા માટે તક ન આપો. આપણા વીરોને છાજતી આબર ને સ્વમાનને નાથે વચન લેા કે, આપણા સોના આ ચતુઓને — આ લૂંટરાઓને, માનવજાતને પીડા લેવા કરનારાઓને — સદાને માટે હાંકી કાઢીશું, ને મનુષ્યો ને રાજાઓને છાંન્ડે એવો દાખલો જગતમાં ઘસાડીશું.”

હાઈ લેવું, એ એમનો ધારો છે. આના દાખલા—શુભદૌલ્લા; મહંમદ અલી ખાન, . . . એટલે તમારે અંગ્રેજોને દાખી દેવા જોઈએ; તો જ દેશના રાજ્યોનું માન સચવાશે; નહિ તો ગોરાઓ આખા દેશની બધી જમીન કબજે કરી માલિક બનશે. આ સારું નથી, અને ભવિષ્યમાં બધા રાજ્યોના લાભ પિડુદનું થશે. આપ બાદશાહ આખા જગતના માલિક છો; આ બાબતમાં આપ ખ્યાન દો એ આપને ઘટતું લાગવું જોઈએ. દક્ષિણના બધા રાજ્યો એકત્રિત થયા છીએ. નવાબ, નિઝામ, હૈદર નાયક, અને પેશ્વાએ ચતુરંગ સંધિ કરી અંગ્રેજોને બધી ખાલુથી હરાવવાનું નક્કી કર્યું છે, અને તે સારું લશ્કર, તોપખાનું ને ખીજાં શસ્ત્રો, પોતપોતાના રાજ્યમાંના અંગ્રેજોને જોડે લડવા માટે તૈયાર થયાં છે.

“ઉત્તર દિંદમાં બાદશાહે અને નબજખાને બધા રાજ્યોને સંગઠિત કરવા જોઈએ ને અંગ્રેજોને દાખી દેવા જોઈએ. આથી બાદશાહની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા વધશે.” (૬-૫-૧૭૮૦નો લખેલો પત્ર)

અમારી દાર્ઢ સત્તાએ સક્રિય મદદ ન કરી, કે ન તેઓ અંગ્રેજ તરફ વળ્યા. આમાં કારણ એ કે, અંગ્રેજોથી તો સૌ દાર્ઢ નારાજ હતા, હેરિટગ્જ સૌને અકારો લાગતો; પરંતુ મરાઠાઓ જોડેય પ્રેમ નહોતો. મરાઠા રાજનીતિનો આ એક દોષ હતો, તેને લઈને જ તેઓ મધ્યસ્થ સંગઠા દિંદમાં રથાપી ન શક્યા. મરાઠાસાહીના પાપાનું કોમી વેર, શિવાજીના અત્યક્ષ પાક છતાં, કાયમ જ હતું અને કેળવાયે ગયું હતું. વાર્ષિક ચોથના તમાદાથી સૌને એટલી તકલીફ પડતી કે, કોઈ એવી સરકારને મધ્યસ્થ માનવા મન ન કરી શકે. અરે, મરાઠા રાજ્યમંડળની મધ્યસ્થી પણ નાના હડગવીસ માંડ જળજી શક્યો. તેમાં પણ હિંચ—નીચનાવ, મોટાર્ઢ—નાનાર્ઢ, અને સત્તાવોમથી પાર વિનાની ખેંચાખેંચ હતી. ભોંસલેની જેમ ગાયકવાડ પણ હવે અંગ્રેજોને મળી બંધ છે. સંધેળા સુગતમાં છે; ત્યાં અંગ્રેજોની સેના છે; બેઉનું દબાણ ગાયકવાડને મેળતી લે છે. રહ્યા શિદે—હોદ્દર નાનાએ હત્યું કે, ૧૭૮૦ના દશેરાએ તમારે બેએ સુરત—સેના પર હુલો કરવો.

પરંતુ તેમણે અનેક ખટપટોમાં એ ખરો વખત બગાડ્યો. રિયાસતકાર સંગેસાઈ (છ. બા. ૧, પા. ૨૫૬) કહે છે કે,

“આ વખતની ઘડણી, સરદારો અને મલ્હારીઓનાં રૌપણાં, પરસ્પર અણબનાવ અને સ્વાર્થ સાદુ સામ્રાજ્યનીયો પાડવાનો પ્રયત્ન; અને તેવી જ કેટલાકની રાષ્ટ્રસેવા અને કર્તવ્યનિષ્ઠા વગેરે અનેક બાબતો વિષે તે વખતના પત્રવ્યવહારમાં એટલી જગતો થઈ છે કે, તેમાંથી તે વખતની અવનતિ જણાય છે, ને તેની એકે ઇતિહાસદ્રષ્ટિએ તે આજ આપણને બોધપ્રદ છે.”

મરાઠાઓની કળિયાખોરીનો આ કીમતી વખત મળ્યો તે દરમિયાન અંગ્રેજ લશ્કરી નીતિ ઘડાઈ મઠઈ; અને ગુજરાતમાં વેળાસર લડીઃલીધું હોત તો જે પુઢનો તરત અંત આવત, તે એ વર્ષ નાહક લંબાયું, ને તોય તેમાં સંપૂર્ણ સ્થળતા ન મળી તે ન જ મળી.

૮

કલકત્તાની સેના હારી.

હેરિફોર્ડે ૧૭૭૮માં ઇવક્ટેથી સૈન્ય મુખર્ષિ તરફ રવાના કર્યું. તે જમના એળંગી જુદેશખંડ ને ખાનદેશ ધૂર્ષ ગુજરાત આડવાનું હતું. લશ્કરની આવી લાંબી દૂર તે પહેલી વાર કરવું હતું નાનાએ જમના એળંગતાં જાતેને રાક્ષા પૂનેથી સેના મોકલી. એક વાર તો અંગ્રેજ સેનામાં તેણે બગાણું પાડ્યું; તેના સેનાપતિ કેટલાક મરાઠા, એટલે એડાર્ડ નામે નવો સેનાપતિ નિમાયો તેણે બાકોશી અને બહાદુરી વાપરી ભોખાળના નવાખને મદદમાં લીધો અને ૧૭૭૬ની શરૂમાં સુરત પહોંચ્યો. રાધોયા ત્યાં જ હતો.

મુખર્ષીની સેનાએ વડગામ મુકામે સ્થાપ કરી તે એડાર્ડે રસ્તામાં પુરાનપુર હતો ત્યાં બળપુ. આ સંબંધોમાં પોતે શુ કર્યું એ દવે મુખર્ષી સરકાર એકે તે વિચારવા લાગ્યો. ખીજ બાબુથી પૂના એકે સંધિની વાતોય આમવા લાગી. વાત એમ હતી કે, તેને વખત મેળવવો હતો. પૂનાથી નાનાએ કહ્યું કે, રાધોયા ખાંડે સોંપ્યા પછી સંધિની વાત કરે. તેનો એડાર્ડે કઈ ઉત્તર જ ન આપ્યો. નાનાએ આ વખતે શિદ્-હોદરને ગુજરાતમાં બેસાડ્યા કહ્યું, અને તે ખરે વખતે,

આપણે અગાઉ જોયું તેમ, તે બે પરસ્પર-કંકાસી લોકોએ દીક્ષ કરી. દરમિયાન ગોડાર્ડે નીતિ નક્કી કરી લીધી કે, ગુજરાતમાં ગાયકવાડની મદદથી પતવીને પૂના બાબુ જવું. શિંદે-હોલ્કર મોડા મોડા ગુજરાત આબ્યા, કોઈક અપાક્રમી થઈ ન થઈ, ત્યાં પ્રધી આવી ને તેઓ પોતાને ત્યાં માળવા પાછા ઊપડી ગયા. ગોડાર્ડને વર્ષા ન નહીં! તે હવે પૂના વળ્યો. નાનાએ પૂનાથી પરશુરામે બાહ્ય, હરિપત દડકે અને હોલ્કરને સામે જવા મોકલ્યા. ગોડાર્ડ ઘાટમાં ઘેરાઈ ગયો, અને કશો ચારો નહિ રહેવાથી સંધિ કરવાનો લાગ જોવા લાગ્યો.

ગુજરાતમાંથી પૂના વળતાં તેણે એક બીજાને બેત કરેલો. તે એ કે, જો શિંદેને પૂના સરકારથી અલગ કરી દઈએ તો સારું. એટલે હેસ્ટિંગ્સે શિંદે પર ચડાઈ કરવા એક જુદી ફોજ મોકલી. જાલિયર પાસેના શિંદેના એક ખંડિયા રાજાને ફોડી તેની મદદથી તે અંગ્રેજ સેનાએ જાલિયર કબજો કર્યું. હેસ્ટિંગ્સનો દાવ ફાળ્યો. ઢ્યુપસુ શિંદેને હવે અંગ્રેજ નીતિની ખમર પડી ગઈ. તે તે પોતાનો જ મુલક ખચાવવા હવે વળ્યો અને એવી જાન વગરની વાત કરી બેઠો કે, ૧૭૮૧માં પેશ્વાથી અલગ સંધિ કરી પોતાના મુખની તેણે અયમ સુરક્ષિતતા કરી લીધી. આ કેવી ક્ષુદ્ર સમજ અને રાજભુલિ કહેવાય! ઉપગત પેશ્વા જોડે અંગ્રેજોને સંધિ કરાવી આખવાની તૈયારી બતાવી.

હેસ્ટિંગ્સ ૧૭૮૦થી લાગ જોતો હતો કે, આ મરાઠાઓના મધપૂડામાં હાથ નાખ્યો છે તેમાંથી માનભેર હવે નીકળાય તો સારું, કેમ કે તે સાયમાં તે નાનાની આપક નીતિનો મર્મ પામ્યો હતો. ગોડાર્ડની દારે એ જ વાતને જોર આપ્યું. અને ત્રીજી બાબુ મદ્રાસથી તો તે વાત પર આખરી સીવ વાગી. મદ્રાસમાં હૈદર અંગ્રેજોને જોડે જ ગ ઉપાડ્યો હતો. જો નિઝામ તેમાં બજે તો મૂઆ ન; તેથી, આપણે અગાઉ જોયું તેમ, તેને ઉપર સરકારનો લાકુ મોંમાં હેસ્ટિંગ્સે મારી ચૂપ કર્યો. (એ લાકુ પંજી લોર્ડ દોર્નવાલીસના કાળમાં ચોડાં જ વર્ષ પંજી પાછો નિઝામને ઓપી દેવો પડે છે, એ વાત વળા બિબ્બીની.) આ આખા કાળમાં નાના અને હૈદર સિવાય કાચે જ કોઈ સત્તા દૂરદૃષ્ટિથી વર્તતી હતી.

દક્ષિણમાં માર ખાધો

“ઉપદેશ્યારે હૈદર અલીએ લેવું કે, અને એવા માણસો નોડે પાઠ પડ્યા છે કે જેમને ન કોઈ કોલકરાર કે ન કોઈ સહીસિક્કો કરેલો ખાંધી રહે છે, અને જેઓ માનવ માનવ વચ્ચેના સંબંધના જ રાતુઓ છે, ત્યારે તેણે આ ન જ સુધરી શકે એવા યુનેઆરોના દેશનો આખી માનવભવને લખેલો દેખાડવાનો ઠરાવ કર્યો.”

—એડમંડ બર્ક

૧૭૬૮માં મદ્રાસ સરકારને હાથેથી હૈદરે સલાહ કરી હતી કે, તેમણે પરસ્પર મદદ કરવી, એ અગાઉ આપણે જોઈ ગયા તેની રૂએ, ૧૭૭૧માં અંગ્રેજોએ હૈદરને મદદ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હૈદર પર ચોથા ઉપરાવતા-મરાઠાઓ ચડી આવ્યા, પણ અંગ્રેજોએ મદદ કરવા તેને ના પાડી, કેમ કે તેઓ વળી નિઃશસ્ત્ર-મરાઠા નોડે ખીજી રમતે વળગ્યા હતા. આથી કરીને હૈદર માં વાળા હતી કે, બેઝમિન અંગ્રેજો નોડે હવે ફસાવું નહિ. તેથી ૧૭૮૦માં નાના ફૂડનવીસે હિંદની સ્વતંત્રતાની જે ચોગળા ચોગળી તેનાં હૈદર હૃદયપૂર્વક નોડાયો. એક તો મદ્રાસ સરકારે સલાહ તોડી હતી; હવે માફીમના ફ્રેન્ચ થાણા પર તેણે હસ્તો કર્યો. આ થાણું હૈદરના ગભ્યમાં હતું. તેણે મદ્રાસને નોટીસ આપી કે, માફીમ પર હસ્તો તે મારા પર હસ્તો બરાબર લેખારો. પણ તે કોણ માને? એટલે તેણે તરત મદ્રાસ સરકારના ગવર્નર ક્લૉકના નવામ નોડે જંગ માંડ્યો.

મદાદજી જેવો જ મદા થોડો હૈદરઅલી હતો. પટેલાંની પેડે સડેડાટ તે આગળ વધ્યો ને આર્કેટ જીતી મદ્રાસની લગોપમ પટોચી ગયો. મદ્રાસ સરકારની સેના હવે સામી થઈ, પરંતુ તેજે સખન દાર ખાધી (૧૭૮૦). હેરિટાજે આ ખજાર જાણી. કે ચમક્યો. તન્ન એક સેના દરિયામાર્ગે તેણે મદ્રાસની મદદે મોકલી; અને ભોંસલે દરે તેને મળી ગયો હતો, એટલે તેના એટીસા મુલકમાળી હેરિટાજની ખીજી સેનાને તેણે જીવા દીધી. આ કામ હવેમાં સિદે નેના ..

બેવડાદારી ગણાય. મદ્રાસ-કલકત્તાનો સંબંધ તોડી નાખવાની જે જવાબદારી બોંસલેની હતી તેમાં તેણે છેલ્લે દર્ધ, નાનાની દક્ષિણની યોજનામાં ઊણપ રાખી.

હેરિટ'ગ્જે મદ્રાસમાં મદદ પહોંચાડી, પણ ત્યાં તો એવો જોખમકારક તાલમેલ હતો કે મદ્રાસ સરકારે અને સેનાપતિએ હેરિટ'ગ્જને કલ્યા વગર ખારોખાર સંધિ કરવા માટે પૂના લખ્યું! મદ્રાસ સરકારે મુંબઈ સરકારને ગાળો દીધી કે, તમે અગતે પણ તમારી બેવડૂંશીથી ખાંડી માર્યાં. એટલે ત્રણ અંગ્રેજ થાણાંમાંય ઠીક ઠીક બેદ તો હતો. પણ હેરિટ'ગ્જ તેને પહોંચી વળ્યો.

દૈદરની તૈયારી જામરી હતી. તેનો બહાદુર પુત્ર દીપુ એક સેના લઈ કલકત્તાથી જમીનમાર્ગે આવતી સેનાને હંકારવો હતો. ઉપરાંત દૈદરે ફેર્યો જોડે પણ સંધિ કરી હતી. તે પામી ગયો હતો કે, અંગ્રેજોને હરાવવા નોકાખળ જોઈએ, કેમ કે તેમની જીવનદોરી જેવો જે વિલાપતનો સંબંધ તે તોડવો જોઈએ. ફેંચ પાસેથી ખાસ આજ્ઞા એણે નોકાખળની રાખી હતી. ઉપરાંત જૂસી પણ જમીન પરની મદદે આવવાનો હતો. નોકાખળ તો આવી પહોંચ્યું, અને જૂસી રસ્તામાં વઢાણમાં હતો તે આબોહવાને લઈને મોડો પડ્યો. પરંતુ ૧૭૮૩ માં તે પહોંચ્યો તે અગાઉ દૈદર (૧૭૮૨નો અંત ભાગ) મરણ પામ્યો હતો, અને ફેંચ સેનાનું કામ કશી યોજના વગરનું હોઈ ધારી શકાય એટલું મદદરૂપ ન થયું. આ ધા નાનાની યોજનાને ખારે પડ્યો. દૈદરના મરણના ખમર તેને પહોંચતાં સિંદે જે અંગ્રેજો વતી સલાહની વાત ૧૭૮૧થી લાગ્યો હતો, તે તેણે કાન પર લીધી, અને ૧૭૮૨માં સાક્ષ્યાર્થ ચુકામે સલાહ કરી. તેમાં તેણે રાધોખાનો કમળો લીધો તે તેને પાકા બટોખસ્તમાં મૂકી દીધો. આમ એ લાંબો વિગ્રહ મરાઠાઓના યથામાં પૂરો થયો, પરંતુ જે હિંદવ્યાપી યોજના હતી તે પૂરી ન પડી.

દૈદર પછી દીપુએ વરસ દડાડો જોશબેર શુદ્ધ ચલાવ્યું. ત્યાં તો ૧૭૮૩માં યુરોપમાં ફ્રાન્સ ઇંગ્લેંડનું શુદ્ધ બંધ થતાં મદ્રાસ સરકારે દીપુ ઉપર સલાહની ચરતો મોકલી. દીપુનો હાથ ઉપર રહ્યો, તેણે

માનભેર સલાહ થતી હોય તો સ્વીકારવી જોઈએ એમ વિચારી મેંજલોર મુકામે ૧૭૮૪માં સલાહ કરી. બેઠે 'પક્ષોએ જીતેલો મુલક પાછો આપી દઈ યથાપૂર્વક કરી દેવું એમ હતું'. હેરિટ'ગ્જને અહીં 'પણ પાછા જ પડવું પડ્યું'. તેને આ સલાહ ન ગમી. બેમાંથી કયાંય નવો મુલક ખાસ મળ્યો નહિ અને ખરચના તો રાજ વધ્યા. તેની ઉપર ચિડાવાને માટે કંપનીના સંચાલકોને આટલું બસ હતું. હેરિટ'ગ્જ એ સમજી ગયો અને ન કરવાનાં કરમ કરીનેય કંપનીને પૈસા એકઠા કરી આપ્યા, ને ૧૭૮૫ના પ્રારંભમાં વિલાયત પાછો ગયો.

નાના ફકતવીસે મહામહેનતે ચરાણ-ધગ્ને પરદેશી હાથમાં જવું બચાવ્યું, અને ૧૮૦૦માં તે મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી અંગ્રેજોને એની ભણી કરી નજર કરવા મન ન થયું. નાના ■ ત્યાં સુધી પૂનામાં આપણી ચાંચ ફૂળનાર નથી એવી જ એની ખ્યાતિ અંગ્રેજોમાં થઈ ગઈ હતી. ૧૮૦૦ પછી પૂના પર પાણું રાધોઆચક, એનો યુગ પેશ્વા થતાં, બેહુ, અને રાધોઆએ અધૂરો ગણેલો અધ પાત એના વારસે પૂરો કયો, તે યથાકાળે જોઈશું.

૧૦

નિર્ભેળ લૂંટ

“આમ એ લોકો એક હાથમાં લોહી ખરડ્યો મહાન રજદંડ અને બીજા હાથમાં વાલિયાની છુદ મણતરીખાણનાં ત્રાજવાં રાખતા; અને એક હાથથી પેલો ફડો ચલાવતા અને બીજો હાથે લોકનાં ખિસ્સાં કાઢી લેતા ”

—ચેરીડન

હેરિટ'ગ્જનું એક કામ હજી જોવાનું બાકી રહે છે અને તે બેલગામ મુદનીતિના ખર્ચની ભરપાઈ કરવા સારુ તેણે કરેલાં બે નિર્દોષ કામો, જેને સારુ એને પાલમેન્ટની આગળ જવાબ આપવાનો થાય છે.

૧૭૭૨માં આવ્યો ત્યારથી હેરિટ'ગ્જ આવક બાજતમાં પૂરો. હોસિયાર હતો. ૧૭૭૦ના ફકાળ પછી પણ મહેસૂલની રાહતની વાત જ ન કરતાં તેણે જોટલું કઠાવાય એટલું ટકાવ્યું જ હતું. અને

ખંગાળ પ્રાંતની આવક વ્યવસ્થિત થવાથી નાણાંબીડ મટવી જોઈતી હતી; પરંતુ જાતે કરીને ઉપાડેલી મરાઠા લઠાઈનું ખર્ચ વહોરું એટલે તે પૂરું કર્યા વગર છૂટકો નહોતો. ૧૭૭૮માં લઠાઈ ઉપાડી કે તરત એણે પોતાના 'રૂપિયાના ઝાડ' અવધ તરફ નજર કરી. બનારસનો રાજા ચૈતસિંગ ૧૭૭૫થી કંપનીના તાગ્યામાં હતો, એ અગાઉ આપણે જોઈ ગયા. હેરિટંગએ વિચાર્યું કે, જેટલું માગીએ તેટલું એ રાજાએ તેના અંગ્રેજ માલિકને આપવું જ જોઈએ. તેની સાથે સલાહ એવી હતી કે, દર વર્ષે ૨૨૧૧ લાખ રૂપિયા ખંડણી એણે કંપનીને ભરવી. પણ કંપનીના મુદ્દ માટે હવે તેણે વધારે આપવું જોઈએ, કેમ કે એ મુદ્દ એનું પણ છે. આ ઉપરથી, ૧૮૧૪ અને ૧૮૩૯માં હિંદને લાગુ પાડેલી સામાન્યશાહીની નીતિ ઈ. સ. ૧૭૭૮માં હેરિટંગએ પ્રથમ વિચારી છે, એમ કોઈ કહે તો ખોટું છે? હેરિટંગએ ચૈતસિંગને કરમાવ્યું કે, ૫ લાખ રૂપિયાનો ખાસ મુદ્દકચો સામાન્ય ખંડણી ઉપરાંત તેણે આપવો. રાજાએ કહ્યું કે, એક વર્ષ માટે હું આ વધારો આપીશ. આ ધૃષ્ટતા માટે તેને સજા કરવામાં આવી કે, પાંચ લાખના હપતા કર્યા છે તે ૨૬ છે ને રકમ તરત ભરવી. બીજો વર્ષે પાછા પાંચ લાખની ઉપરાણી આવી. ચૈતસિંગે કરાર બહારની વાત ઠીક નથી એમ જણાવ્યું. (ત્યારે દેશી રાજાઓ આજની જેમ 'સ્વતંત્ર' નહોતા થઈ ગયા.) આ બેઅદબી સારુ તેને ત્યાં અંગ્રેજ લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. રાજાએ રૂપિયા ભરી દીધા ને લશ્કર આવ્યું તેના ખર્ચના ૨૦ હજાર ઉપરથી આખા ૧૭૮૦માં ફરી ૫ લાખનો તગાદો આવ્યો. ચૈતસિંગે ૨ લાખ હેરિટંગને લાંચ આપી છૂટવા તાક્યું, પણ ૨ લાખ ગયા ને ૫ લાખ તો આપવાના હતા તે આખા એટલું જ નહિ, રકમ ભરવામાંથી જતવા મુકિત કરી તે માટે દંડ કયો. અને રૂપિયા ઉપરાંત હવે કંપનીને માટે લશ્કરની માગણી કરી, કેમ કે ૧૭૮૧માં તેની પણ જરૂર પડી હતી. આ બધાનો તોડ પાડવા હેરિટંગ જાતે બનારસ પહોંચ્યો ને ચૈતસિંગને કંદ કયો. તેની પ્રજાએ બળવો કર્યો ને હેરિટંગ માંડ તેમાંથી જીવ લઈને જત્યો. ચૈતસિંગ મારીતો. જિંદગી મરણે ગયો. (ને. ત્યાં. જ. હિંદગી. પટ્ટી. ફરી..), પા. ૭.

હેરિટ'ગ્જે બનારસનો કમળો લઈ ચેનસિંગના બગીચાને ગાદીએ બેસાડ્યો, ને રરા લાખની ખંડણીનો કરાર હતો તે વધારી ૪૦ લાખ કરીને પાછો દલકાતા ગયો.

નિર્ભેજ લૂંટનો ખીજો દિરંગો તો આથી વધારે જુલમી, નીચ, હંધકટ અને નિર્ભય છે. અને છતાં ઇતિહાસકાર કહેવાના કેટલાક હેરિટ'ગ્જના દેશવાસીઓ તેનાય બચાવ કરે છે, જે એક જ રીતે સમગ્ર રાજ્ય એમ છે કે, કંપનીનું રાજ્ય સ્થાપવા માટે જે કાંઈ સફળતાલેક્ષ કરે તે સાચું જ છે. આખની સામાન્યશાહીનાં સૂચો આમ તેના ઇતિહાસની ભૂમિમાં જ દિપાઈને ધડાતાં આવેલાં છે.

મરાઠા અને મૈસૂર મુદ્દના ખર્ચની રકમ મેળવવાનો સડેજે ખ્યાલ આવે, તે કાળનો (ઈ. સ. ૧૭૮૧ નો) આ કિસ્સો છે. અવધના નવાબે કંપનીને ૬૨ લાખ આપવાની રકમ ચડી ગઈ હતી. તેણે કહ્યું કે, બેગમો (એની મા ને દાદી) પાસે ૧૭૭૫માં જે ખાનગી બંડાર રહેલા દીધા છે તે લેવાનો મને હક આપો, તો તેમાંથી હું બધું ચૂકતે કરી શકીશ. હેરિટ'ગ્જ જેવો માણસ શું કામ ના પાડે? ન્યાયાન્યાયની એને પડી જ નહોતી. તેણે હા પાડી, અને તેમાં રહેલી કરારની બેઈમાની ઢાંકવા પ્રકારું કાઢ્યું કે, બેગમોએ ચેનસિંગને તેના તોફાનમાં મદદ કરેલી! પેટું ફસાવવા વરુને બહાનાની ખોટ ન હોય.

નવાજ બેગમો પાસે નાણાંનો કમળો સેવા ગયો. સ્વાભાવિક રીતે બેગમોએ વાંધો કાઢ્યો. આથી તેને લાજ આવી. હેરિટ'ગ્જે તેને દળાવીને કહ્યું કે, જોર વાપરીનેય તું બંડાર એને ભગીરો લઈ લે; અને પોતાના અંગ્રેજ એકસથીને લખ્યું કે, બેગમો નવાબને વશ થાય તેમાં વચ્ચે કાંઈ વધિવચકો કે વાટાઘાટ આવવા નં દેતા; બેગમો નવાબને ચરણે યતી બેઈએ. બ્રિટિશ હુકમીઓ નવાબની મદદે બેગમના જનાનખાને પહોંચી અને બેગમોના રક્ષક બોળઓને મારી મૂકી કેઃ ક્યાં ને બંડારનો કમળો લીધેલ. ખીચારા નવાબે બેગમોના પૈસા લેવાનું કહેતાં તો કહ્યું, પણ તેને કદમનાયે નહિ હોય કે તેમાં તેને હંધકટ બનવું પડશે. અવધમણો કંપનીનો એક એકસી આ નીચ કામ ન કરી શક્યો તો તેને જહલે ખીજો મોકલ્યો. આ બેઉ અંગ્રેજ એકસીઓ

હેરિટ'ગઝતુ કહ્યું કરતાં સરમાયાના પશુ પુરાવા છે. પણ હેરિટ'ગઝ તો કહેતો જ કે, એમાં કશું ખોટું નથી. અને પછી વિવાદમાં કેટલાક એના પક્ષકાર પણ નીકળ્યા હતા! કંપનીને સારુ ગમે તેવું નીચ કોમ કરવા પણ આ દીધેરાણુ માણસ તૈયાર થાય એવો હતો. કદાચ અને એ જોટો હતો. કંપનીની વેપારશાહીનો પાયો નાખવા માટે એવાની જ નફટાર્ક દાવી શકે. વેપાર અને રાજકાજ કેવાં ફૂડાં કર્યાં કરાવે છે, કેવાં ઢાળાંધોળાંના પાયા પર પોતાની સમૃદ્ધિ રચી શકે છે, એ આ બધા વર્ગોનો ઇતિહાસ બતાવે છે. ૧૭૭૫ થી અવધ અને બનારસમાં જે પેસારો અંગ્રેજોએ કર્યો હતો, તેને પરિણામે બેઉ રાજ્યની દશા કદોડી થઈ ગઈ. કંપનીને પૈસા આપી આપીને નિયોવાઈ ગયાને પરિણામે દેશની પ્રજા પીડાવા લાગી. રાજ્યવ્યવસ્થા એવી બગડી કે ઉવટના વર્ષમાં (૧૭૮૪) હેરિટ'ગઝ જાતે એ ભાગમાં ગયો અને કાષ્ટક વ્યવસ્થા આણવાના પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ફેગટ હતા.*

એ બધું કરીને હેરિટ'ગઝ ૧૭૮૫ માં દેશ ગયો.

ફ્રાન્સીસે તેની સામે જોડાઈ ઉપાડી. તેને લઈને, ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૫ માં પાક્ષમેન્ટે એના કારભારની સખત ઝાટકણી કાઢી : આમની સમાએ ખાસ કરીને. પરંતુ ઉમરાવ સભાએ તેને બચાવી લીધો, તેથી તે સત્તાવાર બેઆબરૂ ને સજાવાર થતો બચી ગયો. પરંતુ તેના દેશમાંથી કેટલાય લોકે તેની પ્રશંસા કરી. (૧૮૧૯ માં પંજાબમાં જનરલ ડાયરના કાર્ય અંગે આને મળતું જ અંગ્રેજોએ કહ્યું હતું.) પણ ખાસ તો કંપનીએ તેને કેવો આવકાર્યો તે જોવા જેવું છે.

* કુમ કે આ ભાગે તો નિશાબીને કૃષિ જ કરવા માટે હતા કંપનીના એક અમલદાર, મેજર બર્ડે લખ્યું છે, “કંપનીએ અયોધ્યા રાજ્યે પ્રથમ સુબેદ બાધ્યો. ત્યારથી તેને થયાની પાડણુ ત્યાં સુધીમાં, કંપનીએ ઓછામાં ઓછા ૭૫ કરોડ રૂપિયા અયોધ્યાના રાજ્યે પાસેથી એકલબા છે.” આની ગરબાવ કંપનીના રાજના આ સ્થાપનકાળમાં થઈ બીજી જગ્યાએ આ જ લાવનું કહેવા ઉપરાંત એ પણ કહે છે કે, “રાજપ્રાસિ વેપાર માટે જ જરૂરી છે” અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપનાનો આ હેતુ જ આ સુધી સ્વયં છે અને તેને બર લાવવા દઈ રીતે કામ કરવું ફાવશે, એ બતાવવા હેરિટ'ગઝ ૧૧ વર્ષનું કારનામું દેવે પછી બહુ કામ લાગે છે.

તેણે તો એને સેકડો એકરની સારી મોટી જગીર વિત્તાપતમાં લઈ આપી. અને આજ સુધી અંગ્રેજો એને પોતાના સામ્રાજ્યનો પાયો નાખનાર એક અદ્વિતીય રાજપુરુષ તરીકે પૂજે છે.

પોતાની કારકિર્દીના બચાવમાં હેરિટ એ પોતે જે લખેલું છે તે નેવાથી આ લાગા યુગનો દૂંકમા ઠીક સાર પલ્લુ જોવા મળી ગયે છે તેણે કરેલા સરકારી કારગળામાંથી આ છે. (જુઓ મૂગનો ઇતિહાસ પા. ૧૫૩)

“બીજીની બહાદુરીની પૂર્તિ” વલો, મે તમારા રાજ્યને વધારું અને તેની સીમાઓ નક્કી કરી બરોબર મુજબ કરું. મે તેને સાચવી રાખ્યું કરકસરથી છતાં અસરકારકતાથી મે અભવધા યત્ન પ્રદેશોમાં તેનું ભરકા મોકલ્યું, ને તમારા રાજ્યના પ્રદેશોને ટકાવ્યા એને (મુજબને) સાવ પતન ને બેઆબરમાંથી બચાવ્યું, બીજી સાવ ખોવાઈ જઈ પરવડા જઈ રહેલું (મદાસ) બચાવ્યું મે નહિ, તમે કે બીજાઓએ જીતી કરેલી લડાઈઓ દું લડ્યો દેશી રાજાઓના જળસ સમવાયમાંથી એકને (નિઝામને) તેનો યોગ્ય મુલક પાછો સોંપી એજવી લીધો, બીજા જોડે (મુખોલ કોસલે) શ્રમ સબંધ આપ્યો ને મિત્ર બનાવી દીધો ત્રીજા (મહદલ સિદે)ને આડકારણ અને વાઠાપાટ જીત્યા કરી ખિયા લીધો અને સલાહ કરવામાં સાધન તરીકે વાપર્યો તમે શાંતિ માટે કહેવા લાગ્યા, તે વાત યત્નએને કાનેમ પડી, હું એની સામે ચર્ચો ને માગણીઓ વધારતો ગયો ને એક રાજ્ય (મરાઠા) જોડે શાંતિ સ્થાપી,— આસા છે કે, કાપમી. મેં સર્વસ્વ આપ્યું ને જાલમાં તમે મને મિલકત જમી, બેઆબર, અને અઢાલવી વધાસની ચાતના આપ્યા.”

આ એમરાઝ વાચીએ અને બીજી બાજુએ રાધોમાને યાદ કરીએ, તો ખિટન અને હિંદની વચ્ચેના સબંધમાં જે વિચિત્રતા હતી, તે દીવા જેવી રપટ થાય છે. આ જ કાળમાં મરાઠા રાજ્યમંડળ વૃદ્ધવાના બીજા શાવે છે, તો અંગ્રેજ છૂટા છૂટા રાજ્ય પ્રદેશો એક હકૂમતમાં આવતા જાય છે એટલું જ નહિ, એકચક્રે મુલક ને સુલેહની આખી નીતિ વિચારાવા લાગે છે. દેશી રાજાઓની પડતી ને અંગ્રેજ વેપારીની અડતીના કારણેય આમાંથી જ મળે છે ખરેખર, કનાઈવે જે સંપાડ્યું તેને હેરિટ એ અંગ્રેજોના હિંદના એક રાજ્ય તરીકે સ્થાપ્યું અને તે એવે કાળે કે બ્યારે તેના ઉપર, મોટામાં મોટી જેવી આવી શકે તેવી તડી આવી ગઈ તે વખતે

ખંડ ૧૦મો

કંપની સરકારનું રાજ્યખંધારણ

“આ અદ્ભુત પેદાશનું બીજ આકૃતને હાથે વવાયુ હઈ, નસીબે તેને પોપું હઈ, અને જરિયાતે તેનાં ખેડ-ખાતર કરી તેને (ઉપમા ફેરવીને કહું તો) ધડયું હઈ પહેલી તેની હયાતી વેપારી હતી; તેમાંથી વધતા, તેને આર્થિકી લશ્કરી તાકાત અને રાજ્ય મળી ગયા; એટલે તેમાં રાજદ્વારી ખાલુનેા હમેશા અનિવાર્ય બન્યો. આ ફેરફાર થવાથી કંપનીને કે (ઈચ્છા’ક) રાષ્ટ્રને કરોા નફર ફાયદો થયો કે કેમ, એ લપાસણું નકામું છે કેમ કે, જે ભોખમ-ભરેલા અને અજળ રસ્તાઓએ યઈને રાષ્ટ્ર કે કંપની તેની આજની ઉત્પત્તિએ આવી છે, સાંધી પાછાં પ્રગલ્લાં માર્ગવાં અને સાદસિધ વેપારીઓના પોતાના પહેલાના મુદ્દ અને ગરીબ રૂપે પાછા ઊતરી જવું, એ અસાધ્ય છે. (આવા રાજકીય પલટાથી) હિંદમાં આપણા રાષ્ટ્રની દયાવીની અજ્ઞત કદાચ દૂધી બની હોય; પરંતુ એ પથટીલી દશા તો તેણે હવેથી કાયમ રાખવી જ નેઈએ, અને તેથી તે દશાને સાચવી રાખવા માટે જે નીતિ જરૂરી હોય તે તેણે ધાવણુ કરવી નેઈએ.”

—બોમ્બે હેરિલ્ડ’ગ્ઝ (ઈ. સ. ૧૭૮૫)

- ૧ એક મુમની પૂર્ણહુતિ
૨. પાલમેન્ટનો હિંદમાં રાજદૃષ્ટ
- ૩ નવો ચોક્કસ — ગવર્નર-જનરલ
- ૪ મરેલી જન્મેલી કલમ

સાલવારી

- ૧૭૮૩ (એપ્રિલ) ૬ થાસનું બિલ પાર્લમેન્ટમાં.
 ૧૭૮૩ (નવેમ્બર) ફોરસનું બિલ પાર્લમેન્ટમાં.
 ૧૭૮૪ (જાન્યુઆરી) ત્રીજું પિટનું બિલ ઘાતક વધુ.
 ૧૭૮૪ (એપ્રિલ) પિટનું બિલ પાર્લમેન્ટે પસંદ કર્યું.
 ૧૭૮૫ દેવિડ અર્ન્ડ રાજબાપુ — વિશ્વાસની ગયો કામચલાઉ મુલ્ય એક ફોર્મ લખે.

એક યુગની પૂર્ણાહુતિ

૧૭૮૫માં હેસ્ટિંગ્ઝ ગયો ત્યાં સુધીમાં અંગ્રેજ વેપારી કંપની હિંદમાં વેપાર ઉપરાંત રાજ કરતી પણ થઈ ચૂકી હતી : હિંદમાં એક રાજસત્તા તરીકે તે સ્થપાઈ ચૂકી. દેશની દેશી રાજસત્તાઓ સાથે એ પરદેશી કંપની એક સરકારને નાતે વ્યવહાર કરતી થઈ હતી. પરંતુ એનો મૂળ વેપારી ઉદ્દેશ અને તે પ્રકારનું તેનું બંધારણ અને કામકાજ તો હતાં એવાં વેપાર પૂરતાં જ હતાં. તેની રાજકીય આવક પણ વેપારની મૂઠી તરીકે જ વધતી. અને તેના નોકરો નાનું લખી જાણે એટલી તેમની લાયકાત પૂરતી લેખાતી. કલકત્તા કે હેસ્ટિંગ્ઝ જેવી વ્યક્તિઓએ જે કાંઈ ક્યું તે પોતાની અસ્થલ-હોશિયારીએ ક્યું હતું, કંપનીના દોરવ્યાથી નહિ. કંપનીએ તેમના ક્યાંમાં પોતાનો લાભ જોઈ તે વિષે ખાસ વાધો ન કાઢ્યો, જલ્દે પછીથી તે ગણ થઈ. પરંતુ હિંદમાં નવાખી ભોગવતા કંપનીના નોકરોનાં રાજકારમારનાં કરતૂટો ઈંગ્લંડમાં ભારે ક્રાંતિકારી નીવડવા લાગ્યાં. એમાંથી મળતા લાભોની લોભી અસર ત્યાંના રાજકારણ ઉપર પડવા લાગી. પરિણામે, કંપનીનું કારભારું વિક્ષાપતમા એક ભારે રાજદ્વારી ખટપટ અને પંચાતનું ધામ બન્યું. એટલે ત્યાંના લોકોએ તેની કાંઈકે બપવરયા વિચારવી જોઈએ.

હિંદના લોકોની દૃષ્ટિએ પણ આ બેભથ્થુ દશા ખરાબ હતી. તેથી કરીને પ્રજા સુસાઈ મરવા લાગી. વેપારની ચૂસ ઉપરાંત હવે મહેસૂલી ચૂસ રાજ થઈ. અને રાજકર્તા ગોરા અમલદારોમાં નોકરીની કથી નીતિરીતિ જ નહોતી. નહોતા તેઓ. જીંયા ખાનદાનવાળા કે સુશિક્ષિત યા સરકારી; કે નહોતી તેમને તે કશાની તાલીમ. કેમ કરીને ઝટપટ ધનવાન બનવું, એ જ એમનો આદર્શ હતો. આથી

કરીને લોકનો મરો થતો હતો. કંપનીની સત્તાને લઈને, પોતાના લોકને સારું તેઓ લોકને ગમે તેમ કનડી ચકતા હતા.

આ સ્થિતિ સુધારવામાં બેહિ પસરું સારું હતું. લોક પરદેશી રાજમાં સપડાતાં છતાં કાંઈક જીનમમાંથી બચે એ લોકનો લાભ; અને પરદેશી રાજકર્તા પોતાનું રાજ પણ એ જ રીતે રિયર કરી શકે; નહિ તો પાતો લોકનો બળવો કે બીજી સત્તાનો હુમલો મોડોવહેનો આવે જ.

આમ, ઈ. સ. ૧૭૫૭થી શરૂ થયેનો અંગ્રેજ કંપનીનો રાજ-સત્તા-યુગ ૧૭૮૪માં પૂરો થયો હતો. એ વર્ષોમાં જે અધમ અને નીતિરીતિહીન દશા ચાલી, તે હિંદની ત્યારની ઈન્નમિન્ન સ્થિતિને લઈને જ સબતી શકી. એ કાળના જીનમો, અન્યાયો અને કાળાધોગા ઇતિહાસને પાને પડેના છે. સહૃદય હિંદીને એ વાંચતાં આંસુ આંખા વગર રહે નહિ એમાંથી બચાવવા હિંદની એકે સત્તા સમર્થ ન નીવડી. ૧૭૭૫થી ૧૭૮૩ દરમિયાન થયેના મરાઠાઓ જોડેના જંગમાં બુદ્ધિ અંગ્રેજોને લાગ્યું કે, આપણે ગયા, ગયા ' તેઓ સાવ ગયા તો નહિ, ત્યારે તેઓ જીત્યા નહિ, અને સામે દેશી રાજસત્તા પણ જીતી નહિ. ઇતિહાસકાર લાયન સાયુ* કહે છે કે,

“વિવાદ સારેનો દરિયાઈ સબધ ન્યાં સુધી અનુ રાખી રાખાય, અને બેઝાળનો અમૂલ્ય પ્રદેસ પોતાની ધરે જેવો ને તેવો રહે, ત્યાં સુધી મરાઠાઓ કે મેસુર રાજ તરફથી અંગ્રેજોને કોઈ કાલમી કે કારી હુકસાન થવાનો બચ નહોતો.”

આવી ડામાડોગી સ્થિતિમાં એક જ વસ્તુ ખાસ જરૂરી હતી, અને તે સમગ્ર મધ્યમ સત્તા મોગલ મધ્યસ્થ સત્તા અને તેના પડીથી હિંદ પડે આવેલી મગલ મધ્યસ્થ સત્તા પૂર્વની ઢગની હતી, એટલે કે, તેનો આધાર બ્રિટિ ઉપર હતો, આજ જેમ અંગ્રેજોનું છે તેમ, તત્કાલ સિનસિનો ચાને એવી રીતે એ સત્તા ધડાઈ નહોતી. એ જાતનો ખ્યાલ તે ઠામે હિંદમાં અને દુનિયામાં પણ બાન્યે જ જન્મ્યો હતો. આથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે, મોગલ બાદશાહો બધું એકચક્રે રાખવા લગા જ કરતા હતા; અને મરાઠાઓ પણ એમ જ

કરતા હતા. તથા મહાદેવ કે હૈદર જેવા પ્રતાપી પુરુષ જાગે ત્યારે તે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને, મધ્યસ્થ સત્તાને હાર્નિ કરે તેટલે સુધી જતાં છતાં, દાગી 'કે રોકી શકતા નહોતા.

આ સામે જોઈએ તો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એક સિદ્ધસિદ્ધાવાર ગોઠવાયેલું તંત્ર હતું. તેના નોકરો હિંદમાં છટાદોર મૂક્યા હરાયા જેવા હતા એ ખરું, પરંતુ તે તો દેશના લોકો પૂજા; કંપની અને તેના હિતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેઓ આછીવત્તી છતાં શિસ્તમદ્દ નોકરશાહી હતા. અને કંપનીની નીતિ એ હતી કે, દૂર કે પગાર આપવો, ને તેનો ખર્ચ વાળવા માટે નોકરોને હિંદમાં ગરીબાની છૂટ રાખવી !* વેપાર જ કરવાનો હતો ત્યાં સુધી આ જાતની અનીતિ ને લૂંટ આવી. પ્રાંતનો લશ્કરી કાબૂ હાથમાં લઈ વેપાર સરળ કર્યો પછી, ગરીબ અનેથી વત્તી પર અંગ્રેજોને છૂટા મૂકી શકાતા હતા. અને તેમણે આખા જગાળનો વેપાર નાશ કરી દીધો. તેનો ફવાં જીર્ણ કરે એવો ઘેર ઇતિહાસ અહીં અપ્રસ્તુત થાય.

આ બધું છતાં, કંપનીની મધ્યસ્થ સત્તા મજબૂતનારમાં કામ દેતી હતી. અને એ મધ્યસ્થ સત્તા હવે ખરોખર વ્યવસ્થિત ગોઠવની

* આ જાતની અન્યાયી છૂટ ખરોખર નથી એ કંપનીના સત્તાધીશો જાણતા હતા તેથી ૧૭૮૪માં થયેલા પિટના કાયદામાં એને રોકવાને માટે કલમો નખાડી હતી એ અહીં નોંધવું જોઈએ : "હિંદમાં થાલનો આ જરૂરિયાત રોકવાને માટે એવી કલમો રાખી હતી કે, કંપનીના નોકરો સ્વદેશ પાછા ફરે, ત્યારે તેમણે સોગતપૂર્વક પોતાનાં મામલિલકતની યાદીઓ રજૂ કરવી, નહિ તો ભારે દંડ થાય." આ કપરાત પશુ અનેક જાળતો હતી અને તેમણે હિંદમાં કરેલા યુના માટે વિવિધતમાં કોર્ટ પશુ સ્થાપવાની કલમ હતી પરંતુ "યાદી રજૂ કરવાની આ કલમો એવી તો ઝીંઝી ઝીંઝી વાતોમાં ખસી જઈ ગઈ હતી કે, જે વરસમાં જ તેમને વિધિસર કાયદો કરીને રદ કરવામાં આવી હતી" (ગિલ્ડીંગ-૨-૫૫૮) એટલે કે, અંગ્રેજ પાર્લિમેન્ટ પશુ ગરીબ વેપારી પરજાની આ કપાલી લૂંટને રોકી ન શકી !

અને પેછી કોર્ટ રિવે ફોક્સ નામે તત્કાલીન એક અંગ્રેજ મુસદ્દીએ કયું હતું, "આ અદાલતને ખરોખર ન્યાયરેવીની જેવા કદી શકાય, કેમ કે તે એના ઉપર લાગી જાય" (જુઓ ડેવિસજન ૫-૨૦૨)

જોઈએ, અને કંપની માત્ર વેપારી ન રહે, પણ હવે રાજદત્તા બની છે તો તેના ઢંગ પણ રાખે, એ પ્રકારનો મત ઈંગ્લંડમાં બિંબો થયો. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર થોમ્સન અને ગેરેટ કહે છે કે,

“લોકો સમજવા લાગ્યા હતા કે, હિંદનો રાજકારમાર પ્રમાણિતવાદી કે શક્તિપૂર્વક વ્યથાવવાની આગા ઈંગ્લંડના હવાર જેવા પાસેથી કે લાગવગવાળાં પોતાનાં સગાંએ ધુસારી આપેલા હાકરાઓ (કે જે હાકરા પછી એવા કોકના દ્વારે તબે મુકાય કે જેને તેઓ સામાજિક દરજ્જાની દૃષ્ટિએ ધિક્કારતા હોય) આવા લોક પાસેથી રાખવી એ મૂર્ખાપી છે.”

વેપારીએ હવે રાજદત્તા બનવા માટે નવેસર આખી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ, ૧૭૭૪નો નિયમનધારો એની મુજબાવરથામાં થયેલો પ્રપત્ન હતો. ૧૭૮૪માં ૧૦ વર્ષના મગેલા અનુભવ બાદ એ મુજબાવરથા ટળી, અને પાર્લમેન્ટ ફરી નવી પરિસ્થિતિ વિચારવા માટે જાગી.

૨

પાર્લમેન્ટનો હિંદમાં રાજહક

“નિયમનધારો તો ચોખ્ખો વડી પડ્યો હતો. નહોતો તેણે કંપની ઉપર (ઈંગ્લંડની) સરકારને કરી કાનૂ આપ્યો; કે નહોતો તેણે ડિરેક્ટરોને પોતાના નેહરો ઉપર ચોક્કસ કાનૂ આપ્યો; કે નહોતો તેણે મ.જ.ને તેની કાર્યવાહક સમિતિ પર ચોક્કસ કાનૂ આપ્યો; કે નહોતો તેણે કલકત્તાના કલકત્તાને મદ્રાસ ને મુંબઈ ઉપર ચોક્કસ કાનૂ આપ્યો.”

‘ટેમ્પ્લર સિસ્ટરી’-૫

“અયમ અસર કરવા માટે આગમાં આગ સાધન રહે એ રીતે, હિંદના રાજકારણને ફેરવવાની સત્તા બ્રિટિશ વાજને આપવી; એ હિંદ માટે સારી થોજના છે અને આ બિહનું સાચું રદત્ત્વ છે. . . . હિંદ પર શાસ્ય વ્યથાવવાની સત્તા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ જેવી ટોલી જોઈએ.”

-પિટ

કલકત્તા પેટે જ હેરિટગ્જને પણ થયું. ૧૭૮૪ થી તેનાં કામોની ટીકાઓ વિધાયતમાં થવા લાગી હતી અને એ પક્ષ તો એને

નોકરી પરથી પાછો બોલાવવા મથતો હતો. તે તો ન બન્યું. પરંતુ છેવટના ભાગમાં હેસ્ટિંગ્સ પોતે સમજી ગયો કે, હવે હિંદમાં રહેવાના તકમાં તેણે નથી રહ્યું—પોતે સમજીને પાછા દેશ જવું જોઈએ. ને તે ૧૭૮૫ની શરૂઆતમાં રાજીનામું આપીને ગયો. પરંતુ તેનાં કામોથી એટલું થયું કે, પાર્લમેન્ટ પાછી હિંદ-પ્રકરણ ચર્ચવા બેઠી. તે મુદ્દા ઉપર ત્યાંનું પ્રધાનમંડળ પણ તૂટ્યું અને પિટ નામના માણસનું પ્રધાનમંડળ (૧૭૮૩) આવ્યું, અને એણે હિંદ-પ્રકરણનો નિવેડો (૧૭૮૪માં) આપ્યો. જે કાયદો કરીને તેણે એ ક્યું તેને તે ઉપરથી 'પિટનો કાયદો' કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકરણ ખેડવાનું નિમિત્ત કારણ તો, અગાઉ ૧૭૭૩ની જેમ, કંપનીએ પાછી વિક્ષાયતની સરકાર પાસે લોન માગી એ હતું.

એક રીતે જોતાં, ૧૭૮૪નો આ કાયદો ૧૭૭૩-૪ના કાયદાનો સુધારો-વધારો જ હતો, તે આ પ્રકરણને મથાળે મૂકવામાં આવેલા ઉતારા પરથી સ્પષ્ટ થશે. તેથી જ તે દીર્ઘાયુધી પણ નીવડ્યા, કેમ કે વસ્તુતાએ એ જ કાયદો ઠે ૧૮૫૮ સુધી ચાલ્યો, કે ન્યારે કંપની સરકારનો લોપ કરી હિંદનો વહીવટ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે પોતાનો કર્યો. અને ત્યારે પણ હિંદના રાજ્યમંદારણની જે યોજના કરવામાં આવી, તેના પાયામાં તો આ ૧૭૮૪નો પિટનો કાયદો જ તરવત તો હતો.*

* આ કાયદાના પ્રારંભશબ્દમાં તેનો ઉદ્દેશ આમ જણાવ્યો છે :—

“ધરૂટ ઇન્ડિયા કંપનીના કામકાજનું અને હિંદના બ્રિટિશ રાજ્યનું વધારે સારું નિયમન ને વધુ સારો વહીવટ કરવા માટેનો, અને ધરૂટ ઇન્ડિયામાં કચાગેલાં યુનાના આરોગીઓનો વધારે અપાટાથી ને અસરકારક રીતે મુકદ્દમા ચલાવવાને માટે અદાલત સ્થાપવા માટેનો,—આ કાયદો.”

આમ જો ઉદ્દેશ તેના જણાવ્યા છે તેમાનો બીજો ઉદ્દેશ તો નકામો ગયો તે આપણે જોઈ આવ્યા. મુખ્ય મુદ્દો પહેલો હતો, અને તેનો અર્થ એક સામ્રાજ્યવાદી અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે આમ સ્પષ્ટ કર્યો છે :—

“આ કાયદાએ ધરૂટ ઇન્ડિયા કંપનીને, તેનો વેપાર (કે જે અપાટાબધ એ.છત્વતો જતો હતો તે) અને તેનો નિમણૂક હક, એ જે સિવાય બીજી બધી વાતે બ્રિટિશ સરકારના એક પેટા ખાતા જેવી જ બચદારમાં કરી મૂકી”

—પી. રોબર્ટ્સ (પા ૨૧૫)

કંપની વેપારી યતાં યતાં રાજવી પણ ચર્ચ બેઠી, એટલે બે સવાલ ઊભા થયા હતા: (૧) કંપનીએ સંપાડેલા રાજનો હક કોનો? રાજકીય પરિભાષામાં કહીએ તો, હિંદના કંપનીના મુલક પર રાજ-હક કે આખરી કુલ સત્તા (sovereignty) કોની? (૨) એ રાજ્યની વ્યવસ્થા કઈ રીતે ગોઠવવી? દૂકમાં કહીએ તો, હિંદની કંપની સરકારનું રાજ્યધારણ અને વહીવટ કેવાં હોવાં જોઈએ? કંપનીએ જો હિંદમાં હવે ટકવું હોય તો, આ બે વસ્તુઓ ખાતર વેળાસર વ્યવસ્થા વિચારી લઈ, તે પ્રમાણે કામ ચાલ કરવું જોઈએ. નહિ તો તેનું તંત્ર વૂઠી જાય એમ હેરિટજે સ્પષ્ટ ચેતવણી આપી હતી, અને તે સાચી હતી.

રાજહકનો સવાલ જરા અટપટો હતો. કાયદાખાજ લોકોને એક અંગ્રેજ પક્ષ એવો હતો કે, ખાનગી કંપનીએ જ કાંઈ મેળવ્યું તે તેનું છે; તેમાં બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ પડે તો કોઈના ખાનગી માલકીદક પર તરાપ મારી ગણાય. આ મત ૧૭૭૩ માં પણ ફેટલાકે આગળ કરેલો. પણ ૧૦ વર્ષમાં એ મત ઢીલો પડ્યો હતો એટલું જ નહિ, કંપનીના ડિરેક્ટરો પણ એ હક પર બહુ મદાર બાંધના નહોતા; એમને તો નફો મળતો રહે અને તે ખૂબ, તો બસ. તેને સાડુ તેઓ કંપનીનો વેપારી ઇન્કારો સાચવવા ઇચ્છતા હતા; એ જ એમની મુખ્ય ગરજ હતી. અને વેપારી ઇન્કારો ચાહુ રાખવો કે ન રાખવો એ પાર્લમેન્ટના હાથની વાત હતી. આમ પાર્લમેન્ટ જોઈ લીધું કે, હિંદનો રાજહક આપણે સેવામાં લાભ છે, કેમ કે હિંદની આવક અને નોકરીઓ વગેરે વિધાયતમાં એક મોટી ભાગવગ અને રાજદ્વારી ખટપટનો મુદ્દો જની હતી. એટલે સુધી કે, તેને લઈને ત્યાંનાં પ્રધાનમંડળો ખળખળતાં ચર્ચાં હતાં. એટલે રાજહક તો બ્રિટિશ પ્રજાનો, અથવા તેના વતી તેના રાજા કે પાર્લમેન્ટનો જ હોય, એ નક્કી થયું. પરંતુ તે કાળે તે સીધા ન સંભાળતાં, મગનું નામ મરી પાશ્વો વગર, કામ કાઢવું જોઈએ, એમ ત્યારના મુસદ્દી વર્ગે ઠરાવ્યું. આથી પિટે ચોતાના કાયદામાં કંપનીને માટે એક 'એક્ચામંટ' ('બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ') ની યોજના કરી. વધારેમાં

વધારે ૬ સભ્યો એ મંડળમાં રહે, ને તેની નિમણૂક વિજ્ઞાપતનો રાજ કરે. તેમાંના બે સભ્યો બ્રિટિશ પ્રધાનોમાંથી હોય, જેમાંનો એક તો જે બ્રિટિશ ખજાનામંત્રી હોય તે હોવો જોઈએ. બાકીના ચાર જણ રાજની પ્રિવી કાઉન્સિલના સભ્યો હોવા જોઈએ. મંડળનો પ્રમુખ પ્રધાનમંડળના બેમાંથી એક થાય; તે બેઉની ગેરહાજરીમાં ચારમાંથી જે જૂનો સભ્ય હોય તે ચાય. આ મંડળને હિંદના કંપનીના રાજ્યની આવક તથા દીવાની અને ફોજ રાજવહીવટ, અને એ બધાને અંગેની તમામ કારવાઈ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેને દોરવું અને અંકુશમાં રાખવું, એ હતું. પિટે ૨૫૪ જણાબધુ હતું કે, હિંદનું આ કામ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના એક મંત્રીનું જ છે, અને નામે ગમે તેમ હોય, પણ કામે તો આ અંકુશમંડળ એ જ છે. આમાં શંકા નથી. ૧૮૫૮માં આ યોગના ફેરવી રાણીએ જ્યારે હિંદનું રાજ્ય સ્વહસ્તકે ધર્યું, ત્યારે એક હિંદી મંત્રી નીમવામાં આવ્યો, અને અંકુશમંડળને બદલે તેને સલાહકારક સમિતિ આપવામાં આવી, જે આજ સુધી ચાલુ છે.*

અંકુશમંડળને કંપનીના નોકરાની નિમણૂક કરવાનો હક નહોતો અપાયો. એ હક કંપનીનો જ રખાયો હતો. અને તેથી તે રાજ થઈ. પરંતુ વસ્તુતાએ ગવર્નર-જનરલની નિમણૂક તો પ્રધાનમંડળ જ કરતું અને તેમાં રાજકીય દષ્ટિ રખાતી. ઉપરાંત, નિમણૂકો બાબત કાયદામાં અમુક કક્ષમે મૂકીને, તે લોભાવનારી વાતનું

● સુધરેલી રાજનીતિ પ્રમાણે અને અંગ્રેજ રાજતંત્રમાં રાજહક પ્રત્યે કે તેની પાર્લમેન્ટનો જણાય છે પ્રત્યંત્રનો મૂળ સિદ્ધાંત એ છે કે, રાજહક પ્રત્યે છે, રાજ હોય તો તે તેના પ્રતીકરૂપ હોઈ શકે આ સિદ્ધાંત અંગ્રેજ પ્રત્યે માન્ય છે. પરંતુ હિંદનું આ રાજતંત્ર વિચારતી વખતે તેને સદામાં તેવાની જરૂર કેઈને દેખાઈ નથી; અને આજ સુધી એ રાજહક બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ જ ભોમવે છે આ હકને દ્રસ્ટીજાણું એક રૂપાણું ને સત્યાભારતી નામ અપાયું છે, તેની કાપત્તિ પણ આ કાળના ફેરલાક ભલા અંગ્રેજોની વિચારણામાંથી બતાવી શકાય એટલે, અંગ્રેજોનો હિંદ પર રાજહક અને તેનું બહાનું (કે અમે તેના દ્રસ્ટી છીએ), એ બેઠ વાનાં આ કાળે વપત્ર થયાં છે.

ચોખ્ખા નિયમન કરવામાં તો આવ્યું જ, કારણ કે, આ એક મોટા ગોટાળા, લાગવગ અને લાયનું ખાતું બન્યું હતું, તે આપણે અગાઉ જોઈ આવ્યા છીએ.

પાર્લિમેન્ટના રાજહક્કના સૂચક ચિહ્ન તરીકે એમ દરાવ્યું કે, કંપનીના શેરવાળાઓને અમુક ટકા વ્યાજ મળ્યા પછી જે બચત થાય તેના અમુક ટકા બ્રિટિશ સરકારની તિબેરીને મળવા જોઈએ એટલે, હવે પછી એમ ગણાય કે, બ્રિટિશ રાજના ખડિયા કે આડતિયા તરીકે કંપની હિંદમાં કામ કરે છે હિંદનો રાજ છતાં હિંદ બહાર રહીને પોતે રાજ કરે, એ જે અપૂર્વ ઐતિહાસિક ઘટના આજ આપણે ત્યાં છે, એનો પ્રારંભ આ રીતે થયેલ.

રાજહક્ક પછી રાજબ્યવસા બામત પિટના કાયદામાં શું હતું તે હવે જોઈએ.

નવો મોગલ-ગવર્નર-જનરલ

“સત્તાનો હોશ એવી વસ્તુ છે કે તે આજળ ને આગળ પૂસવા, વધુ ને વધુ મેળવવા, અને તેને પોતાનો ઈબરો બનાવી દેવા પ્રેરે છે”

—ટોરેન્સ

“ગવર્નર ચાને કારોબારીનો મહેલો સ્વયં કોઈના પ્રત્યક્ષ કાબૂ વગરની, ખૂરેપૂરી સ્પર્ધસ્તક ને અબાધ સત્તા ધરાવે, એ જરૂરી છે.”

—બોરન હેસ્ટિંગ્સ (ઈ. સ ૧૭૮૫)

રાજકુક પાર્ટમેન્ટનો નહીં કયાં પછી રાજતંત્ર કોને હરતક રાખવું એ વિચારવાનું હતું. હેસ્ટિંગ્સને એની સમિતિ તથા વડી અદાલત જોડે જે ઝઘડા થયા હતા અને તેથી પોતાના કામમાં તેને જે અંતરાય આપ્યા હતા, તે અનુભવેા ધ્યાનમાં લઈ દરાવવામાં આવ્યું કે, ૧૭૭૩ના કાયદામાં હતું તે તો બરોબર છે કે, કલકત્તાનો ગવર્નર-જનરલ કંપની સરકારના બધા ઇલાકાઓ ઉપર દરેક રીતે કાબૂ રાખે; અને ઇલાકાના ગવર્નરોએ, પોતાનો ગમે તે મત હોવા છતાં, કલકત્તાની એ મધ્યસ્થ સત્તાના હુકમ પ્રમાણે ચાલવું.

પરંતુ, હવે એવો સુધારો કયો કે, દરેક ઇલાકાતી ને ગવર્નર-જનરલની સમિતિ ત્રણ સભ્યોની રહે. એટલે કે, ગવર્નર સાથે તેમાં ચાર મત થયા. જે સમાન મત યાવ તો ગવર્નર કે ગવર્નર-જનરલ વધુ મત આપી શકે. અર્થાત, એક સભ્ય જો એને સંમત હોય, તો એની છત થઈ શકે.

અને તેમને એવો અધિકાર પણ આપવામાં આવ્યો કે, ગવર્નર કે ગવર્નર-જનરલ, પોતાની સમિતિથી સ્વતંત્ર રીતે અથવા તેની ઉપરવટ થઈ ને, પોતાની મુનસબીથી ને જવાબદારીથી ઠાંઈ કરવા માગે તો કરી શકે. પરંતુ, આ કલમનો આશરો લઈને તે જે કરે તે બધું લેખી થવું જોઈએ, એટલું તેના પર બંધન મુકાયું.

વળી એવો પણ હક તેમને આપવામાં આવ્યો કે, ગવર્નર હાથે તો પોતાના ઇલાકાનો અને ગવર્નર-જનરલ હાથે તો કંપની સરકારનો સેનાપતિ થઈ શકે. અને એ રીતે મુલકી અને ફોજ હોદ્દો ભેગો કરી લઈ શકે, જેથી બે જુદાં માથાં અચકાવાનો ભો ડર હોય તો તે ટાળી શકાય ને એકદંત્ર કામ લઈ શકાય. આ જ હતી, હવે પછી આવનાર ગવર્નર-જનરલ કોર્નવોલીસ મેનાપતિ બની ટીપુ સામે જાતે મેદાને ચડે છે, જે યથારથાને આપણે જોઈશું.

પિટના કાયદામાં એક એવી કલમ પણ મૂકવામાં આવી કે, સામાન્યતઃ કોઈ ગવર્નર કોઈ દેશી રાજસત્તા જોડે યુદ્ધ કે સધિ આપમેળે ન કરી શકે. તેણે ગવર્નર-જનરલ કે તેની વિધાયતની ઉપરી-સત્તાની રજા મેળવવી જોઈએ અને તે જ સધિ કરે તેમાં, ગવર્નર-જનરલની છેવટની સમતિ કે ના-સમતિની છૂટ રાખતી કલમ હોવી જોઈએ. ગવર્નર, ગવર્નર-જનરલ, તેમની સમિતિના સભ્યો, તથા સેનાપતિ વગેરેનો નિમણૂક-હક કંપનીના ડિરેક્ટરોનો રાખવામાં આવ્યો. પરંતુ વિધાયતનો રાજ્ય ધારે તો કંપનીની નોકરીના અમે તે અધિકારીને નોકરી પરથી પાછો બોલાવી શકે; માત્ર તેની ખર્ચ કંપનીને આપી દે એટલે બસ. વળી, જો કંપની ઉપક્રા તેના અમલદારની જગા ખાલી પડતાં, નવી નિમણૂક બે માસ સુધી ન કરે, તો રાજ્ય પોતાની મેળે તે કરે.

આમ, એક બાજુથી જેમ છેવટનો રાજાહક પાર્લમેન્ટ પાસે ગયો, તેમ હિંદમાં રાજકારણનો છેવટનો ને આપખુદ અધિકાર ગવર્નર-જનરલને મળ્યો. એ રીતે, હિંદમાં અંગ્રેજ કંપની સરકારની મખરય સત્તા, અનુભવ પરથી, પાકી કાયમ કરવામાં આવી.

મરેલી જન્મેલી કલમ .

પીટના કાપદામાં એક કલમ એવી છે કે જે શું કામ મૂકી હશે એ જ નથી સમજાતું, કેમ કે બાગ્યે જ એનો ઇરાદો સાચવીને તે અમલમાં આવી છે—રીતસર સતત બંજ જ એનો થયો કહેવાય. તે કલમ આ પ્રમાણે છે:—

‘હિંદમાં રાજ્યની વૃદ્ધિ અને ચક્રાઈઓ કરવાની યોજનાઓ અમલમાં એ આ દેશ (એટલે વિશાલ) નાં ઇચ્છા, સ્વમાન અને નીતિને ન દુચ્છતી વાત છે; તેથી આ પ્રમાણે કાપદો કરવામાં આવે છે કે:—

કંપનીના ડિરેક્ટરોની ચોખ્ખી આજ્ઞા વિના, હિંદના કોઈ રાજ કે રાજ્ય ભેડે વિશ્વ કે સંધિ કરવી, એ અવર્નર જનરલ ને તેની સમિતિ માટે ગેરકાયદે ગણાશે સિવાય કે, અમારની સંધિ પ્રમાણે કોઈ રાજ્યને મદદ કરવા કંપની બધાઈ દોષ, આ હિંદની ક્ષિતિય પ્રજા સામે સીધા વિશ્વ કોઈ ખેડે આ તેની તૈયારી કરે સંધિ કે વિશ્વ કરવામાં આવે તેની ખબર વિશાલ તરતોતરત એન્ડવી જોઈએ’

આ નીતિને ઇતિહાસમાં (‘લેટ એલોન’) તટસ્થતાની નીતિ કહેવામાં આવે છે. હિંદના રાજ્યોની છેડતી કરવી, અનેક પ્રકારે એમનાં અપમાન કરવાં, એમના મોભાને તોડવો ને કરારોને રદી કાગળિયાં ગણુવાં—આ બધું ક્યાં પછી અને, ખાસ તો, હિંદની જબરદસ્ત રાજસત્તાને નાહકની અને અન્યાયથી પબ્બણી ક્યાં પછી, તટસ્થતા જાળવવાનું કહેવું, એ કેવું દંભી કે દાસ્તપાત્ર કહેવાય?*

* જો કલમે એમ કહ્યું હોત કે, જે રીતે કંપની વેપારલોભ ક્યાં કરે છે ને વધારે નય છે, એ બધું પાપુ અને જુલમ તથા અન્યાયનું મૂળ છે, માટે એના પર કામૂ મૂકવો જોઈએ, અને હિંદના રાજ-પ્રજાને એવી ખાતરી થાય એના તકડાગ ઉપાયો લેવા જોઈએ,—જે આવી કલમ હોત, તો તો તે એક પ્રામાણિક તટસ્થ નીતિનો પ્રયત્ન ગણાત પરંતુ વેપારલોભને તો થોભ નહિ; પછી એની અદે તો હિંદનું આજુ દિન જ આવડત હવ એટલે કે, તેના નાનામોટા રાજ્યો આડે આવતા હતા. એ ન્યાયે પછી આજુ દિંદ જ લઈ

અને આ નીતિ નવી નથી વિલાયતથી હેરિટગ્જને પણ લડાઈઓમાં ન ભેરવાવા કહેવાતુ પરંતુ તે જ એના એક પત્રમાં હદથી પોતાના એક મિત્રને કહે છે —

“કંપનીના ડિરેક્ટરો અનેક જુદા જુદા હુકમો લખી મોકલે છે, તેનો ચોક્કસ સાર શો કાઢવો, એની જ મને તો થયાત થઈ છે એક બાબતથી કહે છે, કોઈ પણ કારણે અમારે અહીં યુદ્ધ ન કરવું, ગમે તિ કાયદો કંપનીને થતો હોય પણ યુદ્ધ ન કરવું અને તેની જ સાથે બીજી બાબતથી લખે છે, શયોબાએ સુરતની સમિતી જે પ્રદેશ મુબઈ સરકારને આપ્યા, તે આપણા તાબામાંથી જવા ન દેતા, તેને સાડુ અમે કલકત્તાથી બનતી મદદ મુબઈને કરવા સાડુ લખી રાખ્યું છે એક મોઢે કહેવ કે, હિંદી રાજકારણમાં થડો નહિ તેની જ સાથે બીજો મોઢે કહેવ કે, હિંદની અત્યંત પ્રબળ સત્તા ભેડે ટકર લેત્તે. આ બે વિરુદ્ધ વસ્તુઓનો મેળ શી રીતે બેસાડવો ?”

અને બરોબર આ જ વસ્તુ, આ તટસ્થતાનો ખાઈ ખપૂસીને બગ કરનાર વેલેરલી પણ આગળ પર ડિરેક્ટરોને કહે છે તે જોઈ એમ જ થાય છે કે, કંપનીને અને વિલાયતની સરકારને પારકા માલ અને મુલક મળે તે કડવા તો નહોતા જ લાગતા.

વાત એમ છે કે, વિલાયતની આખી પ્રજા જ કંપનીની કેડે કેડે લોભી થતી જતી હતી અને આ ભ્રષ્ટ્ર માનસ આજ સુધી કાયમ છે પારકા મુલક મળે તો કેવા ઘી-કેળા બિડી શકે, એનો સ્વાદ સૌને ધીમે ધીમે વસવા માડ્યો હતો એટલે પેલી લોકવાર્તાના ઘી કસાર-ન્યાય જેવું એમનું વર્તન લાગે છે કંપનીની આવક તો વધવી જ જોઈએ, એમ તો સતત ટોક્ષ્ટી આતવી જ હોય હિંદના ગવન જે સમજતા કે, એનો રસ્તો તો એ જ છે—દેશી રામ્પઓના બહાર ને મુન્કો ઉપર હાથ નાખવો અને જળરા પાસે લડવા માટેના બદાનાની શી ખોટી લડવાનું થાય એટલે તેનું ખર્ચ થાય, એટલે તે સાડુ વગી વધારે આનક જોઈએ આમ ચક્ર ચાલ્યા કરે, અને

લીધે છૂટકો થાય અને આ દલીલ કલમ વ્યવહારમાં તો કુદો માનવાનું જ રાખવતી હતી એવા ચોખ્ખા અર્થ તરી રહે છે, અને ૧૭મીનો ઇતિહાસ એ અર્થનો પુરાવો ■

એમાં ઘી-કંસાર-ન્યાયે ધટ્ટાપત્તિ જ હતી. ઇતિહાસકાર ટોરેન્સ (પાલમેન્ટનો સભ્ય હતો) આ તટસ્થતાની નીતિ વિશે સખત વેણે કાઢે છે, તે આ ખોટા દંભને જ લઈને. તે કહે છે કે, એક બાબુથી ડરેકટરો પ્રજાહિતની વાતો લખ્યા કરવાનું તો ચૂકતા નહિ, પણ ખીજી બાબુથી (અંકુશમંડળવાળાની ?) એવી સૂચનાઓ પણ અચૂક આપ્યા કરતી કે, રાજ્ય વધે એવો લાગ જુઓ તો ચૂકતા નહિ ને તે સારુ તાકતા રહેજો. અને એને સારુ બહાનું સ્વરક્ષણનું કંઠાણું કે, કોઈ આપણને કાઢવા પેંતરો રચે છે કે દરિયાપારના શત્રુઓ જોડે સંતમસ કરે છે ! આ વસ્તુ શબ્દકેરથી સૌ કોઈ કહેતા રહેતા, અને જીતનાં વાહવાહ અને મદ આગળ કોક કોક જાત્રા અંતરાત્માઓની ખૂંચો કે ડાલાઓની સક્ષાકો દબાઈ જઈ નકામી નીવડતી.*

ખરું જોઈએ તો, હવેથી એકલી કંપનીના વેપારલોભી સંચાલકો ઉપરાંત ઈંગ્લંડના રાજ્ય-અને-સત્તાલોભી મુત્સદ્દીઓ પણ હિંદના કારભારમાં ભળે છે. અને એ ભળવાની રીત, આજનાં આંતરરાષ્ટ્રીય ધારાધોરણે વિચારીએ તો, સાવ પાયા વચરની અને ગેરકાયદેસર જ ગણાય. હિંદની ત્યારની દર્યામાં કોઈ એને પૂછી શકતું નહોતું, તેથી જ આ પ્રકારે નફદ થઈને શાણપણની વાત પણ કરી શકાતી હતી. તેની પાછળ એક જ તથ્ય હતું અને તે કંપનીના છૂપો ભય કે, લડાક્ષડીમાંથી દદાય હાર ખાઈ નાસવું પડે તો ‘ડોણ’ ખોઈ ડફોળ ખનવા જેવું’ તો ન થાય ? મુત્સદ્દીઓને એમ હતું કે, અમેરિકામાં હાથ કરેલાં સંસ્થાનો ગુમાવ્યાં તો ઝાંઈ નહિ; એના કરતા વધારે રસદાર ડેરી હિંદને આગેથી હાથ આવી છે.

આ જાતની રિયતિ પારખીને વિશ્વાવતની સરકાર કંપનીની આડ પણ છોડવા માગતી નહોતી. કેમ કે, છેડે તો યુરોપનાં રાષ્ટ્રો જોડે પંચાતો લીલી થવા સંભવ હતો. છતાં ક્રાન્સનો હાઉ તો હમેશ મદદગાર હતો જ. આખા ૧૮મા સૈકામાં એ હાઉને બહાને કામ ઉઠેદ્યુ. ૧૯મા સૈકામાં રશિયા અને અફઘાન ઇન્ના હાઉ લીલા કરવામાં આવે છે, ને પછીથી જોઈશુ. બાકી ખરું પૂછો તો, સામાન્ય

સાદો વેપાર કરવા માગનારને આવી પંચાતો શું કામ હોય? પરંતુ આપણે જોઈ ગયા તેમ, કંપની હવે રાજકર્તા બની ગઈ હતી, ને તેમાંથી છૂટવાનું હવે તેને ગમતું નહોતું. તેમ કરે તો જે અધમ વેપાર વધાર્યો હતો તે ટકી ન શકે. સીધીએ કહું છે એમ, વેપારની મદદમાં રાજ્યસત્તા ને રાજ્યકારણ આણવા જ પડે એવું ગોરી પરજનું માનસ તે કાળે ધડાતું જતું હતું.

નવા કાયદાનો અમલ ૧૭૮૫થી શરૂ થવાનો હતો. તેને સાદુ કંપનીએ વિલાયતના એક અમીરને મવનર-જનરલ બનાવીને મોકલ્યો. એ લડવૈયો પણ હતો. અમેરિકાની અંગ્રેજોની હારમાં લડીને તે દિંદ આખ્યો હતો. પિટના કાયદાથી તેને ત્રણ ખાસ કામે આપવામાં આવ્યાં હતાં:—

૧. તદરથતાની નીતિ હિંદના રાજ્યકારણમાં ઉતારવી.

૨. જીલ્લા મહેસૂલ-પદ્ધતિને સુધારવી.

૩. કંપનીના દિંદી રાજ્યતંત્રને ફરી ગોઠવવું.

આમ, હવે આઘેલું બરોજર વાગોળીને કાઢે પાડવાનો પ્રારંભ થાય છે. તે હવે પછીના નવા ખંડમાં.

પરદેશી રાજ્યવ્યવસ્થાનું મંડાણ

“લોકોનો નમી જવાનો નરમ સ્વભાવ; તેમની જોછી જાણિયાતો; જમીન અને આબોધવાની એવી સવડ કે, મહૂરીની કડકટની મદદ વિના તેમણી પાક જાતે, કદરતી પેદાશમાંથી અને કારીગરીમાંથી નીકળતો ખોરાકો અને વેપાર-વણજનો પાર વિનાનો સામાન; (અને કળાકૌશલ્ય જુઓ તો, જૂની પેદીધર મળેલી કારીગરી જ નહિ, પણ નવી પણ દાખલ કરી શકાય, અને નહું શીખવામાં દુનિયાનાં ખીલું માણસો આ દેશના લોકના મનજની તત્પરતા અને વણજને આદી ન શકે એવા એ લોક છે), અને આ બધામાં સૌથી ઉપર તો એ કે, મુલકને કદરતે જે રક્ષણ સરજી આપ્યું છે તે—પર્વતમાળાઓથી પથરાયેલી તેની પહાડી સારદહો, તેનો ઉપસાગર, તેની અસંખ્ય નદીઓની કૂલચૂલણી, અને નિરુપદવી ને બળવાન પાટોરીઓ, —આ બધા એવા લાલો છે કે જે દુનિયાનું કેઈ સચુક્ત રાજ્ય એટલે જગતને ધરાવી ન શકે, અને તે લાભ એવા છે કે, મેજિસ્ટ્રેટની ફરજ સાચી જોઈ જાય છે, ખરું જોતા, તેનું માત્ર આ સિવાય કાંઈ જ નથી રહેલું—ધ્યાન, રક્ષણ, અને સહનશીલ ઉદારભાવ ”

—વૅલેન હેફિટગ્લ (૧૭૮૫) (તેના બચાવનામામાંથી)

“આપણી (અંગ્રેજોની) સત્તાનો મજબૂતમાં મજબૂત પાયો, દેશીઓમાં જે એકતા કે સંયોગ અભાવ છે, તે લાગે છે ઉપરાત, પ્રતિન્યા નીચવા તથા વચવા વર્ગોને આપણી સરકાર સારી રીતે જાણી લે છે, તેથી તેમનો સારો મત આપણો (ખીલો) આધાર છે ”

—મૅકકમનો ઇતિહાસ

(જેરાર્કીટ ‘લ્લેરા ઓફ્ટી એમ્પાયર્સ’ પા ૧૦૮ પરથી)

“રાજ્યવહીવટ કરનાર બંનેને ગમે તેવી બારે સક્તિવાળો હોય, કે તેનું તત્ત્વ ગમે તેવું સુસજ્જ હોય, છતાં તેમની આખી નાણાકીય નીતિ જે એક દેશની સમૃદ્ધિને ખેંચીને ખીલ દેશના વેપારીઓને આપવાની જ હોય, તો તે વહીવટ કે તેનું તત્ત્વ જે દેશમાં ગરીબાઈ અને દુકાળો વૅપી રાકશે નહિ ”

—રમેશચંદ્ર ૬૮૧

૧ લોક ઝોર્નવાલીસ

૫ સર્વસત્તાધીરા જિલ્લેદાર

૨ નોકરરાહીની સ્થાપના

૬ આમપંચાયત ઉપર ધા

૩ ચૅર કોટવાળને દહે છે

૭ કાચ્છી જમાબંધી

૪ લશ્કરી બટાલર

૮ વેપારનો નાણા

૫ દેશી રાજ્યોનો ઘાસ

સાલવારી

- ૧૭૮૫ સર બેન બેકરેસન કામચલાઉ મવર્નર-જનરલ.
 ૧૭૮૬ (સપ્ટેબર) હોર્ડ કોર્પોરેશન મ-જ થઈને હિંદ આન્યો.
 ૧૭૮૬ મ-જ આવડ ભવ ■ બાદશાહનું વર્ષસિન બપે કરે છે
 ૧૭૮૬ (ફેબ્રુઆરી) રોરીઠન ચોરન હેરિઝ આ પર પાર્લિમેન્ટમા તહેમત રખૂ કરે છે
 ૧૭૮૮ ફેરિટગઝ પર પાલમેન્ટ કામ ચલાવે છે પૂરુ થાય ■ એપ્રિલ, ૧૭૮૫
 ૧૭૮૭ કાલ્પમી નમાજખીનો કાલ્પદો થયેલ.
 ૧૭૮૭ (ઓક્ટોબર) કોર્પોરેશન પાછો ગયો નવો મ-જ સર બેન રોડર આન્યો

લોર્ડ કોર્નવોલીસ

ઈ. સ. ૧૭૮૫ સુધી બંગાળ-બિહારમાં કંપનીની કઈ જાતની રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તેનો કાંઈક ખ્યાલ અગાઉનાં પ્રકરણોમાં આવી ગયો છે. તેને વ્યવસ્થા જેવું કહેવાય કે કેમ એ જ સવાલ છે. કંપનીએ વારાફરતી પોતાના બે યુનિટ અમલદારો — ક્સાઈવ અને હેરિટંગ્સ — ને આ કામે મોકલ્યા. ક્સાઈવે ૧૭૬૫-૭ દરમિયાન પોતાને સૂઝતું કંઈ અને હેરિટંગ્સે ૧૭૭૨-૮૫ સુધીમાં, બેઉની કરણી એવી ખરાબ હતી કે તે ઉપર અંગ્રેજ પ્રજાએ જ અદાલત ખેસાડી; અને જે વેપાર અને રાજ્યના લોભમાં ન તથાતા ન્યાય અને માનવતા જ જોયાં હોત, તો બેઉને ખ્રિટિય સરકારી દફતરે ઠાળી દીધી જ લગાડત. મતલબ કે, એમનાં કરતૂતોને તો અંગ્રેજોએ પણ તપાસવા જેવાં માન્યાં હતાં.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો, કદાચ તેને ઢાંકવા, હેરિટંગ્સનાં એક રાજકર્તા તરીકે વખાણ કરીને, તેણે કરેલા કેટલાક વહીવટી સુધારા વધારેપડતા ગાઈ જતાવે છે. એ સુધારા સુધારા હતા કે કુધારા તે હવે પછી ટૂંકમાં આપણે જોઈશું. બાકી હેરિટંગ્સનો સમય જે રીતે ગયો અને જે જાતનો તેણે વર્તીવ રાખ્યો, તે પરથી પણ સ્પષ્ટ છે કે, હિંદનું હિત સમજી શકે એવો એનો સ્વભાવ જ નહોતો. અને પ્રત્યક્ષ વસ્તુરિયતિ જોતાં પણ તેના કરેલાનું કંઈ ફળ નહોતું. ક્સાઈવ અને તે બેઉ મથ્યા, પણ તે વ્યર્થ; અને બેઉને મનગમતું કામ તો બીજું જ હતું. હેરિટંગ્સ પછી આવનાર કોર્નવોલીસની તુલનામાં, હિંદના આ કાળના આર્થિક ઇતિહાસકાર સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્ત લખે છે:—

“તેનાં કરૂં, આપણને ને જહાગીરી જમલાએ આનિદને બંધું” કંઈ. ઇતિહાસકારો મહાન રાજ્યકર્તાઓના વર્તનનો જે ન્યાય તોળે છે તેનાથી વધારે સાચો ને વધારે ટકાઉ ન્યાય તે રાજ્યની પ્રજા જે આપે છે તે હોય છે. હિંદની પ્રજા હેરિટંગ્સનો વહીવટ, કે જેણે દેશને ગરીબ કર્યો,

તેને દુઃખ અને ત્રાસની લાગણી સાથે યાદ કરે છે; અને તેની પછીના ગ-જ ના વહીવટનો તેઓ આશાર માને છે; તેને સુપરત થયેલી વિશાળ જનતાના જલા માટે સદ્બાવ રાખવાની અને તે મુજબ વર્તવાની હિંમત હતી "

પગ્દેશી રાજ્ય તેની પ્રજાનાં અમુક અન્યાય અને અપમાન તથા પરિણામે જુલમ તો આપોઆપ કરે જ છે, કેમ કે એ તો એના બધારણમાં રહેલી વસ્તુ છે. આને તો ગમે/તેવો સારો કે બડો ગવર્નમન્ટનરફ પણ ટાળી ન શકે. પરંતુ કોર્નવોલીસ અગાઉ, સ્વતંત્રપણે પણ જુલમ અને અન્યાય બહુ કરતાં. કંપનીના નોકરો અને વેપારીઓ પ્રામાણિક નહોતા; રાજસત્તાનો તેઓ સ્વાર્થ સારુ દુરુપયોગ કરતા; અને સૌથી વધુ તો એ કે, સ્વર્ગમાં ઈશ્વર સિવાય એમને કોઈ પૂજનાર નહોતું. કોર્નવોલીસે આવી બેપરવાઈ ન બતાવી. આપણે જોયું કે, તેને આખું રાજ વ્યવસ્થિત કરવા માટે ખાસ મોકલ્યો હતો. વેપાર, મહેસૂલ, ન્યાય વગેરે ખાતા જુદાંમી માટે ને વ્યવસ્થિત કામ કરે એવો બદોખસ્ત કરવા માટે પિટના કાયદામાં ખાસ સૂચનાઓ મૂકનામાં આવી હતી. દૂકામાં, બંગાળની સોનાનાં છંડાં મૂકતી મરઘી મરી ન જાય, એવી રીતે તેને માટે જીવનવ્યવસ્થા તેણે કરવાની હતી. અને કોર્નવોલીસમાં વિશ્વાસતના પ્રધાનમંડળને વિશ્વાસ હતો.

વળી તે લડવૈયો હતો. અમેરિકામાં તેણે હાર ખાધી હતી, એટલે તેને પણ પોતાની ગર્હ આગ્રહ પાછી મેળવવાની અભિલાષા હતી. હિંદનું ક્ષેત્ર એને માટે ઠીક હતું. અને મળતર પણ એણે નહોતું - વાર્ષિક ૨૥ લાખ રૂપિયાનો પગાર તેને આપવાનો હતો !

આ કામને માટે કોર્નવોલીસ ૧૭૮૬માં આવ્યો ને ૧૭૯૩માં પાછો ગયો. તે સાત વર્ષમાં તેણે રાજદારી બદોખસ્ત કર્યો; બંગાળ-બિહારનું રાજકાજ ગોઠવી દીધું. મદ્રાસનું રાજકાજ પણ સાવ સડેલું હતું; પરંતુ તેમાં એ ન ફાવ્યો. પણ ત્યારે તેને બદલે ટીપુ સુલતાન જોડે લડાઈ વડોરી લસકરી માન ખાટવાનો લાગ સાધ્યો. રાજપ્રકરણમાં માથું મારવાની પિટના કાયદાની સાથે ના હોવા છતાં એણે તે ક્યું. તેને માટે કોઈએ એને કપકો ન આપ્યો; બલે તેને

ફરી (ઈ. સ. ૧૮૦૫માં) મવર્નર-જનરલ નીમી મોકલે છે, તે યથાસમયે જોઈશું.

ઇતિહાસકારો કોર્નવોલીસને એક સાગ દાઢેમ તરીકે ગણે છે. એની સારાશ ઉપર વર્ણવેલા પ્રકારની છે. તેણે કંપનીનું રાજ અમર તપે એ સારુ રાજવ્યવસ્થા ફેવી હોવી જોઈએ, એ જોયું. અને તેમાં એ-ત્રણ વસ્તુઓ એણે હિંદના રાજવહીવટમાં કાયમની કરી આપી, જે આજ સુધી કામ દે છે. અગ્રેજ ગજનો ઉદ્દેશ પોતાનો વેપાર હતો; એટલે તેઓ આ દેશના થવા માગતા નહોતા. એમને તો પોતાના નીકાળગને આધારે સ્વદેશ સાથે સંબંધ બાંધી, હિંદનો બધા પ્રકારનો લાભ ચૂસવો હતો.

આ જાતના ધરાદાયી જે પાપા ઉપર આ ગાજત ત્ર ગોઠવવામાં આવે, તે પાપો હિંદના વતનીઓના કે તેમની તળપદી સંસ્થાઓના વિશ્વાસનો તો ન જ સંભવી શકે. પરદેશી રાજવ્યવસ્થાના મડાણના આ મૂળ કાયદાની શોધ કોર્નવોલીસે જરી અને તેનો અમલ પણ કર્યો. અને એમ કરીને તેની અગાઉ થયેલા હિંદના અગ્રેજ ગજમની સ્થાપનાના કામને તેણે કાયમી ધોરણે બદલ્યું. તેના કેટલાક મળ કુલા હવે વિગતવાર જોઈએ.

૨

નોકરશાહીની સ્થાપના

“(કોર્નવોલીસે) મવર્નર નોકરી, એટલે કે જૂની આઈ સી એસ નો ફરી બદોબસ્ત કર્યો અને એક જિલ્લાને રાજવહીવટનો એકમ કે મૂળ ઘટક બનાવ્યો. આ બે વસ્તુઓ તેણે કરેલા કામમાં મુખ્ય હતા.”

—વિન્સેન્ટ સ્મિથ

આજે જેને નોકરશાહી અથવા અગ્રેજ રાજ્યનું ‘પોલાદી ચોકડું’ કહેવામાં આવે છે, તેની ખરી શરૂઆત આ કાળમાં થાય છે. તેની શરૂઆતનો કાચો માલ એટલે કે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પેશા ગોરા

શુમાસ્તા, કારકુનો, આડતિયા વગેરે. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા કે, જૂન નામના પગારથી આ લોક કામ કરતા; પણ તેમને મોટું વળતર ખાનગી વેપાર કરવાની છૂટમાંથી મળી જતું. કંપની ઈ. સ. ૧૭૫૭ બાદ ખંગાળની રાજકર્તા બની, તેની સાથે આ વેપારીઓ તે રાજના અમલદારો થયા! પરંતુ રહ્યા તો જેવા ને તેવા જ પ્રજાને ફાલી કે ફાડી ખાનારા વેપારીઓ જ! એમને સુધારવા જોઈએ એ સમજથી જ કંપનીએ કલાર્કિ અને હેસ્ટિંગ્સને એક પછી એક, પોતાના સુનંદા અમલદારો તરીકે, મોકલ્યા હતા. આ બેઉ અમલદારો, ઉપર જોઈ આવ્યા એ બધા ગોરા વેપારીઓના જુવમી સડામા જ સીઝીને તૈયાર થયા હતા.^૧ એટલે તેઓ કરી કરીને કેટલું કરી શકે? એમનું પ્રામાણિકતાનું અને સત્યનિષ્ઠાનું ધોરણ ખાસ કશું રહ્યું નહોતું. અને પિટના કાયદા અગાઉ તેમની સત્તાઓ પણ ઓછી હતી. તેથી આ કામમાં કલાર્કિ તો પૂરેપૂરો નિષ્ફળ ગયો, અને હેસ્ટિંગ્સ પણ કાયમી એવું ઓછું જ કરી શક્યો,^૨ જોકે, કેટલીક બાબતોમાં હેસ્ટિંગ્સે માથું મારી શરૂઆત કરી હતી ખરી. જેમ કે, કંપનીના હુકમથી તેણે મહેસૂલ-ઉધરાણી પોતાને હસ્તક લીધી, એટલે તેને માટે પેના નામીયા 'સુપ્રાવાઈઝરો' ને બદલીને કલેક્ટરો નીમ્યા. પરંતુ આ કલેક્ટર આખા જિલ્લાનો બધી વાતે હાકેમ^૩ હતો. ન્યાયાધીશ પણ તે અને મેજિસ્ટ્રેટ પણ તે જ! આથી કરીને તે તેના જિલ્લાનો રાજવી જ બની બેસી શકેતો. ૧૯મા સૈકાનો એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર માર્શમેન આ સડાનો ચિતાર આમ આપે છે, તે જોવા જેવો છે —

૧. ૧૭૭૪મા હાકા કોઠીના વડાને વાર્ષિક £ ૪૦, તેના મદદનીશને £ ૩૦, શુમાસ્તાને £ ૧૫, અને કારકુનને £ ૫ મળતા.

૨. જુઓ યોમ્સન એરેટ પા ૧૮૬

૩ Much of Hastings' work was necessarily experimental . . . —O'Maller ફ્રા 'ધી આઈ સી એસ' પા ૨૮

૪ આજ પણ કલેક્ટર આમ જ આખી રાજ્યવસ્થાનો આધાર છે તેની રાજ્યાન આભાષી થઈ છે તેના સ્વયંક તરીકે જ કદાચ 'કલેક્ટર' રાજ પછી ત્યારથી ચાલુ રહ્યો છે

“સોનું કોર્નવોલીસ કહેતો એમ, જે માણસ હિંદ જઈ પૈસાદાર થઈને વિદાયત પાડે આવતો તે દરેક રાક હતો, અને જે ગરીબ પાછો આવતો તે મૂખ હતો. પૈસા ખાવાની પદ્ધતિ ધર્મશાસ્ત્ર આલવી એણે જોઈ બહાર નાણામાથી ખમનથી ૧૨ ટકે નાણાં બ્યાજે આપતો સર-સેનાપતિએ એના બે માનીતાઓને બે દુકાનીઓ ઊભી કરવાનું નફાખોર કામ સોંપેલું તેઓ દુકાનીઓ માટે ભથ્થા પૂરેપૂરા લેતા, પણ દુકાનીઓ તો કાગળ ઉપર જ હતી! મહેસૂલી કલેક્ટરને મેનિફેસ્ટની સત્તા પણ હતી, એટલે નૂકા નામોથી આખા જિલ્લાનો વેપાર તેઓ બચાવી ખાડતા અને મોઢા માલદાર થતા બનારસના રાજાને ત્યાંના રેસિડન્ટની નોકરી વરસે ૪ લાખની ખાચકીની શુભરાવાળી ગણાતી, પણ તેનો પગાર તો માસિક એક હજાર જ હતો.”

અને તે ઉપરાંત વેપારનો ઇન્કારો કરી લે તેની આવક તો જુદી!

આ ઉપરથી પણ સમજાશે કે, કોર્નવોલીસ અગાઉ કેવાં કાગ્યારાની કુટુંબ પડી હતી. સખત હાથે કોર્નવોલીસે આ દાખવા પ્રપત્ન કર્યો. કંપનીના વેપાર-કામના નોકરો અને રાજકામના અમલદારોના બે જુદા વર્ગ ગણવા; તેમાંનો આગલો વર્ગ બંને જૂતા ધંધા કર્યા કરે, પણ અમલદારોએ તો વેપાર બંધ જ કરવો જોઈએ આ વસ્તુ તો કંપનીએ અગાઉથી કરી હતી કંપાર્ટમેન્ટ ૧૭૬૫માં જ આ પ્રકારના કારનામા નોકરો પાસે કરાવવા આજ્ઞા હતા; પરંતુ વેપારના મળતરનો અવેજ જે વધારે પગારરૂપે મળે તો જ એ કરાર પળાય, એમ કનાઈવ પોતે માનતો. અને કંપની નોકરોને વધારે પગારની હા જ પાડતી, એ પહેનાં આપણે જોઈ ગયા. કોર્નવોલીસે આની હવે હા પડાવી, અને તેનો સિદ્ધાંત એ થયો કે, વેપારના મળતરનો અવેજ એવો મળવો જોઈએ, કે જેથી અમલદાર લોભમા પડીને લાચરુશવત લેવા ન લલચાય આ સિદ્ધાંત અને તે

૧ પગાર ઉપરાંત મહેસૂલ-બચાવનો એક ટકો મળે એવું કોર્નવોલીસે કરાવેલું એટલે મહેસૂલ વધારવામાં આનંદ તો રહે જ આ ૧ ટકો મળે તો કુલ ૨૫ લાખ ૩ વર્ષે, પગાર ઉપરાંત, વહેંચાય એક કલેક્ટરને તેમાંથી વધારેમાં વધારે રજા હજાર મળી શકે આવી ગણતરી કોર્નવોલીસે કંપનીને વિદાયત મોકલી હતી

મુજબના બારે પગારોનું લઈરુ, આ પ્રમાણે, આપણા ગરીબ દેશને ત્યાગ્યી વળગ્યું છે તે વળગ્યું છે. ચોમ્સન અને ગૅરેટ તેમના ક્ષતિદાસમા કહે છે કે,

‘ નવા પગારો બહુ ઢાલર ધે છાપ પર હતા, એકે તમારે રાનો નહે તા અને નીચે તેણે ટીપ મૂકી છે કે —

‘ વાર્ષિક રૂ ૧૫૦૦ના પગારની જગા મેળવવા માટે ૬ વખતી નોકરી અને રૂ ૪૦૦૦ની જગા માટે બાર વર્ષની નોકરી ભેદિય ૧૮૧૩મા આ પગારની રકમો ઓછી કરવામા આવી પરંતુ અમજના પગારો વિષે એમ મનાયુ હવે કે ખાનશી વેપારના હકના અવેજ બદલામા એ દતા અને બારે પગારોની આ પરપસ ન્યારે તેમને મદિતુ મૂળ કારણ જુલાઈ ગયું હવે ન્યારે પણ ચલુ રહી

અને આજ સુધી હિંદના મોટા અમનદારો તથા ગવર્નરો વગેરેના પગારો કુનિયામા વધારેમા વધારે પ્રમાણમા છે આ હિડાઉ અને ‘લાતક ધારણ કૉનવોલીસે રાફ કહ્યું, અને ‘ હી હજે છે તોપ ખીચડીમા જ હજે છે’ એ ન્યાયે કપનીએ તે ક્યવાતે મને માન્યુ એમે એક કામ પાલુ પરંતુ કોનવોલીસની દષ્ટિ તો એથી આગળની હતી

ચૌર કાટવાળને દડો છે

કોર્નવોલીસ જે-મુધારા વિચારતો હતો તે કોઈ કામચલાઉ દંડ પૂરતા નહોતો. એ તો કંપનીનું કે અંગ્રેજોનું પરરાજ દિલ્હી કાયમી દેકે એવી ગોઠવણ વિચારતો હતો. ક્યાર્થવિઝેરિટંગે કોરી કાટલુ બ્રિટિશ રાજ હવે કંપનીને પચે તેમ તેણે કરવાનું હતું. આમળ આપણે જોઈશું કે, કંપનીનો ઇતિહાસ એક નીચેના પ્રકારને કાપદે આગળ વધે છે—એક બે હાકેમો આવીને પ્રથમ રાજની ઝૂંટાઝૂંટ ચલાવે છે; વેપારનાં લોભી કંપની તે પરથી ચોંટીને ને સત્તા તથા આવકના લોભી એવા બ્રિટિશ મુલ્કદારો તો પરથી ચેતીને, પછીના હાકેમને તે નવા ઝૂંટવી લીધેલા રાજ્યને પચાવવાનાં પગલાં ભરવા કેહે છે. એમ તે પચાવણી પૂરી થાય એટલે નવી ખાણી માટે અંગ્રેજીય ચાલે છે. એમ કરતાં ઈ. સ. ૧૮૫૭ સુધીમાં આખા દિલ્હી રાજ્ય કંપની હસ્તક થાય છે. કોર્નવોલીસ અને તેની પછી ગ.જ. પદે આવેલો (ઈ. સ. ૧૭૯૩) સર જોન રોડર મુખ્યત્વે પચાવણીના ખીળ ગાળાના બે હાકેમો છે તે અંગે બે ત્રણ સિદ્ધિ કોર્નવોલીસે એવા વિચાર્યા કે જે આજ સુધી અંગ્રેજ નોકરસાહીની રચનાના પાયામાં કાપમ છે. એમાંની એક બાબત—મળસંકે પગારની—આપણે જોઈ ગયા. બીજી બાબત હતી હિંદીઓનો અવિશ્વાસ.*

કોર્નવોલીસ માનતો કે, “એકેએકે હિંદી (‘corrupt’) નીતિબદ્ધ છે.” ચૌર કાટવાળને દડો તે આનું નામ. બાકી ૧૭૫૭થી જે કારસ્તાન એના ગોરા જાતભાઈએએ હિંદી બૂમિ પર માંજાં હતાં, તે ઉધાકું દેખાડે છે કે, મેણ બદ્ધ હતું. આ વર્ગે દરમિયાનનાં અંગ્રેજ અધમતા અને હલકટપણાનો જોટો જડે એમ નથી. એના જ બે પુરોગામી

* અને આગળ જવા મેટ્રોલેએ હિંદી સ રૂઝિ અને તેના સાહિત્ય વિષે આનો જ અવિશ્વાસ રખ્યો ને આગળનું ચલતર કહ્યું; તે તેને સ્થાને જોઈશું એર સાહેબો આ બાબતમાં ‘જે-વરકે’ હતા એ બતાવવાની જરૂર નથી.

હાકેમો પર એ સારુ તો પાલંગે ટને અદાવત બેસાડવી પડી હતી. અને એ તો હાકેમો હતા, તો પછી ગેરાં પેદા પાવણનું તો કહેવું જ શું? ખેર. પણ એમના હાથમાં રાજ હતું

આ અવિશ્વાસ પર આલીને કોર્નવોલીસે દેશીઓને સાવ નાની નોકરી સિવાયની બધીમાયી બાતન રાખવાનું દરાવ્યું હિંદમાં નોકરી માટે પડાપડી કરતા ગેરાઓને વધારે જગા મળે, એ પણ ગમતી વાત જ થઈ માર્શમેન આને વિષે કહે છે

“અકબરના સમયથી હીવાની તથા ફોજ બધી જગાઓ—હાથમાં હાથી પણ નૂકોઈ વાર અપવાદ હોય તો ભલે, બાકી સતત દેશના વતનીઓને મળી રાખી અને હેરિટગ્જના સમયની શરૂઆતમાં રાજ્યની મહત્વમાં મહત્વની જગાઓ હાથકાત અને અસરધરાવતા વતનીઓ બોગવતા હવે હોડ કોર્નવોલીસે ફરમાન કાઢ્યું કે, હિંદના વતનીઓ વિશ્વાસને પાત્ર નથી તેણે વિચાર્યું કે, દરેક ખાતાનો વહીવટ કંપનીના સન દી અમલદારોના (તેમની સંખ્યા ૩૦૦ની આસપાસ હતી) કાબૂમાં રહેવો જોઈએ, કેઈ દેશી એમાં બિલકુલ ન હોય અપવાદ એટલે કે, રૂપના ફરમાયાનો દારોગો હિંદી હોય, અને નાના હીવાની હાવા ચૂકવવા મુનસફ હિંદી હોય, જેને હાવા પર અમુક કમિસન મળવું, એટલે કે, તે રીતે કારટબાઇને કલેજન મળવું આમ, દેશના વતનીઓ માટે, માનપાત્ર મહાકાક્ષાની આશા સેવવાનું બિલકુલ બંધ કરવામાં આવ્યું આ પ્રકારના બહિષ્કારના ધાતક પરિણામો છાપટ જણાવા લાગ્યા—આખા સરકારી રાજતંત્રની કાર્યસાધકતા નબળી પડી”

અને હિંદના અંગ્રેજી રાજમાં હિંદીનો આ પ્રમારનો અવિશ્વાસ આજ સુધી ચાલુ જ છે, તેથી દેશનું રાજ પ્રમહિતની દૃષ્ટિએ ખરાબ ચાલે છે. પરંતુ, નાના મોટા પણ ઉપરચોટિયા ફેરફારો ઉપરાત, એમાં કશું થઈ શકે એમ નથી. કેમ કે કોર્નવોલીસના એ અધ્યવિશ્વાસના મૂળમાં હિંદમાં પરરાજ્ય કાયમ કરવાનો વ્યાપક ઉદ્દેશ ગુપ્ત રહેલો હતો હિંદના વેપારને માટે અંગ્રેજો અહીં આ-આ, “હિંદમાં પાકે પાવે સ્થપાયેલા બ્રિટિશ રાજના આધાર ઉપર જ એ વેપારને જમાવી શકાય,”* એટલે તે પાવો કાયમ કરવામાં કંપનીના ઉદ્દેશની સફળતા

હતી. હિંદમાં બ્રિટિશ રાજનો આ પાયાનો કાયદો ઉવેળીને કોઈ ગવર્નર-
જનરલ ન વર્તી શકે. એટલે એ કાયદાના ઉપકાયદા તરીકે દોન'વોલીસે
કરાવ્યું કે, હિંદીઓને રાજ્યની પડી અમલદારી ન સોંપાય.

અને આવડો મોટો ખજાર હિંદીને અપાય, તો પછી બ્રિટિશ
લોકોનું અહીં રાજ થયું તેથી તેઓ લાખ્યાય શું? હિંદની નોકરી તો
વિશ્વાપતમાં એવું જાણું પ્રજાજન હતું કે, કંપનીના સંચાલકો અને
પાર્શ્વમેંટના પ્રધાનો અને અગ્રીસ સુધ્ધાં પોતાના સમાવકાલા સારુ
સિદ્ધારસો કરી કરીને કંપનીના ગવર્નરોને કાયર કરતા. અતુર ગવર્નરો
પણ સિદ્ધારસો માનીને મુદ્દાના માણસને સપાકું ચડાવી તેમની પ્રીતિ
સંપાદન કરતા અને પોતાનો પક્ષ સધ્ધર કરવા તાકતા.

આ કાળમાં હિંદી સનુદી નોકરી માટે કશી લાયકાતનો નિયમ
કે પરીક્ષા નહોતી. તેથી તેનો નિમજૂક-હક પોતે જ એક મોટા સડાનું
વગવસીદાનુ ધર હતું. કંપની અને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ આ હકને
સારુ ખૂન ખેચાખેચી કરતાં; અરે, પિટના કાયદામાં કેટલીય કલમે
એ નક્કી કરવા ખાતે નેંખાઈ છે.

લોર્ડ વેલેસ્લીએ, આવી રીતે ગમે તેમ નિમાઈ આવતાં કાયાં
શિખાઉ ગોરાં છોકરાને સુધારવા સારુ, ૧૮૦૦ ની સાલમાં, કલકત્તામાં,
ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમની એક કોલેજ કાઢી. નવા નિમાઈ આવતા
દરેકે આમાં દાખલ થઈ હિંદની ભાષા, કાયદો અને ઇતિહાસ શીખવા
ઈંપરાંત 'એની ઈજવણીમાં જે અધૂરું હોય તે પૂરું કરવાનું' રહેતું.
કંપનીના સંચાલકોએ આનો વિરોધ કયો ને ૧૮૦૫માં વિશ્વાપતમાં
એને સારુ ખાસ કોલેજ કાઢી ને કલકત્તાની જાંધ કરવા કહ્યું, જે
છેવટે ૧૮૩૦માં જાંધ થઈ તે થઈ. ત્યારથી આજ સુધી સિવિલિયન
યતારને વિનાયત જવું પડે છે, અને હિંદીઓએ વધોથી સતત માગ્યા
છતાં તે પરીક્ષા હિંદમાં નથી આપી શકાતી હમણાં તેનો કાર્ગિ ભાગ
અહીં અપાય છે, છતાં વિનાયતની છાપ લેવાનું તો બાકી રહે જ છે.

દોન'વોલીસે તો હિંદીઓ માટે હિંદી નોકરીની બિનકલ જાંધી જ
કરી હતી, જે બેન્ટિકને, અગ્રીસ રાજની ગરજે, નામની પણ રદ
કરવી પડી, તે આગળ પરનો ઇતિહાસ છે.

લશ્કરી બ દોખસ્ત

“સોજરો મુખ્યત્વે હલકામાં હલકા વર્ગોમાંથી બસતી કરતા તેઓ હમેશા સુરિસ્ત હોતા જ એવું કાંઈ નહિ જ્યારે તેઓ પ્રત્યક્ષ કામ ઉપર ન હોય ત્યારે તેઓની નવસરોનો પાર ન રહેતો તેમનો અને દિંદીઓનો મેળાપ મુખ્યત્વે ધીરડીઓ ને કુટુંબખાનામાં થતો આ જાતની જગાના વાતાવરણમાં હિંદ અને યુરોપ એકબીજાનો જે પરિચય મેળવે તે અધમમાં અધમ જ હોય, એમ કહી શકાય.”

(મૅગલેન્ડ ને એલરજીનો ઇતિહાસ-પા ૨૬૨)

મુદકી નોકરીના ગોરાઓના જોડાના જ લશ્કરી નોકરીના તેમના જાનભાઈઓ હતા. તેઓ પણ કંપનીના અરાજકમાં ઊતરી ગયા હતા, એ કોર્નવોલીસે જોયું પરંતુ એમાં કશું આશ્ચર્ય પણ નહોતું, કેમ કે કંપનીની નોકરીમાં વિનાયતનો ઉતાર જ લગભગ આવતો હતો. પિટના કાયદા બાદ જ ઉપરનાં ગવર્નરો કાઈકે ખાનદાનવાળા કે સિદ્ધિત આવવા લાગ્યા હતા કોર્નવોલીસનો મિત્ર, રાજનો બાર્ડ ડ્યૂક ઓફ ચોર્ક, આ વખતના ગોરા લશ્કરના સિપાઈઓના ખાનદાન ખામત તેને પત્તા લખે છે —

કંપનીના ગોરા લશ્કરની દસા તમે વર્ણવી તે બાબી દુ ખ થયું છે કે તેથી નવાઈ ન ખાઓ કેમ કે, લડનના રસ્તા પરથી દસાડોએ પીણીને એમના કોટા નેરેફે રખડે તથા જુદી જુદી જોગોમાંથી કોલા નિશ્વામણમાં ખીંડુ દોડુ જ બસબવિત છે અને તેમના અમલદારો મામાન્ય રીતે એવા જીવાનિયાઓ હોય છે કે જે (વહી જઈ) ખુબાર થયા હોઈ તેમને દેઈ છોડીને નાસવું પડ્યું હોય છે, અથવા નસીબ અજમાવવા નીકળી પડેલા અતિ નીચ વર્ગના લોક હોય છે, પૈસા મળે તો કરા ને તેઓ વળગી નહિ રહે.”

(ચૅમ્સલન-એરેટ-૧૭૫)

એટલે, ખરું જોતા, આવા લોકોને નવેસર ઊતરવાનું હતું જ નહિ. કંપનીના અરાજકે એમને કોઈની સાથે વેગ અને દિશા આપ્યા

કોર્નવોલીસે આ જોયું અને તે ચમક્યો. વધારે ચમકવાનું કારણુ તો એ હોય કે, જિવટપક્ષે કોપનીનું દેશી લશ્કર ઉમદા^૧ હતું લાગે માળે જોતાં, રાજમાત્ર પ્રજાના પ્રેમ પર નભી શકે છે. પરદેશી રાજા અને તેમાંય કપનીની ચૂસણુ વેપારશાહીએ પ્રજાપ્રેમ પર નિર્ભર રહેવું, એ તો ખનવા જોગ જ નહોતું એટલે પછી પ્રજા પર લશ્કરી કાબૂ રાખી તેને રાજવ્યવસ્થાની ચૂડમા જકડી લેવી, એ જ ઉપાય રહે છે. કોર્નવોલીસની ચમક આ તત્ત્વના પિછાનમા સતાયેલી છે. અંગ્રેજ સિપાઈ જો નકામો નીવડે, તો હિંદીઓ પર પૂરા અવિશ્વાસુ આ ગવર્નર-જનરલ^૨ રાજની ગદા સારુ કેના ઉપર નમે? એટલે તેણે તરત લશ્કરી શિસ્ત આણવા સારુ ગોરાઓમા જરૂરી પગલા લીધા, અને દેશી લશ્કરને પણ વધારે તાલીમખદ કર્યું. મેજવેલા પારકા મુલકની બાળવણી સારુ લશ્કરને કાટ ચડવા ન દેવા, એ પરદેશી રાજ માટે તો પહેલો નિયમ ગણાય.

આ લશ્કર આ વખતે બધે મળીને કુલ ૭૦૦૦૦, (જેમા ૧૧૫૦૦ ગોરા) હતું. એટલે કે, ગોરા કાળાનું પ્રમાણુ લગભગ ૧૫ ટકા આજ કુન સખ્યા બમણી અને ગોરા-કાળાનું પ્રમાણુ સુધરીને

૧ “આપણા સિપાઈઓનું લશ્કર બહુ સહેલાઈથી કોઈને પણ હિંકનો બાદશાહ બનાવી આવે” એવું સાક છે, એમ તેણે દેશી લશ્કરને માટે કહ્યું હતું.

૨ “મને લાગે છે કે, એટલી વાત તો નિર્વિવાદ સૌ કોઈ સ્વીકારી દે, જે મોટું ને મુનિયમિત યુરોપિયન લશ્કર ન હોય, તો આ કીમતી રાજ્યો પરનો આપણો કાબૂ બહુ જ જિનસમામત કે અસ્થિર હોવાનો. આ દેશના આગ્રહા બધા લોક, આપણાથી તેમના કાયદા, ધર્મ અને રીતરિવાજની સમસ્ય દરેક બાજત જુદી પડે આરામા સારા વર્ણવ પણ તેમને હુમેરા રાજ રાખશે જ નેની આરા તો ન રાખી શકાય કેટલીક બ્યક્તિઓ પર જુલમ, રાજકાજમા ભૂલો, અને અને બીજા અણધાર્યા કારણો અચૂક લેવા થવાના કે જેને કોઈને તેઓ બળતો કરવા ઊરણ આવા પ્રસંગે પર તેમને વરામા લેવા માટે, તેમના જ દેશવાઈઓ, કે જેમનું આપણુ દેશી લશ્કર બન્યું છે, તેમની ઉપર વધુ આધાર રાખવો, એ તો સલાહભર્યું નથી.”

(કોર્નવોલીસે ટિપ્પરૈને વિલાયત લખેલા પત્રમાથી)

૧ ૩ નું કરવામા આવ્યું છે. તે કદાચ ૧૮૫૮ પછીની નીતિ હશે.^૧
 સરકારના ખર્ચની જોગવાઈ પણ આગાહ હતી અવધના નવામની
 રક્ષાને બહાને, ઠીક ઠીક સખ્યા તો હેસ્ટિએ એ બીયારા ઉપર ઝોરી
 મૂકી હતો એનું ખર્ચ જ એ આપી નહિ શકતો એટલું જ નહિ,
 એને જરૂર નહોતી છતાં તે તેને માથે મારી રાખ્યું હતું. કેમ કે,
 અવધની રક્ષા માટે એ છે તેવા બહાના હોળ, પણ ખરું જોતા
 કે પનીને માટે, વગર પૈસે, ત્યાં ખડી ફોજ રાખી મૂકવાની યુક્તિ જ એ
 તો હતી અને અવધના નવામ ઉપર પણ પોતાના એ સરકારથી
 સ્વતઃ કાળૂ રહેતો એ જુદું.^૨ આ જ અનાડી યુક્તિને આગળ જતા
 વેલેસ્લી એક મોટા સિદ્ધાંત બનાવે છે, અને એ રીત આજ સુધી
 કાયમ છે.

કોર્નવોલીસ ૧૭૮૬મા હિંદ આવીને તરત અવધ ગયો સરકારની
 ઉપર વળુંવેલી દશા ત્યાં જ એણે જોઈ. અને અવધની દુખી દશા
 પણ એણે જોઈ નવાબે એને કહ્યું કે, મારે આટલા સરકારની જરૂર
 નથી, અને મને આજ કોઈ બધું પણ નથી, એટલે મારી સાથેના
 કરાર મુજબ તમે આ તમારી ફોજ છોડી જાઓ. અવધની રક દશા

૧ ત્યારે પણ ગોરા-કાળા સરકારની સખ્યાનું પ્રમાણ વિચારાયેલું હતું તે,
 માર્શમેનના ઇતિહાસ (પા. ૨૦૬)મા મળતા, ડાહસ (કે પનીને ત્યાંના
 મુખ્ય સચાવક) વિધેના નીચેના વાક્ય પરથી જોઈ શકાય છે —

‘મિ ડાહસે પોતાનો મત બહાર કહ્યો હતો કે હિંદનો કબજો મોટા
 ગોરા સરકાર વડે જ આપણે રાખી રાખીએ, ગોરા અને કાળા સરકારની સખ્યા
 ૧ ૩ પ્રમાણમા હોવી જોઈએ, અને એ આજ સરકાર ઇંગ્લંડના રાજાની નીચે
 છૂકાડે જોઈએ અને ‘સામાન્યના સામાન્ય બળની જોખા રહીને તેણે પોતાનું
 કામ કરવું જોઈએ’” એટલે હિંદી સરકાર સામાન્યનું સરકાર છે ને તે અર્થે
 તે વર્તે, એ જે આજે સ્પષ્ટ જોવા મળે છે, તે નીતિ આટલી નૂતની છે.

૨ ‘કેમ્બ્રિજ ટિરટરી’ (પ્ર ૫ પા ૩૪૮) ઉપરથી બળવા મળે છે કે
 ‘નવાબનું પોતાનું જે સરકાર હતું એની દશા બ્રિટિશ પ્રદેશની સલામતી પર
 ભરખું ઝૂમખું સચકાતમ હતું કોર્નવોલીસે તેની સખ્યા સારી પેઠે ધટાડી
 અમ માગણી કરી’ કે પનીનું એતેલું સરકાર થો નહિ પણ વધે, અને
 ‘સ્વતંત્ર’ મળતા રાજાનું સરકાર થઈ.

જેનાર કોર્નવોલીએ સાથે ના કહી, કેમ કે અવધને બલે ગરજ ન હોય, પોતાને તો હતી જ; અને એ ફાળનું ખર્ચ પોતે ક્યાંથી કાઢે?

એક ખીજો કરાર પણ તેણે તોડ્યો, તે આની સાથે જ બેઠું હતું. મોગલ બાદશાહે ક્ષમાર્થને દીવાની આપી ત્યારે પોતાને બરવાની ખંડણી પેટે રૂ. ૨૨ લાખ કરાવેલા. તે હેસ્ટિંગ્સે બદાનું મળતાં બંધ કર્યા હતા, ને લાખ આવે તો સદંતર બંધ કરવા તાકતો હતો, પણ કર્યા નહોતા. કરાર મુજબ સતત તે માગવામાં આવતા હતા. પણ હેસ્ટિંગ્સ, બાદશાહના મુક્ત મહાદુર શિંદેને મેળવી લઈને, તે આપતો નહોતો. ને એમ તે કરારભંગ નમતો. કંપનીની ભેરાવર દશામાં, કોર્નવોલીએ હવે હ મેસની તેની ના કહી વાળા, અને એમ કંપની પર નામની પણ મોગલ બાદશાહની હકૂમત ને હતી, તે ખંખેરી નાખી. હવે દીવાનીના પટાની જરૂર નહોતી રહી, કેમ કે રાજ્ય જ હાથ ક્યું હતું; અને તે બાદશાહી સાલિયાણું બંધ થતાં કંપનીની માણુ નાણાબીડમાં એક કાયમી રાહત થઈ, એ પણ શાપદો જ થયો.

૫

સર્વસત્તાધીશ જિહ્વેદાર

મુશ્કી બદોળસ્તને માટે કોર્નવોલીએ જિજ્ઞાસે એકમ તરીકે લીધો, અને એ જ પદ્ધતિ આજ સુધી કાયમ છે. તેની કુલ હાકેમી કલેક્ટરને હેસ્ટિંગ્સે સોંપી હતી તે આગળ આપણે જોયું. તે (૧) મહેસૂલ ઉધરાવતો, (૨) ઇન્સાફ તોળી આપતો, અને (૩) મેનિફેસ્ટ તરીકે શાંતિ અને વ્યવસ્થા પણ સલાળતો. મોગલ રાજ્યમાં ન્યાયાધીશ અલગ હતો, બાકીના કામે એક જ જણુ ભેગાં સંભાળતો. બેરામર ને બદોળસ્ત કરવો હોય તો આ ત્રણે કામે માટે ત્રણુ અલગ અમલદારો જોઈએ. પરંતુ એ તો ખૂબ ખર્ચાળ થાય. વિલાયત મોકલવા પંજી મરો શું? અને ને રીતે અગ્રેજોને ત્યારે પોતાના રાજનું કામ લેવાનું હતું, તે જોતા, આપણુદ એકદમ અમલદારી વધારે પસંદ કરવામાં આવતી તેથી કોર્નવોલીએ શરૂમાં તે ત્રણે કામ

એક જ હાથમાં આપ્યાં. પણ છેવટે તેણે કલેક્ટરી ને મેજિસ્ટ્રેટી બેમાં રાખ્યાં, અને મુનસફ-આયાથીજ જુદો કર્યો. આ જ યોજના આજ સુધી ચાલે છે; અને જમાનાથી હિંદી લોક કલેક્ટર અને મેજિસ્ટ્રેટ જુદા કરવા પોતારે છે, છતાં અંગ્રેજ-રાજકર્તા તે કરતો નથી; કેમ કે એ બે પદ બેમાં હોવામાં, આપશુદ્ધ પરરાજ્યને વધારે ફાવે છે.

બધા જિલ્લાના કલેક્ટરો પર કચકતાનું 'મહેસૂલી બોર્ડ' દેખરેખ રાખતુ, તેનો પ્રમુખ ગવર્નર-જનરલની કાયવાહક સમિતિનો એક સભ્ય રહેતો. ખીજું 'વેપારી બોર્ડ' રહેતું તે કંપનીનું વેપારકામ સંભાળતું. તેનો પ્રમુખ પણ ગવર્નર-જનરલની સમિતિનો એક સભ્ય રહેતો. આ વેપારી બોર્ડ તબે સ્થગે સ્થગે તેના રેસિડેન્ટ રહેતા; તેઓ કંપનીને માટે 'ખરીદી કરતા-હિંદના વેપારનો નાશ કરવામાં આ તત્ત્વના લોક હતા. "તેમાંના કેટલાકનું મુખ્ય કામ (કંપનીના) વાર્ષિક-કંટ્રાક્ટમાંથી પૈસા ખાવા, કંપનીને છેતરવી, અને જેમની પાસેથી માલ ખરીદી તે હિંદીઓ પર જુલમ કરવો, એ હતું." આ રિસિડેન્ટોમાં પણ કોર્નવોલીસે સુધારો કરી તેમના જુલમને કાંઈક રોક્યો; છતાં હિંદના વેપારનો નાશ તો થવા જ દીધો, તે આપણે હવે પછી જોઈશું. રાજકાજની દૃષ્ટિએ, આ વેપારી બોર્ડના કામમાં બહુ લક્ષ આપવાની જરૂર પણ નહોતી. ખાસ લક્ષ કલેક્ટરના કામને ગોઠવવામાં આપવાનું હતું. એમાં કોર્નવોલીસ એવી રીતે વત્યો કે, જાણે હિંદમાં જૂની કાઈ રાજપ્રજાહી જ નહોતી, અને બધું તંત્ર નવેસર જ ગોઠવવાનું. હોય, તેમાં આપોઆપ એ અંગ્રેજી ધોરણો તરફ વળ્યા અને એમાં એણે હિંદની પ્રામખ્યવસ્થાને એવો તો ઠારી દા દ્યો કે, તે જ એક કારણે આપણે દેશ પરરાજ્યમાં કાયમી પડી રહે. તેણે આપણી સમાજવ્યવસ્થાનેય ચૂંટી નાખી. આ ધરતુ પછીના ખંડમાં સમજીશું.

૧. અથવા નવેસર પોતાને ફાવે તેમ ન જોઈવે તો પરદેશીને ફાવે પણ કેમ ?

૨. 'અંગ્રેજ કાયદા-ખાનિને માટે જેમને અતિશયોક્તિમયું માન દગ અને હિંદી જનતાની નીતિરીતિ કે લક્ષણ વિષે જ્ઞાન થવા દર્શ એવા લોક કાયદાનું સભ્ય સ્થાપવા માટે પ્રામાણિકપણે કરેલા પ્રયત્ન એ હતો.' —

(કોંગ્રસ એરેડ, પા ૧૦૧)

આમપચાયત પર ધા

‘આપગી આ બાબ સરસા આને તો છેક જ પત દી નઈ જો

હિંદુમાળમાં આ સરસા પુરબદારમાં ચલતી દત્રી મુસવમાની અમલ દરમિયાન તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ દખલ થતી થતી એક દરે તો મુસવમાન સમ્યક્તાઓની નીતિ આ સરસાને ચાલુ રહેવા દેવાની જ હતી આ મરસાની પનોતી બ્રિટિશ ગાન્યમાં જ બેઠી બ્રિટિશ રાજપદ્ધતિ જ એવી છે કે, તેમાં બધી સત્તા મન્દિત કરવામાં આવે છે એ પદ્ધતિમાં આ અરથેનો પ્રાબુ ટકી ચાક્યો નહિ બ્રિટિશ રાજપદ્ધતિમાં તો બધી પ્રજતિઓ કેવી રીતે ચલાવવી તેના કાયદા-કાનૂનો નિયમો, પેટાકાયદા એ બધું પાઠનમરમાંથી નહીં થાય અનાતો સ્થાપીને ગામડોઠાં પામેથી આપવ્યવસ્થા કરવાની સત્તા સરકારે ધીનવી લીધી, તેથી પણ પચાયતો નિસ્તેજ થઈ ગઈ’

‘આમપચાયતનો કથ્થદો’ ૧૬-૭

ધ્યાધવે બગાળાની દીવાની મેળવી, પણ તેનું બધું કામગજ તો નવામના ચાનુ તત્ર મારફતે જ થતું કપતીએ હેરિટગ્જને દુકમ કર્યો કે, એમ નહિ, દીવાનીનું કામ કપતીએ પોતે કરવું જરા જેવા લાગતા આ ફેરફારમાંથી ધીમે ધીમે આખી રાજવ્યવસ્થા કરવાનું કામ બિધકથુ તેને અગે હેરિટગ્જે જે ક્યું તે આપણે આગળ બેઈ ગયા ત્રીએ મહેસૂન માટે તેણે કલેક્ટરો નીમ્યા, ઇન્સાફ માટે તેણે અદાલતો ફાઠી, અને જમાનધીને અગે જમીનદારીની હરાજી કરવાની બેજવામદારને નુકસાનભરી રીત શરૂ કરી આમ મહેસૂન ઉધરાનવાનું એક દીવાની કામ કપતીએ હાથમાં લેવાની સાથે ઇન્સાફ-ખાતું અને જમાનધીના પ્રશ્નો પણ જાગ્યા, અને તે સાવ અવનવી ઢબે અગેને વિચારના લાગ્યા આથી આ બેને અગેની જૂની દેશી પ્રથાને ધણો પડોચો એ પ્રથા તે હિંદમાં બધે વ્યાપેલી આમપચાયતની યા આમરરાજની પદ્ધતિ હિંદ જેવડા મોટા દેશમાં એ પ્રથા* સર્વત્ર એકરૂપે ચાલતી

* મર્વ મહર્સ તેના ‘રેપિટલ’ ગ્રંથમાં આ આમપચાયતનો વિર્ણ લખે છે તે જેવા જેવું છે —

‘હિંદની આ નાની નાની અતિ પ્રાચીન આમપચાયતો કે જે હાલ પણ અમુક અરો હયાલ છે તે જમીનની સામુદાયિક માલકી હાથમહેનતથી

હતી એમ નથી; એમ હોવું પૂરું ન જોઈએ, કેમ કે એ પ્રધાની ખૂબી જ સ્થાનિક લોકાસ્થિતિને વકાદાર રહી લોકના સ્વભાવને બધમેસે એવું આમસ્વરાજ્યતંત્ર સ્વચામા રહેલી છે “આપણા દેશના રાજદારી, આર્થિક તેમજ સામાજિક—સમગ્ર વહીવટમા આમપચાપત એ સગ્યાનું મહત્ત્વ જોટલું આપીએ એટલું ઓછું છે . . . આપણાં આમડા પોતાનો બધો જ આતરિક વહીવટ પોતે કરતા.” જમાબંધી, ચોકી અને પોલીસ-વ્યવસ્થા, દીવાની અને ફૅજદારી છ-સાક, સામાજિક સુખાકારી તથા બાંધકામ અને મનોરંજન, વગેરે બધું જ આ સરચા સમાજતી અને તેને સારું મામના મહેસૂલમાથી અમુક ટકા તે પોતા પાસે રાખી શકતી. આમ “આમપચાપતો નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો છે પોતાને જરૂરી લગભગ તમામ વસ્તુઓની બાબતમા તેઓ સ્વયં પૂર્ણ છે. . . હિંદુસ્તાનમા આટઆટલા રાજદારી વિધલેા થઈ ગયા અને આટઆટલા પરિવર્તનો થયા, છતાં હિંદના લોકો ટકી રહ્યા છે, તેનું ખીન્ન કાર્ગ કરતા મોટું કારણ તેમની આ આમપચાપતોનું સગાન જ છે દરેક આમપચાપત એક નાના અલગ રાજ્ય જેવી છે. એ આમપચાપતોને લીધે તેઓ બહુ મોટા પ્રમાણમા સુખશાંતિમાં રહી શક્યા છે અને બહુ મોટા પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા અને સ્વાધીનતા ભોગવી શક્યા છે ” (મોકાફ-૧૮૩૨)

થતી ખેતી અને હાથકામોગનો સંયોગ, અને અમુક નિશ્ચિત પ્રકારનો અમ વિભાગ એ તત્ત્વોના પાયા ઉપર સ્થાયેલી છે. ઉત્પાદનના સ્વયંપૂર્ણ થટો એ છે એક સોપી માડી દબરો એકર સુધીની જમીનમા લાટબધ ખેતી કરવામાં આવે છે મોટા બાગનું ઉત્પન્ન ગામગની લા કાનિક જરૂરિયાતો સતેષવા મોટે કરવામા આવે છે રેલા થતી ચીજોને બદાર વેચવ મોડલવાનો હારદો મુખ્ય નથી હોતો.

દેશના જુદા જુદા ભાગમાં આવી પંચ થતોના જુદા જુદા પ્રકાર ભેદમા આવે છે સામાન્ય સ્વદો ને પ્રકાર છે તેમાં જમીનની ખેતી અથવા ગામગની મહેનત વડે કરવામા આવે છે, અને તેનું ઉત્પન્ન ગામગના માણસો વચ્ચે વહેંચી નાખવામા આવે છે તે ઉપરાંત દરેક કુટુંબ વધારાના પેટાકલોમ તરીકે કાલકુ અને વજાનનું કામ કરે છે . . . રાજકીય વ વાવરણમા એ તેટલા વાવ ક્રેડા આવે તેણે સમાજના (આ) આર્થિક મહાનુ પર એની જગ્યાએ અમર થવા થામતી નથી.

હેરિટ'એ આ પુરાણી પ્રધાનો પાપો લઈને પોતાનું નવા મડાણનું કામ ન કર્યું; તેણે નવી રચાનિકે અદાલતો રચાવી અને કલકત્તામાં સદર અદાલત કાઢી. કોર્નવોલીસે અને જ અને એ જ પરાધી હોયે વધારે વ્યવસ્થિત કરી. રચાનિકે અદાલતો, જિલ્લા અદાલતો, ચાર પ્રાંતીય અદાલતો, અને છેલ્લે સદર અદાલત એમ પાંચરીવાર અગ્રેજ હોયે અદાલતો રચાવી, તેમને માટે કાયદા ઘડવાની શરૂઆત કરી. આથી વકીલોના ધંધાને ઉત્તેજન મળ્યું. પરિણામે, જૂની પંચાયત-પદ્ધતિ તૂટવાથી લોકની નીતિરીતિની, સવાહર્યાતિથી અમનમાં રહેનાની જમાનાઓથી ધડાધેલી ટેવોની કુદરતી મર્યાદાઓ લોપાઈ. તેટલે અરે સમાજશક્તિ હણાઈ. જે સ્વમાન, આજર, પ્રામાણિકતાનું ધારણ તથા શિક્ષણ પંચાયતના કામથી લોકોને આપોઆપ મળતું, તે તૂટ્યું એટલું જ નહિ, તેથી શિક્ષક શિક્ષણ મળવા લાગ્યું. કોરટખાણ વધી; દેશની નીતિરીતિ નહિ જાણનાર ગોરા જન્મે આગળ આધોળ બહેરું ફૂટી મારવાનું કાવનાથી કનિષ્ઠાઓરી ને કનિષ્ઠાલાલી જાગ્યા; અને તે એવા વધ્યા કે, કોટો કેસો પૂરા ન કરી શકે એટલું બધું કામ તેમની આગળ આવવા લાગ્યું.*

આમ જાણ્યે અજાણ્યે એક નવી જ ગભ્યસરકૃતિ અગ્રેજો ઊભી કરવા લાગ્યા હતા પરિણામે સધિકાળિમા ગોટાળા થાય જ. તેથી આ કાળમાં ચોરી-લૂટરાહ વગેરે વધે છે. તે બધાં ઉપગંત મહેસૂલી જમાનધીની અવ્યવસ્થા વધી હતી. આ બધું ઠેકાણે પાડી મજબૂત રાજતત્ર રચવાનું કામ કોર્નવોલીસને ખાસ આપનામાં આવ્યું હતું. તેણે અદાલતો સાથે, જિલ્લે જિલ્લે પોલીસતત્ર પણ ઊભું કર્યું. અને આ બધી વ્યવસ્થાને એક રૂબે ચલાવવા સારું,

* “૧૮૦૨ સુધીમા—નવી કોટો રચવાયે તબ વર્ષ ખાદ, ગોરા જિલ્લા જન્મેએ ૮૨૬૮ કેસ ચૂક્યા પણ ૧૨૦૦૦ કેસ ચડેલા હતા (નીચલી અદાલતના) ૮૨૧ ચાચાધીરોએ ૩૪૨૧૮૪ કેસ ચલ્યા; ૧૪૬૮૨૭ ખાકી ચડેલા હતા.”

૧૮૦૩-૪ મા સેનાપતિ લોક મન્થ હિંદમા લડતો ત્યારે લોક કુદરતી બાગવા તે એમ કહેતા કે, ‘નારો, અગ્રેજ કોરટ આવે છે’!

કેન્દ્રમાંથી લેખી ધારાધોરણો ઘડી આપવાનું શરૂ થયું. જે પ્રકારનું 'તુમારી' રાજ્ય આજ એક મોટા ખટાટોપ ચર્ષ પડ્યો છે, અને 'લાન પટ્ટી'ની એક મોટી બના જીભી કળવામા આવી છે, તેની શરૂઆત પણ આ કાળમાં થાય છે. ગળ્ય અગ્રેજ દસ્તક કરાના અગ્રેજ ગજવહીવટની નીતિરીતિ પેમે એ ઉવાકુ હતું. એક બાળુથી તેણે લોકોને પરાયી છતા નવા પ્રકારની વ્યવસ્થા આપી, તે બીજી પાસથી હિંદીઓને એ અગાણી, અલુગ્નેયેલી અને પોનાની સ્થાઓને નહિ બધેસતી નવી પદ્ધતિએ અનેક દુ ખોમા નાખ્યા, અને તેમનામા નવા આચારવિચાર તથા માનસ ધડવા માંડ્યા. આવા પ્રગતીય પરિવર્તનની શરૂઆત બગાળથી થાય છે, એનું કારણ તે ૨૫૬ છે કે, નવા રાજની શરૂઆત ત્યાથી ચર્ષ હતી.

૭

કાયમી જમાબંધી

જે એક કામને માટે સ્વ રમેશચંદ્ર દત્તે કોનવોલીસને ખાસ ધન્યવાદ આપ્યા છે, તે તેની કાયમી જમાબંધી છે. જેને જોઈએ હેરિટ એ નિનામ પદ્ધતિ કાઢી ત્યારે જ તેની કાર્યવાહક સમિતિના તેના સભ્ય કાસીસે વિરોધ કરેલો, અને કહેલું કે, જમાબંધી કાયમી જ હોવી ઘટે ત્યારે કોઈ તેનું માને એમ નહોતું. છેવટે ૧૭૮૩મા કંપનીએ એ સીકાર્ડ, અને એ કામનો વસ કોનવોલીસને મળ્યો.

જમીનમહેસુલ એ જ રાજ્યની મોટામા યોગી અથવા એકમાત્ર મુખ્ય આવક ગણાતી. આજ પણ પ્રાતિક મગ્કારોની કુલ આવકના ધણા ટકા એ જ આપે છે. તેથી એની આકારણી પર આમપ્રજના મુખ્ય ખોલો મોટો આધાર છે. એ કરવાનો જોનો અધિકાર એનો જ ગજ-દક છે, એમ લોકમા મનાવું. અગ્રેજો જેમ જેમ રાજ્ય મેળવતા ગયા, તેમ તેમ જમાબંધી કે આકારણીનો

આ પ્રશ્ન તેમની સામે આવતો ગયો. જગાળમા એ પ્રશ્નને અંગે છેલ્લા ૩૦ વર્ષથી અંગ્રેજો ગૂંચવાયા જ કરતા હતા, તેથી પ્રશ્નને પાગ વિનાની દાડમારી ભોગવવી પડતી હતી આથી પિટના કાયદામા આનો પથુ હિસ્તેખ કરી માર્ગ મારવા ખાસ સૂચના આપવામા આવી હતી મનવોલીસને આ કામમા ખાસ મદદ તેની પછી ગવર્નર-જનરલ બનનારે સર જોન ગોરની હતી તે માથુસ હેરિટગ્રની પેઠે કંપનીનો જૂનો નોખ હતો ત્યાથી તે ચક્રો હતો તેણે જમીનદારોને મહેસૂલ માટે જવાબદાર મણુવા એમ સૂચવ્યું, પરંતુ આકાર કાયમી ન રાખવો, એમ તે માનતો હતો કોર્નવેલીસની ચિંતા બીજી હતી જો આકાર કાયમી નહીં કરીએ તો કંપનીની આવક રિથર થાય, અને બીજી, તે અંગ્રેજ લોકની દમની વિલાપતની ઉમરાવોની કાયમી જમીનદારીની નીતિથી વિચાર કરતો હતો છેવટે તેની વાત મજૂર થઈ, અને તે પ્રમાણે જગાળ, બિહાર, બનારસ અને મદ્રાસના ઉત્તર સરકારમા, જમીનદારી પદ્ધતિએ માયમી જમાનથી દરાવવામા આવી, જે આજ સુધી આનું છે

આ પદ્ધતિમા જમીનદારના ખેડૂતોના મણેતનો વિચાર ન થયે, એ મોટી બિલાપ બતાવવામા આવે છે વળી ખેતી સુધરતી જાય, આવક-આ ાદી વધે, તેનો લાભ ન સરકારને મળે કે ન ખેડૂતને પણ મળે તે લાભ મેદાહુ જમીનદાર જ ખાયા કરે આ જમીનદાર, જૂની પ્રથા પ્રમાણે પોતાના ખેડૂતોની સુખાકારીમા પોતાની આવક વાપરે, એ જતના આમખચાયતી ખ્યાલોનો તો તારક થયો એટલે હાલમા આ જમાનથી ફેરવવા માટે જગાળ સરકાર વિચાર કરે છે પરંતુ ઈ સ ૧૭૬૩મા તો કંપનીએ તે ચક્ર કરીને એક ભારે માયાકૂટિયા પ્રશ્નમાથી ઉગારો સાધ્યો હતો, અને જગાળના લોકને એક પેઢીથી માનતી મૂઝવણુમાથી અને ત્રાસ તથા જીનમમાથી રસ્તે પાજા હતા, એ તો હાર્ષ પણ કબૂલ કરશે.

વેપારનો નાશ

“દિંદના ઉદ્યોગધંધાનું પાલનપોષણ કરવું એ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની નીતિ નહોતી”
- રમેશચંદ્ર દત્ત

કંપનીના વેપારની વ્યવસ્થા મહેસૂલી બોર્ડથી સ્વતંત્ર એક જુદા બોર્ડને માથે હતી, અને તે બોર્ડ પોતાના રેસિડન્ટ સ્થળે સ્થળે ‘રાખતું’, અને એમની ગારફ્ટે કંપનીનું બધું વેપારી કામ ચાલતું, એ આપણે જોઈ ગયા. આ બોર્ડની કામગીરી સામાન્ય ઇતિહાસોમાં વર્ણવાતી નથી. પરંતુ દિંદની જનતાનો ઇતિહાસ એમાં જ કાંઈક જોવા મળે છે. ૧૮મા સૈકા સુધી જે દેશ ખેતી સાથે ઉદ્યોગપ્રધાન હતો તે ધીમે ધીમે માત્ર ખેતીપ્રધાન થતો ચાલ્યો, અને તેનાં વિધવિધ મરાઠ્ઠર કારીગરી તથા કુમર-ઉદ્યોગો નોશ થતાં ચાલ્યાં, તે કઈ રીતે, એની કડુણ કથા આ વેપાર-બોર્ડની કામગીરી છે.

આ બોર્ડને મૂડી આપવાનું કામ મહેસૂલી બોર્ડને માથે હતું. કંપનીનું બધું ખર્ચ કાઢતાં જે રહે તે આ બોર્ડને મૂડી તરીકે મળતું, એ આપણે જોઈ ગયા. ઈ. સ. ૧૭૯૩થી ૧૮૧૧ સુધીમા આવી રીતે સરેરાશ દર વર્ષે ૧૩,૨૨,૮૭૭ પાઉન્ડ (પાઉન્ડ=રૂ. ૧૦) મળ્યા છે, એમ સ્વં દત્ત ગણાવી બતાવે છે. આ મૂડીથી વેપાર-બોર્ડ ખરીદી કરતું. દરેક થાણેથી જેટલો માન તૈયાર કરાવીને ખરીદવાનો હોય, તેનો કુકમ આ બોર્ડ દર વરસે થાણે થાણે મોકલતું. રેસિડન્ટ પોતાના થાણાનો ઓર્ડર પેશ-થાણામાં ફાળવી આપતો. તે થાણાં વળુકરોને નક્કી કરેલે દિવસે હાજર થવા કહે, ને સૌને બાનું કે પેશગી-રકમ આપી, તેણે તૈયાર કરવાનું કપડું કહી દેતો. જે તેમાં તે દીઠ કરે તો તેનો દંડ થતો. દીવાની અદાવતમાં તેની ઉપર કેસ માંડી ચકાતો, અને તે સારુ ખાસ કાયદા કરવામાં આવ્યા હતા. દંડ વગેરે પેટ જમ કરી ધરવખરી સુધ્ધાં, વીણી જવામાં આવતી. અને આ બધો જુલમ કાયદેસર હતો !

અને આવો અખસાર કંપની જ નાંકે, ખાનગી ગોરા વેપારીઓ પણ ભોગવતા. અને તેમના જીવતો તો એવા ધાતકી હોતા કે, ઉપલા જીવન કરનારી કંપનીનેય તેથી સરમ આવતી, અને તેથી તે ધાતકીપણાને રોકવા સારુ તેને ખાસ કાયદા કરવા પડ્યા હતા.

આ તો થઈ પાત અહીંથી માત્ર લઈ જવા માટેની. પરંતુ એથી ચડતી વાત તો અહીં પરદેશી માલ ધુસાડવાની જે શરૂઆત થઈ તે છે. અમાઉ આપણે જોઈ ગયા કે, પરદેશી ગોરાઓ અહીંના લોકમાં કોઈ ચીજ વેચી શકતા નહોતા, કેમ કે અહીંના લોકને તેમની કંઈ ચીજની ગરજ નહોતી. અહીંથી વિશ્વાયત કાપડ જતું તે સામે ધીમે ધીમે અંગ્રેજ કારીગરો વિરોધ કરવા લાગ્યા. પરિણામે વિશ્વાયતની સરકારે હિંદી કાપડની આયાત ઉપર સખત જઠાતો નાખવા માંડી, તે અંગે ફોજદારી કાયદા પણ કપા, અને લોકમત પણ તૈયાર કરવા માંડ્યો. અને તેઓ એટલે જ ન અટક્યા; ત્યાંથી સુતરાઉ કાપડ કરાવીને અહીં આણુવા માંડ્યું. સ્વ. દત્ત આંકડા આપે છે કે, ૧૭૯૪માં ૧૫૬ પાઉંડ કાપડની આયાતથી શરૂ થઈને ૧૮૧૩ સુધીમાં તે ૧,૦૮,૮૨૪ પાઉંડે પહોંચી હતી. અને ત્યાર બાદ આજ સુધીમાં આ અવળો ધમેકેટલે પહોંચ્યો છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

૧૮૧૭માં કંપનીનો પટો ફરી ભરી ક્યો, ત્યારે આખી સ્થિતિ પાર્લામેન્ટની એક સમિતિએ તપાસી. તે તપાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જ હતો કે, હિંદમાં પોતાનો વેપાર કેમ વધે. મિત્ર તેના ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટ દેહે છે, 'યુનાઇટેડ કિંગડમનાં વેપારીઓ અને કારીગરો એકસપણે પોતાનો જ નફો જોવા કરતા હતા.'

આમ કોર્નવોલીસની નેવી રાજ્યવ્યવસ્થા હિંદને બધી બાબતોથી ઘેરી રહી હતી. અને હિંદમાં ખરી કાંતિ આ કારણે થવા માંડી હતી.

રાજ્યોનો દ્વાસ

“પારકાના બળથી રાજ્યનું રક્ષણ કરાવવાની પદ્ધતિ ગાદીનો વશપરપરા-
હક સાથે છે, પરંતુ તે પદ્ધતિ સંઘિસાળી પુરુષ નહીં. વારસને હઠાવી
ગાદી પચાવી પાડે એ ચાલવા દેતી નથી આથી કરીને, એવું બન્યા વગર
ન જ રહે કે, ગાદી પર કુદરતી હક ન હોય એવો માણસ પણ બેસે. રાજ્ય
કરવાની રાત્રિ બોસરતી જતી એ અવધમા ઉધાડું દેખાડ હતું. આતંકિ
બંડ અને બાહ્ય હુમલાથી નિરાત થતા, આગસ કે પ્રમાદ અને બેજવાબદારી
જનમ્યા, રાજ્યની આવકની ગેરવેતરણ થાય એટલે અંગ્રેજોને આપવાનું
સરણુ—ખડકી ભારે પડી અને પશ્ચાત્ દ્વાસ રાજ્યસંસ્થાની પદ્ધતિ, કે જે
અમુક અસી આ ગેરબંધનથી પરિણમ હતી, તે એ જ પદ્ધતિને ચાલુ
રાખવાનું કારણ બની.”

—લાયલ પા. ૨૨૮

અંગ્રેજ રાજ્યમા દેશી રાજ્યોની કેવી સ્થિતિ થાય, એ આજે
તો ચોમેર જોઈ શકાય છે. પરંતુ તેની આગાહી, અને જો ચેતવણીની
જરૂર હોય તો તેની અગમચેતી, કોર્નવોર્થીસના કાળથી મળી શકે છે.
અંગ્રેજ રાજ્યમા દેશી રાજ્યો રાજત્વહીન થઈને નામનો રહેવું
જોઈએ, તે ન પોતાને જોઈતું અદમ લસકર રાખી શકે, ન તે પોતાની
પ્રજાવલસક્તા સ્વતંત્રપણે બતાવી શકે, કે ન તે પોતાનો કાગ્યાર
કપનીની રોકડોક વગર ચલાવી શકે કરવું હોય તો તો ઠીક, નહિ તો
પરાણે કરવું પડે તે એક જ કે, તેણે કપનીને પેસા, વફાદારી અને
જો જોઈએ તે આખા જ કરવું જોઈએ, નહિ તો રાજ્ય જમ. આ
પ્રકારની સ્થિતિ અંગ્રેજોના હાથમા પહેલા આવેલા એવા બગાળ,
અવધ અને ટર્જાટક—મણે જગાના નવાબોને જોતા સ્પષ્ટ થાય છે.
કામ વગર માણસ છીતરી જ જમ એ અટળ નિયમ છે પ્રજાના
માણસોને રાજકાજમાંથી બાતન કર્યા, વેપારને નામે અંગ્રેજો જ
કહે તે થાય એવી દસા થઈ, રાજ્યો પણ નામના જ રહ્યા પરરાજ્યની
ખરી બધા આ જ છે, તે ગુલામ રાજ્યના પ્રાણનો દ્વાસ કરે છે

કણીટકનો મહમદઅલી અંગ્રેજોનો સૌથી પહેલો મિત્ર થયો. તેના હાસ ઉપરથી, આ મિત્રતા કેવી ખુવારી કરનારી નીવડી, તે જણાય છે. મહમદઅલીનો એમાં દોષ કાઢવે નહિ આવે. તે સ્વતંત્ર રાજ્ય નહોતો. તેને તો આરામથી અમનચમન કરવાનું હતું. તેને માટે નાણાં જોઈ એ. તેણે જ્યાં ત્યાંથી ઉછીનાં લેવા માંડ્યાં. અને તે પેટે પોતાના રાજ્યના બાગોની મહેસૂલ લખી આપવા લાગ્યો. આથી કરીને, બંગાળમાં જેમ વેપારને લઈને અંગ્રેજો અધમ થયા, તેમ મદ્રાસમાં નવાબને ધીરધાર કરી, રૂબ પાસેથી મહેસૂલ પેટે અને એટલું ચૂસવાનું કરીને અધમ થયા. ખોટી દે ખરી ધીરધાર પેટે મહેસૂલ-હક મળે એટલે લોકોને ચૂસવામાં 'ખાડી' નહિ ચૂકતા. એક બેન્ડીસ નામનો ગોરા ૨૩ લાખ રૂપિયા નવાબ પાસે માગતો હતો. આ માથુસ ખટપટી હતો. તેણે વિલાયતમાં ખાદ્યબેન્ટના સમ્યોને પણ નવાબને ધીરવાના ધીકતા વેપારમાં સંડોવેલા. આ ધીરધારનો ધંધો ત્યાં સુધી પહોંચ્યો હતો ! તેથી નવાબને પણ ઝટ ઠાઈ અડચણ કરી શકતું નહિ. સૌ ઠાઈ આ ધંધાની વાત જાણતા, પણ ઠાઈ કશું કહી શકતું નહિ. નવાબની પણ એક શક્તિની આમાં ખાશી કહેવાય કે, આમાં એ અંગ્રેજોને હાંવતો હતો ! રાજ્ય છીનવી લેનાર શુનેમાર અંગ્રેજો એને રાકી શકે, પણ ક્યા નીતિએ ને કેટલું ? કોર્નવોલીસ જેવો પણ લાંબેથી આવતા આવેલા આ અંધેરમાં કાંઈ ન કરી શક્યો. કરી કરીને એટલું કયું કે, ધીરનાર અમલદારોને તેણે બહતી આપવાનું બંધ કયું. છેવટે તેના ઉકેલનાં નવાબનું દેલું કપની-એટલે હિંદને પેસે, હપને હપતે કરીને ખૂડું કયું (૧૭૮૪-૧૮૦૪). પણ નવાબનું તો જીવન જ દેવા ઉપર નજરું હતું. ૧૮૧૪ સુધીમાં તો લાખો પાછા ફરી દેવાના બોલા કર્યા હતા. છેવટે આનો ઉકેલ ૧૮૩૦માં આવે છે. આ દેવાની રકમ એવડી મોટી હતી કે, કેટલાંય વર્ષ તેના વ્યાજ પેટે જ કંપની ફર લાખ રૂપિયા ચૂકવતી. આ રૂપિયા એટલે મદ્રાસના ગોરાઓને, દેવાના વ્યાજને બહાને, મળતી ખાવડી જ હતી. દેવાના દિસાજ તપાસનાં કેટલીય રકમો ખોટી જ નખામેલી અમળતી. ૧૮૦૫થી ૧૮૧૪માં દેવાની તપાસ કરી તો ૨ કરોડ પાંચેકની દરજની રકમમાંથી

૧૦ લાખ જ ખરું દેવું હતું ! ૧૮૩૦ માં ૩ કરોડ બતાવવામાં આવ્યા, તેમાંથી ૩૦ લાખ જ સાચા દેવા હતા ! એટલે કે, અંગ્રેજોનો આ તો એક જૂઠો ધુતારી ધણો જ બન્યો હતો. નવાજ તો માત્ર આકુ' હતો.

વગર જવાબદારીએ જીવન ગામ જ બને. અને આપણે જોયું કે, હિંદને ગામડેથી માંડીને દેડ તેના રાજાઓ સુધી પહોંચી, પરદેશી રાજાએ આ બાદ કરનારી અસર કરવાનો પ્રારંભ કયો હતો. કહ્યું જ છે કે, 'રાજા કાલસ્ય કારણમ્' આ અવસ્યભાવી અધ.પાતમાંથી તેના રાજાઓ તો ન બચી શક્યા. પરંતુ પ્રજા પડવા છતાં સાવ ગખડી ગઈ નહિ. તેમાંથી તેમને તેમનું સંસ્કૃતિબળ અને સંગઠનબળ જ બચાવી શકે તો શકે. હિંદી જનતા છેવટે આ બળથી જ ભળે છે, એ આધુનિક ઇતિહાસ છે.

ખાંડ ૧૨ મો
 છેલ્લી ચિરાગ
 [૧૭૮૨-૧૮૦૦]

“પૂનામાં નાના છે ત્યાં સુધી અચેત્તેનો પત્ર પેસી ફૂલકે એમ નધો.”
 —મોવેલ

૧. ૧૭૮૨-થી ૧૭૮૮
૨. કવાયતી લેરકર
૩. કાન્સની કુમકની દુસરા
૪. બાદશાહીના હાથ
૫. મરાઠાસાહીનું સ્વરૂપ
૬. દીપુનો પરાજય —૧૭૬૦-૨
૭. મરાઠાસાહીનો અંતિમ વિજય-પરાજની છત—૧૭૬૫
૮. નાના ફાતેલીસની ભૂલ
૯. મૃત્યુના કોળા
૧૦. કાન્સનીનું રાજકાલ
 ઉપસંહાર

- ૧૭૮૨ ખડેલો મરણ વિગ્રહ
 ૧૭૮૪ પિટમે કાલો મયો
 ૧૭૮૧ ફોર્નવોલીસ ગ. જ વરીકે આન્યો
 ૧૭૮૭ મહાશય સિદ્ધિ અને રજપૂતો વચ્ચે યુદ્ધ—સિદ્ધિની લાલચોળની દાર
 ૧૭૬૦ દીપુ ભેડે અગ્નિભેડું યુદ્ધ
 ૧૭૬૨ દીપુ ને અગ્નિભેડની ઓરગપદ્ધત્ત મુકામે સધિ
 ૧૭૬૩ કાલમી જમાવધી થઈ (એક્ટોબર) ફોર્નવોલીસ ખાંડો પેદ
 સર ભેન રોર ગ જ બન્યો.
 ૧૭૬૪ મહાશય સિદ્ધિનું મરણ - ૧૨-૨-૬૪
 ૧૭૬૫ (માર્ચ) મરણનું મરણ નિતામ વચ્ચેનું યુદ્ધ
 અદ્ધાભાવનું મરણ
 માપનસાલ પેદાનું મરણ
 ૧૭૬૧ અગ્નિભેડે કચ પાસેથી સિલેન લઈ લીધુ
 ૧૭૬૭ તુડાલ હોલકરનું મરણ
 જમાવસાલ થઈ આન્યો.
 ૧૭૬૮ રોર ખાંડો મયો, જ જ વરીકે લેઈ લેલેસથી આન્યો.
 ૧૮૦૦ નાના ફેલનીસનું મૃત્યુ
 ૪

૧૭૮૨ થી ૧૭૯૮

જે વખતે ફોર્નવોલીસ દેશી રાજાઓનાં કારભારાંમાં પડ્યા વગર, છતાં તે તરફ પૂરી નજર રાખીને, કદાચ એ કારભારાંમાં સફળતાથી પડવાની ખૂબતૈયારીએ, કંપનીનું રાજતંત્ર અને વેપારતંત્ર દુરસ્ત કરતો જતો હતો, તે વખતે દેશી રાજસત્તાઓ શામાં પડી હતી, તે હવે સમજી લેવું જોઈએ. આ કાળ એટલે પહેલાં મરાઠા વિમુક્ત (ઈ. સ. ૧૭૮૨) ની પૂર્ણોદ્ધતિથી માંડીને ૧૭૯૮ સુધીનો કાળ. આ દરમિયાન અંગ્રેજ સત્તાએ પોતાની આંતર વ્યવસ્થા સધ્ધર કરી લીધી; વેપારરોજગાર તો એમનો વધતો જ ચાલ્યો; અને કંપની સરકારને માટે, ૧૭૮૪માં પિટનો કાયદો કરીને, પાર્લિમેન્ટે રાજ્યવારણ પશુ ધડી આપ્યું, ને તે પ્રમાણે અમલ કર્યો. પરંતુ તે જ વરસોમાં હિંદની સ્વતંત્ર દેશી સત્તાઓએ અલગ અલગ ઘણી પ્રગતિ ને બારે પરાક્રમ બતાવ્યું, પરંતુ સમગ્રપણે અને અલગ અલગ તે બધી નબળા પડી. એનું કારણ એ કે, તે બધી પાછી યાદવીમાં પડી ગઈ; એમણે પરાક્રમ કે પ્રગતિ માહિમાહે જ લડવામાં દાખવ્યાં. એમ પશુ નંધી કે, આ દાગે હિંદમાં મહાન શક્તિ અને શુદ્ધિની ખોટ હતી. એક એક પશુ જો યોગ્યતાથી અને કુનેહથી વર્તત તો આખા હિંદનું કારભારું સહેજે સંભાળી લઈ શકે, એવી શુદ્ધિશક્તિ અને સત્ત્વબળ હિંદના દેશી રાજકર્તાઓ પાસે તે વખતે મોજૂદ હતાં. ટીપુ, નાના ફઝનવીસ, પરશુરામ બાહી, મહાદેવ સિદ્ધે, અહલ્યાબાઈ, તુકેજી હોલ્કર, વગેરે આપણા ઇતિહાસની મહાન વિશૂતિઓ આ કાળમાં જ ઝળકે છે. પરંતુ એ હેલ્સી ચિરાગ હતી, કેમ કે ત્યાર પછી એમના કર્મો કારવાને

ગોરાઓનું મદણુ લાગે છે, અને પછી અર્ધા સૈકામાં આખા હિંદને ખપાસ થાય છે.^૧

કોર્નવોલીસ અને સર જૅન સોર પિટના કાયદાની તટસ્થતાની નીતિની કલમ અરેખર તો માનતા નથી. છતાં કહી શકાય કે, સંજોગોએ તે તેમને મનાવી હતી. દેશી રાજસત્તાઓ આ કાળે એવી રીતે વર્તતી હતી કે, તેમાં પડવામાં અંગ્રેજોને કાયદો નહોતો. જો શત્રુઓ માંડોમાંડે જ લડીને નબળા પડે, અને તેમનામાંના એકેના પક્ષમાં જવાથી વિરોધ લાભ ન હોય, તો મૂર્ખ જ એવી લડાઈમાં પડે. આ કાળમાં અંગ્રેજોને એ પ્રકારનો લાભ હતો. અને એ રીતે તે વર્ત્યા. એક અપવાદ છે અને તે દીપુનો. કોર્નવોલીસે ચાહીને દક્ષિણ ભારતના આ એક બહાદુર રાજા પર હુમલો કર્યો. અને કર્યો તે એટલા જ સારુ કે, દીપુ ઉપર અંગ્રેજોને હાડવેર હતું, અને તે વાળવામાં દેશી રાજાઓએ — નાનાએ અને નિઝામે — તેને મદદ કરી.

મુખ્ય દેશી રાજસત્તાઓ^૨ નીચે પ્રમાણે હતી —

૧. મોગલ બાદશાહ
૨. મરાઠાશાહીમાં પૂના સરકાર, શિંદે, ટોલ્કર, બોંસલે અને ગાયકવાડ
૩. નિઝામ
૪. દીપુ સુબાન

આ ઉપરાંત ગણીએ તો રજપૂતાનાનાં જાટ અને રજપૂત ગુજરાતમાં; દક્ષિણ ભારતમાં કોચીન, ત્રાવણકોર; અને પંજાબથી આગળ કેટલાંક અધ્યાનિગ્તાન સુધીનું વિશાળ અધ્યાન રાજ્ય. આ સોમાં, અજ્યત્, મરાઠાશાહી પ્રબળમાં પ્રબળ હતી. છતાં નામની પણ બાદશાહી તો મોગલની હતી. અંગ્રેજો પણ એ બાદશાહીની આપેલી સનદ મુજબ જ બંગાળ વગેરેમાં રાજ કરતા હતા.

^૧ અહીં મે રાજા વીર ચલુક્યને નથી ગણાવ્યો તે એટલા સારુ કે, તેની પ્રતિમા હવે પછીના સૈકામાં, અને એક નવી જ દિશામાં ઘર મઠા રાજાશાહીમાં બેવા મળે છે અને તે ચાલુ વિષયને અપ્રસ્તુત છે.

આપણે જોયું કે, નિઝામ, અબી વર્દીખાન વગેરે પેકે, કોર્નવોલીસના સમયમાં અંગ્રેજોએ સનદને ફગાવી છૂટા થયા. છતાં હિંદના કાયદા પ્રમાણે તેઓ મોગલ ગાદીશાહના ખડિયા હતા એમ જ ગણાય. માત્ર મરાઠાઓ જ અત્યંત સત્તા હતા; અને ખીજા પક્ષમાં શીખો. આ એક સત્તાઓ મોગલ સામે બળવો કરીને ઝીંબી ચર્ધ દત્તી ને તેમણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એ અર્થમાં તેઓ બળવાખોર હતા; પરંતુ બાદશાહની સનદ લઈ પછી તેને દગો દઈને તોડી પાડનારી નિમકદરોમીએ નહોતી.

આ કાળમાં આ બધી સત્તાઓના વર્તનને સમજાવે, તો તેમાંથી હિંદની સ્વતંત્રતા કેમ કરતા ગઈ તે પણ સમજાશે. તે પહેલાં બધાંય રજવાડાઓને સમાન એવા એક બે મુદ્દા સમજા લેવા જોઈએ.

૨

કવાયતી લશ્કર

“શિસ્તબદ્ધ કવાયતી લશ્કરથી અંગ્રેજોએ જે ફાયદા મેળવ્યા, તે હવે હિંદની બધી દેશી રાજસત્તાઓ નાણી ગઈ હતી એટલે હવે તેમણે તેવી જ પોતાના લશ્કરનું નિયમન કરવા તરફ, તથા પૂર્વે યુદ્ધનિયમમાં કામ દેવામાં તેમણે જે તોપખાત્રુ સારેખમ તોસ્તાન જેવું અને બરોબર મુસજજ ન હોય, તે સુધારવા તરફ, પોતાના વિચાર વાળ્યા.”

હોના કતિહાસમાંથી

આદારમાં સૈકાના અખબારમાં ગોરી સેનાઓ ને દેશી સેનાઓ સામસામે આખડતી થઈ. ત્યારે ગોરા કવાયતી લશ્કરનો લાભ સ્પષ્ટ થયો તે પરથી નિઝામ, મરાઠા, તથા હૈદર સૌ તે પ્રકારના લશ્કર તૈયાર કરવા લાગ્યા. આથી ગોરાઓને હિંદમાં બારે નોકરી કરવાનું મળ્યું. અનેક ગોરા સૈનિકો બધા સાડુ ફાવે કે વધારે મળતર હોય ત્યાં દોડી જતા. આજ અહીં તો કાંઈ ત્યાં, એમ તેઓ નોકરી કરતા હિંદનાં રજવાડામાં ઘૂમવા લાગ્યા હતા. આમાં તો કોઈ જાતનો

રાષ્ટ્રભાવ કે રાજકારણ હોઈ કે ટકી ન શકે એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ, દેશી રાજાઓએ એ પશુ કદાચું કે, યુરોપમાં ને હિંદમાં અંગ્રેજોના ગોરા શત્રુ ફ્રેન્ચ લોકો છે, તેઓ આપણને મદદ કરી શકે. આમ મુખ્ય મુખ્ય બધાં રાજ્યોમાં ફ્રેન્ચ લોકો સરકારી શિક્ષકો ને નાવકો તરીકે દેશી રાજ્યોની સેનાઓમાં બરાબર આને એક માત્ર શિક્ષણનું જ સાદું પગલું ન માનતાં, ફ્રેન્ચ અસરના હાઉથી હમેશા બડકતા રહેનારા અંગ્રેજોએ એમાં ફ્રેન્ચ તરફથી પોતાના રાજ્યને આશુ બધ રહેલો છે, એમ માન્યું. ૧૮મા સૈકાનું અને ૧૯મા સૈકાના પ્રથમ બે દસકાનું કંપનીનું રાજકારણ આ બડકથી સારી પેઠે ચર્ચાઈ રહ્યું છે, અને ગવર્નર તથા ગવર્નર-જનરલોને દેશી રાજકારણમાં પહીં તેમનાં શબ્દો ગટાપ કરવાને માટે કે અન્યાયથી લગાઈએ જગવવાને માટે આ વસ્તુએ બહુ સવડમણું બહાનું પૂરું પાડ્યું છે.

એ તો ઠીક, પરંતુ આ ક્વામતી લગ્નરના સુધારાથી હિંદીઓને જે ગેરલાભ થયા તે ખાસ જોવા જેવા છે. સૌથી મોટો ગેરલાભ એ થયો કે, તેઓ ખરાવકાળી બન્યા, કેમ કે પરદેશી ગોરાઓ પાસે જ તેઓ આ નવી ઢબની સરકારી તાલીમ મેળવી શકે. અને આ નાનુંસનું વિશ ન બધાય.*

● ઇનિહાસકાર લાયક કહે છે :

“ યુરોપની સરકારી પદ્ધતિઓને અનુસરવાનો દેશી રાજસત્તાધિનો આખો પ્રયત્ન એક ફસામણી કે ફતો જ નીવડ્યો. એથી તેમો એમ માનવાને દોરણ મળે કે, આમ કરનાથી આપણે અંગ્રેજોની બરાબરી કરી શકીશું; ન્યારે ખરેખર તો તેનાથી તેમો ગેરલાભમાં પડ્યા, અને પોતાના બળનો મોટો ક્ષાસ કરીને તેને અંદાજે, પારદેશી ઉપરીઓ નામે મોટામોટી ફોજો રાખી, અંગ્રેજ સરકારે એના પર જ પોતાનું હાથ લાગ્યું કે, આ સેનાઓને તોફાની નાંખવી ને નાગ કરવો. અંગ્રેજોને માટે, એમની ઉપજવટ રહેવાને સાડુ, પોતાને એવડું મોટું ક્વામતી લગ્નર નેઈએ તેવડું પધારણનું વાન સદેઈ દઈ. કેમ કે તેમને ખાતો દેસો હતો, પૂરાં સચસદનમ દર્તા બીજા જ નુ બુઝો તો, દેશી અને

રિયાસતકાર સરદેસાઈ^૧ ગ્રપ્ત લખે છે, “ જૂની ટેવ પડી ગયેલી પદ્ધતિ હાથથી ગઈ અને નવીને ટેવાવા માટે સમય ન મળ્યો, તેથી મરાઠાઓનું પૂર્વનું રાષ્ટ્રીય પાણી મરી ગયું.”

૧૭૬૧માં સદાશિવરાવ ભાઈ પોતાના કવાયતી લશ્કરને બરાબર રજો અને મરાઠાની કાવા ગનીમીની નિજી સુદ્ધપદ્ધતિ છોડી, એ એની હારનું એક કારણ જતાવવામાં આવે છે. પરંતુ, આ ઉપરથી એમ પણ ન માનવું કે, કાવા ગનીમી પદ્ધતિ રાખી હોત તો દેશી ગળાઓ જીતત. હારજીતનાં કારણો તો નરી પદ્ધતિથી જાડાં અને સુક્ષ્મ છે. લશ્કરી પદ્ધતિ-ફેરમાં પણ એમાંનાં થોડાંક સમાપા હતાં, એટલું જ.

પદ્ધતિ-ફેરનો ખીન્ને ગેરલાભ તો પોતાની વિદ્યા છોડી પારકી અભ્યાસી લીધી તેના કરતાય ચડી જાય એવો છે. અને તે પોતાની સેનાને માટે પરદેશીઓ ઉપર ગ્રખાતા પરાનગ્નનો. લશ્કરની કવાયત સારું ફેન્ચ કે ઇર્ષ પરદેશી ઉપર આધાર રાખેલા પડે, તો તેઓ ગમે તે વખતે દુગો દઈ શકે, અને આખા લશ્કરની સ્થિતિ ખરે વખતે ‘નહિ ધગ્ની-નહિ ઘાટની’ થઈ બેસે.^૨ આના દાખલા પણ છે.

મીર કાસમે જકસરમાં તેના ગોરા સાથીઓ (પાકુંગીઝ ફેન્ચ) ઉપર અમુક મદાર બાધેલી ખરે વખતે, તેમને, ગોરા ખ્રિસ્તીને નાને, ફેડવામાં આવ્યા, અને તેઓએ નિમજ્જગમી કરી, એમ

તોપો તથા કવાયતી સેના ખૂટે ત્યારે તેની બરખાઈ કરવાના કામ કરતા કશું વધારે અધકું નહોતું.”

અને આવો જ અભિપ્રાય હેસ્ટિંગ્સ ઇ. ૬૦ નો હતો એ તે “એ જ પવટણો અને તોપો તમારી છાતી ઉપર ચડી બેસશે” એમ એક મરાઠા સરદારની વાત સાચી કરે ■

૧ ‘૧ વધુ માટે જુઓ ‘મરાઠા રિયાસત’ ઉત્તર પા ૨, પા ૩૫૮

૨ ‘આવડી મોટી ફોબેની હકૂમત તથા સિરવ સર્વથા દેશી અધિકારીઓ પાસે જ રખાવી બેઠેલી હતી એ બોઈનની ફોજ પર મરાઠા લગવેા ઝડો નહિ, પણ ફેચ ઇ. ૬૩ નો એ કેવી અરાષ્ટ્રીય વાત! મદાદત્તએ એ કેમ સાચી એ જ નવાઈ છે’

— સરદેસાઈ ૩૬૧

હતિદાસમાંથી મળે છે. મદ્રાસ હિંદને બર્મોઇન નામના એક ફ્રેન્ચ સરકારીને પોતાની સેનામાં રાખેલો. આ માણસ હેરિટગ્રની નેડે સંતકસમાં રહેતો, અને તેની સિફારસે જ તે હિન્દી રાજવાડામાં સરકારી નોકરી કરી ખાતો હતો. દ્વિતરે ફ્રેન્ચ સેના પર આધાર રાખી દાર વફોરેલી એ પણ આપણે જોયું. વાત એમ છે કે, ગોરાઓ હિંદમાં ચરી ખાતા આવતા હતા; એ માટે તેઓ નોકરીમાં જોડાતા. સાંચ મળે તો આવા લોકોને ફૂટવામાં ને રહસ્ય કહી દેવામાં વાંધા ન હોય, કેમ કે એમને તો ચેન-કેન પ્રકારેથી ધનલાભ એ જ ઇષ્ટાપત્તિ હતી.

આવા માણસો રાખીને દેશી રાખઓએ પણ પોતાનું સરકાર મામ બાકુલી જેવું કરી નાખ્યું. સરકારના જાનને માટે ખાલી ક્વાયત બસ નથી ઉપરાંત તેમનું હૃદય જો સચુ સામે ધબકતું હોય, તો એ સરકારની સિસ્ત અને વીરતામાં ચોર તેજ પ્રગટે છે. હિંદની સેનાઓના નાવકો ધારત તો આ કાળે સ્વદેશપ્રેમ જાગ્રત કરી, પોતાના સૈનિકોને દેશભક્ત વીરો બનાવત. તો તેઓમા સિસ્ત અને શક્તિનો સંચાર સહેલો અને સુખમ માત. પરંતુ, ગોરાઓની દેખાદેખી, ક્વાયત લેવા જતા આ લાભ લેવામાં ખૂબ કરી. પરિણામ એ થયું કે, ક્વાયત તો ગોરા ગુરુ નેટલી આવડી-ન-આવડી, પરંતુ પોતાનું હૃદયમળ ન જમાવ્યું. અંગ્રેજ હતિદાસકારો આ એક વાતને પોતાના દેશનો લાભ વર્ણવે છે.

આથી જીવડ, ત્યાં આમળ દેશપ્રેમ કે ધર્મપ્રેમ કે કોઈ પ્રકારની હૃદયની એકતાનું પ્રેરક બળ હતું, ત્યાં અંગ્રેજોને એન પડયું છે. જેમ કે, આપણે આમળ બેઈશુ કેર શીખો કે ગુરખાઓ ઉપર વિગત્ય મરાઠાઓથી અંગ્રેજોનું ડરવાનું એક કારણ આ જ એમની દિલી એકતા

૧. જેમ કે જુઓ લાયલનો હતિદાસ પા. ૨૨૫૬.

૨ શીખોમા સ્વચ્છતસિ જે શુરોપીય કુદ્દપદતિ દાખલ કરી. પણ તેણે ગોરાને માત્ર સિફત તરીકે રાખી પોતાના સરકારને વેચાર કરાવ્યા. તેણે મરાઠાઓને મદેવેશી દેખ્યું.

હતી. તે ત્યારે તૂટતી દેખાઈ* ત્યારે જ એમણે ત્યાં પગપેસારો કર્યો, ને છેવટે કાબ્યા. સાધનસામગ્રી અને માણસોનો તોડો તો, અંગ્રેજોને જ નહીં, કોઈ દેશી સત્તાને નહોતો. પરંતુ એમણે જો દેશપ્રેમ કે કોઈ કારણે એકતા જતાવી હોત, તો અંગ્રેજોનું દેશી લશ્કર પણ તેનાથી અસર પામત, અને તેમણે તૈયાર કરેલા કવાયતી અને રાષ્ટ્રીય લશ્કરને પણ મળત. પરંતુ તેઓ અંદરેઅંદર જ ખદબદ કરવા લાગ્યા અને સૌના સમાન શત્રુને જોઈ તો લાભ અને લાગ જાતે કરી આપ્યો.

પણ આ પરથી એમ પણ માનવાનું નથી કે, કવાયતી લશ્કર કરવામાં આવ્યું તે નરી ભૂલ હતી. તેવું લશ્કર તૈયાર કરવામાં ખતાવેલી ભગૃતિ પ્રશસ્ય હતી. તેવા લશ્કરે કામ પણ આપ્યું નથી ક્યું. પરંતુ છેવટની સફળતા તેને ન મળી, અને તેમાં આડકતરાં કાંઈક કારણ હિપર ચર્ચેલા પ્રકારનાં હોઈ શકે, એમ ખરું.

લાપક એમ ઠોકે છે કે, અંગ્રેજો પોતાના લશ્કરી બળ અને આવડતે જિત્યા, એ પણ ખાસી ખેડયી છે. કેટલીય મહત્ત્વની મહાઈ-ઓમાં લશ્કરી બળ તો હિંદી પક્ષે જ હતું. સરદેસાઈ સાયુ કહે છે કે, “અંગ્રેજોએ હિંદીઓને જિત્યા તે લશ્કરી બળથી નહિ, પરંતુ મુત્સદ્દીગીરીને જોરે, ફસાવણી કરવાને જોરે. હિંદીઓની જ બદાહુરીને જોરે અંગ્રેજો આ દેશ જિત્યા એ, અંગ્રેજ લેખક સીસીનું પ્રતિપાદન સાચું છે.” (પા. ૩૬૫)

* લાપક કહે છે—“પાછળનાં મથક લશ્કરો મુખ્યત્વે વાડતી યઈ મથાં હતાં હિંદના બધા ભાગમાંથી લેધો તેમાં લસતી થતા; અને બાદુબગદી રણી ખાવા નીકળેલા જુદા જુદા દેશો વધા ભવિષ્યના આગંદુક લેધો તેનાં કવાયતી પામદળ વધા તોજખખાના વધા રહેતા.”

ફ્રાન્સની કુમકની દુરાશા

“ફ્રેન્ચીના સહકારના આચારમાં લેખાં મનમાં માઠાને, દેશી રાજ્યો અગ્રેજો સત્તો ઘવાતા મનોરથો કરવામાં ઉત્સાહિત થતા પરંતુ (યુરોપમાં) શાંતિનો સમય હોય ત્યારે યુરોપનાં (રાજદ્વારો) કારણોથી, અને ધુરંદ્ર હોય ત્યારે ફ્રેન્ચીનું નીમળન પૂરતું જળવાન ને ચરિયાતું ન હોવાને કારણે, અસરકારક કરીમ ફ્રેન્ચે મદદ મળવી અસક્ય હતી આથી એ તો ખાતરી હતી કે, પોતે જે મદદ મળવા પર લેખાં માંડે છે તે મદદ, દેશી રાજ્યો રાષ્ટ્રો, કમામરી તે ખરે વખતે, તેમને નહિ મળે”

—કેન્સિંગ્લ ઇતિહાસ ૫૦૨૩

દેશી રાજસત્તાઓ ફ્રેન્ચ ૪૦ ગોગ સૈનિકોને નોકરીમાં રાખી પોતાનાં લશ્કર કવાવતી કરતી હતી. તેમાં એક રાજદ્વારી બામત પણ સમાઈ હતી, એ ક્રાંતિક આપણે આગળ જોઈ ગયા. કેટલાંક રજવાડાં ફ્રેન્ચ કુમકની પણ આશા રાખતાં હતાં. જેમ કે હૈદર ટીપુ. અને નિઝામે તો ફ્રેન્ચ મદદ લેવાનો હિદી રાજપ્રકરણમાં પ્રારંભ કર્યો હતો.

અગ્રેજો આ વસ્તુ બરોગર જાણતાં હતા. અરે, એમ કહેવું જોઈએ કે, એમને મન ફ્રેન્ચીનું શત્રુત્વ પોતાના દેશનું રથાનિક હોઈ, પ્રધાનપદે હતું. તેઓએ એ પણ ગણના કરી રાખી હતી કે, જે કદાચ ક્રાંસ હિંદની જૂમિ ઉપર મદદ મોકલે, તો જુદાં જુદાં રજવાડાઓમાં કમાઈ ખાતા પડેલા ફ્રેન્ચો તે વખતે ખટપટ કરીને દેશી રાજસત્તાઓને પણ પોતાની સામે સંગઠિત કરશે; એટલે હિંદની જૂમિ પર ફ્રેન્ચ ચાણાં જ ન રહેવા દેવાં, એ પહેલી સાધવાની વાત હતી. અને રજવાડાંમાં વેરાયેલા ફ્રેન્ચ સૈનિકોને તેમને પહેથી કાઢવા અને અગ્રેજોને તેમને બદલે રખાવવા, એ એક મોટો મુદ્દો હવે પછીના સૈકામાં કંપનીના રાજકારણનો બને છે, તે આપણે જોઈશું.

બીજી એક વસ્તુ પણ અહીં સમજી લેવાની જરૂર છે. અગ્રેજોને મન હિંદનું રાજકારણ તેમના યુરોપીય રાજકારણના એક ભાગ તરીકે

હવું, યુરોપમાં ને જગતમાં પોતાની સત્તા જામે તે અર્થે ને તેવી રીતે હિંદમાં ચાલવું, એમ સહેજે તેમના મુત્સદ્દીઓ વિચારતા. આ કાળમાં એમના મુખ્ય શત્રુ ફ્રેન્ચ અને કાંઈક ડચ લોક હતા. દીપુ હૈદરે આ લેખું માંડીને બેઠાના સમાન શત્રુ અંગ્રેજ સામે ક્રાંસ પાસે મદદની માગણી કરી હતી. હૈદરની એ આશાનો કેવો ફળેતો થયો તે આપણે જોયું. દીપુ સ્થાનિક રાજાઓ જોડે લડે, પણ ક્રાંસ જોડે મદદની વાતો કરે છે! એમ અમુક લેવા જનાર મુલ-અમુલ બેઠે પુએ, એ ઉધાડો ન્યાય એને પણ આગળ ઉપર મળે છે. ફોજ પરાવક્તવન જેવું જ આ એક બીજું અનિષ્ટ પરાવક્તવન મૈસૂરના બે વીરપુરુષોના પતનનું એક કારણ દેખાય છે.

સામી બાબતોએ અંગ્રેજોને માટે આ વાન એમના દેશના પ્રત્યક્ષ રાજકારણની છે, તેથી તેઓ તેમાં જરોજર મહત્ત્વતાથી વર્તી શકે છે, કેમ કે એ એમનું મુખ્ય રાજકારણ છે. હિંદના રાજકારણમાં આજ સુધી આ જ રીતે અંગ્રેજ પાર્શ્વમેટ વર્તે છે. હિંદ એને માટે એક યુરોપીય શેતરંજનું પેદું જ છે. ૧૮મા સૈકામાં ક્રાંસ તેમની સામે હતું. ૧૯મા સૈકાના પ્રારંભમાં તેને પરાસ્ત કરી કાંઈક નિરાંત કરી, અને હિંદની વાયબ સરહદ ઠેક ઇજિપ્ત સુધી સાબૂત કરી લઈ, ૧૯મા સૈકાની જાડોજલાલી સાધી. ૨૦મા સૈકામાં પાછા આપણે તેના શત્રુઓ જાગેલા જોઈએ છીએ. વીસમા સૈકાનાં યુદ્ધોમાં આ જ પરગણે પરના સામ્રાજ્યનો લોભ રહેલો છે. એ રીતે જોતાં, અંગ્રેજો તરફથી થતી આંતરરાષ્ટ્રીય ધડામોડમાં હિંદનું કારણ પડેલું છે, એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી.

આથી જ અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચોનાં ચાલ્યાં જ હિંદમાં રહેવા ન દીધાં, કે જ્યાં તેઓ હિંદમાં પગ જ ન મૂકી શકે. પછી તેમનું પાસેમાં પાસેનું ચાલું એટલે માડામારકર ને મોરિશિયસ. હિંદી રાજપ્રકરણમાં તેઓ એટલે દૂરથી બાગ લઈ શકતા હતા. પણ સફળ રીતે તે કરવા માટે નોકામળ જોઈએ. અંગ્રેજોની દરીશાઈમાં નબે એવું એ એમની પામે નહોતું. એટલે ફ્રેન્ચ કુમકની તો દુરાશા જ હતી. પણ ત્યારે, ખરું જોતાં, દેશી રાજસત્તાઓને એવી જરૂર પણ

નહોતી. જે તેઓ એકત્રિત હોત, તેમણે જે જૂસો કરી મંડિમંડિ
યાદવી જગવી તે ન જગવી હોત, તો તે કાળમાં કંપની સરકાર એવી
સમ્પર નહોતી કે તેને તેઓ ગમ્યાવી ન શકે; જરૂર તેઓ પરદેશી
હકૂમતમાં ગણાતી જતા દેશને ખ્યાલી લેત.

તે જૂસોનું સ્વરૂપ હવે જોઈએ.

૪

બાદશાહીના હાલ

૧૭૬૪થી બાદશાહના હાલ એક વૃદ્ધ વડીલ જેવા થઈ ગયા
હતા. પોતાના નામના પશુ જેઓ સૂણા ગણાતા, તેમાંના એકાદ પર
આચરો રાખી પડી રહેવાનું જ એનું નસીબ હવે હતું. ૧૭૬૪માં તે
અવધના વજીરને ત્યાં હતો. પશુ તેણે જોયું કે, બંગાળનો નવાબ
અંગ્રેજોની કુમકથી વધારે સમ્પર થયો છે; એટલે બકસરમાં શુભને
દગો દઈ તે સાતી બાણુ જઈ ખેડો. અને ૧૭૬૪થી તે અલ્દાબાદમાં
જઈ અંગ્રેજોની છત્રછાયામાં રહેવા લાગ્યો.

૧૭૭૨માં મહાદજી સિદ્દીની મદદથી એ ત્યાંથી છૂટ્યો અને
પોતાના બાપદાદાના સ્થાનક દિલ્લી પર ગયો. ત્યાં નજરખાન કરીને
એકં પરાક્રમી અને વફાદાર વજીર એને મળી ગયો. તેને જોઈ તેણે
દિલ્લી આસપાસની પોતાની હકૂમત સિદ્ધ કરી, અને ત્યાં સુધી
નજરખાન છૂટ્યો, ત્યાં સુધી બાદશાહી પાછી તેજ રહી.

૧૭૮૨માં નજરખાન મૂક્યો. મરાઠાઓ-૧૭૬૨. અગાહિના ઉત્તર
તરફ પશુ આવ્યા હતા અને શિદ્દે હોદ્દર જે સરદારોને એ વિભાગમાં
સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. મરાઠાશાહીની આ બાણુ તેઓએ સંભાળવાની
હતી. અલ્દાબાદથી બાદશાહને છોડાવી લાવનાર મહાદજીએ હવે તેને
પોતાને હસ્તક કરવાનો મનોરથ કર્યો. નજરખાન હતો ત્યાં સુધી જે
નહોતું થઈ શકે એમ, તે હવે એણે કરી લેવા તાકેયું. અને સામજાઈની
ધિકરાવી આપ્યા, બાદ એને તે કરવા નવરાય પશુ મળી હતી.

એટલું જ નહિ, પોતાની આ યોગના સારુ એણે હેન્ટિંગની જોડે વાત કરી હતી. કેમ કે, અંગ્રેજોમાં પણ એવો એક વર્ગ હતો, જે એવા મતનો હતો કે, નમળા બાદશાહને કમળે લઈને હિંદનું આધિપત્ય હાંકવા જેવું છે. આ વાતની યોગના દેન્ટિંગને જોતા આગળ-ધસુ સ્વભાવનો તો બહુ જ રુચે. પરંતુ મરાઠાઓ જોડેના વિમદમાંથી તે સમજી ગયો કે, બાદશાહને કમળે કરવાનું નાનુંશીક દેખાતું એ પગલું તો બારે પંચાતોની જંગલ જિજી કરી દેશે; એનો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે એવો થાય કે, અંગ્રેજોને હિંદની બાદશાહી તાકતા લાગે છે; આથી દેશી સત્તાઓને સંગઠિત કરવામાં આપોઆપ સદાય મળે. તેથી હેન્ટિંગને એક પંથે દો કાજ સાધવાનું ગોઠ્યું. તેણે મરાઠાઓને ભોળવ્યો કે, તું મુખે બાદશાહને કમળે લે, અંગ્રેજોને એમાં આડે નહિ આવે. તે બાલે મરાઠાઓએ અંગ્રેજોને ન પગલવા જોઈએ એટલું જ નહિ, તેમને પૂના સરકાર જોડે સંધિ કરવી આપીને વુદમાંથી છોડાવવા જોઈએ. મરાઠાઓ અંગ્રેજોને જોડેનો ચતુર નહિ; બાકી તેણે જોવું જોઈતું હતું કે, બાદશાહ તો ક્યાં જવાનો છે? પણ અંગ્રેજો, કે જે ખરા ચતુર છે, તેમના કામ કરવાનો લાગ જતો કરવામાં બાવાનાં એક બગડે છે. બાદશાહને હાથ કરવા જતાં તે આવ્યો તો ખરા; પરંતુ તે જ કામનો પ્રતિરૂપથી હેન્ટિંગ યા અંગ્રેજો, પોતાને માટે તે કવખત જોઈને, ગમ ખાઈ ગયા અને પાછળથી બાદશાહને અને

*અંગ્રેજોને આ રાજ-દાવ એમના એવા જ લાલના ખીલ એક દાવ જોડે સરખાવી શકાય તે તેમનો ધુતોષના રાજકારણને દાવ છે. પાર્લમેન્ટ હિંદના વહીવટમાં મુખ્યત્વારી કરવા લાગી, વસ્તુતાએ બ્રિટિશ પ્રજા જ હિંદના કંપનીના રાજ્યનો માલકી-હક કરી બેઠી હતી ૧૭૮૪નો ચિટ કાયદો એ જ પાયા પર રચાયેલો હતો. પરંતુ તે સીધી રીતે ને કાયદાના સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મુકીને નહિ. એનું કારણ એ હતું કે, એમ કરવા જતાં ધુતોષના વિશ્વાસવના પ્રતિરૂપથીઓમાં નવું જ રાજકારણ જામે એમ હતું તેથી કરીને કંપનીના નામની દાલ સાચવી રખાઈ હતી. હિંદનું કંપનીનું રાજ કાયદેસર હયાતી બોલવે છે, એમ ધુતોષની બીજી સત્તાઓ આથી જ માનતી નહોતી. તેમને માટે કંપની વેપારી જ હતી અને વેપાર કરતા વખતે રજવાડાંઓમાં પોતાના કામ પૂરતી નજર રાખતી હતી, એમ કાયદેસર સમજ હતી

સિદ્ધે-સરકારને બેઠેને કમળે કરે છે. અરે, હેરિટિજ પાસેથી બાદશાહનો હવાલો મંજૂર કરાવ્યો, પણ તેની સાથે તેણે બાદશાહને બરવાની ખંડણી અને તેને મળેલા અસ્લાખાદ દેરા જિલ્લો તેનાં ચાતુ રહે એ નક્કી ન કરી લીધું! એ આવો મુત્સદ્દી હતો!

આ પરથી લાગશે કે, બાદશાહ તો સેતરંગના ખાદા જેવો જ બની ગયો છે. વાત ખરી છે. તે હિંદની બાદશાહીનું પ્રતીકમાત્ર હતો, અને એ પ્રતીક હિંદની ઠાઠ સત્તાના હાથમાં જાય તો જ બાદશાહ હામ જેસે એમ હતું. પ્રત્યક્ષ રીતે તે અંગ્રેજ મરાઠા ક્યો કરતો હતો તે પણ સ્પષ્ટ છે, કેમ કે હિંદની ખરી બાદશાહી આ કાળે એ બે વચ્ચે કોઈ ખાતી હતી. તેમાં મહાદેવ માત્ર બાદશાહના શરીરના રમકડાથી રીઝ્યો; અંગ્રેજો એના આત્માને તાકી રહ્યા હતા. ચતુરાઈભરે તેમણે રમકડાને 'તરછોડયું' ને આત્માનો કમળે તાક્યો.

કોનવોલીસે આ સમજથી જ હેવટે બાદશાહની ખંડણી કાપી બંધ કરી ત્યારે પણ બાદશાહનો રક્ષક મહાદેવ એવો નહિ. પણ તેમાં તે ખીયારાનો વાંક નહોતો, કેમ કે બાદશાહનો કમળે લેતાં તો લીધો, પરંતુ એમાંથી એવી તો મારામારી જીમી થઈ કે તેમાં તે બાપડો ખલાસ થઈ ગયો. બાદશાહીને વિશે અંગ્રેજોની અમમમેતી સાચી હતી, એ મહાદેવ જાતે ખુવાર થઈને સિદ્ધ કરી બનાવે છે. આ કાળ એટલે ૧૭૮૪થી માંડીને ૧૭૯૪ કે જ્યારે મહાદેવ દુ.ખી થઈ થઈને પૂના પાસે વાનવડી મુકામે મૂક્યો. એ પ્રારણ આગળ બેઠ્યું.

મરાઠાશાહીનું સ્વરૂપ

‘સાલગાઈની સધિ ઘણી પડી, મરાઠાશાહીનું કમળાસ કામ આખા
દેશમાં પેતાની સત્તા સ્થાપવી એ હવું તે હાથ પર દેવાની મિલ્કત નાના
હડનવીસે સર્વે પેતાના વધોડેને આપી’

સરદારાઈ—રિવાજત લ. ૨/૧૧૮

મરાઠાશાહી એક નામ છે, પરંતુ તે અનેક મણ્ડકાની માળા હતી,
અને તેનું સંચાલન પૂના-કચેરીથી થતું હતું. આ મણ્ડકાની માળા
એટલે મુખ્યત્વે ગાયકવાડ, ભોંસલે, સિદ્ધે, હોશ્કર, અને મધ્યમ્ય
પૂના-કચેરી. આ મંડળનો નામનો અબાલ તે છત્રપતિ શિવાજીનો
વંશજ, જે સતારામાં રહેતો. વસ્તુતાએ તેનો આખો અધિકાર તેના
મુખ્ય પ્રધાન—પેશવાના હાથમાં હતો, તે પૂનામાં રહેતો. આ પેશવાપદ
પણ વંશપરંપરાગત બની ગયું હતું. નવો પેશવા ગાદી ઉપર આવે,
એટલે તેણે તે પૂનામાં પોતાક પદવી વગેરે, સતારાના છત્રપતિ પાસે
જઈ, સુજરો કરીને લેવાં, એ શિરસ્તો હતો. આટલો આદિ વિધિ
ક્યાં પડી પેશવા પોતાની મેળે સ્વતંત્ર હતો.

પેશવાઈ પરંપરાગત બની અને નબળી થતી ગઈ, એટલે તેનો
કારભારી જન્મગે થતો ગયો. એવા પેશવા પડી આ શિરસ્તો ચાલુ
ચાલુ છે. એટલે પડી એવું બનતું ગયું કે, પેશવાની જેમ તેનો કારભારી
પેશવા પાસેથી પોતાક પડી-હક લેતો. આમ અધિકારની
નિસરણીનાં પગથિયાં વધતાં ચાલ્યાં—છત્રપતિ, પેશવા, પેશવાનો
હકથીસ કે કારભારી.

હજી એક પગથિયું રહ્યું તે સરદારોનું. જેમ જેમ મરાઠા રાજ્ય
વધતું ગયું, તેમ તેમ જુનું જુદા સરદારોને તેના સૂબેદાર નીમી
મોકલવામાં આવ્યા. તે જ ઉપરના ચાર જણ—ગાયકવાડ, ભોંસલે,
સિદ્ધે, હોશ્કર. કાયદાની રીતે તેઓ પૂનાકચેરીના સરદારો હતા. પરંતુ—
૧૭૬૧ના પાણીપતના પરાજય બાદ આ બધા સરદારો પૂના-સરકારની

મધ્યવર્તી સત્તા પોતા ઉપર સ્વીકારતા છતાં, અન્ય રાજસત્તા બન્યાં. એમ અનેક રાજ્યો મનવાથી 'મરાઠા રાજમંદલ'નો પ્રારંભ થયો અને એ સમયે મહાજા એટલે મરાઠાશાહી તેનો રાજ્યવિસ્તાર નમ્રશામી જુઓ તો હિંદનો પ્રથમ અંગ એમો હતો (અને એમ ઉદ્ભવવાનો દમ તો તેની પાર પણ ચાલતો હતો)

આ પરથી એટલું તો તરત દેખાય છે કે પૂનાની મધ્યસ્થ સત્તાના સમગ્ર નિયંત્રણ ઉપર જ આ ગજમહાજાની એકતા અને જોર ટકી શકે અને ખીજી, આટલા આકાંક્ષાની સાકળ પર નિયંત્રણ રાખવાનું કામ કપડું જ હોય, અને એક પણ આકાંક્ષાની નમણાઈ આખી સાકળને નાળી પાડે

આ રીતે, મરાઠાશાહી પણ મોગન બાદશાહીની ઢબે જ અનેક અન્ય સૂબાઓમાં મોકલનાઈ હતી તેની સમ્બંધતાનો આધાર વ્યક્તિગત હતો, કેમ કે બહુ વચવારસાગત બનતું ચાલ્યું હતું. સુમાગીરી અને જાગીરદારી સ્વતંત્ર રાજસત્તા બનવા તાકે એ જે રાજદારી લદલુ આપણા ગજકારણમાં જોવામાં આવે છે તે પણ ખૂબ છુટીદાર ચાલતી હતી આથી કરીને સર્વત્ર નિયંત્રણ વળી મુશ્કેલ બનતું હતું

સત્તાની સીડીને અનેક પગથિયા હોવાથી, રાજદારી ખટખટનેન ખૂબ જ અવકાશ મળતો. રાજા છત્રપતિથી માડીને છેલ્લા જાગીરદાર સુધી સૌ કોઈ પોતપોતાની મહાકાક્ષા, લોભ લાનચ, કે વાસના યા મુદ્દતા પ્રમાણે વર્તી શકે, અને હજાર જાતના તુકડા ઉઘાડી શકે.

૧ સખારામ બાપુ અને નાના કે હાસિ જેવા પેસવાના કારભારીઓ મળી કારમડું વસગન કરવા તાકે એવા પ્રકારની સ્થિતિ હતી.

૨ આ તુકડા એટલે કે છત્રપતિને વળમાં લઈ પેસવા પદ ઓઘાવી રાજા કારભારમાં પગપેસારો કરી પચાપચી રમી રાજ્ય ને લાયક જોઈ તે હાથ પણ મરી સમાય અને આ બધા પદોમાં જ્યાં ખલી પડે ત્યારે વારસા કળિયો તો ઠીકો હોય જ આ કાલાકાલા અને ખટખટમાં જે રીતે પરી રાજ્ય-સુદ્ધિબગથી કે બહુમતથી સુદ્ધિબગથી સુસદી બાલુબળી સરકાર ચોધે તેને આખરે તે પોતાના આલખાજી રમી શકે આ બધા તુકડાઓ મરાઠા રાજકારભારમાં

આ બધી જાનની મુગીજનો વેડીને નાના દડનવીસ પૂના-કચેરીનું મેખ્યવર્તી કામ કરતો આવ્યો હતો, અને મરણ પર્વત કરે છે. એમાં એને પાર વિનાનો યથા પણ મળે છે, અને તેથી એક રાજપુત્ર નરીડેની તેની મદદતાને માટે માન છૂટે છે. પરંતુ ઉપર સરદેસાઈ કહે છે એમ, દિંદેના ધતિદાસમાં મરાઠાસત્તાનું મિશન દિંદેમાં એસતતા ગ્યાપી દિંદેને આઝાદ રાખવાનું હતું. તે દષ્ટિએ જોઈએ તો નાનાને વિશળતા મળી. અને ઉપર વર્ગવી તે બધી મરાઠાશાહીની તંત્રગત મુશ્કેલી જોતાં, એને બહુ દુષ્ટો બહે ન આપીએ, છતાં તે અમુક પૂરતો એછો બેતરો એમાં સંકા નથી. તે મરાઠા રાજમંડળને પૂરું કાળમાં ન રાખી શક્યો.* અને ખાસ તો એ કે, સાક્ષ્યમાં પછીનો મરાઠાશાહીનો જે કાર્યક્રમ તેણે ધર્યો તે બૃહદ્ભરો હતો. તેમાં તેણે મહાદેવ જેવું જ ગોથું ખાધું — અંગ્રેજોનું મુખ્ય સમ્ય વિસારે પાડી માંડોમાંડેની નાની પંચાતોમાં એવો તો તે ફાલ્યો કે, સરવાળે તેનો લાભ અંગ્રેજોને મળ્યો અને પોતે એનો ત્રેસલાભ જ હાંસલ થયો.

એટલા બધા કે, તે જગાને સમજતાં જુદાં બહેર મારી નાંખ. કેમ્બ્રિજ ઇતિહાસકાર કહે છે (પા. ૩૬૭):—

“આ કાળે મરાઠા રાજમંડળની જંધારણીય સ્થિતિ કેરી હતી તે આ શબ્દોમાં વર્ણવવામાં આવી છે : “એક વિચિત્ર અને બલભરો ધર્યો એવો સંજ્ઞીય કોથડો.”

મલી એટલું કહેવું જોઈએ કે, નાના અને મહાદેવ મળીને આની ઠીક સંભાળ રાખતા, એ જીમની સક્તિ બતાવવા બસ છે.

•સરદેસાઈ એક બીજું કારણ લખે છે :

“સન ૧૭૮૮ પછી પાંચ-સાત વર્ષોમાં અનેક ભતના અનુભવો થતાં હતાં, નાનાએ સર્વ સત્તા પોતાના જ હાથમાં રાખી; વિરોધીઓને સંતુષ્ટ રાખી, રાજની અંદરના શત્રુઓ કમી કરવાનો તેણે પ્રયત્ન ન કર્યો; તેનાં કડવાં ફળ પોતાની હયાતીમાં જ તેને આપત્યાં પડ્યાં.”

(ઉ. વિભાગ ૨-૫૧૫)

“અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ચાલ વર્ષ નાનીમોટી ચાતુરીથી મુદ્દ કરી છેવટે જીત્યો; પણ જન્મભર અંગ્રેજો જોડે બ્યવહાર કરવા છતાં તેમના સાસનસાત્ર કે સળગાવવાની ચાતુરીમાંથી એકેનો ઉપયોગ નાનાએ ન કર્યો.”

(એજન પા. ૫૧૪)

દીપુનો પરાજય

(ખાત્રે નેચર વિગ્રહ ૧૭૬૦-૨)

મગાઓથી ખીજે નખરે જે અંગ્રેજો ઠાઠધી કરતા હોય તે તે દેદર અને ઝોના પ્રતાપી પુન દીપુથી બેઠે જખરા ચોદા અંગ્રેજોની પરદેશી રાજસતાના ઠદર વિરોધી હતા, અતે એમન દક્ષિણમાં ઉપગઉપરી બે વાર તેમણે સખત દાર ખવડાવી હતી દીપુને તો અંગ્રેજ ઝીઝો, છોકરાને છાના રાખવા, હાઉ તરીકે વાપરતી. એટલે, તેને ઠોકાણે પાડવાનું તો અંગ્રેજોને એ જિતુ કામ જ હતુ વગી મેગતોરમાં જે સધિ હેરિટ અને કરવી પડેલી (ઈ સ ૧૭૮૪) તે તેને હડહડતુ અપમાન સાગેવી એનો ધૂધનાટ પણ અંગ્રેજોને હતો જ

અંગ્રેજો દેદર પેઠે દીપુ પણ ફેચો જેડે સારાસારી રાખતો હતો તે તો અંગ્રેજોથી જોયુ જતુ નહોતું ૧૭૮૭-૮ના અગસામાં એણ ક્રાન્સમાં પોતાનો એન્ચી મોન્વી અંગ્રેજો સામે તેમની જેડે સમજૂતી અને મદદ કરવાનો વિચાર કર્યો આથી તો આખર થર્ડ એમ કોર્નવોનીસને સાગ્યુ, અને તે તેના પર હસ્તો કરવા સાગલો તત્પર થયો આમ તેણે દીપુ પર ખેડો હતો કરવાનું ઠગણુ તે વિષે રિયાસતમાં

૭ ક્રાન્સમાં મદદ માટે એલચી તો ગયો તેને કાન્ દીક સ કાર પણ મળ્યો દરો પરતુ ફેચ અલ તે વખતે કાલિકાલમાં હતી, ને ધુરોપના રાષ્ટ્રો જેડે પોતે જ ફસાઈ હતી. તેથી ધારે તોય મદદ ન કરી સખાય એવી તેની દરા હતી કેન્થિજ હતિદાસકાર કહે છે (૫ ૨૨૬)

દમોસ પેઠે આ વેળાય અંગ્રેજનુ નવીજ સાડું હલ દીપુએ એવો સખય ખસદ કર્યો કે જે વખતે ફેચો એમના ધરના મમોમાં એના તો વે કાયા દતા કે દિદ જાણુ વિચાર કરવા નવરા જ ન હોય આથી દીપુને કોર્નવોનીસનો કુમરો એકલે દાયે ઝીલવો પડ્યો

કહે છે કે, 'તેમાં તેની મોટી ચાતુરી દેખાય છે.' અને તે એ કે, જે મરાઠાઓ પર હલ્લો કરવા જાય તો કદાચ તેઓ અને ટીપુ બધા (પહેલી મરાઠા લડાઈમાં થયું હતું તેમ) એકઠા મળીને અંગ્રેજ સામે યર્થ જાય. વળી અંગ્રેજ એલચી ને મુસ્લિમો મરાઠા દરબારોમાં, પોતાની તટસ્થતાની નીતિને નામે, બેઠે તો ખેસના જ હતા. એટલે, મરાઠાઓ પર હાથ નાખવાને બદલે ટીપુને જ પકડવો ફીક. અને તેમાં તેણે મરાઠાઓને પણ મદદમાં લેવાની શક્યતા જોઈ, પછી તો 'પૂછવાનું જ શું રહ્યું?' એટલે તેણે ટીપુને ખનમ કરવાનું કામ તુરત ઉપાડ્યું.

પરંતુ એ બરાબર જાણતો હતો કે, એકલે હાથે ટીપુને હંધાવવો એ તો બની જ નહિ શકે; ડાઈ પણ રીતે જે મરાઠાઓ પોતાની સાથે થાય, તો જ એ કામ બીકલે. એટલે એણે પૂના વગેરે મરાઠા દરબારોના પોતાના એલચીઓને આ ધાટ ઉતારવા લખ્યું. પૂનામાં મેલેટ કરીને મોરદીનનો અનુગામી હતો, તેણે એ ધાટ ઉતાર્યો. નાના, તુકોઝ, નિઝામ અને ભોંસલેએ મળીને ટીપુ પર ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં ચડાઈ કરી હતી, અને તેમાં તેમણે થોડોક મુશ્કે તથા પૈસા મેળવ્યા હતા, પરંતુ ધરાઈને નહિ. આવા અતૃપ્ત લોકોને ફસાવવામાં તકલીફ ન પડે, લોભથી તે બળજે, એ કોર્નવોલીસની મથતરી હતી. ઇતિહાસકાર કહી ટીપુ પરની કોર્નવોલીસે કરેલી આ અન્યાયી ને અકારણુ ચડાઈનો દોષ નાના ફઝલવીસ પર ઢોળે છે; પરંતુ 'આ ચડાઈમાં અંગ્રેજો જ નાયક હતા અને નિઝામ મરાઠાને સાથે લેવામાં તેઓ જ વધારે દિલ્લુક હતા,' એમ નાના ચરિત્રકાર ખરે લખે છે. મેલેટ કોર્નવોલીસ વતી પૂનામાં આ અન્યાયની સંતલસ કરી કે, નિઝામ, મરાઠા ને અંગ્રેજ એ ત્રણે ભાગિયા બની ટીપુ જોડેની લડાઈનું મળતર વહેચી આવુ, અને આગળ ઉપર જે ડાઈને ટીપુ પત્તવે તો ત્રણેએ પાછા એકઠા થઈ એને સીધો કરવો. આ કરાર ટીપુ જોડે અંગ્રેજોએ કરેલી મેંગલોરની સંધિથી વિરુદ્ધ હતો. પણ દક્ષિણમાં લડાઈ કરવામાં અત્યાર સુધીમાં અંગ્રેજ સત્તાએ કરારની આડ કપારે ચાલી છે કે લડાઈ કરી જ રોય તો નહું રહ્યું

બહાનું* કાઢવું જોઈએ એટલું જ. અને આ કદી અવરું નથી હોતું. કોર્નવોલીસે મદ્રાસના ગવર્નરને લખ્યું કે, ત્રાવણકોરનો રાજા આપણે દોસ્ત છે; તેને જો દીપુ પગલે તો આપણે દોસ્તને મદદ કરવી. પણ તે રાજાને દીપુની ખાસ કશી લગાઈની પગલણી તો જોવા મળતી નથી; બિલકુલ તેણે મદ્રાસના ગવર્નરને સાદ જણાવ્યું કે, અમારે કશો વાંધો હોય તે મળીને પંચાન કરી ઉઠેલી ચક્રીશું, અને હું એમ કરવા તૈયાર છું. અને એ પણ જોવા જેવું છે કે, પછી જે લગાઈ થઈ તેમાં ત્રાવણકોરનો રાજા લડવામાં દેખાતો નથી! લગાઈનાં બંદાનાં ઘણી વાર આવાં જ હોય છે.

કોર્નવોલીસને તો દીપુને પરાગ્ન કરવાનો ખરો લાગ આવ્યો હતો, કેમ કે મરાઠા નિઝામની મદદ વારે વારે મળે એમ નહોતું. એટલે કોર્નવોલીસનું કહેણ આવતાં મદ્રાસ સરકારે તરત (ઈ. સ. ૧૭૯૦માં) ચેમ્બર તરફ લશ્કર રવાના કર્યું. દીપુએ તેને સખત હાર આપી મારી કાઢ્યું ને મદ્રાસની લગોલગ સુધી જઈ ને પહોંચાડ્યું. આ હાર બહુ કોર્નવોલીસ જાતે લડવા બિતરો આવ્યો અને બેગલોર તરફ દફસી લઈ ને ગાંધો. આપણે આગળ જોયું કે, તે લશ્કરી માણસ હતો, અને પિટના કાયદામાં ગ.-જ. સેનાપતિ બની સકે એવી જોગવાઈ હતી. દીપુ જોડે લડવું સહેલું નહોતું. પણ નિઝામ મરાઠાની મદદ હવે આવી પહોંચી હતી. અને દીપુની સેનાના ચોરા નોકરીએ તેને

* ઇતિહાસ સરદેસાઈ (શિવાસત ૬૦ વિભાગ ૨, પા ૨૬૨) કહે છે કે — પ્રેમ અથવા ઘેર એ તો, રાજકારણમાં જ્યારે જોઈએ ત્યારે, અને તેવા સત્તાધીશો દ્વારા બનાવી સેવાય છે તે બનાવવાને માટે ઘડતા સખબતી બિલકુલ તેમાં કદી પડતી નથી આવે જે આજનો અનુભવ છે જ એ વેળાએ પણ જોવા મળે છે એટલે તે દષ્ટિએ દીપુ જોડે ઘેર વરવાને માટે, ત્રાવણકોર કે કોચીનનાં પ્રકરણ યુદ્ધ પહેલાંની વાટાઘાટમાં ખાસ આગળ આવ્યાં; અને તે વસ્તુ તેથી જ ઇતિહાસમાં દાખલ થઈ. કોર્નવોલીસે જો મરાઠાઓ જોડે યુદ્ધ કરવાનું ઇરાજ્ય હોત, તો તેના પણ બરોબર બેસતાં સખબો કાઢ્યાં હોત, અને તે બનાવમાં કદાચ તેણે દીપુને જ પોતાની બાજુમાં લાવ્યો હોત. પહેલી દીપુની ખબર લેવી, પછી મરાઠાઓનો વિચાર કરાયો, એવી લાવના વસ્તુ પૂરતી કોર્ન-
વોલીસની હતી.

દગો દીધો; તેઓ દરી બેઠા તથા અંગ્રેજોએ દીપુના ડેટલાડ અગીર ઉમરાવોનેય ફેડી લીધા હતા. પરિણામે બેંગલોર પડ્યું અને દીપુ પર વેર વાળવા દોનવોલીસની સેનાએ તે સફરને પીંઢારાની જેમ લૂંટ્યું, અને પ્રજાનો સંહાર કર્યો. દોનવોલીસે તેમ કરવા દીધું.

ત્યાંથી દીપુની રાજધાની શ્રીરંગપટ્ટનમ પર દવે ત્રણે મેના ચાલી. દીપુએ ત્યાં લડવામાં રંગ રાખ્યો. આરે બાળ્યી તેને ઘેરવામાં આવ્યો. ત્રણે શત્રુ તેના પર સામટા તૂટી પડ્યા. દોનવોલીસ તો તેને ખતમ જ કરવા ચાડતો હતો. પણ નાનો તેને જોર કરીને તેમાંથી મળતો લાભ જ ચાહતો હતો. પોતાની ગરજે દુષાર્ધને દોનવોલીસને નાનાનું કહ્યું માનીને દીપુ જોડે સંધિ કરવાનું કબજાનું પડ્યું, અને તેથી દીપુને પૂરો કરવાનું અધૂરું રહેલું ઠામ પછી વેલેસ્લી ઉપર છોડ્યું પડ્યું. શ્રીરંગપટ્ટનમની આ સંધિ (૧૭૬૨)માં દીપુનું અધૂરું રાજ અને ત્રણ કરોડ ઉપર રૂપિયા આ ત્રણ ગીધાએ વહેંચી ખાધાં. નાનાએ પોતાનો ને પોતાના દેવનો આથી જે ફાસ કર્યો, તે આજે તો અષ્ટ છે. દોનવોલીસે રૂપિયાની બાંધધારી તરીકે દીપુના બે શાહજાઓ તાબે લીધા. આ અપમાન દીપુએ બરોબર યાદ રાખ્યું, તેમાં કશી નવાઈ નથી. એટલે દવે પછી અંગ્રેજો સામે બરોબર તૈયાર થવા માટે તેણે ગાંઠ વાળી, પરંતુ તે ઠામમાં તે એકલો હતો; અને કહેવું જોઈએ કે, તેમાં રાજનીતિનો અભાવ હશે, પણ વીરતા અને ટેક તો બરપૂર હતાં.

મરાઠાશાહીના અંતિમ વિજયે

(ખરાડાની જીવ-૧૭૬૫)

ટીપુ પર એકસામટી તૂટી પડનારી ત્રિપુટીમાં પરસ્પરે દશો મિત્રભાવ તો હતો જ નહિ, એ આપણે જોયું. એટલે ટીપુને હાગવવા પૂરતી ત્રણેની દાઝ અને લાલસા પૂરી થતાં, ત્રણે પાઠા પોતપોતાને અલગ ન્યાયે ચાલવા લાગ્યા.

પહેલો નિઝામ મોગલ બાદશાહને છોડી ૧૭૨૦માં દક્ષિણમાં આવ્યો અને એમ્બેકરીને મોગલ બાદશાહીની જે ડામારોળ ગિયતિ તેણે કરી, તેવી જ રિયતિ તેના પોતાના ઘરની, ઈ. સ. ૧૭૪૦માં તેના મૃત્યુ પછીથી થઈ, એ ઇતિહાસ આપણે જોઈ ગયા છીએ. કેટલાંય વર્ષ ફ્રેન્ચ આશરે ગયા પછી, તે સત્તા હિંદમાં તૂટતાં, પોતાની નોકરીમાં ફ્રેન્ચ સૈનિકો ગળી તે પોતાનું સરકાર તૈયાર રાખતો હતો. પરંતુ હિંદના કબજા માટે લડતી એ સમર્થ તાશનો—મરાઠા અને અંગ્રેજોમાં કોની ફેરે રહેવું તે, ત્યારના મોગલ બાદશાહની પેઠે, નિઝામ પશુ નહીં કરી શકતો નહિ. અને પોતાનો સ્વાર્થ મરાઠાઓ જોડે સડોવાયેયો હોવાથી, તેને મરાઠાઓ સાથે ચોથ તમા મુલકના અનેઃ ઝઘડા ઊભા હતા. પૂના-કચેરી ત્યારે અંગ્રેજો જોડે લડવાના અને પોતાના અદરના કલિયામાં પડી હતી, ત્યાંની અબ્યવગિયત દશાનો લાભ લઈ નિઝામે મરાઠાનાં કેટલાંય ચોથ અને મુલક દાખી પાડ્યાં હતાં. આની હિઘરાણી ગમે ત્યારે આવશે એ એની સતત ખીંક હતી. ૧૭૮૮માં ડોર્નવોર્ડીએ ટીપુ જોડે લડવું હતું; મદ્રાસ સરકાર મોકલવા સારુ ખંખાળથી ગીળો જમીન-માર્ગ જોઈ એ, એટલે તેણે વચ્ચે આવેલો ગંદૂર જિલ્લો નિઝામ પાસે માગ્યો. અને તે આપે એ પહેલાં લાગવો તે દખલ પશુ કયો! નિઝામ અપમાનનો એ છૂંટકો ગળા ગયો એટલું જ નહિ, ઈ. સ. ૧૭૬૦માં ટીપુ સામે લડવામાંય અંગ્રેજોને તેણે મદદ કરી, અને માન્ય કે,

અંગ્રેજો એનો ખદસો મરાઠાઓ તોડે લડ્યા વારો આપગે ત્યારે અને મદદ દરીને આપગે.

પણ, અંગ્રેજોની ચાણુકચનીતિ તે સમજ્યો નહિ, તેમને ખબર હતી કે, હેસ્ટિંગ્સે મરાઠાઓ તોડે લડી જે અઠાણે વિરોધ જગવ્યો હતો તે ખતરનાક હતો, ને શિદે તથા ભોંસલે જે ત્યારે રાખના વત્તા દોત તે જીવંતે થાત. એટલે એવી જૂલ દરી દરવી નહિ, બદલે ટાઈ રીતે મરાઠાઓ પર એવી છાપ પાડવી જોઈ એ કે, અંગ્રેજોએ વિશાપતના કિરેકટરોના દુકમ પ્રમાણે ખરેખર દિંદી રાત્રાકરજીમાં દખલગીરી છોડી છે. મરાઠાઓને હરાવવાનો એક જ માર્ગ હતો અને તે તેમના ગજમંડળની સાંકળને ઢીલી કરવાનો. નાના હતો ત્યાં ચુધી એમાં હાવવાની આશા નહોતી. એટલે એમાં પડી તેમને નાંક ઉરોરવામાં લાભ નથી, એમ સ્પષ્ટ સમજાવ એવું હતું.

૧૭૯૩માં દોન'વોલીસ પાછો ગયો. તેની જગ્યાએ સર જોન શોર ગવર્નર-જનરલ આવ્યો હતો. ઉપર મુજબ વિચારીને ગવર્નર-જનરલ શોરે નિજામને મરાઠા જોડેનો પોતાનો અધડો પતાવવાની જ સલાહ આપી; અને તે જે લડાઈ કરે તે અંગ્રેજો તેને મદદ નહિ કરી શકે એવી ચોખવટ કરી. નાના પણ વિધિથી અધડો પતાવવા જે વર્ષ મધ્યો. પરંતુ બેઉ એકત્રત થઈ સ્વીકારે એવી સલાહની શરતો ન થઈ શકી, પછી યુદ્ધ જ બાકી રહ્યું, અને તે દિંદના આ જ કાળમાં ખેલાયું. ત્યારે સૌએ એક થવાનું હતું ત્યારે તે સૌ એકે એકે લડ્યા.

બેઉ પક્ષે પોતપોતાની પૂરી તૈયારી કરી. પાણીપતમાં જેમ આખું મરાઠા-મંડળ ઊમટ્યું હતું, તેમ જ આ પ્રસંગે, અને તેમના પ્રતિદાસમાં છેલ્લી વાર, ઊમટ્યું. પેશવા અને નાના જતે સવારીમાં નીકળ્યા. એટલે નાના મોટા સૌ મરાઠા સરદારો તેમાં હોય જ એમાં નવાઈ નથી. લગભગ લાખ ઉપરની એ ફોજ બાગા ફડકેની સરદારી નીચે નિજામ ઉપર ચડી. સામે નિજામની ફોજ પણ એવડી જંગી હતી. ૧૭૯૫માં ખરડા મુકામે આ ફોજો વચ્ચે છેવટનું યુદ્ધ થયું, તેમાં નિજામ હાર્યો, અને મરાઠાઓની માગણીઓ કબૂલ કરી તેણે સલાહ કરી. નાનાચરિતકાર કહે છે, 'એકંદરે ખરડાની સવારી નાનાના

ઉત્કર્ષનો કળશ છે એમ કહેવામાં કંઈ દરકત નથી.' પૂના જઈ આ નિગમ બારે ધામધૂમથી હિજવવામાં આવ્યો. પરંતુ નાનાની કારકિર્દીનો એ નિગમ મરાઠાશાહીની 'હેલ્થી ચિરાગ' જેવો જ હતો.

અને, ખગડાની દારે, આ બાળુ જવું કે પેલી બાળુ, એમ યુગ્યુ ગેડેતા નિનામને, આપોઆપ અંગ્રેજ કંપનીના આશય તરફ જ જતો ક્યો, એ પણ અહીં નોંધવું જોઈએ. દક્ષિણની બે સત્તાઓ — દીપુ અને નિઝામ — આમ અનગ અનગ દારો અને બેઉ કિસ્સામાં મરાઠાશાહીએ તેમની સાગસારી ખોઈ. પછી એમને સાથમાં લઈ અંગ્રેજો સામે ઝગારે પણ એકત્રિત સામનાનો વિચાર કરવાનું લગભગ અશક્ય સમાન થાય, એ તો ઉધાકુ છે.

૮

નાના ફૂડનવીસની ભૂલ

"મરાઠાઓ બળવાન ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વરફા હુમલા કરતા તેમના ઉત્તર તથા દક્ષિણના નબળા થોડાશીઓને છત્તવા વરફે વધારે નજર રાખતા હતા તેથી યુરોપમાં ફ્રેન્ચ ક્રાંતિને અંગે સુધ્ધ થયું તેને લઈને હિંદમાં કશી તાત્કાલિક તકલીફ ન આવી "

ક્રેડિટિયન ઇતિ. ૫-૩૨૬

'સાનખાઈની સહિ થયા પછી મરાઠાશાહીનું કેમપ્રાપ્ત કામ આખા દેશમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવી એ હતું'—એમ રિયાસતકાર સરદેસાઈ કહે છે, અને નાનાએ તે તરત હાથ પર લીધું, ને તે મુજબ એણે બધા રજવાડાના પોતાના વકીલોને સત્યવ્યુ પણ. પરંતુ એ કંવાનો રસ્તો એણે ખોટો લીધો.

મરાઠાશાહીનો વિકાસ ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બેઉ તરફ થયો હતો. તેમાંની કંઈ દિશા મુખ્ય અને કંઈ ગૌણ હતી, એવો જો બેઠ પાડવો જ જોઈએ તો, દક્ષિણ મુખ્ય હતી. પરંતુ મહાદેવ સિંહેને લઈને ઉત્તર દિશા પણ મહત્વ પર આવી હતી છતાં, નાના

ફડનવીસનો (ઉત્તરના) ત્યાંના રાજકારણ પર એટલો કાબૂ નહોતો, જેથી મરાઠાશાહી સુસંગઠિત રહી જેહિ સંભાળી રહે. તે ત્યાંની સ્થિતિથીય પૂરો માહિતગાર નહોતો; ન તે ત્યાં ફરવા જતો. ૧૭૬૧માં પાણીપતમાં નવજીવાન મહાદેવે નાના જેહિ લડવામાં હતા. ત્યાંથી મરાઠાશાહીની જીવલેણ હાર જોઈને તે છૂટા પડ્યા : નાનાએ પૂના સરકાર તરફ નજર રાખી ઉત્તર બાજુ બહુ ધ્યાન ન દીધું; મહાદેવે ઉત્તરમાં વિશેષ જીવ રાખ્યો, દક્ષિણમાં બહુ ન પડ્યો.

એટલે સામગ્રી પછી નાનાએ જે કાર્યક્રમ ઘડ્યો, તેમાં દક્ષિણના નિઝામ દીપુને વશ કરવાનું તો તેણે પોતાને માથે ગણ્યું. ઉપરાંત, શિંદેને ઉત્તરમાં મરાઠા વર્ચસ્વ ચાપવા બાદશાહ શાહબાદમને કબજે કરવામાં પણ સમતિ આપી. આમાં એણે કદાચ ઢીલાશ બતાવી; કદાચ શિંદે પર અતિવિશ્વાસ મૂકી માન્યુ કે, તેમાં તે કાવચે; કદાચ શિંદેની મદત્વાકાંક્ષાને તે ન રોકી શક્યો. મમે તેમ, પણ જેહિ પ્રકારના કાર્યક્રમમાં તેણે સરખી જ જૂથ કરી, અને તે એ કે, તે સ્વરાજના ખરા શત્રુને જૂલીને નખળા બ્વદેશીઓને જેર કરવામાં પડ્યો, અને તેમાં અંગ્રેજોને જોઈતું તેણે અનાયારો કરી આપ્યું.

અંગ્રેજ જોડેના પહેલા વિગ્રહમાં તેણે હિંદની બની તેઢલી ગળસત્તાઓને અંગ્રેજો સામે સંગઠિત કરીને કેકવી, એ એનો ખાર દાવ હતો. પણ, ત્યારે હૈદરનું અકાળ મૃત્યુ થયું; ને શિંદે સંધિની વાત લઈ આવ્યો; તેથી સમગ્રાઈની સંધિ થઈ, અને હૈરિટગ્જ સહેલામાં ૭૮૫૧ લઈ શક્યો. એટલે મૂળ કામ તો, મરાઠાશાહીના નાયબ દીવાન તરીકે, તેને માટે બિજું જ હતું. તેણે હૈદરના પુત્ર દીપુ જોડે સંધિ કરી તે કામ આગળ ચાલુ રાખવું જોઈતું હતું. તો દીપુ નાનાને અંગ્રેજો સામે ખુશીથી સાથ દેત. પણ તેણે તો બિલકુલ તેની સામે મુદ્દ આપ્યું ! નિઝામ પણ હજી સુધી અંગ્રેજોને વશ થઈ ચૂક્યા નહોતો. ઉત્તરમાં બાદશાહને કબજે કરવામાં કશું હાંસલ નહોતું તે આપણે જોઈ ગયા. એટલે, ૧૭૮૨થી પોતાની અધૂરી રહેલી નીતિએ આહીને તે મુજબ કામ પૂરું કરવાને બદલે નાના સ્થાનિક વેરઝેર ને જૂની વસાહતોમાં ખેંચાઈ ગયો, એ તેની મોટી જૂલ થઈ.

અને એ ભૂલને લઈને જ અંગ્રેજો આ સમયે શાશ્વત્વ ધારણ કરીને હિંદી ગાજકારણથી તટસ્થ રહેવાની કહેવાતી અલગતાની નીતિ ધારી શક્યા. છતાં એક લાગ તે ન ચૂક્યા, અને તે દીપુને પરાસ્ત કરવાનો. આપણે જોયું કે, તેમા કોર્નવોલીસ નાના અને નિઝામને મદદમાં લે છે! નાના તે આપે છે! એટલે, જોકે પોતાના ઘડેલા કાર્યક્રમમા નાના ઉત્તમ સફળતા મેળવે છે—દીપુ અને નિઝામને બરાબર હાથ ખવડાવી મરાઠા સત્તાનો દક્ષિણમા કંઠ વગાડે છે; છતાં છેવટે એ અનેક લીલીમૂડીમા નિહંગીબર પોતે સેવેલી મરાઠાશાહી તો સંગ્રવાળે પડે જ છે.

અને મહાદેવ તો ઉત્તરમાં ભગઈ જ પડે છે પોતે લીલેના કામમાય તેને પૂરા થય નથી મળતો. અને એથી કાપર થઈ તેનો માર્ગો તે નાના ઉપર વહેમાય છે કે, તે તેજોદેથી થઈ માડું કામ બગાડે છે. આમાથી મહાદેવ નાનાને સારુ અને પોતાને માટે એવો કાલ્પ ખૂદવાનો ઊભો કરે છે કે તેમાં જેણે ગરક થાય છે. અદરેઅદરના આ કલ્પને લીધે મરાઠા સરદારો અને મુલ્કદારોમા જે હ સાત્રી, કાવાડાવા અને દમનમાળીની કળિયાખોરી ચાલે છે, તેમાથી તો નાના જોવો જ પાર પડી શકે પરંતુ ત્યાં તો પેશવા જ મરણ પામે છે (૧૭૮૫) અને તેની ગાદીને માટે રાજસ્થાન ઊભી થાય છે. એટલે તો મરાઠાશાહીના મૂળમા જ કુદાડીનો ઘા વાગે છે. મરાઠાશાહીનું જેવું સ્વરૂપ હતું તે જોતાં, આમા નવાઈ ન લાગવી જોઈએ. છતાં, નાના જોવા દ્વિદ્વા અમર્થ રાજપુત્રવને દેશને સ્વતંત્ર કરવાના આવા સુયોગ વખતે આવી ઘરની તડાતડીમા જ સડોવાવું પડ્યું, એ એક કમનગીર જ ગણાવ.

નાનાએ ઠેટલોક વખત તો ઘડેજને પૂનામાં પોતાની પાસે જ રાખ્યો અને શિંદેને છોડ દાઢ આપ્યો. પ્રથમ મરાઠા-અગ્રીમ વિમ્લ વેળા બેઠેને ગુજરાતમાં બેગા કર્યો, પરંતુ તેમાં બહુ કાવ્યો નહિ. સાતમાર્ધના કરાવ પછી (૧૭૮૨) મહાદેજએ પરાક્રમી પગલાં ભરવા માંડ્યાં. તે સાતમાં શાદઆનમ બાદશાહનો મુખ્ય ને પરાક્રમી વજીર નજદખાન મૂક્યો. એટલે મહાદેજએ બાદશાહની કચેરી પોતાને હસ્તક કરવાનો મનમૂક્યો રચ્યો.

નજદખાન પરાક્રમી માણસ હતો. તેણે દિલ્હી આસપાસનો ઠેટલોપ મુલક બાદશાહ હસ્તક કર્યો હતો, અને તેથી જ મહાદેજને પણ પોતાનો હાથ લખાવવામાં રોકાવું પડ્યું હતું બાબી ઉત્તરમાં દિલ્હીના પ્રાચીન તખ્ત મુધી આપણી સત્તા પહોંચે ત્યારે ખરું, એ બાવના તો મરાઠાઓએ ત્રીજી પેશવાઈથી સેવી હતી. પાણીપતનું ૧૭૬૧નું યુદ્ધ એ જ બાવનાની પૂર્નિમાઈ જન્મ્યું હતું. મહાદેજ એ અધૂરું કામ પૂરું કરવા તાકતો હતો. નજદખાન મરતા, તેણે હવે તે બાજુ નજર કરી. અગ્રીમને વિમ્લ વચ્ચે પડત, તે તેણે હેન્ટિંગ્સ જોડે મળીને દૂર ક્યું હતું. અને બાદશાહનું મન પણ, ૧૭૮૦નો મરાઠા-જય જોયા પછી, શિંદેને શરણે જવાનું હતું ૧૭૮૪માં બે જણ આગ્રા બેગા થયા, અને એ બાબતનો ફગવ થયો. ખીજે વર્ષે મોટા દાસ્તી બાદશાહે પેશવાને 'વડીન સુતનખી'નું પદ અને શિંદેને તેનું નાયબ પદ બદલ્યું, અને શિંદેએ માન્યું કે, પોતે એક મોની પ્રાપ્તિ કરી પરંતુ આ તેનું કામ તો મધપૂડા પર હાથ નાખવા જેવું નીવડ્યું. બાદશાહના પદાણુ સરદારો તથા જોધપુર જયપુરના રજપૂતો તથા ખીજા જગીરદારોને શિંદેની આ ચડતી ન ગમી તેમણે એકમ થઈ તેનો વિરોધ કરવાનું હરાવ્યું. અને ૧૭૮૭માં, કે જે અગ્રસામા નાના હોલ્કર બોસને વગેરે દક્ષિણમાં ટીપુ સુલતાન જોડે ઝઘડતા હતા ત્યારે, જયપુર પાસે લાલમોટ મુકામે આ બે પક્ષો વચ્ચે મોની લડાઈ થઈ. શિંદે શરમાં તો જીત્યો, પણ તેની મેનામાં ભાગના પડવા ને એક ભાગ શત્રુને જઈ મળ્યો, એટલે તેને જીવ લઈને જ્વાલિપર નાસવું પડ્યું. આથી શિંદેની દશા સાપે છબુદર ગળ્યા જેવી થઈ, છતાં બહાદુરીભેર તે મંડ્યો રહ્યો.

લાલસોટના ખજાર પૂના નાનાને મળતાં તેણે ટીપુને ઢરાવી તરન પાછા આવેલા તુકોણ અને અલી બહાદુર (પેશવા કુટુંબનો મુસલમાન રખાતનો એક છોકરો)ને શિદેની મદદે રવાના કર્યા. બેઉનું દિલ તેમ કરવા ચાહતું નહોતું. તુકોણ મદાદછતે તો પહેલેથી જ અણુબનાવ હતો. અલી બહાદુર પોતાના લોભમાં હતો. નાનાએ ભાર દઈને સખ્યા કર્યું, તેથી બેઉ જણ શિદે પાસે તો ગયા, પરંતુ મદદ કરવાને બદલે દગો જ રમતા રહ્યા; શિદેના ચતુઓને પાછુ આશરે આપવામાં પાછું ન ગ્રેયું. નાનાએ વારંવાર પત્રો લખીને આ ગોટાળો સુધારવા માયાદુદ કરી, પણ ફેગટ. અને પૂના બહાર જઈ રથાન ઉપર પહોંચી કામ હોલી આવવાની તો જાણે નાનાએ આધા જ લીધી હતી. પરિણામે, શિદે, હોદ્કર ને અલી વચ્ચે એવું તો તેખડું જમ્યું કે, શિદે નાના ઉપર જ પહેમાયો કે, નાના જ કર્યું પતવતો નથી ને મારો દેવ રાખે છે. કંટાળીને ૧૭૬૨માં શિદે જાવે પૂના પહોંચ્યો; ત્યાં પેશવાને મળેલી ‘વકીલ મુતલખી’ એનાયત કરવાનો મોટો અમારંબ કર્યો; અને બીજા બાજુ નાનાને કાઢવા માટે ગ્રામ રાજરમત આરંભી. મરાઠા રાજમંડળના બે નાજિ સમાન આ બે પુરુષો આમ ઝઘડે* તેની ખૂરી અસર થયા વગર ન રહે. ઉત્તરમાં શિદે હોદ્કરનાં બરકરે ૧૭૬૩માં ભીડી પડ્યાં. શિદે-એનીએ તુકોણની સેનાને સખત ઢરાવી. ધૂધવાયેલ તુકોણએ ઉજ્જન પર સવારી કરી તે લૂંટપું; આમાં અહમ્યાબાઈએ પણ સાથ આપ્યો. આમ ઉત્તરનું બગડેલું ખાતુ છેવટે નાનાએ વચ્ચે પડીને રોક્યું અને પોતાનો માણસ મોકલી તે ગાંત પાડ્યું. આમાં શિદેએ નાનાની વાત આનંદથી સ્વીકારી.

આ અણુબનાવનો લાભ લઈ નિઝામ પૂના પહોંચવા તાકી રહ્યો હતો. નાના સામે પહેમાયેલા શિદે જોડે મળી પૂનામાં પોતાનું કાંઈક ચલણુ રચપાય તો હીક, એવા એના મનોરથ હતા. પરંતુ એમાં તો

* આ ઝપડો ચલાવવામાં કોલવોલીસનો વકીલ મલિહ હીક ભાગ લગવતો હતો એમ પુરાવા મળે છે. કોર્નવોલીસ ચોરો જ આવશ્ય બેડો હતો? તે કાગે લાવવામાં માથ નહોતો; હસ્તિ ઝ પેઢે આશુ દેશી વાળું સામે ન યઈ બેઠે એ જ એની રમત હતી તેથી તેની નાડ પર તો તે બગબદ દાય રાખતો હતો.

નાના મહાદેવની ભાઈબીથી મળજૂન નીવડી; પ્રત્યક્ષ મળવાથી બેઉ સમજ્યા કે કોઈ કોઈના દિવમાં પરસ્પર જુદાઈ નથી. આથી, બિલ્ડી નાના સિદ્ધેએ નિઝામ પરની ચડાઈની યોજના વિચારી. આમ શાત ચર્ચ પૂતાથી નીકળતાં જ, ૧૭૯૪માં પૂના પાસે વાનવડીમાં, ઠાળજવરથી મહાદેવ સિદ્ધે મરણ પામ્યો. એમ મરાઠાશાહીનો એક સ્તંભ તૂટ્યો તે તૂટ્યો.

મહાદેવ પછી દોવતગવ સિદ્ધે ગાદી ઉપર આવ્યો.

આ જ અરસામાં અહમ્યાબાઈ દેવચોડ પામી, એટલે યુદ્ધ ૫૬ પર આવ્યો. તે પણ યુદ્ધો હતો; બે વર્ષ બાદ (૧૭૯૭માં) તેનેય દેવાળા મળ્યા. તેના પછી જસવંતરાવ હોદ્દર આવ્યો. એમ હવે દોવતગવ અને જસવંતગવ હિતરના મરાઠા રાજના વારસો બને છે. તેમની કથા તેમના પૂર્વજોથી બિતરતી કેડીની છે. તેનો કાળ હવે પડીનું — '૧૬મું સૈકું' છે.

વર્ષ ૧૭૬૫માં માધવરાવ પેરવા અમાલી પગથી પડવાથી મરી ગયો. એટલે મરાઠાશાહીને માટે ચારે કોરથી આક્રમકાળ લાગ્યો થયો. એ બધાને સંભાળવામાં હવે નાના એકલો જ હતો, અંગ્રેજ વડીલ એલેટ પણ એની બાજુ રમવા ત્યાં તેપાર જ હતો. પરંતુ તે કબ્બે છે એમ, 'નાના પૂનામાં છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજોનો પગ પેસી શકે એમ નથી', એ નાનાની તારીફ નાનીસૂની નથી. ૧૮૦૦માં તેમ ગયો અને મહાન મરાઠાશાહીનું પણ પછી મૃત્યુ આવી લાગ્યું આ વાત હવે પછીના સૈકાની હોઈ અહીં છોડવી જોઈએ.

કંપનીનું રાજકારણ

આ વર્ષોમાં કંપની કે અંગ્રેજો દેશી રાજ્યો પ્રત્યે કઈ રીતે ને શી નીતિ સમજાવી વર્ત્યા, તે આપણે જોઈ ગયા. પરંતુ તેટલાથી તેમનું આ દરમિયાનનું રાજકારણ પૂરું થતું નથી. એક બે મહત્વની વસ્તુઓ આ વર્ષોમાં (૧૭૮૫-૧૭૮૮) શરૂ થાય છે, તે તરફ અતે નજર કરવી જોઈએ.

આ કાળનું અંગ્રેજ રાજકારણ એટલે પોતાની સત્તાને કાયમી કરવાની ઘડી તરફની પેશવી. મરાઠાઓ સાથે ન બેસવાનું એ એક વસ્તુ તે અંગે જ હતી. તે આપણે જોઈ. પોતાની આંતર રાજ્યવ્યવસ્થા વિચારી કાઢી અમલમાં આણવી એ બીજી વસ્તુ; તેમ આપણે જોઈ. પોતાની સુરક્ષિતતાની પેશવીમાં ત્રીજી બાજુ હતી તે બહારના દુશ્મનોથી સાવધ રહેવાની. આ ત્રીજી વસ્તુ દૂંઝમાં હવે જોઈએ.

૧૭૮૨માં દીપુ પરાસ્ત થયો, પછી તે અતુર વીરપુત્રે પરાદેશની મદદ મેળવવા સુધી જઈને અંગ્રેજોને કાઢવા મનોરથ દોડાવ્યા. તેમાં તેણે કાણુવના અમીર કમાનસાહેબને હિંદ પર ચઢી આવવા કહાવ્યું હતું. કમાનસાહે ૧૭૮૭માં લાહોર સુધી આવ્યો પણ હતો. તે જો આગળ વધ્યો હોત તો કંઈ કંઈ જ્વનના કગરો થઈને જળરો બળેડો બગત. પરંતુ ૧૭૮૮માં તેના જ દેશ પર ધરિનનો બપ આવ્યો, તેથી તે કદ સ્વદેશ પાટો ફરી ગયો.

પરંતુ આ પરથી બંગાળની રક્ષા વિશે અંગ્રેજો હીક જામત થયા. આને અંગે જ સર જોન શોરે અવધની સુલાકાત (ઈ. સ. ૧૭૮૭) સીધી, અને પોતાની તે સરહદની રક્ષાને માટે કોનવોલીસે જે લશ્કરી બટાઈઅરન ઠર્યો હતો તેમા વધારો કર્યો. વજીર અસકુદીલાને તેણે કહ્યું કે, વાર્ષિક પાંચ લાખ રૂપિયાને ખર્ચે જે પલટણો તારે વધારે રાખવી જોઈશે. કોનવોલીસે સ્પષ્ટ કલમ કરી હતી કે, ૫૦ લાખથી વધારે રકમ વજીર પાસેથી નહિ માગવામાં આવે. પરંતુ શોરે જાતે ધાક-

ધમકીથી પણ લાખનું વધુ ખર્ચ તેને માથે માયું. વજર બિચારો અપમાનનો માથો મહિનામાસમાં મરી ગયો. આથી ગાદી-વારસ ગોઠવવાનો લાભ સાધી શોરે વળી બીજો લાભ છડી લીધો : તેની જ સંમતિથી વજરએલી નવાબ બન્યો; પણ થોડા જ વખત પછી તેને હિંદીને અસહ્યુદ્ધીલાના બાઈ સાદતઅલીને ખેસાડ્યા, ને તે ગાદી-સોબીએ નવી સંધિ કરી તેમાં લશ્કરી ખર્ચ દોહું કબૂલ્યું, અને અલ્હાબાદ તથા ફતેહગઢના કિલ્લા કંપનીએ સ્વહસ્તક કર્યા. ઉપરાંત કુટકળ ખર્ચ વગેરેના કરીને લગભગ ૩૦ લાખ રોકડા પડાયા, તેજ નવા નવાબે આપ્યા. એમ ઝમાનશાહ સામે, પારકે પૈસે, ખંખાળાનું રક્ષણ સાબૂત કરી લેવામાં આવ્યું.

પરંતુ અંગ્રેજ રાજની સ્થાયી બીક તો હજી ફ્રેન્ચ ને ડચ લોક દતા. યુરોપમાં તેમનું જોર હતું, અને તેઓનો પૂર્વમાં પડાવ તો હતો જ. ધરમૂળથી જોગવાઈ વિચારી લેવાની ટેવવાળા અંગ્રેજોએ આ વર્ષોમાં આ દિશામાં પણ પ્રગતિ દેખાડી. ૧૭૬૩માં ફ્રાન્સ ઇંગ્લંડની વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. તે જ સાલમાં દોર્નવોલીસ પાછો વિધાયત ગયો; પણ જતાં જતાં તરત ફરતો ગયો એ કે, હિંદનાં ફ્રેન્ચ ચાણુ ઝલે કબજો કરાવી લીધાં. પણ એટલું બસ નહોતું. યુરોપથી હિંદનો પોતાનો દરિયાઈ માર્ગ પણ સાફ હોવો જોઈએ. વચ્ચે આફ્રિકાની દક્ષિણે માડાગારકર મોરિશિયસમાં ફ્રેન્ચ પડાવ હતો; ત્યાં તેની સામે અંગ્રેજ ધાક કે શેઠ હોવી જોઈએ; અથવા તો સારું તો એ કે, એ ફ્રેન્ચ ટાપુઓ જ કબજો કરી લેવામાં આવે તો કાયમી નિરાંત. ત્યાંથી આમળ આવતાં લંકા દીપમાં ડચ લોક ૧૫ વર્ષથી હતા, અને તેમના ટાપુઓમાં તો તેઓ હતા જ. આમાંની પહેલી વસ્તુ — ફ્રેન્ચ ટાપુઓ લેવાની — ન થઈ; પરંતુ એક પછી એક ડચ ટાપુ શોરે લઈ લીધા, અને તેનો ખર્ચ, અલગત, હિંદના કાયમી અંગ્રેજ કબજા માટે એ કામ દોર્યું, હિંદની આવક ખાતે લીધ્યો. ૧૭૬૫માં મદાસચી લશ્કર લંકા ગયું ને થોડા જ વખતમાં ટાપુનો કબજો કર્યો (૧૭૬૬). ત્યારથી તે ટાપુ અંગ્રેજ-દાયમાં છે. મલાક્કા, આંબીપના, બંદા ટાપુઓ લેવા સારું, બીજું લશ્કર એ જ સાળમાં મદાસચી ગયું ને

તે કંપને ક્યાં. અને મોરિસિયસનો ફ્રેન્ચ ટાપુ તો લેવો અધરો હતો; છતાં હિંદથી લશ્કર મોકલીને ગૂડ હોપ બૂચિર કંપને કરી, ફ્રેન્ચ ઉપર એક જોહવી. કેમ્બ્રિજ ઇતિહાસકાર લખે છે,

“ફ્રેન્ચ ટાપુઓ પર હલ્લો તો કરાય, પણ એવા સાદસ માટે હિંદ અંદરની (અલગત અંગ્રેજીની) સ્થિતિ બહુ અગત્યસ હતી. કેમ કે, એ સાદસ હવાડયું હોત તો ફ્રેન્ચ સામનો જબરો થાત; એટલે એને દબાવવા માટે હિંદના અંગ્રેજ લશ્કરની ત્યાં વધારે પ્રમાણુમાં જરૂર પડત.”

આ ઉપરાંત એક બીતિ એ હતી કે, ફ્રેન્ચ લોકો દેશી રાજ્યોમાં લશ્કરના શિક્ષકો ને નાયકો થઈને જગા જગાએ પડ્યા હતા. તેમનો ખ્યાલ પણ અંગ્રેજ ગ્રીણવટ ચૂકતી નથી, તે અગાઉ આપણે જોઈ ગયા. એ જ બહાને હવે પછી અંગ્રેજો દેશી રાજ્યો પર ધસારો કરે છે. પરંતુ તે આ કાળ પછીની વાત છે.

છેવટમાં કંપનીની હવાતી વિષે જે નવો કાયદો થયો તે જોઈએ. ૧૭૭૩ના કાયદાથી કંપનીના હિંદી વેપારના ઇજારાની મુદત ૨૦ વર્ષની હરવેલી, તે હવે ૧૭૮૬માં પૂરી થઈ. એટલે કંપનીએ તે વધારવા પાર્લમેન્ટને અરજ કરી. સિવરપૂલ, ગ્રાસગ્રો, ટ્રિસ્ટલ, માન્ચેસ્ટર જેવાં વેપારી શહેરોએ ઇજારા સામે વિરોધની અરજીઓ કરી ને માગ્યું કે, હિંદી વેપાર સૌ માટે સરખો છૂટો હોય. પિટ વડે પ્રધાન હતો; તેણે ૧૭૮૫માં કહેલા કંપની મટિના કાયદાથી આખું ત્રણ તેના જ હાથમાં હતું. આ ફેરફાર તેને કયુલ ન પડ્યો, ને કંપની પાછી ૨૦ વર્ષનો ઇજારો લાભી.

એક બીજો પ્રયત્ન આ વેળા વિલ્મરફોર્સ નામના પાર્લમેન્ટના એક સભ્યે એ કર્યો કે, મિશનરીઓ અને શિક્ષકોને હિંદ જવાની પરવાનગી આપવામાં આવે. પણ તેમ નામંજૂર થયો. આ બે નામંજૂર થયેલી વાતો ત્યારના ગોરા મુત્તયદીઓના માનસની સૂચક વસ્તુ છે. એમાં તેમને એ બધ લાગતો કે, કદાચ આમ છૂટો વેપાર અને ગોરાઓનો છૂટથી જો હિંદમાં વસવાટ શરૂ થાય, તો તે હાથમાં આવેલું રાજ ગુમાવડાવી તો ન દે?

આપણે જોઈ મળ્યા કે, અત્યાર સુધી થયેલા કામમાં પોતાના વેપારની આમાદીને હિસાબે અને માત્ર લશ્કરી અને રાજદારી આધારી કંપનીના સંચાલકો ચાલતા હતા, અને તે અનુસાર તેમણે હિંદની પોતાની હકૂમતનો પાકો બદોબસ્ત કર્યો હતો. વિલ્મરફોર્સની સૂચના નવી દિશામાં લઈ જનારી હતી. તે પ્રમાણે વર્તી જે ધર્મપ્રચાર અને શિક્ષણપ્રસાર ઉમેરાય તો કોણ જાણે કેવુંક પરિણામ આવે અને એ જોખમ ખેડવા કશી જરૂર નહોતી. એ વિનાય વેપારનું કામ બરોબર ચાલતું હતું અને સારું ગોઠવાયું હતું. તેથી સમાવકો વિલાયતમાં આ કાળે જાણેલા નવા પેલા સુધારાના ઉદ્ગતાવાની બળને હિંદમાં માગ આપવા તૈયાર નહોતા. આ બળનો નેતા પેલો વિલ્મરફોર્સ હતો. ઉપરની દૃષ્ટિએ કંપનીએ વિરોધ કર્યો, તેથી તેની સૂચના સ્વીકારાઈ નહિ. પરંતુ પત્રોના સૈકામાં આગળ એ માન્ય થાય છે, અને તેથી હિંદમાં એક મોટી સાંસ્કૃતિક અને ગજદારણી ક્રાંતિનો પ્રારંભ થાય છે. આ વસ્તુ પણ આગળના ઇતિહાસની હોઈ, અહીં છોડવી જોઈએ.

આમ અઢારમા સૈકાના અંત સુધીમાં, વેપાર અર્થે આવેલા અનેક ગેર વેપારીઓમાં અંગ્રેજો શાબ્દા અને એક જમરી રાજસત્તા પણ સ્થાપી, અને તેનો આવો પાકો બદોબસ્ત કર્યો. એ આખો વિચાર કરતાં દુઃખ થાય છે તે એટલું જ કે, ક્યાં આ વેપારીઓની જગૃતિભરી કેનેડ અને અગમચેતી, અને ક્યાં આપણી દેશી રાજસત્તાઓનાં ધાતક પ્રભાવ અને માકોમાંહે મારામારી? આથી અંગ્રેજોનો સામનો કરવાની તેમની કેડ જ જાણે બાંગી ઝઈ, અને હવે પછી બિહડતા ૧૯મા સૈકામાં, એકેએક ચર્ચને, તે બધી દેશી સત્તાઓ અંગ્રેજોને ચરણે જવા લાગી.

ઉપસંહાર

આમ ઈ. સ. ૧૭૯૮ અથવા કહો કે ૧૮મા સૈકાના અત્યુધી આવતાં, અંગ્રેજ વેપારશાહીની દાવટનો એક તબક્કો પૂરો થાય છે. કંપની હિંદની એક પ્રજા રાજસત્તા બની છે દેશના ગણ નવાબોની સાથે સમાન દરજ્જે ને અત્ર રાજકીયી તે સનાહ મસનત અને સુદ્ધ કરતી થઈ છે. છતાં, તે એક વેપારી પેઢી જ છે; તેનું મુખ્ય ધ્યાન હિંદમાં પાસાંમાં પોતાનું પાસું ખરાબ ચાલે છે કે કેમ એ જ જોયા કરવા તરફ છે. આ કાળનો સમર્થ ઇતિહાસના મિત્ર કંપનીના કામ અને તેની કિમતની ડસોટી આ જ અર્થમાં જોલી છે, એમ સ્પષ્ટ કહે છે. હિંદમાંથી નફાનો વેપાર-સાબ મળે છે માટે જ કંપનીએ હિંદમાં પોતાનું કામ જમાવ્યું. અને આજ મુધી તે દેશની પ્રજા હિંદમાંથી એ મળતરને લઈને જ રાજ કરવા ગહી છે. તે જ ઉદ્દેશમાં આગળ વધતા, ૧૮મા સૈકા મુધીમાં હિંદની એક ગજસત્તા બનેલી કંપની ૧૯મા સૈકામાં દેશની એકનાજ ગજસત્તા બની બેગે છે, તેનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે. આ નરી મજન ૧૭૯૮ બાદ શરૂ થાય છે. તેનો ઇતિહાસ, ૧૭મા ૧૮મા સૈકાના તેના ઇતિહાસનો આગળનો જ પ્રવાહ છે. તેનું નામ પાડ્યું હોય તો તે ‘રજવાડી હિંદના પરાજ્ય’ની કથા છે. તે કાળમાં છૂટીછવાયી દેશબરમાં પથરાયેલી બધી હિંદી રાજસત્તાઓ એક પછી એક અંગ્રેજોને શરણે જાય છે અને પછી તેઓ તરફથી, ૧૮૫૭ બાદ, બાગ્યે જ ઠાઈ નોખપ્રાન્ત નથી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિકારક દિશામાં પ્રવાહ્ય થતું જોવા મળે છે. ત્યારથી તેઓ વાઈસરોયના હાથમાં પૂરા પૂરા આવી રહ્યા છે.

પરંતુ, આ પરાજય હિંદી રાજાઓનો છે, હિંદી પ્રજાનો નથી. હિંદની પ્રજા તો અંગ્રેજ રાજ્યપદ્ધતિમાં હવે પોતાના દેશનું બાતી સંભાળવા ભગત બને છે. અને એ ભગતિ ઉત્તરોત્તર આજ સુધી વધ્યા જ કરી છે. એથી દેશની અંદર એક નવો પક્ષો જ ધર્મ મયો તે એ કે, રજવાડી પરાજયની સાથે મધ્યયુગીન દુકરાતી રાજકારણ પણ ગયું, અને અર્વાચીન પ્રજાકીય રાજકારણનો ઉદય થયો.

એમાં પણ અંગ્રેજ પ્રજા તો એ જ નીતિથી ચાલી છે કે જેનો પાયો ૧૬૦૦થી ૧૮૦૦ દરમિયાન તેમણે હિંદમાં સ્થાપેલી પોતાની વેપારશાહી છે. આજેય તેના રાજ્યનો આત્મા તો એ જ છે.

બે સદીઓનો વેપારઉદ્યોગ^૧

મોગલોના સમયમાં (ઈ સ ૧૫૨૬થી ૧૭૬૪) હિંદમાં દુનિયાના સારી પેઠે ખીલેલી હતી તથા આર્થિક અને નાણાકીય વ્યવસ્થા ધણી આગળ વધેલી હતી તે વખતે યુરોપના બજારોને હિંદ માન પૂરો પાડતું હતું કેટલાક ધધાઓની કારીગરી એવી વિશિષ્ટ પ્રકારે ખીલેલી હતી કે તેનો જોડો યુરોપમાં મળતો ન હતો કેટલાક ગામના અને શહેરોના મહોલ્લાઓમાં રૂ, રેશમ, સોનું, રૂપુ, તાણુ, પીતલ અને હાથીદાંતની કારીગરીનું ખાસ કામ થતું હતું ખેતીને માન અને પાકો માન બંને તરફ પહોંચતો હતો યુરોપમાંથી વેપારીઓ અને પ્રવાસીઓ હિંદમાં આવ્યા ત્યારે દેશમાં આવેા ધીકતો વેપારધધો તેમણે જોયો અને તેના મોહક વર્ણનો તેમણે પોતાની પ્રજા આગળ કર્યા તેનું બે સદીના ગાળામાં ધીમે ધીમે ડેવું પગિણામ આવ્યું તે આપણે દૂકમાં જોઈશું

પરદેશીઓ વચ્ચે હરીફાઈ

સોળમી સદીમાં આતરાષ્ટ્રીય વેપાર ઉપર પોર્ટુગીઝ લોકોને કાબૂ હતો તેઓ આરમ વેપારીઓ સામે ઝૂક્યા અને તેમનો વેપાર ખેરવી નાખી પોતાનો વેપાર ફેલાયો અને સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર પણ કર્યો ધર્મપ્રચારમાં તેઓ ધણી વખત બળજબરી કરતા, એટલે લોકો તેમનાથી નાખુશ હતા તેના લાભ ડચ લોકોએ ઉઠાવ્યો સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં ડચ અને અંગ્રેજોએ બેગા થઈને પોર્ટુગીઝોને હીના કર્યા અને પછી એ વિજેતાઓ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી

* ૧૬૦૦થી ૧૮૦૦ની બે સદીઓ દરમિયાન હિંદના વેપારઉદ્યોગની સ્થિતિ દર્શાવતી આ નોંધ ની વિઠ્ઠલદાસ ઝાઝરીએ આ પ્રથમે માટે તૈયાર કરી આપી છે, તે પુસ્તકોરૂપે છેવટ મૂકી છે

તેમાં અંગ્રેજો દાવ્યા વચ્ચે ફેન્ચો આવ્યા, તેમને પણ માન કરીને અંગ્રેજોએ પોતાનો પગદોડો જમાવ્યો અને તેમાંથી સામાન્ય ભંડુ ક્યું, જે વેપારઉદ્યોગથી લોભાઈને તેઓ આવ્યા હતા, તે વેપારઉદ્યોગનું વહેણ બદલી નાખ્યું અને પોતાના દેશને સમૃદ્ધ કર્યો. ઇંગ્લેન્ડને સમૃદ્ધ કર્યું અને હિંદને પાવમાધ કર્યું.

મોગલોના સમયમાં આર્થિક સ્થિતિ

અકબરના સમયમાં (૧૫૫૬-૧૬૦૫) મમૂરીનો દર સામાન્ય રીતે ૩થી ૪ પૈસા હતો. માસિક રૂ. ૨ સામાન્ય ગણાતા. ગોરખપુરમાં સુધાર, કંસારા જેવા કારીગરોને માસિક રૂ. ૪થી ૬ મળતા યુગ્મગતમાં ૩૨ લોકો પોતાના કારખાનામાં સુધારને રોજના ૩ આના આપતા હતા. આટલી ઓછી મમૂરીમાં લોકો સહેલાઈથી નિભાવ કરી શકતા હતા, કારણ કે તે વખતે અનાજ/પાણી ખૂબ સસ્તાં હતાં અને નાણું મોઢું હતું. ત્યારના ભાવો તાજેતરના ભાવોની સરખામણીમાં નીચે મુજબ હતા :—

ઈ સ.	બાજરી	ધા	ગોળખાડ	રૂપિયાની ખરીદ શક્તિનો આંક
	(૧૩ ના કેટલા પાયા થીર મળે)			(કામા)
૧૬૦૦	૧૮૧	૬૦	૧૦-૩	૧૦૦
૧૬૫૦	૨૧૪	૧૦૭	—	૧૦૦
૧૭૨૬	—	૧૩૧	૬-૬	૧૫૬
૧૮૦૭	—	૭૦	૩	૬૪.૦
૧૮૦૧	૨૦	૧૪	૧	૧૫.૪
૧૮૧૧	૧૭	૧૩	૬-૧	૧૪.૧૪
૧૮૨૮	૧૦	૭	૬-૬	૭-૩૪
૧૮૩૮	૧૬	૧૩-૮	૮-૭	૧૩-૧

તોલમાપનું ધોરણ

ઉપરના આંકડા માત્ર પાકા મેઘના માપમાં લેવામાં આવ્યા છે. અકબરના વખતમાં પપાા રતનો મજુ હતો ત્યારે જદાંગીના વખતમાં ૬૬ રતનો મજુ હતો. હાલ પાકા મજુના ૮૨-૩ રતન ગણાય છે.

૧૬૬૧માં બંગાળામાં ૭૦ સિક્કા રૂપિયા = ૧ ગેર ગણાને.
હાલ ૮૦ સિક્કા રૂ. = ૧ શેર ગણાય છે.

રૂપિયા બુદી બુદી જાતના હતા. (૧) ધિવાલી (૨) શાદજ્જાની
(૩) ચરીરી (૪) સિક્કા.

૧૦૦ સિક્કા રૂ. = ૧૦૪ ચરીરી રૂ. = ૧૦૫ શાદજ્જાની
રૂ. = ૧૦૬ ધિવાલી રૂ. યતા.

૪૦ દામ (દળુ પેસો) = ૧ રૂ. = ૨ શિ. ૩ પેન્સ યતા. આ માપ
બધા સમયે એકસરખું નહોતું. ઔરંગઝેબના સમયમાં ફાત ૧૬૦ થી
૨૧૫ ઝેનનો હતો અને અકબરના સમયમાં ૩૨૦ ઝેનનો હતો.

૬૦૪ રૂ. = ૧ સોનામકોર યતી હતી. એનું રૂપ બંનેના સિક્કા
મધ્યમાં વપરાતા હતા. પ્રચુર રૂપ વ્યવહાર તાંબાનાણાંનો અને કોડી
તથા બદામનો હતો.

મુરતમાં મહમુદી સિક્કાનું મધ્ય હતું. તેની કિંમત ૧ શિશિંગ
નેટલી હતી.

વરતી

આ સમયમાં વરતી ધણી ચોલી હતી. ત્યાર પછી વરતી
નીચે મુજબ વધી છે:—

૧૬૦૫	૧૦	કરોડ	૧૬૩૧	૩૫	કરોડ
૧૭૫૦	૧૩	„	૧૬૪૧	૩૬	„
૧૮૭૩	૨૦	„			

(પહેલા ખાનાના આંકડામાં જૂથ હોય અને તે વખતની વરતી-
ગણતરી ચોક્કસ ન હોય એવો સંભવ છે.)

ધંધોરોજમાર

આ સમયમાં દુનરકળા સારી પેઢે ખીલેલી હતી. રૂ, રેશમ,
સોનું, રૂપું, તાંબુ, ચિત્તળ, હાથીદાંત અને બેદરી કામમાં લાખો માણસો
રોકાયેલા હતા. સૌથી મોટો ધંધો કાંતવા-વણવાનો હતો.
ખેતીમાંથી નવરાશ મળે ત્યારે પુરુષો વણતા અને સ્ત્રીઓ કાંતતી હતી.
સાખો વણકરો અને ધીબ કારીગરો સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું કામ કરતા
હતા. મોગસાઈના વખતમાં કેટલેક ઢેકાણે રાખે પોતાનાં કારખાનાં

કાઢ્યાં હતાં અને નવાગો અને હિમરાવો મોટા વેપાર ખેડતા હતા. ખુદ નૂરજહાં પણ આવો વેપાર કરતી હતી. રાજ્યો હોશિયાર ઠારીગરોને રાજધાનીમાં બોલાવતા અને તેમને ઉત્તેજન આપતા હતા. જહાંગીર પોતાના દરબાર પાસે રાસની કરાવીને આવ્યાં બજાર રાતે બરાવતો હતો.

પરદેશી કંપનીઓ આ દેશમાં આવી તે અરસામાં, ઠારીગરોને અગાઉથી પેશગી આપીને કામ કરાવવાનું ધારણુ દાખવ થયું. એ રીતે ઠારીગરોને અગાઉથી પૈસા મળતા, પણ તેઓ માત્ર છૂટથી વેચી શકતા નહિ અને પૈસા ધીરનારને માત્ર વેચવા બંધાઈ જતા. પૈસા ધીરનાર માલની કિંમત પણ દરાવતો અને અમુક વખતે અમુક માલ તૈયાર કરી આપવાનો આગ્રહ રાખતો. એ આગ્રહની સાથે રાજકીય સત્તા અને બળબળરી બળા, તેમાંથી વળાટનો ધ ધો કરવા કરતાં હાથના અંગૂઠા કાપી નાખવાના પ્રસંગો જિભા થયા.

આ રીતે કંપનીઓનો ધ ધો થતો હતો અને રાજ્ય પોતે પણ કારખાનાં ચલાવીને માલ તૈયાર કરતું હતું. આવાં કારખાનાં આગ્રા, ફતેપુર, અમદાવાદ, મુરત, પુરાનપુર, કાશ્મીર, પટના, કાશી, લાહોર, લખનૌ, ચિતાગોગ જેવાં ઠેકાણે ચાલતાં હતાં. તેવા એક કારખાનાનું વર્ણન કરતાં બર્નિયર લખે છે.

‘એક મોટા ખંડમાં મુકાદમની દેખરેખ નીચે કિનારીગરો કામમાં મથેલા છે બીજા ખંડમાં સોનાકામ થાય છે. ત્રીજામાં સાતીગરો કામ કરે છે ચોથામાં લાખતું પાલીસકામ થાય છે. પાંચમાં દરજી, મોચી, સાંધાવાળા, અને પેચવાળા કામ કરે છે છઠ્ઠામાં રેશમકામ અને જરીકામ થાય છે અને સપ્તમાન મરિલનમાંથી પાદશીઓ અને સોનેરી ફૂલનાં મુદર ભરતકામ કરેલા પટા તૈયાર થાય છે ઠારીગરો રાજ સવારે કામે બેઠે છે અને સાંજે ઘેર પાછા ફરે છે.’

કારખાનાની દેખરેખ રાખનારને માલિક કહેતા સૌથી ઉપર ધ્યાન રાખનાર રાજ્યનો મોટો અમલદાર હોય.

જ્યાં રાજ્યનાં કારખાનાં ન હોય ત્યાં રાજ્યનો ઇન્સપેક્ટર રાખીને રાજ્યના અમલદારો મારફત માલ મેળવવામાં આવતો. રાજ્યે જેનો ઇન્સપેક્ટર રાખ્યો હોય તે માલ બીજાને વેચી શકતો નહિ, તેમ બીજા

પાસેથી ખરીદી શકાતો નહિ. આ માલ રાજ્ય પોતાનો નફો ચડાવીને પછી પ્રજાને વેચતું અગર પરદેશ ચડાવતું. શાહજહાનના વખતમાં રાજ્યે અમદાવાદી કિનખાખનો ધજારો રાખેલો હતો, એટલે તે માલ પ્રજાને સીધી રીતે વેચવાની મનાઈ હતી. રાજ્ય તેની નિષ્કાસ કરતું અને તેમાંથી ધૂમ નફો કરતું.

વેપારનાં મથકો

અમદાવાદનું જરીકામ અને કિનખાખનું કામ વખણાતું હતું, અને પાસેનું સરખેજ એ પશ્ચિમ દિશાનું મળાનું મથક મણાતું હતું. મરાઠાઓના આગમન સુધી સુરત મોટું બંદર અને હુન્નરકળાનું મથક હતું. જુદી જુદી કામોના લોકો ત્યાં વસતા હતા. પશ્ચિમ વાટે સુરત અને લાહરી બંદર ઉપરાંત જામન, ચોલ, ખંભાત, રાજપુર, ગોવા અને દારવાર મહત્વનાં બંદરો હતાં. કાશીમાં ૭૦૦૦ સાળો ચાલતી હતી અને ત્યાંની પાંચડીઓ ધીરન ટુકરેતાન સુધી પહોંચતી હતી. આખા હિંદમાં આખા મોટું મથક હતું અને દેશના ધોરી રસ્તા બધા આગ્રે પહોંચતા હતા.

વાહનવ્યવહાર

ઉપર પ્રમાણે જુદાં જુદાં મથકોથી દેશના એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે માલ પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા હતી. તે વખતે રેલ્વે કે મોટરો નહોતી, પણ વાહનવ્યવહાર બરાબર ગોઠવાયેલો હતો. ૧૪થી ૨૦ હજાર પોર્ટિયાઓની વણઝારાની ટુકડીઓ રહેતી અને દરેક ફેરામાં ૫૦થી ૮૦ હજાર મણ માલ લઈ જતી હતી. સરેરાશ રોજના ૧૫ માઈલ અંતર કપાતું હતું. ધુરાનપુરને રસ્તે સુરતથી આખા ૫૫૦ માઈલ થતું. તે અંતર ૩૦ થી ૪૦ દિવસમાં વણઝારા કાપી શકતા. એ બળદના ગાડાનું ભાડું રોજનો રૂ. ૧ થતો અને ઘોડાના રૂ. ૧૦ ભાડું થતું હતું.

વણઝાગ, વાણિયા, અને ક્ષત્રિયો દેસમાં સતત ફરતા હતા. મોગલોના સમયમાં મોટી તેમ જ નાની સુસાઈરી વણઝારા માટે સલામત હતી. અધ્ય હિંદ અને માળવાના કુંગરાળ અને જંગલી પ્રદેશમાં — જે આખા અને ગુજરાતનાં મથકોને રસ્તે આવેલો હતો — તે રસ્તે પણ સુસાઈરી પ્રમાણમાં સલામત હતી.

કાઠપાં હતાં અને નવાબો અને ઉમરાવો મોટા વેપાર ખેડતા હતા. ખુદ નૂરજહાં પણ આવો વેપાર કરતી હતી. ગજબો હોસિયાર કારીગરોને ગજબાનીમા જોલાવતા અને તેમને ઉત્તેજન આપતા હતા. જહાંગીર પોતાના દરબાર પાસે રોસની કરાવીને આવાં બજાર રોતે ભરાવતો હતો.

પરદેશી કંપનીઓ આ દેશમાં આવી તે અરસામાં, કારીગરોને અગાઉથી પેશગી આપીને કામ કરાવવાનું ધોરણ દાખલ થયું. એ રીતે કારીગરોને અગાઉથી પૈસા મળતા, પણ તેઓ માત્ર છટ્ટી વેચી શકતા નહિ અને પૈસા ધીરનારને માત્ર વેચવા બધાર્થ જતા. પૈસા ધીરનાર માલની કિંમત પણ દરાવતો અને અમુક વખતે અમુક માલ તૈયાર કરી આપવાનો આર્મંદ રાખતો. એ આમદની સાથે રાજકીય સત્તા અને બળબળરી બળી, તેમાંથી વળાટનો ધધો કરવા કરતાં હાથના અગૂણ કાપી નાખવાના પ્રયત્નો બિના થયા.

આ રીતે કંપનીઓનો ધધો થતો હતો અને રાજ્ય પોતે પણ કારખાનાં ચલાવીને માલ તૈયાર કરતું હતું આવાં કારખાનાં આમ્રા, ફતેપુર, અમદાવાદ, સુરત, છુરાનપુર, કાશ્મીર, પટના, કાશી, લાહોર, લખનૌ, ચિતાગોગ જેવાં ઠેકાણે ચાલતાં હતાં. તેવાં એક કારખાનાનું વર્ણન કરતાં બર્નિયર લખે છે.

‘એક મોટા ખંડમાં મુકાદમની દેખરેખ નીચે કિનારીગરો કામમાં મથેલા ૬ બીજા ખંડમાં સોનાકામ થાય છે ત્રીજામાં લાતીચરો કામ કરે છે ચોથામાં લાખતુ પાલીસકામ થાય છે, પાંચમાંમાં દરજી, મોથા, સાધાવાળા, અને પેચવાળા કામ કરે છે છઠ્ઠામાં રેશમકામ અને જરીકામ થાય છે અને પ્રખ્યાત મરિલનગાથી પાદરૂબો અને સોનેરી ફૂલનાં મુદર ભરતકામ કરેલા પદા તૈયાર થાય છે કારીગરો રાજ સવારે કામે ચડે છે અને સાંજે ઘેર પાછા ફરે છે’

કારખાનાની દેખરેખ રાખનારને માલિક કહેતા સૌથી ઉપર ખ્યાન રાખનાર રાજ્યનો મોટો અમલદાર હોય.

જ્યાં રાજ્યનાં કારખાના ન હોય ત્યાં રાજ્યનો ઇન્તરો રાખીને રાજના અમલદારો માગ્દત માલ મેળવવામાં આવતો. રાજ્યે જેનો ઇન્તરો રાખ્યો હોય તે માત્ર બીજાને વેચી શકતો નહિ, તેમ બીજા

પાસેથી ખરીદી શકતો નહિ. આ માલ રાજ્ય પોતાનો નફો ચડાવીને પછી પ્રજાને વેચતું અગર પરદેશ ચડાવતું. શાહજહાનના વખતમાં રાજ્યે અમદાવાદી કિનખાતનો ઇજારો રાખેલો હતો, એટલે તે માલ પ્રજાને સીધી રીતે વેચવાની મનાઈ હતી. રાજ્ય તેની નિહાસ કરતું અને તેમાંથી ધૂમ નફો કરતું.

વેપારનાં મથકો

અમદાવાદનું જરીકામ અને કિનખાતનું કામ વખણાતું હતું, અને પાસેનું સરખેજ એ પશ્ચિમ હિંદનું ગણીનું મથક મધ્યાન હતું. મરાઠાઓના આગમન સુધી સુરત મોટું બંદર અને હુન્નરકળાનું મથક હતું. જુદી જુદી કોમોના લોકો ત્યાં વસતા હતા. પશ્ચિમ વાટે સુરત અને સાદરી બંદર ઉપરાંત ભરૂચ, ચોલ, ખંભાત, રાજપુત, ગોવા અને દારવાર મહત્વનાં બંદરો હતાં. કાશીમાં ૭૦૦૦ સાળો આવતી હતી અને ત્યાંની પાધડીઓ ઇરાન તુર્કસ્તાન સુધી પહોંચતી હતી. આખા હિંદમાં આઝા મોટું મથક હતું અને દેશના ધોરી રસ્તા બધા આગ્રે પહોંચતા હતા.

વાહનવ્યવહાર

ઉપર પ્રમાણે જુદાં જુદાં મથકોથી દેશના એક ખૂણેથી બીજા ખૂણે માલ પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા હતી. તે વખતે રેલવે કે મોટરો નહોતી, પણ વાહનવ્યવહાર બરાબર ચાલવાયેલો હતો. ૧૪થી ૨૦ હજાર પોશિયાઓની વણજારાની ટુકડીઓ રહેતી અને દરેક ફેરામાં ૫૦થી ૮૦ હજાર મણ માલ લઈ જતી હતી. સરેરાશ રાજના ૧૫ માઈલ અંતર કપાતુ હતું. જુરાનપુરને રસ્તે સુરતથી આઝા ૫૫૦ માઈલ થતું. તે અંતર ૩૦ થી ૪૦ દિવસમાં વણજારા કાપી શકતા. બે ગણદના ગાડાનું ભાડું રાજનો રૂ. ૧ થતો અને યોડાના રૂ. ૧૦ ભાડું થતું હતું.

વણજાગ, વાણિયા, અને દાનિયો દેશમાં સતત ફરતા હતા. ગોગલોના સમખર્ચાં મોટી તેમ જ નાની મુસાફરી વણજારા માટે સલામત હતી. મધ્ય હિંદ અને માળવાના ડુંગરાળ અને જંગલી પ્રદેશમાં — જે આઝા અને ગુજરાતનાં મથકોને રસ્તે આવેલો હતો — તે રસ્તે પણ મુસાફરી ગ્રમાણ્યમાં સલામત હતી.

નાણુંબંધવહાર

આવા મોટા વ્યવહારને અંગે નાણાંની લેવડદેવડની ખૂબ પૂરતી વ્યવસ્થા હતી. હિંદીઓનો વ્યવહાર વેપારનાં મથકોમાં સામાન્ય હતો. તે દ્વારા પૈસાની લેવડદેવડ સહેલાઈથી ચર્ચ શકતી હતી. મોટાં મથકોમાં ચારાફાં અને જથ્થાબંધ વેપારીઓ હતા, જેઓ લાખોનો વહીવટ કરતા હતા અને મોટી મૂડી પર કાબૂ ધરાવતા હતા. તેઓ સૂતર-વેશ્મના વણકરોને નાણાં ધીરતા, ગર્જાના વેપારીઓને નાણાં ધીરતા, બીજા માથના ઉત્પાદકોને પણ નાણાં ધીરતા, અને આંતર અને બાહ્ય વેપાર માટે જથ્થાબંધ માલ પેદા કરાવતા. તે માલ દેશના એક ખૂણેથી બીજા ખૂણે અને દેશ બહાર મોકલતા અને તે અંગે નાણાંની લેવડદેવડની વ્યવસ્થા કરતા.

વેપારમાર્ગો

માનની અવરજવર જંગીનમાર્ગે મુખ્યત્વે બજાર કે જિંટ ઉપર કરવામાં આવતી હતી. ઈગિપ્ત અને મધ્ય એશિયા સાથેના વેપાર લાકોર અને કંદહારને રસ્તે થતો હતો. ત્યારે દરિયાપારના દેશો સાથે ગતો સમુદ્ર અને ઈગિપ્તના અખાતને રસ્તે વેપાર થતો હતો. યુરોપી વેપારીઓ હિંદમાં આવ્યા ત્યારે હિંદનો દરિયાઈ વેપાર સારી પેઢે ખીલેલો હતો. ઈ. સ. ૧૬૨૨માં પણ દરિયાઈ વીમાનો ઉદ્દેશ થયેલો. જેવામાં આવે છે. તે વેપાર મુખ્યત્વે આરબ, ગુજરાતી, મજારી, બંગાળી અને આર્મિનિયન વેપારીઓના હાથમાં હતો.

વહાણુવહાર

વેપારીઓ પોતાનાં વહાણો રાખતા અને મોટે ભાગે માણની અવરજવર હિંદનાં વહાણોમાં જ થતી હતી. અહીં સારાં વહાણો તૈયાર થતાં અને તે વખતમાં ઈંગ્લેન્ડનાં વહાણો કરતાં તે બેગી કાટિનાં હતા.

પિટર મુડી લખે છે,

‘૩૦૦થી ૪૦૦ ટન માલ ભરીને મોટી હોડીઓ :આશા અને બંગાળા વચ્ચે ફરતી હતી અને હાલ મુખી જતી હતી. વચ્ચે ઇરાક,

અટલાગ્રાહ થતાં વગેરે સ્થળોએ યોગની હતી. આ દોડાઓ ખાસ કરીને મોઝાસમાં ન્યારે નદીઓ ભરપૂર હોય અને વગેરે ઝડપી દોય ત્યારે નીકળતી હતી. એમાં ધરવાખરી સામગ્રી અને માલુસોને 'પણુ' લઈ જવામાં આવતાં હતાં. ઠેઠલીક દોડાઓ એટલી ગોઠી રહેતી કે તેમાં આપું ગામ સમાઈ જાય. તેમાં ધણું ઓરડા ઓરડાઓ રાખવામાં આવતાં અને દોડાની અંધે રતીઓ માટે ખાસ ખંડે રાખવામાં આવતાં.

નાનાં હિંદી વડાણો ૬૦થી ૮૦ ટનનાં રહેતાં, પણ પૂર્વના દરિયા ઉપર, સામાન્ય રીતે ૬૦૦થી ૧૫૦૦ ટનનાં વડાણો ફરતાં હતાં. દિંગલ-ડમાં તે વખતે ૩૦૦થી ૪૦૦ ટનનું વડાણ સામાન્ય ગણાતું હતું. ૧૬૧૨માં ઘર એથ. મિડલ્ટને એક મુરતી વડાણ બોધું હતું, તે ૧૫૩ ફૂટ લાંબું, ૪૨ પહોળું અને ૩૧ ફૂટ ઊંડું હતું અને તેમાં ૧૫૦૦ ટન માત્ર ભરેલો હતો. બીજા એક વડાણમાં ૧૭૦૦ મુસાફરો હતા. ૪૦ ફંગર-હોટીઓ સિંધુ પર ફરતી હતી. ૧૪૨૦ના અરસામાં નિઝોલો મેટીએ લખ્યું હતું કે,

‘હિંદીઓ આજુ કરતાં પણ મોટાં વડાણો બાંધે છે. તેમાં ૨૦૦૦ ખાંચા, પાંચ સદ અને પાંચ ટાલકવા દોય છે. તેફાનની સામે રણા મારે નીચેના ભાગ તેજાં પાટિયાંનો બનાવેલો હોય છે, ઠેઠલીક વડાણોની બનાવટ એવી હોય છે કે, એ બાજુ વહે તે બાકીના બાજુથી કામ થઈ શકે અને મુસાફરી અટકી ન પડે.’

ત્યાર પછી લગભગ પોણા ત્રણસો વર્સો હોડાં વેલેરલીએ લખ્યું હતું કે, ‘દક્ષિણના બારમાં હિંદમાં બનેલાં ૧૦ હજાર ટન ભારવાહી વડાણો પડેલાં છે.’

આ વડાણોમાં હિંદનો બધો વેપાર થતો હતો. શ્રી. બાલકૃષ્ણની ગણતરી પ્રમાણે, હિંદનાં જુદાં જુદાં ખંડેરાથી ૩,૪૫૦૦૦ ટન માલની અવરગતવર થતી હતી. તેમાંથી ૮૫૦૦૦ ટન માલ હિંદ ખંડાર જતો હતો અને બાકીનો દેશના કઠિ કઠિ મોક્ષવામાં આવતો હતો. ૧૭મી સદીમાં એશિયાના સમુદ્રાનો દરિયાઈ વેપાર દુનિયાના બીજા ક્રાઈ પણ સમુદ્ર કરતાં વિશેષ હતો. પણ મુરોપી ચાંચિયાઓએ તે વેપારને ખોરવી નાખ્યો અને હિંદી ખલાસી અને વેપારીઓને દેશની સરકારનું

રક્ષણ મળ્યું નહિ એટલે તેઓ પાછા પાંચા ઝોગણીસમી સ્ત્રીની શરૂઆતમાં તો ઇંગ્લેંડે કાયદો કર્યો કે, જે વહાણ પર જે ખડાસીઓ અંગ્રેજ ન હોય, તેને લડનના ખારામાં દાખલ થવા ન દેવું તે જ અરસામાં પરદેશી વહાણના માન ઉપર ઇંગ્લેંડે વિશેષ જઠાત નાખી એ રીતે ચાચિયાપણું, સરખરી મદદ અને રક્ષણનીતિના ભેરની ઇંગ્લેંડે પોતાનું વહાણવટું જમાવ્યું, અને હિંદ જે સત્તરમી સદીમાં વહાણવટામાં મોખરે હતું અને જે પૂર્વના દરિયાની રાણી ગણાતું, તે ગણી મળીને દામી થયું અને ધીમે ધીમે વીસમી સદીમાં આવી પડ્યું આજે ખીજા દેશો વહાણો બાધે છે ત્યારે હિંદને વહાણો બાધવાની સમવક મળતી નથી અને આજે તો દરિયાઈ વેપાર અમને રૂપિયાનો છે છતાં વહાણવટામાં તેનો નબર ડેરો છે પરદેશી કંપનીઓ અને વેપારીઓએ અનેક કાનાદાવાયી હિંદ પાપમાન મુકું, તેમાં નુકસાનની દૃષ્ટિએ કાપના ઉલ્લોમથી બીજે નબર વહાણવટાને ઉલ્લોમ આવે છે

દેશપરદેશનો વેપાર

મોગનાઈ સમયમાં પરદેશી મુસાફરો અને વેપારીઓ હિંદમાં પહેલવહેલા આવ્યા ત્યારે દેશમાં આંતરિક અને બાહ્ય વેપાર સારી પેઠે ચાલતો હતો, તે ઉપર જમ્યાવેલું છે દેશની ચારે દિશામાં વેપારઉલ્લોમના મથકો ફેલાયેલા હતા પશ્ચિમ હિંદમાં ગુરત, દક્ષિણમાં મહલીપટ્ટમ પૂર્વમાં ચિત્તાગોંગ, રાતમાવ અને પીપલી, એ સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બાહ્ય વેપારના મહત્ત્વના મથકો હતા ઝેનિકો, ફેન્ચી ખાલ, મમ્બઈ અને સુતર, તથા કપાસ, રેસન, ચોખા, ખાન, ગજી, મુરોખાર, પીપર અને મસાના, એ સમયે નિકાસમાં મુખ્ય વસ્તુઓ હતી તે સૌમાં અગ્ર રચાન કાપડનું હતું કાપ ના પૂર્વના ધરોહમાં જાપાન, સિયામ, હિંદીચીન, મોનુકસ, સરેમ, બન્દા, અબોયના, મકાસર, બોનિયો, સુમાત્રા અને જાવા હતા હિંદી મહાસાગરને ગરને પશ્ચિમમાં દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકા અને એગિસિનિયામાં થોડો માત જતો હતો. પશ્ચિમ આફ્રિકા, ઇન્ડિયન અને બાલુના ઉત્તર આફ્રિકાના પ્રદેશો અને પશ્ચિમ અરબસ્તાન એ મહત્ત્વના ધરોહો હતા

ધરિાન અને મધ્ય એશિયામાં જમીનમાર્ગે માલ પહોંચતો હતો. ટુર્કેસ્તાન, મરકોવી, પોલેન્ડ અને પશ્ચિમ યુરોપ પણ સુતરાઉ અને રેશમી માલનાં ધરાકો હતાં. કાપડની જુદી જુદી જાતો પ્રકારની જાતો નિકાસ થતી હતી. તેને જલ્દી આયાતમાં નીચેની વસ્તુઓ મુખ્યત્વે આવતી હતી : ચીની રેશમ, કદાઈ, ઝવેરાત, કટ્યરી, કાચસામાન, દાઢ, હાથીદાંત, પારો, ધોડા, ચાદી, ગેતરંજીઓ, ખજૂર, દ્રાક્ષ, રેશમ, કરતૂરી, મીઠુ, અને ડોશી. આ હિપગત ગુજામોની આયાત પણ થતી હતી.

આ વેપાર માટે પરદેશી કંપનીઓનું મોટામાં મોટું સાધન દેશી રાજાઓ પાસેથી મેળવેલી વેપારની રાહનો હતો. તેમણે વેપાર કરવાના પરવાના મેળવ્યા, એટલું જ નહિ, પણ દેશી વેપારીઓ કરતાં પણ વધારે સગવડો મેળવી. દેશી વેપારીઓને જકાત આપવી પડતી ત્યારે પરદેશીઓને ઝોઈ જકાત ભરવી પડતી. આવી રાહનો આપવામાં શરૂઆતમાં મુસ્લિમ રાજાઓ કરતાં હિંદુ રાજાઓ વધારે ઉદાર હતા. પછી તો મુસ્લિમ પ્રાદેશોએ પણ પરદેશીઓને ખટાવવામાં બાકી રાખી નહોતી. કાલીકટ, કોચીન અને કનાનૂરમાં શરૂઆતમાં પોર્ટુગીઝોને વેપારની જે સગવડો મળી, તે ગુજરાત, અદમદનગર અને બીજાં પુરના મુસ્લિમ રાજાઓમાં ન મળત. સુરતમાં કચ વેપારીઓને ૧૬૧૬થી ૧૬૭૮ સુધી દાણમાંથી માંશી મળતી હતી ત્યારે હિંદુ-મુસ્લિમ વેપારીઓને દાણ ભરવું પડતું હતું. ૧૬૫૦ પછી અંગ્રેજ વેપારીઓને પણ દાણમાંથી માંશી મળી હતી. આ દાણનું ધોગણ ઔરંગઝેબના સમયમાં (૧૬૫૮-૧૭૦૭) નીચે મુજબ હતું

હિંદુ વેપારી ૫ ટકા

મુસ્લિમ „ ૩૧ „ (૧૬૬૭ પછી માફ)

પરદેશી „ માફ

ઔરંગઝેબના સમયમાં માવ હિપર, થી જહુનાથ સરકારની મણતરી પ્રમાણે, જુદી જુદી ૫૪ પ્રકારની જકાતો પડતી હતી. ટેટલીક વખત વસ્તુની મૂળ કિંમત કરતા જકાતની ગંકમ જમણી ચર્ક જતી હતી.

વેપારીઓ અને દુકાનદારો ધણાખરા હિંદુ હતા. ત્યારે વણકરો, ગંજારા, કાચકામવાળા અને બેટરી કારીગરો ધણાખરા મુસ્લિમો હતા.

ઉપર વર્ણવેલી જગતી પક્ષપાતની નીતિથી દેશી વેપારીઓને નુકસાન પહોંચ્યું અને પરદેશી કંપનીઓનો વેપાર ખીસ્યો.

સરકારમાં તો હિંદમાંથી માલ લઈ જવાની દરિદ્રાઈ ચાલતી હતી. પણ પછી તો હિંદનો માલ આયાત થતો અટકારીને તેને બદલે હિંદમાં પાકો માલ ધુસાડવાની પેરવી ચર્મ. હિંદી કાપડ ઇંગ્લંડમાં દાખલ થયું અને તેનો બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચાર વધ્યો, એટલે ત્યાંના કારીગરોની રોજી અટકી પડી અને કારીગરોનાં બંડો ચર્મ. એટલે ૧૭૦૦થી ૧૭૩૦ના ગાળામાં ત્યાં હિંદી કાપડની આયાત અટકાવવા કાપડો ચર્મ અને ૧૭૮૭ સુધી જગતમાં વધારો થતો રહ્યો. હિંદી કોશિકો પહેરનારો ૫ પૌંડ અને વેચનારો ૨૦ પૌંડ ફંડ લેવાનું દરાવવામાં આવ્યું હતું. ૧૭૮૯માં આયાતકર ફળથી ૬૮ ટકા જોડ્યો થયો હતો. હિંદી માલ ઇંગ્લંડમાં ત્યાંના માલ કરતાં ૫૦થી ૬૦ ટકા ઓછી કિંમતે વેચાતો હતો, એટલે હિંદી માલ ઉપર ૭૦થી ૮૦ ટકા સુધી જગત લેવાતી હતી. આમ બે ન ક્યું હોત તો, ઇતિહાસકાર વિલ્સનના કહેવા પ્રમાણે, 'પેશ્લી અને માન્ચેસ્ટરની મિત્રો શરૂ થતાં જ અટકી પડી હોત અને વરાગચંત્રની મજાથી તે ફરી ચાલુ કરી શકાત નહિ.' આ રીતે હિંદી ઉદ્યોગને બોગે ઇંગ્લંડની મિત્રો જીતી કરવામાં આવી. હિંદની રાજકીય ગુલામીને પરિણામે, તેના યુરોપના વેપારને ગળાફાંસી ચર્મ અને ઇંગ્લંડનો માલ વગર જગતે હિંદમાં દાખલ થવા લાગ્યો. તેનું કમલ : પરિણામ કેવું આવ્યું તે નીચેની દલીલો બતાવે છે :—

૧૭મી સદીમાં હિંદમાંથી કાપડ નિકાસ

દરિયામાર્ગે ૫૦૦થી ૬૦૦ લાખ ચો. વાર	
જમીન " ૩૦ " "	
પાકું રેલમ નિકાસ ૧૯૬ " "	
કાચું " " ૪ " રતવ	

અદારમી સદીની સરકારમાં હિંદી માલ પર ઇંગ્લંડમાં જગતો પડી, છતાં આ નિકાસ અદારમી સદીની અધિવચ સુધી ચાલુ રહી. પણ પછી બિયોટા-પ્રેસલ ચાલુ થયો. ૧૭૮૩માં બંગાળમાં પહેલવહેલું

અંગ્રેજી મસ્લિન કાપડ આવ્યું. અને બીજાં ત્રણ વરસમાં તો હિંદમાંથી સૂતરની નિકાસ થતી બંધ થઈ. અઢારમી સદીને અંતે તો લાખોને રોજી આપતો હિંદનો સૂતર રેશમનો ઉદ્યોગ વિનાશમુખમાં આવી પડ્યો. ૧૮૪૨માં ઈંગ્લેન્ડના વડા ખજાનચીએ કહ્યું હતું કે, ‘આપણા માલથી હિંદી માલને આપણે સદંતર હાંકી કાઢ્યો છે.’ ૧૮૪૬માં તો હિંદની નિકાસ બિનકુલ બંધ થઈ અને આખાત ડેલ્ટી વધતી ચાલી. અઢારમી સદીની અધવચમાં ખુદ ઈંગ્લિશ કંપનીનાં દારખાનાંમાં ૪૦ હજાર સાળો પર લગભગ ૫૦ હજાર વણકરો કામ કરતા હતા. અને દક્ષિણ હિંદમાં વણકરોની સંખ્યા ૫ લાખ જેટલી હતી. તે ઉપરાંત બંગાળમાં ૧૦ લાખ વણકરોને રોજી મળતી હતી. કાશીમાં ૭ હજાર સાળો ચાલતી હતી. તે સિવાય સુરત, અમદાવાદ જેવાં બીજાં સ્થળોએ હજારો વણકરોનું કામ ચાલતું હતું. એ રીતે હિંદમાં ને વખતે ૩૦થી ૪૦ લાખ સાળો ૫૦ વણકરોનાં કામ ચાલતું હતું એમ ગણાય છે. તે કામ હિંદની નિકાસ બંધ થવાથી અને પરદેશી કાપડની આખાત થવાથી અટકી પડ્યું અને તે લોકો રોજી વિનાના થઈ પડ્યા. તેમાંના કેટલાક થોડી ઘણી જમીન ખેડી ખાવા લાગ્યા. ઉદ્યોગબંધ તૂટ્યા અને ખેતી પર બોજો વધ્યો. વેપારીઓ વેપારી કે કંટાકટર મંદીને કંપનીઓના ગુમારતા થયા. માનવી આખાત નિકાસ ધીમે ધીમે વધી, પણ નિકાસ કાચા માલની થઈ અને આખાત પાકા માલની થઈ. હિંદ દુનિયાનું પાકા માલનું મથક મંદીને કાચા માલનું મથક થયું. એકંદરે વેપાર વધ્યો પણ વેપારીઓ ડૂબ્યા. એટલે દેશીઓ ગરીબ થયા અને પરદેશીઓ ધનવાન થયા. એ રીતે ૧૮મી સદીને અંતે, હિંદના વેપારઉદ્યોગમાં વિનાશકારી ફેરફારનું મંડાણ ચર્ચ ચૂક્યું હતું. તેને પરિણામે હિંદમાં બેકારી અને ગરીબાઈ આવી, જેનો જોરો પ્રાચીન હિંદમાં તો નહોતો, પણ કાઈ અર્વાચીન સંસ્કારી દેશમાં પણ નથી.*

(* આ લેખની મ દિલી મુખ્યત્વે ગીચના પુસ્તકમાંથી તારવવામાં આવી છે :

The Economic History of India 1600-1800 — Radhakamal Mukerjee)

સૂચિ

[મુખ્ય વિગતના પેટામાં આપેલી માળતો સામાન્યપણે પાનાના ક્રમે એવી, તેમાં કઠાવાર ક્રમ સાચવ્યો નથી.]

અમર ૩૨, ૩૫, ૪૩, ૭૩૦
અજમાબાદ ૧૮૦
અડાસનું યુદ્ધ ૨૨૯
અદાલત -સદરની રચાપના ૨૧૪,
-વડીની રચાપના ૨૧૭, -અમેજી,
ની લોકો કૃષક અસર ૨૮૫
અઢીપશાહ ૧૪
અન્વરુદ્દીન (કર્ણાટકનો નવાબ) ૫૬, ૫૮
અફઝાનો ૧૦૫, ૧૦૬, -નો મોતલ
રાત્ય ખસેડવાનો પ્રયત્ન ૯૯
અમદાવાદ ૩૩૨, ૩૩૩
અમલદારવર્ગ, (કે પનીનો, ગોરા) ૨૫૩,
-શિસ્તખર્ચ નોકરશાહી ૨૫૫,
-ના દેહી પગાર ૨૫૫, -પ્રાંતને
ફાલી ખાનાર વેપારી ૨૭૨, -ની
કોર્નવોલીસે કરેલી બચતયા ૨૭૨,
-ના સડા વિષે માર્શમેન ૨૭૩,
-ના સડા વિષે કોર્નવોલીસ ૨૭૩,
-ના બે વર્ષ વેપારકામના, અને
રાજકામના ૨૭૩
અમીત ૭૫, ૮૦
અમેરિકા ૩, -મા અમેરિકાની હાર ૨૩૫
અરબ લોકો ૧૦ ૧૩
અરબિયા ૧૧
અર્વાચીન યુગ -નો ઇતિહાસપ્રક્રમ ૪૯
અલી ગોહર (સાહબદો) ૯૪, ૯૬, ૯૭,
૯૮ (જુઓ સાદઆલમ)
અલી બદાદુર ૩૨૧
અલી મદમદ (સાદિલાસરદાર) ૧૦૦

અલી વહીખાન ૭૧, ૭૩, ૮૭, ૮૮,
૧૦૩, ૧૦૪, ૧૫૨, ૧૬૫
અલ્હાબાદ ૧૯૦, ૧૬૨, ૨૧૨, ૨૨૧,
૩૦૬, ૩૨૪
અલ્હાબાદનો નવાબ ૬૬, ૬૮
અવધનો નવાબ (શુભદૌલા) ૮૧, ૮૫,
૮૬, ૯૭, ૯૮, ૧૦૦, ૧૨૨ ૧૪૮, ૧૫૦,
૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૯૨, ૨૧૩,
૨૨૪, ૨૪૬, ૨૪૧, ૨૪૭, ૨૪૮,
૨૮૦, ૨૯૦, ૩૦૪
અવધના નવાબની પ્રિમિયો ૨૨૪, ૨૪૮
અવધની નવાબી -રચાપના ૩૭
અસફઝા (નિઝામ) ૩૭ ૫૩, ૫૭, ૭૦,
૭૧ (જુઓ નિઝામ)
અસફઝીલા ૩૨૪
અદમદનગર ૩૫
અદમદશાહ અબ્દુલ્લી ૩૮, ૪૨, ૪૩,
૭૮, ૯૯, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૫૦, ૧૮૬
અદલ્લાખાઈ ૨૩૩, ૨૬૬, ૩૧૪ ૩૨૮
અમેજી -તેમને વિષે પેટુ ગીઝાનુ
વગ્રોલુ ૨૧, -તેઓમા પ્રિયતી
ધર્મજનનો અભાવ ૨૦, -મરાઠા
ઓના માર્ગમા આડખીલીરપ ૫૪,
-કેપની અને કેપ કપની વચ્ચે
વફાવત ૫૫, -હોલે ક્રાસ વચ્ચેની
લડાઈમા ફાળા ૧૭, -દિલ્લી
અબ્દુલ્લિયત રાજકીય દસાપી ફાળા
૪૬, -મરાઠા અને અફઝાનો વચ્ચેની
લડાઈમા ફાળા ૧૦૬, -સમીન

અને સંઘાતબળને જોરે કાબ્યા ૧૦૭,
૨૫૪; -સરકરીબળથી કાબ્યા કે
મુલસદીગીરીથી ૧ ૩૦૧; -નસીબની
ચારીથી કાબ્યા ૨૩૮, ૩૧૦; -ફાવઠનું
બ્યાકરણ ૧૦૮, ૩૨૬; -પોતામાં
કૂટ છતાં કેમ કાબ્યા ૧૪૬, ૧૮૦;
-હિંદની સાંસ્કૃતિક એકતામાં વિસ્તૃપ-
૩૫ ૪૬; -તેમણે કરેલી હિંદમાં
નવી જ રાજ્યસંસ્કૃતિની રચાપના
૨૮૫; -તેમને હાથે થયેલો હિંદી
ઓની પ્રાચીન સંસ્થાઓનો નાશ
૨૮૫-૭; -નો 'શુરુખ'નો બાર
૧૮૪; -તેમણે કરેલી બંગાળની
કાલિનું મૂળસૂત્ર ૧૧૦; -તેમના
હિંદી સામ્રાજ્યનું ૨૫૩૫ ૧૧૦;
વિદ્યામુ લોક ૧ ૧૧૨; -વિષે સેર
લલમુતાખરીનનો લેખક ૧૧૩; -ના
હિંદમાં હિંદના હિતનો પ્રમજ
નથી ૧૧૩; -ની લૂંટ અને મરાઠા
મોખલ લૂંટોની સરખામણી ૧૧૭,
-હિંદને પૈસે જ હિંદ હતો તેમ જ
વેપારની મૂડી પણ મેળવે ૧૨૦,
૧૨૬, ૨૮૮, (નુઓ ૧૬, ૩૦ પણ)
-વેપારમાંથી રાજકારણમાં નહી,
પણ વેપાર માટે રાજકારણમાં ૧૩૦,
૨૪૬, ૨૭૬ (નુઓ ૨૬ પણ);
-ને હિંદ હતવાથી લાભ ૧૮૪;
-કંપની કે પ્રજા સિદ્ધાંતવાદી
બિલકુલ નથી ૨૦૦; -જકાતમાંથી,
દાણ્યોરી, ખાનગી વેપાર ૭૧, ૭૫,
૯૪, ૧૧૮, ૧૩૦ ૬૦, ૧૫૭, -તેમણે
કરેલ બંગાળમાં ખાનગી વેપાર
અને મદ્રાસમાં બાજબોરી ૨૬૧;

-તેમણે પહોચાડેલો દેશી વેપારને
ધકો ૭૧-૭૨ (નુઓ વેપાર);
-હિંદના વેપારલઘોગને નાશ ૨૬,
૨૦૩, ૨૮૮; -હિંદને પૈસે યુરોપમાં
કાબ્યા ૧૧૦; -હિંદીઓનો અવિશ્વાસ
૨૭૫-૬; -સરકરી ચૂડ : પ્રભુપ્રેમની
પરવા નહિ ૨૭૬; -કંપની બેદબાવને
પેષે છે ૧૮૩, -દેશીઓની ભ્રષ્ટતામાં
કારણભૂત ૧૬૬, ૨૬૨; -હેકળ દેશી
રાજ્યોની સ્થિતિ ૨૬૦ (નુઓ
૬૫) ૩૮૫ ૪૨૮ ૪૩૫ ૪૫૫ (પણ)
અંગેજી ઇતિહાસકારો -સિરાજને
નમોરસ ૭૩, ૮૬ ૪; -દેશી
બાધાઈ બાબત ૭૭; -દેશી શેઠોના
દોહને કોમલાલ કારવવા મળે છે
૮૫; -બંગાળની કાલિનું નિરૂપણ
૮૬ ૪; -મીરજૂર અને ડચ વિરે
૧૧૮, -નાના વિષે ૨૭૭; -કંપની
રાજસત્તામાં પડ્યા બાબત ૧૬૬;
-મરાઠાઓ અંગેજીને માગે મોઠા
કરનારે ૨૦૨; -હેફિટ્ઝ વિષે ૨૬૬;
-ગોરા સરકરી નિષ્ણાતો બાબત ૩૦૦

અ બૂની લકાઈ પદ

આશા ૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩

આફ્રિકા ૩૩૬

આમીન વિં જમીનદાર ૧૬૬

આર્કટ ૫૮, ૬૫, ૨૪૪

આમરોન ૨૧

આલમગીર ૬૫, ૧૦૬, ૧૨૧

આલ્બુકર્ક ૧૩, ૧૪

-આમે ૭૬

આંધ્ર ૩૦

આળોપના ૮૨૪, ૩૩૬

ધર્મિયા ૯, ૩૩૬

ઇતિહાસ -એ પ્રત્નના યુગધર્મ અને
પ્રારબ્ધ એકની ઓતપ્રોત કયા પ,
-વિષે સીરી ૫, -વિષે આઈસ ૫
-નો દિ દને અર્વાચીન યુગમા પ્રત્યક્
ધર્મિયાધિયા ૧૧

ધરક ઇડિઝ ટાપુઓ ૧૫, ૧૮૧

ધરક ઇડિયા ૪ પની -રથાપના ૧૫,
-મુખઈ બેટ મળ્યો ૧૬, -૨૨,
-સુરતની કોઠી ૧૬, ૨૦, -પૂરા
વેપારી, દિંદેનો માલ ખરીદવા દિંદેનો
માલનો વેપાર ૧૯, ૩૦, -ગા
નેન્ટલમેન નહિ ૨૦, -મોગલ
સત્તા પાસેથી કોઠીઓ મટે પરવાનગી
મેળવે ૨૧, -ટોમસ રોજામીરના
ફરનારમા એલચી ૨૧, -ફોર્ટ સેલ
જ્યોર્જની રથાપના ૨૨, -બીજી
અંગ્રેજ ૬ પનીઓની પડાપડી ૨૨,
-ના વહીવટમા મુધારો (૧૬૬૧) ૨૩,
-એ ૬ પનીઓનું નોકાણુ (૧૭૦૨)
૨૩, -ફૂગલીની કોઠી ૨૪,
-શાહજહાન પાસે જકાતમાફી ૨૪,
-ઝીરગઢેમ સાથે અપડા ૨૪,
-મોગલસત્તા સામે માયુ ૨૪, -
૨૫, -અંગાળા છાંછ પડે છે ૨૫
-ફોર્ટ વિલિયમની રથાપના ૨૫,
-રાજ્યરથાપનાના રચન ૨૬,
-વેપારમાંથી રાજ્યસત્તામાં સી રીતે
પડી ૨૬, -ના વેપારથી દિંદી
વેપારને નુકસાન ૩૨, -ફુકુસિયરનું
જકાતમાફીનું ફરમાન ૪૩ ૭૧;
નોમબળ અને વેપારી કુનેહ ૪૬
-એક તત્ર અને મધ્યસ્થ સત્તા ૪૬,

-એક સિવસિલાવાર તત્ર ૨૫૬
-પાલ્મેટને ખડણી આપવાનું રાત્ર
કરે છે ૧૯૧, -ના પગારો ૨૨ ૭૨,
૧૯૪, -અને ફેચ ૬ પની વચ્ચે તફાવત
-૫૫, -ના સડેના નોકરો ૧૪૬ ૧૮૦,
-બ્રિટિશ સરકાર પાસે રોાત માગતા
વહીવટમા તપાસ ૨૦૭ -નિયમન
ધારો (૧૭૭૩) ૨૧૫ -ના
કારભારથી વિવાદમા ક્રાંતિ ૨૫૩,
-ફરી લેાન ગામતા ફરી તપસ ૨૫૭,
-પિટનો કાયદો ૨૫૭ -નાજકનો
પ્રશ્ન ૨૫૮, -મહેસૂલમાંથી વેપાર
૨૮૮, -પોતાના નોકરોના અપહરણો
ખાળવ ૨૪૯, -ના અમલદારો
નાતિરીતિ વિનાના ૨૫, -ગ્રાઈ
એફ કન્ટ્રોલ ૨૫૮, -વેપાર બોર્ડ
૨૮૮-૯, -ગવર્નર જનરલની સત્તા
૨૬૧, -લેટ કોલોન પેલિસી
૨૬૩, -નોકરશાહીની રથાપના ૨૭૧,
-પટો ફરી ભરી કરે છે (૧૮૧૩)
૨૮૬, -મદદમાં બહીનું દેણ બરખાઈ
કરે છે ૨૬૧, -દિંદેને ખર્ચે ૨૫
ટાપુ છૂટા ૩૨૪ -ફરી ઇતરો મળ્યો
(૧૭૬૩) ૩૨૫ -ફેરાર ભવો ઉપર
લરકરી ખર્ચે ૨૮૦, -નું રાજકારણ
૩૨૩, -અને ૨૫ ૬ પની (ભુઓ
હોલેન્ડ) -અને ફેચ ૬ પની (ભુઓ
કાન્સ) -અને પોર્ટુગીઝ (ભુઓ
પોર્ટુગલ) (વપરાત ડિંદેલરો પાલ્મે
મેન્ટ ઇમ્પલડ અને અંગ્રેજ ૫૦ ભુઓ)
ઇમ્પલડ -ના વહાણવટાનો ઉત્કર્ષ
આધિવાસીરીમા ૧૧, -પોષની
આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી પૂર્વના

વેપારમાં પડે છે ૧૧; -અને હોલેડ
સ્પેનના વિરોધમાં ૧૫; -પોર્ટુગલ
સાથે મિત્રતા ૧૬; -ફ્રાન્સને થયે
બેળવી હોલેડ સામે ૧૭, -હોલેડ
નેડે સંધિ ૧૭; -યુરોપમાં ઈંગ્લેન્ડ
દરાવે છે ૨૩; -હથ સત્તાનો વિદ્વેષમાંથી
અંત ૬૩, ૧૧૬, ૧૩૬ (જુઓ હોલેડ);
-યુરોપમાં ફ્રાંસ સાથે લડાઈ (૧૭૪૪)
૫૫; -યુરોપમાં ફ્રાંસ સાથે સંધિ
(૧૭૪૬) ૫૭; -યુરોપમાં ફ્રાંસ સાથે
ફરીથી યુદ્ધ (૧૭૫૫) ૬૨, ૬૬, ૭૪,
૧૬૬; -હિંદની ફ્રેંચ સત્તાનો અંત
૬૨, ૬૩ (જુઓ ફ્રાન્સ)

ધરતીમાં બાઈ ૧૩૩

ઈરાન ૬, ૧૮, ૨૭, ૩૦, ૩૩૪

ઉત્તર સરકાર ૬૭, ૧૬૦, ૨૦૦, ૨૦૧,
૨૩૬, ૨૪૩

ઉદા નાબાનું યુદ્ધ ૧૭૬

એકા ૧૩

એલિસીનીયા ૩૩૬

એમિયાટ ૧૪૫, ૧૫૬, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૩

એલિસ ૧૬૦, ૧૭૧, ૧૭૭

એલેક્ઝાન્ડર ૪૨

એલ્ફિન્સ્ટર્ન ૨૨, ૧૧૬, ૧૩૭, ૧૪૧, ૧૫૮,
૧૬૪, ૧૭૦

ઓરેન્ઝ ૨૪, ૨૭, ૩૫, ૫૩, ૮૭, ૯૦,
૯૧, ૧૮૪, ૩૩૧

ઓરેગોન ૫૬, ૮૭

ઓરીસા ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭

ઓર્મ ૭૧, ૭૬, ૮૧, ૮૨

હટક ૭૧

હતવાનું યુદ્ધ ૧૭૬

કર્જન (-કાળી કોટડી) ૮૩

કલ્યાંટકનો નવાબ ૫૮, ૭૩, ૭૪, ૮૭, ૧૬૦,
૧૬૬, ૨૦૦, ૨૩૮, ૨૬૦ (જુઓ
મહુમદઅલી તથા અન્વરુદ્દીન)

કલકત્તા ૨૪, ૨૫, ૬૬, ૭૩, ૭૫, ૭૬, ૮૨

કલકત્તાની કાઉન્સિલ -વાન્સિટાર્ટનો

વિરોધ કરે ૧૪૪; -માં મતભેદનાં

કારણો ૧૪૫; -સાહચાર્ય અબ્દુલ

મતભેદ ૧૫૦; -દાલચેરીનો ઇશ્કો

૧૫૮ ૬૦, ૧૬૩, ૧૭૧; -મીરનક્શને

ફરી નવાબ બનાવે ૧૭૩;

કલાઈવના કરારનો વિરોધ ૧૬૬

-કલેક્ટર ૧૬૬, ૨૧૧, ૨૧૭, ૨૮૨

કહાનોજ આંગ્રે ૪૧

કાયમી જમાબંધી ૨૮૬

કારવાર ૩૩૩

કાર્યવાહક સમિતિ (મ.જ.ની) ૨૨૨

-અવધનો નવાબ ૨૨૪; -ચૈતસિંહ

૨૨૪; -નવાબોની બેગમોની મિલકત

૨૨૪; -સુરતની સંધિ ૨૩૦,

-પુરંદરની સંધિ ૨૩૦

કાર્લ માર્ક્સ -હિંદનાં શ્રામપંચાયત
વિષે ૨૮૩

કાલીકટ ૧૦, ૧૩

કાશી ૭૩૨

કાશ્મીર ૩૩૨

કાસમ બંદર ૭૫, ૭૮, ૧૬૧

કાળી કોટડી ૪૪, ૬૨-૩

કુટ, સર આયર ૧૫૫

કેલસ ૧૩

કેવિયોડ ૧૨૨, ૧૩૩, ૧૩૫

કેન્કર -સાધાના અને નાનાસાહેબ
વિષે ૪૧

કોહલુપટી ૪૧

કોચીનનો રાજ ૧૩

કોમીસાય -દેશી શાકુકરોમાં? ૮૫,

-લશ્કરમાં ૧૮૩

કોરા ૩૦૬

કોરોમંડલ કિનારો ૨૧, ૫૬

કોર્નવોલીસ -૨૬૨, ૨૭૦; -દેસના

વતનીઓનો અવિશ્વાસ ૨૭૧, ૨૭૫;

-સન'દી નોકરીની પુનર્વ્યવસ્થા

૨૭૧; -કંપનીના અમલદારોના

સડા વિષે ૨૭૩; -મદ્રાસના બ્યાજ-

ખાફ અંગ્રેજો વિષે ૨૬૧; -ભારે

પગારોની શરૂઆત ૨૭૪; -ગોરા

અને દેશી લશ્કર વિષે ૨૭૮-૨૭૯;

-મુલકી બંદોબસ્ત ૨૮૧; -અદા-

લતો ૨૮૫; -પોલીસતંત્ર ૨૮૫;

-કાયમી જમાબંધી ૨૮૬; -વિષે

દત્ત ૨૮૬; -વિષે ૩૩ ૩૧૧;

-પચાવણીના ગાળાનો માણસ ૨૭૫,

-દીપુ સાથે લડાઈ ૨૭૦, ૨૯૧,

૩૧૦, ૩૧૨; -શ્રીરંજપટ્ટનની સધિ

૩૧૩; -અને નિકામ ૩૧૪; -અને

અવધનો નવાબ ૨૮૦, -અને

બાદશાહ ૨૮૧; -તટસ્થતાને નથી

માનતા ૨૬૬; -દ્રેચ ચાણાંનું સુકાઈ

૩૨૪, -ઝોરીસા માટે પ્રયત્ન ૧૦૭

ગાલ'બસ ૯, ૧૦, ૨૦

-કર્ણાઈવ -હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો

સ્થાપક ૬૫, -આક'ટનો વિજય ૬૫;

-સેટરવિડનો ગવર્નર ૬૫; -આથેની

સત્તા તોડે છે ૬૬; -અમાજ-બિહાર

ઝોરીસા હાથ કરે છે ૬૬; -અંદ-

નગરનો કબજો ૬૬; -ઉત્તર સરકાર

ઉપર હુલો ૬૭; -ચિનસૂરાનો

કબજો ૬૮; -વિભાજનમાં માન ૬૯;

-માણસ તરીકે મુલવણી ૭૦;

-કલકત્તાની લડાઈ ૭૬; -હુમયીની

લૂંટ ૭૬; -સિરાજ સાથે કાંવાદાવા

૭૭, ૭૮, -અમીય દને વિશ્વાસપાત્ર

૮૦; -બનાવટી સહી ૮૦; -ધારીની

ચુકવટ ૮૧; -મીરજૂરની સ્થાપના ૮૨;

-પૂર્વના લોકો વિશ્વાસ મૂકવા લાયક

નહિ ૮૫, ૧૦૫, ૧૧૦; -ડચોને

નિર્મૂળ કરે છે ૮૩; -શાહનવાજની

મામૂલી નકાવે છે ૮૭-૮૮; -બાદશાહ

તરફથી ઇલકાળ ૮૮; -ની જનીર ૮૮;

-બાલાજીના પત્રને વધારે છે ૧૦૪;

-રજવાડી હિંદ વિષે પિટને પત્ર ૧૦૭,

-વિભાજન માથે છે ૧૧૭, -રાબનો

ધનિકમાં ધનિક પ્રત્યક્ષ ૧૧૬;

-કંપનીના શેર ખરીદી પાક્'મેંટમાં

ધૂસે છે ૧૨૦; -હોલ્વેલનાં બૂકાણાં

વિષે ૧૩૬; -વેન્સિટાઈ માટે

સલામત ૧૪૫, -રામનારાયણને

મદદ ન કરવા બાબત ઉકળાટ ૧૫૬;

-અંગ્રેજોના ખામગી વેપાર બાબત

૧૫૮; -દેશી સિપાહીની રોધ અને

ઉપયોગ ૧૧; -ની રાજરમતનાં

માઝાં ફળ ૧૮૭; -ફરી મવન'ર

તરીકે આંખો ૧૮૮; -દીવાની મેળવે

છે ૧૯૦; -દાણુચોરી દબાવવાના

પ્રયત્નો ૧૯૩ છં -પાછો વિભાજન

૨૦૭; -સામે બર્મોઈનનો પાક્'મેંટમાં

કસવ ૨૦૯; -પોતાના સુયમ વિષે!

૨૦૯; -કાચર સાથે ઘુમ્મના ૨૦૯;

-નું કમેળ ૨૦૯

મરડાતું યુદ્ધ ૩૧૫
 મરે -હિંદમાં રાજકીય ભાવના વિશે
 ૪૮; -દીપુ હપર નાનાની ચડાઈ
 વિશે ૩૧૧
 મંભાત ૩૩૨
 માનદેરા ૨૪૨
 મેવનર જનરલ ૨૧૬, ૨૬૧, ૨૬૨
 મેંદર ૩૧૪
 માયકવાડ ૪૦, ૨૨૬, ૨૩૩, ૨૪૧, ૩૦૭
 માંધીજી ૫૧, ૨૦૩
 મુજરાત -કાપડ, મેગમ, મુરોખારતું
 મયક ૧૬, ૩૦, -માં ૧૬૩૦નો
 દુકાન ૨૦
 મુહોપ મુસિર ૧૦, ૨૭, ૩૨૫
 મોડાઈ ૨૪૨, ૨૪૩
 મોસા હરારી નિધ્યાતો -૨૬૮-૯;
 મોરકાસમનેદમોર૬૬;-મદદજીને
 દમો ૩૦૦, -દેદરને દમો ૩૦૦;
 -દીપુને દમો ૩૧૧
 મોહકોંડા ૨૮, ૩૫, ૫૩
 મોવા ૧૪, ૨૦, ૩૩૩
 મોવિંદશન ૨૩૩
 મામપંચાયત ૨૮૩, ૨૮૭
 મ્વેન ૧૭૫
 મ્વાલિયર ૧૮૬, ૨૪૩
 મ્વંદાસાદેળ ૫૮, ૬૧
 મ્વંદનમર ૨૭, ૫૬, ૬૬, ૬૭, ૭૭,
 ૭૯, ૮૨, ૨૩૫
 ચાહલડ, સર ભેરિયા ૨૬
 ચિતાભોમ ૨૫, ૧૩૪, ૧૭૩, ૩૩૨, ૩૩૬
 ચિનસૂરા ૧૫, ૬૮, ૧૧૮, ૧૧૯
 ચીન ૩૦, ૩૧

ચુનાર ૧૮૯
 ચેરરરફિલ ૨૦૩
 ચોલ ૩૩૨
 ચેતસિંહ ૨૨૪, ૨૩૬, ૨૪૭
 લકાતમાફી -અમેજ ફંપનીને, ચને
 તેના અવકા ૨૪; -ચાહજાઈ ૨૪;
 -ઓરંગઝેમ ૧૪; -ફરુકશિયર ૪૩,
 ૭૧, ૧૫૭; -વિશે બેદિફન્સન
 ૧૫૮; -વિશે ફંપનીના ડિરેક્ટરો
 ૧૮૭, -વિશે ક્વાઈલ ૧૮૮
 જગતરીકના દીકરા ૧૭૨, ૧૭૭
 જમીનદારી પદ્ધતિ ૧૬૬, ૧૬૫ ૬૦,
 ૨૮૬
 જસવંતરાવ હોલ્કર ૩૨૨
 જહાંગીર ૨૧, ૩૩૦
 જાકત્રા ૧૫
 જાટ રાજ્ય ૩૫
 જાન પિટરસન કોએન ૧૫
 જાનોજી (રમુજનો પુત્ર) ૧૦૫, ૧૦૬,
 ૧૦૭
 જાપાન ૩૦, ૩૧, ૩૩૬
 જાયા ૧૫, ૧૮, ૩૦, ૩૩૬
 જિનોવા ૬
 જૂનિયસના પત્રો ૧૨૩
 જમાનચાહુ ૩૨૩
 જામોરીન ૧૩
 જાંચી ૨૩૬
 જીવિયર, સેટ ૨૦
 ટિમોજી, ચાચિયો ૧૪
 દીપુ ૨૪૫, ૨૭૦, ૨૯૬, ૩૧૧, ૩૧૨,
 ૩૧૩, ૩૨૨
 ટમ્પલ, સર વિલિયમ ૧૭

રોરેન્સ ૨૧૫

ઉચ (લુઓ હોરેન્ડ)

૩૬ - માધવરાવ વિષે ૨૨૭, - મોરદીન
- વિષે ૨૨૭; - પુરદરની સમિ વિષે
૨૩૧; - દીપુ ઉપરની ચકાઈ વિષે ૩૧૧

હકાસ ૨૮૦

હાથર ૨૦૯, ૨૪૯

હિરેમ્દરો (કંપનીના)

- જાકાતમાદી અને ખાનગી વેપાર
વિષે ૧૮૭, - મુખર્દી યાત્રા ઉપર
સાલસેટ વગેરે માટે વગારો ૨૨૬,
- મુરવની સમિ ૨૩૧, - નાજદક
ખાખત ૨૫૮, - ના વિચિત્ર હુકમો
વિષે હેરિંટમ્સ ૨૬૪, - હિંદના
ખર્ચ અને વેપાર ખરીદી વિષે દુકમ
૧૨૦, ૧૨૧, - નુ સાબલોકખર્ચ ૧૨૧,
- અને હલકતા કાઠનિસ ૧૪૫, - ની
નિમજ્જા - બાખત નિયમન કાયદો ૨૧૭

દી બોર્ડિ ૨૬૯

ઉવનટ - પશ્ચિમી સાથેના વેપાર વિષે ૧૮

ડો, અલેક્ઝાન્ડર - થોડા લશ્કરી હિંદ

છત્તવા વિષે ૧૮૩, - દેરદી સમજા

વિષે ૧૮૩, - દેરાનેમના અસાવ

વિષે ૧૮૩, - ભાણી સહવાસ વિષે

૧૮૩, - હિંદુ મુસલમાન વિષે ૧૮૩,

- હિંદ છત્તવાયી છંદ અને ચતા

લાલ વિષે ૧૮૪, - યાદગ્યાલમ વિષે

૯૪, - ગુલદોસ્તા વિષે ૯૬

ડચ્ઝ બોર્ડ યોર્ક - ગોરા લશ્કર

વિષે ૨૭

દુક ૭૪

હકાસ ૧૬૧

લક્ષીખાન, મહમદ ૧૭૫

લટરચતાની નીતિ ૨૬૩ ૨૬૬

લમેગાવર્નુ મુદ્દ ૨૩૧

લામિલનાદ ૩૦

લાલેર ૬૧, - નો મરાઠા રાજ્ય શી ખડ,

- ની અચેત ૨૪૨મત ૫૮

લુકોજ આમે ૪૦, ૪૧

લુકોજ હોલકર ૨૬૬, - વિષે સરદેસાઈ

૩૧૬, - સિ દેનો કપડો ૩૨૧, - ની

હાર ૩૩૧, - હાજીન ઉપર ચકાઈ

૩૨૧, - દીપુ ઉપર ચકાઈ ૩૧૧

લેમુર ૧૧૭

લાલજીકારનો રાત્ર ૩૧૨

ત્રિચિનોપલી ૫૮, ૬૦

ચોમ્સન-ચેરેટ ૭૦, ૭૩ ૧૨૦, ૧૩૭,

૧૪૧ ૨૦૫, ૨૩૧

ચોન્ટેન ૧૩ ૬૨

હલ, રમેશચંદ ૨૬૭ ૨૬૯, ૨૮૬ ૨૮૯

લાલુચેરી, અ ઐતેહાસી ૧૧૮, ૧૩૦,

૧૫૭, - વિષે એન્ફિન્સન ૧૫૮,

- વિષે બિવરીજ ૧૫૭ - વિષે બર્ક

૧૫૮, - અમે હલાઈવિ ૧૬૩, ૧૬૪,

- અમે હલકતાની કાઠનિસ ૧૬૩

દીવાની - અ ઐતેહાસી મળી ૧૬૦ ૬૦,

- થી ખેડતોની દુર્દશા ૧૬૫

દુકાળ બગાળનો (૧૭૭૦) ૧૬૭

- તેને વિષે બકીમચંદ ૧૬૦, - તેને

વિષે હટ્ટર ૧૬૮, - અને નહેરુલી

કડકાર્ડ ૧૬૯, - ગુજરાતનો (૧૬૭૦)

૨૦

દુધે - આગમન ૨૮૬૬ ૭૦, ૭૧, ૭૭;

- મદ્રાસ ઉપર હાલો ૫૬, - સેન્ટ

હેવિડ હમર હલ્લો ૫૭, -અ દા સાહેબ
અને મુજફ્ફરગ ૫૮, ૫૯; -અ બૂરની
સાઈ ૫૮, -આક્ટની ચડાઈ ૫૯;
-મૂડીની નિમણૂક ૫૯; -ગોરી
ફોજની એકતા પુરવાર કરે છે ૫૭;
લશ્કરની સદાયકારી પદ્ધતિની શોધ
૫૯; -દેશી લશ્કરને તાલીમ
આપવાની શોધ ૬૦; -પાછા ક્રાંતિ ૬૧

દેવીકોટાઈની છત ૫૭
દેશી રાજ્યો -વિષે ૩૦ ૧૮૩; -ની
અંગેની હેઠળ સ્થિતિ ૨૬૦; -નો
ધાતક પ્રમાણ ૩૨૬

દેશી વેપાર -હપર અંગેની અસર
૭૧, ૭૨, ૨૦૩

દેશી વેપારી ૧૬૭

(નુઓ વેપાર, તથા હિંદ)

દેશી શેઠા -વિષે લો ૮૬

દોલતરાવ સિદે ૩૨૨

જળક્રમાન ૨૪૧, ૩૦૪, ૩૨૦

નસીરજી ૫૭, ૫૮, ૫૯

નહકમાર ૨૧૦, ૨૨૪, ૨૨૫

નામપુર ૨૩૩

નાગાપટ્ટમ ૧૫

નાદીરસાહ ૪૨, ૪૩, ૬૯, ૧૧૭

નાના ફૂલવીસ ૨૨૮, ૨૬૬; -મુલવણી
૨૩૩; -ગોરાઓ હપર અણુવિશ્વાસ
૨૩૩; -ગોરાઓની રાજનીતિ વિષે
૨૪૦; -સાપોળા વિષે ૨૩૪; -સામે
કાવતરું (મોદાગા) ૨૩૪; -ફે ચો
સાથે સધિ ૨૩૪; -દોર્નબીનો હલ્લો
૨૩૬; -તળેગાંવની હાર -બડગામની
સધિ ૨૩૬; -અંગેની દાંડી કાદ

વાનો મહાપથન ૨૩૭, ૨૩૮, -નો
હત્તરની દેશી રાજસત્તાઓને પત્ર
૨૩૬; -ની ચોળના કેમ નિબંધ ગઈ
૨૩૮, ૨૪૧, ૨૪૨; -સાલબાઈની
સલાહ ૨૪૫, ૩૧૭; -મણુ પર્યંત
અંગેની હાર છે ૨૪૬; -હિંદની
આગ્રાદીમાં નિબંધતા ૩૦૯, -દીપુના
વિરોધમાં બૂવ ૩૧૧, ૩૧૩; -નિઝામ
હપર ચડાઈ-ખરડાની છત ૩૧૪;
-તેની ભૂલ ૩૧૬-૭, -મહાદેવનો
વહેમ ૩૧૮; -સિદેને મદદ ૩૨૧;
-મુલુ ૩૨૨

નાનાસાહેબ (ત્રીલે પેથા) ૧૦૧;
-અંગેનો નાસ ૪૧

નારાયણરાવ પેથા ૨૨૭; -તેનો પુત્ર
૨૨૭ ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૨

નિકોપોમીટી ૩૩૫

નિઝામ ૬૬, ૭૦, ૧૦૦, ૧૬૬, ૨૩૩,
૨૪૧, ૨૫૦, ૨૬૬, -અને મહમદઅલી
૨૦૦, -અને અંગે ૨૦૦, ૨૦૨;
-વિષે હેરિટ ૨૦૨; -અને
સાપોળા ૨૨૭, ૨૨૮; -અને નાના
ફૂલવીસ ૨૩૮, -દીપુ હપર ચડાઈ
૩૧૧; -મરાઠાઓનો વિરોધ ૩૧૪;
-કોર્ન વોલીસ મહાર પડાયે છે ૩૧૪;
-દીપુ સામે અંગેની મદદ ૩૧૩,
-અંગેની મદદ કરવામાં ભૂલ ૩૧૫;
-પૂનાના પેસવાનો પ્રયત્ન ૩૦૧
(નુઓ અસફા)

નિઝામરાહીની સ્થાપના ૩૭

નિઝામુદ્દીન ૧૮૧

નોકરસાહીની રાજ્યાવ ૨૭૧ (નુઓ
સિવિલ સર્વિસ)

નોકરસેન્ય -નો હિંદમાં અલાવ ૫૪

ખજાર -કંપનીના નોકરોનો ૨૭, ૭૨,
૧૬૪, ૨૭૫; -ભારે આપવાની
સરખાત ૨૭૪

ખટલુ ૨૧, ૮૧, ૯૨, ૯૩, ૯૮, ૧૧૩, ૧૬૧,
૨૧૧, ૩૩૨; -સાદુઆગમની ચડાઈ
૧૨૨, ૧૨૩, ૧૫૨; -સામનાસાચુનો
સાજદોહ ૧૫૨; -નો એલિસ
૧૬૦; -મીરકાસમની ચડાઈ ૧૭૩
-અંગ્રેજોની ચડાઈ, -ની કતલ ૧૭૩

ખરમાન'દ (ભાઈ) ૨૩૭

ખાણીપત ૪૨, ૧૦૬

ખાશ'મે'ટ -કંપની બાબત ખમવાં છે

■ ૨૩; -ને કબાઈબની ભલામણ
૧૧૦ ઇં; -કંપની ખાસે ખંડલુ
નકી કદે છે ૧૬૧; -હિંદનો નહિ
ખજુ અંગ્રેજોનો -લાભ લુએ છે
(બક) ૨૦૫; -ખાસે લોભ માગતાં
કંપનીના વહીવટની તપાસ ૨૦૮;
-બર્ગોઈનનો કશાવ ૨૦૮; -નિયમન
ખારો ૨૧૫; -સાજદોહની ચર્ચા ૨૫૬,
૨૬૨; -પિટનો કાયદો ૨૫૭, ૨૭૦,
૨૭૨; -ધનરો લંબાવે છે ૩૨૫;
-ફરી ધનરો ભરી કદે છે (૧૮૧૩)
૨૮૯; -ના સંજોગોની બ્યાજખેરી
(મહ મદઅલી) ૨૬૧; -ની તપાસનો
હેતુ હિંદમાં પોતાનો વેપાર વધાર-
વાનો ૨૮૬; -હિંદમાં મિશનરી અને
શિક્ષકો જવા દેવાની પરવાનગીની
ના પાડે છે ૩૨૫

તંદીયેરી ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૫૬, ૫૭, ૫૮,
૬૬, ૨૩૫

પટ -કલાઈવનો પત્ર ૧૦૮, ૧૧૦ ઇં;
-કંપનીનો ધનરો લંબાવી આપે છે
૩૨૫

પિટનો કાયદો ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮,
૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૭૦, ૨૭૨, ૨૮૭,
૩૦૫

પિટરમુંડી ૩૩૪

પીપરનો વેપાર ૨૦

પીપલી ૩૩૬

પુરંદરની સંધિ ૨૩૦

પૂર્ણિયાનો જમીનદાર ૧૨૩

પેશા -નું સામ્રાજ્ય ૩૬, ૪૦, ૧૦૦;

-બીલો ૧૦૧; -ત્રીલો ૧૦૧, તેના

જખતમાં અવકાશની સરખાત -ગોલો

૩૦૬; -પ્લાસીની કાંતિ બાબત

વિચારનો અભાવ ૧૦૫; -ફિફ્ઝીના

કળલનો જ વિચાર ૧૦૫, ૧૦૬

(લુઓ નાનાસાહેબ, રધુજી ભોંસલે,

અને મરાઠાઓ)

પાપ ૬, ૧૦, ૧૧

પોર્ટુગલ -હિંદના દરિયાઈ માર્ગની

રોધ ૧૦, ૧૧; -ની રૂપરૂઆત

-હોલેંડ ઇસ્ટ'ઈન્ડીસ ૧૨; -અરબી

વેપારીઓ સાથે અવકાશ ૧૩;

-અમેરીકન ૧૩; -આસ્ટ્રેલિયા ૧૩;

-સ્પેનને વાળે યાવ છે ૧૪;

-હોલેંડનો વિરોધ ૧૪, -ની

પૂર્વમાંની સત્તા નામરોષ યાવ છે

૧૫; -સ્પેનથી ફરી સ્વતંત્ર યાવ

છે ૧૬; -અને ઇસ્ટ'ઈન્ડિયન બને

છે ૧૬; -ના લોકોનું દૂર ધર્મ'કર્મ

૧૬, ૨૦, ૩૨૬; -ના લોક અર્ધ

વેપારી ૧૬; -ના લોકો કદેનું અંગ્રેજોનું

વમોલું ૨૧; -મોગલ સત્તા બંધન

આથી તેમને હાંડી કાઢે ■ ૨૪।

પ્રબ -બંગાળની ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૫,
૧૪૬, ૧૬૬; -મોગલો દેકાન ૩૬

મેટ્રોપોલિટન ધર્મ ૬

પ્રાસીનુ યુદ્ધ ૬૬, ૮૧, ૮૪, ૯૨, -વિષે

માર્ગસન ૮૪, -તેના અમેલોના

હિતમા પવિષ્ણુ ૮૮, ૮૭

ફેડે, હરિપત ૨૪૩, -બાળા ૩૧૫

ફેટેપુર ૩૩૨

ફેટેસિહ ૨૩૩

ફેટેહગઢ ૩૨૪

ફેડુકસિયર ૪૩, ૭૧

ફેટ્ટા ૭૧

ફોન્સ -પિટના કાયદા વિષે ૨૫૫

ફોર્ડ -વિલિયમ ૨૫, -સેટ જ્યોર્જ

૨૨, -સેટ ડેવિડ ૫૭, ૬૫

ફોન્સ -હિંદના વેપારમાં સ્પર્ધા શરૂ

કરી છે ૧૧, -ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા

કંપનીની સ્થાપના ૧૭, -ઇંગ્લેન્ડ

અને પેર્સિયન સાથે મળીને હોલેંડનો

વિરોધ ૧૭, -હોલેંડ સાથે વિગ્રહ

૧૭, ૨૭ -માડાગાસ્કરમાં ચાલુ

૨૭, -મોરિશસમાં પાસેથી ખસવાનો

૨૭, -સેનથોમીની લડાઈ ૨૮,

-ગોળફોડાનો નવાબ તેમને હરાવે છે

૨૮, -યુરોપમાં ડચ સાથે સંધિ

૨૮, -પાકિસ્તાનીની સ્થાપના ૨૮,

-પાકિસ્તાની ડચના હાથમાં ૨૮,

-પાકિસ્તાની ફરી પાછું મળ્યું ૨૮,

-ઇંગ્લેન્ડ સાથે યુરોપમાં લડાઈ

(૧૭૪૪) ૫૫, -કોર્સિકાની દ્વિતીય

લડાઈ ૫૫, -અને ઇંગ્લેન્ડની

કંપનીઓ પ્રત્યેની વર્તણૂકનો ફરક

૫૫, -અમેલો સાથે સરસાઈમાં

દિલ્હીમાં ન ફાળ્યું તેનું કારણ ૫૫

-મોરિશસમાં મેળવે છે ૫૬,

-યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડ સાથે સંધિ ૬૧,

-યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડ સાથે સાત વર્ષનું

યુદ્ધ (૧૭૫૬) ૬૨, ૬૬, ૭૪, -ઇંગ્લેન્ડ

સાથે સંધિ (૧૭૬૩) ૧૮૬, -હિંદમાં

રાજ્યપ્રાપ્તિની યોજના માફી વાળે છે

૬૬, -ચંદ્રનગર ખુલ્લું છે ૬૭, ૭૮,

૮૨, -ઉત્તર સરકાર ઉપર કબજાનો

હુમલો ૬૮, -લાહોર ૬૭, ૬૯,

-નોકરોને બદલો આપવાની રીત

૬૯, (જુઓ ફ્રેંચ)

ફોન્સ ૨૨૩ ૨૩૧, ૨૪૮

ફ્રેંચ -અને સિસાજ ૭૪, ૭૭, -ગવર્નર

લો પટલા નાથ છે ૭૮, -પ્રાસી

પરી ફેર ૮૩, -અમેલો વચ્ચે

અમેરિકામાં લડાઈ (૧૭૭૬) ૨૩૪,

-અને નાના ૨૩૪, -હેરિટગ

પાગેરી ચંદ્રનગર માફી મે છે

૨૩૫ -માફી મે ઉપર મદ્રાસ

સરકારનો હુલો ૨૪૪, -ફ્રેંચ મદ્રાસ

માથે છે ૨૬૫, -જુ યોજના વગર

કામ ૨૪૫ -અમેલોની યુરોપમાં

સંધિ (૧૭૮૩) ૨૪૫ -દેશી

રાજાઓના લશ્કરી નિષ્ણાતો તરીકે

૨૮૮, -કુમહારી દુશરા ૩૦૨ ૬૦,

-માડાગાસ્કર -મોરિશસ ઉપર

અમેલો નજર ૩૦૩, ૩૨૪, ૩૨૫,

-ટીપુ મદ્રાસ માથે છે ૩૧૦, -અને

નિગમ ૩૧૪, -અમેલો વચ્ચે

યુરોપમાં યુદ્ધ (૧૭૮૩) ૩૨૪, -ની

સંધિ ૩૨૪

બહાર ૬૨, ૧૮૦, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૮૨

બેરિયા ૧૫, ૧૬

બાળા ૩૧

બક ૧૫, ૨૦૫, ૨૪૪, ૨૪૬

બર્ગોઈન - (સિદ્ધેને દેગો) ૩૦૦, - પ્રાર્થવ

વિષે દરખાસ્ત ૨૦૮

બર્દવાન ૧૩૪, ૧૪૮

બર્નિયર ૩૩૨

બકીમચંદ્ર - ૧૭૭૦ના દુકાળ વિષે ૧૬૮

બગાજ - નવાબીની સ્થાપના ૭૭ - મા

અંગ્રેજોનો પ્રવેશ ૨૧, - ના નવાબ

સાથે જગતભાગીના અમલ ૩૪

૨૪, - મા અંગ્રેજ ૨૪

- માથી અંગ્રેજ નાહા ૨૫ - મા

ફોર્ટ ચિરિયમની સ્થાપના ૨૫ - મા

- મા પેસારો ૧૫ ૧૬ - ની

૧૭ ૧૧૭; - ની કાલિની મુલત ૧

૮૬ થી - ની ચોથ બળત મલકા

ખર્ચા ૧૦૨ ૧૦૫ ૧૦૬ - ની

નવાબીના દ્વાર ૧૮૧

બગાજની પ્રથમ - કલકત્તાની રાજ

રમતના માહા ફજ ૧૮૭ - લીનાની

બાદ મરો ૧૬૭ - ૧૭૭૦ નો દુકાળ

૧૬૭ - ના વેપારીઓ અંગ્રેજોના

મુજબિયા ૭૭૩

બહા ૩૨૪, ૩૩૬

બાહરાવ ૧૦૧, ૧૦૨

બાબર ૭૬

બાથેલિયુ વિચાર ૧૦

બાઝુખુ ૩૩૫

બાલાહાલ ૧૭૩, ૧૭૪

બાનાસોર ૨૧

બિલપુર ૧૪ ૩૫ ૫૩

બિવરીજ ૭૧ ૧૨૧ ૧૪૪, ૧૫૩

મુસાનપુર ૨૪૭ ૩૩૨

બુલખાંડ ૧૦૧ ૧૭૮ ૨૪૨

બૂસી - ની નિમજૂક ૫૮, ૧૬, ૧

- લાથી તેને પ્રાપ્તો બે વાર છે

- હૈદરની મરદે નય છે ૨૪૫

બેનદિલ ૨૨૧

બેન્ટિક ૨૭૭

બેન્ગોરની લુટ ૩૧૩

બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ ૨૫૮

બોર્નિયા ૩૩૬

બોર્સ ૫

બાલકુ - અપાસલાના ૩૧૧ ૪૭

બારમ ૩૩૨

બાજ, પાટણમ ૨૪૭, ૨૬૬

બેખલ ૨૪૨

બોમ્બે ૪૦, ૧૪૧, ૨૫૦, ૨૫૬ ની

મહાવાહાલા ૧૦૧, - અને અહીં

વર્તી ૭૧, ૧૦૪, - ને હેલિય

ફોર્ટ ૭ ૨૩૪, ૨૩૮, ૨૪૪, ૨૫૦,

- લીધુ ૭૫૨ ચાર્જ ૩૧૨

મહાસર ૩૩૬

મહાલીપ મ ૧૪ ૧૬ ૨૧ ૨૬ ૨૮ ૩૩

મદાસ ૨૨, ૧૬, - હૈદર દુષ્ટેની ચાર્જ

૫૬, - એ મેળને પાણી મળ્યુ ૫૭

- નું ચણુ ખર્ચ ખાતા ૧૨૬

- વાહુની બાગબેરી ૨૦૧, - નું

મુન્સિફરિ સમકારનું ૨૦૧

મદાસ સામાર - હૈદર સમક સમિ

૨૦૦, - એ લીમ ઉપર દારો ૨૪૪,

- હૈદર સાથે દારો છે ૨૪૪; - મુનબ

સમકારને માગ દે છે ૨૪૫ - ૫ના

સમિ માટે કહેલું ૨૪૫ - લીધુ

સાથે સમિ ૨૪૫

મનરો ૧૮૧

મરાઠા - ૮૭, ૯૧; -માડાની લૂંટ ૩૭;
-ની કળિયાખોરી વિષે વેલેસ્લી ૩૯;
-ની સત્તાનો ઉદ્ભવ મોનલ સત્તા
વંદનાં ૩૯, ૧૦૦, -પેસાઈ સામ્રાજ્ય
૩૯; -ગ્રીમ પેસાઈ અવદશાનો
પ્રારંભ ૧૦૧; -મોનલ સામ્રાજ્ય
જેવી યથેલી સ્થિતિ ૪૦, -મરાઠા
સેનાપતિઓના વિખ્યાદ ૪૦;
-આકાશ અસાધ્યના ઝડપ ૪૦;
-નોકાબળ ૪૦ ૪૧; -અહમદશાહની
ચડાઈ ૪૨; -તૈલાસીની ક્રાંતિ
બાબલ વિચારનો અસાવ ૧૦૫;
-દિલ્હીના કબજાનો જ વિચાર
૧૦૫, ૧૦૬, -અફઘાન વેર ભાદક
નહોરે છે ૧૦૬; -કળિયાખોરીથી
હાર્યા ૧૦૭, -શાહઆલમની મદદે
૧૨૩; -મેસૂરનો યોધક ૨૦૦,
-અમેલેનો રસ્તો મોકળો કરવાનું
કામ કર્યા કરે છે ૫૩, ૨૦૨; -ના રાષ્ટ્ર
મેમ વિરે હેરિટજ ૨૧૬; -હેરિટજ
ની રાજ્યમન આમળ હારે છે ૨૩૫,
-સરહાંગે મા રાજનીતિની હોશિયારી
નો અસાવ ૨૩૫; -અધે આસા
ચઈ પડે છે ૨૪૧; -કોમી વેર ૨૪૧;
-ઘોષના તાગાદા ૨૪૧; -જિંચનીચ
બાવ ૨૪૧, ૩૦૭, -ના કુસંધ વિષે
સરહેસાઈ ૨૪૨; -રાજમંડળ ૩૦૮,
-દીપુ સામે ૩૧૨-૩; -અને
નિઝામની લડાઈ ૩૧૪; -નિઝામ
અને દીપુને વિરોધી બનાવે ૩૧૬
મરાઠાશાહીનું ૨૫૩ ૩૦૭
મરખાત કિનારો ૩૦
મલય ડીપાર્ટ ૧૩, ૧૬, ૨૭

મલાક્કા ૩૨૪, ૩૩૬
મહમદગની ૫૮, ૬૧, ૧૬૦, ૧૬૬,
૨૦૦, ૨૪૧, ૨૬૧
મહેસૂલ -અમેલેએ વધારી મૂક્યું
૧૬૫, -ઉપરાવનારાઓની ૧૬૬;
-ઉપરાદી દુકાળમાં પણ ૧૬૯
મહેસૂલી જોઈ ૨૮૨, ૨૮૮
માલાગાસ્કર ૧૦, ૨૭, ૩૦૩, ૩૨૪
માધવરાવ ૨૦૦; -નું મરણ ૨૨૭,
૩૭૨; -ને વિષે ૬૬ ૨૨૭; -ના
મરણ બાદની ખટપટો વિષે સર
હેસાઈ ૨૦૩
માર્કેપે.લો ૯
માર્ગીન નાંદકમની સભ બાબલ
૨૨૫; -દે કો ૨૮
માસંગેન ૨૭૨, ૨૭૬
માદકમ, સર લેન ૧૦૪, ૨૧૭
માલેસન ૮૪-૫, ૮૭, ૮૮, ૧૧૬,
૧૩૯, ૧૪૨, ૧૭૩, ૧૭૫
માહીમ ૨૩૫ ૨૪૪
મિલબકન ૩૩૫
મિદનાપુર ૧૩૪, ૧૩૭
મિરાન ૮૧, ૧૨૨, ૧૦૪
મિરાન (નિઝામુદ્દીનનો પુત્ર) ૧૮૧
મિલ ૧૦, ૨૮૬, ૩૨૬
મીડાનો ઇન્કરો ૧૮૪
મીરાસમ ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૦;
-વગ્નરીબ દવાખાને અમેલેને નાણાં-
મદદ ૧૩૨; -રાજગાદી માટે
ખટખટ ૧૩૨; -તે ગાદેના કરારો
૧૩૪, -વિષે યોગસન ગેરેટ ૧૪૧;
-વિષે એડિન્ગ્ટન ૧૪૫; -વિષે
સરહેસાઈ ૧૪૧; -વિષે હેરિટજ

લાહરી ૩૩૩

લાહોર ૩૩૨

લેક ૨૮૫

'લેટ એશિયન પોલીસી' ૨૬૩

લો, -ચંદનગરનો ફ્રેંચ ગવર્નર ૭૯;
 -પટણામાં સિરાજ આશરો આપે છે
 ૭૬, ૯૨; -તેની સિરાજને બાવિધ્ય-
 વાણી ૭૬, ૮૧; -સિરાજની મદદે
 જતાં પાછો ફરે ૮૧; -બંગાળના
 રોડો બાબત ૮૬; -અંગ્રેજો વિરુદ્ધ
 સામનો થયે છે ૯૩; -હિંદના ઉમરાવો
 અને રાજવીઓ વિષે ૯૩; -અને
 શુભદૌસ્તા ૯૬; -શાહઆલમની મદદે
 સુરિદાખાદ ૯૫૨ થયાઈ ૧૨૩;
 -બિહાર ઉપર ચલાઈ ૧૪૮; -સામા-
 ન્યનો વહીવટો માથે લેવાની લેખારી
 ૧૪૮, -પટણાના યુદ્ધમાં ડેઠ ૧૪૯

લણર, આલમખીરનો. ૬૫, ૯૭

લણરઅલી ૩૨૪

લગામની સંધિ ૨૩૬, ૨૪૨

લખનૌ ૧૧૮, ૧૧૯, ૨૮૮

લખનૌ ૩૩૩

લખનૌ ૧૫૮

લસાઈ ૨૨૬

લડાખુવટું ૩૩૪-૫

લાનવાડી ૩૦૬

શાહઆલમ ૧૫૦; -અને કસાઈબની

સરખામણી ૧૫૪; -રામનારાયણનો

અપડો ૧૫૫; -એલિસનો અપડો ૧૬૦;

-જકાત બાબત મુમ્બેરના કસાર ૧૧૧,

૧૬૩

વારંકો ડી ગામા ૯, ૧૦, ૧૨

વિજયનગર ૫૩

વિજયાનગરમ ૬૭

વિંબપુર ૧૪

વિસ્ખાદૌર્સ ૩૨૫

વિલ્ડન ૪૪, ૧૫

વીરભૂમ ૧૪૮

વેનિસ ૮

વેપાર -એ સાતિનો ઉલ્લેખ નથી ૭;

-અને યુદ્ધ ૧૩૦; -મોર રાજાના

૨૯, ૨૦૩; -પૂર્વનો ૭, ૬; -હિંદી,

તેના ઉપર હવે અંગ્રેજ તરફ ૨૯૪૪

-ઉલ્લેખનો નાશ ૨૮૬, ૩૧૬ ૪

વેપારી બોર્ડ ૨૮૨, ૨૮૮

વેલેરલી ૨૧, ૧૯, ૫૯, ૧૦૭, ૧૧૪, ૧૦૭

વોર્સ ૭૮, ૭૯, ૮૦

-વોર્સન ૭૬, ૭૮

વોર્સ ૧૨૩

શાહઆલમ -ભરત દ બને ૧૨૧

-બિહાર ઉપર ચલાઈ ૧૧૩, ૧૧૨,

૧૪૮, ૧૪૯; -અવધના નવાબને

૧૯૦, ૧૯૧; -મરાઠાઓની ઝોચે
દિલ્હી ૨૧૨, ૩૦૫, ૩૧૭; -હૅરિદ્વઝ
તેની ખંડણી બંધ કરે છે ૨૧૨
-નજ્દખાનનું મૃત્યુ ૩૨૦; -આઝાદ
સિંદેને મળે છે ૩૨૦; -પેશવાને
દલાલ ૩૨૦

ચાહજહાન ૨૪, ૩૩૧

ચાહુ રાજ ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪

ચિંપા ૧૦૦

ચિવાજી ૩૯

ચિંદે, મહાદેવ ૪૦, ૧૦૦, ૧૦૧, ૨૪૧,
૨૫૦, ૨૮૧, ૩૦૪, ૩૦૫; -દિલ્હી સર
કરે છે ૨૧૨; -રાયોબા તરફ દળે છે
૨૨૮; -મરાઠા સત્તાનું હિત નથી
વિચારતો ૨૨૮; -નાનાના પક્ષમાં
૨૩૪; -અને હોલ્કર વચ્ચે વિખવાદ
૨૩૪, -તળેમાંવનું યુદ્ધ ૨૩૬; -લડ-
ગામની સંધિ ૨૩૬; -રાયોબાને
કબજે કરે છે ૨૩૬; -નાના ઉપર
ઈર્ષ્યા યાત્રે દગો ૨૩૮, ૨૪૨;
-અંગ્રેજ સાથે સલાહની વાત ૨૪૫;
-અને ચેતસિંહ ૨૪૭; -ઉપર
હૅરિદ્વઝની ચડાઈ ૨૪૩; -જુહી
સંધિ કરે છે ૨૪૩; -ભાદશાહનો
કબજો લેવાની ભૂલભરી રમત ૩૦૫,
૩૧૭, ૩૨૦; -વાનવડીમાં મૃત્યુ ૩૦૬;
-લાલસોટની લડાઈ ૩૨૦; -અને
હોલ્કર વચ્ચે લડાઈ ૩૨૧

ચીખ ૩૫, ૩૬, ૧૮૯

ચુનદોસ્લા -જુઓ અવધનો નવાબ
રોકો - (બંગાળના) ૮૫; -તેમને વિષે
લો ૮૬; -તેમને વિષે આલ્કમ ૮૬
ચોરયાદ ૬૬

ચોર ૧૮૫, ૨૭૫, ૨૮૭, ૨૯૬, ૩૧૫, ૩૨૨
ચીરંગપટ્ટમની સંધિ ૩૧૩

સખારામ બાપુ ૩૦૮

સતમાંન ૩૩૬

સદાશિવભાઈ ૪૨

સફદરજી ૯૯, ૧૦૦

સમુ ૧૫૧, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૦

સરકાર, જુનુનાય -મરાઠા નિષ્ફળતા
બાબત ૯૯

સરખેજ ૩૧

સરદેસાઈ ૮૨, ૧૪૧, ૨૩૩, ૨૪૨, ૩૦૨,
૩૦૬, ૩૧૯

સરફરાઝ ૮૮

સરેમ ૩૩૬

સલાબતજી ૫૯, ૧૯૯

સંસ્કૃતિનિકા (હિંદની) ૪૯

સાદતઅલી ૩૨૪

સાળાજી ૨૩૩

સાલબાઈની સંધિ ૨૪૫, ૩૦૪, ૩૦૬,
૩૧૬, ૩૧૭

સાલસેટ ૨૨૬

સિયામ ૩૩૬

સિરાજ -ને હાથની અંગ્રેજ વિષે
ચેતવણી ૭૩; -ને મળેલી અંગ્રેજોને
હાથે જોડી બદનામી ૭૩; -તેના
અલ્લોપ ૭૩, ૮૯ ઇ; -મોળો, બાપો
જલ્ પ્રભદિતેથી ૭૩ ૪, -અંગ્રેજો
સાથે અધડો ૭૫, -કાસમ બખર,
કલકત્તા ઉપર દલ્લો ૭૫; -ગોરા
તોપચીઓનો દગો ૭૫; -તેની
બાધાઈ અને આજ્ઞાન વિષે (ઓર્મ)
૭૫; -ફટાના અંગ્રેજો ૭૬; -દુગલી
ઉપર ચડાઈ ૭૭; -જૂન કરવાનો

અંગ્રેજ પ્રયાસ ૭૭, —અંગ્રેજો સાથે
સંધિ ૭૮, —અબ્દલીની ખીકે
ફેરે નું કાસળ કાઢવા દે છે ૭૮,
—મીરભદ્રનું કાવતરું ૮૦, ૮૧,
—પ્લાસીનું યુદ્ધ અને મોત ૮૧,
—બાવાજીનો પત્ર ૧૦૫, —અને
મીરકાસમ ૧૪૫ —અને હેદરની
સરખી બૂધ ૨૦૧, —ની કદમા
હેરિટગ્ર ૨૧૧

સિલહટ ૧૩૩

સિવિલ સર્વિસ ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૭૧, ૨૭૭

સીલી ૩, ૫૧, ૬૩, ૧૩૦, ૩૦૧

સુન્ની ૧૦૦

સુપરવાઈઝરો ૨૧૧, ૨૭૨

સુમાત્રા ૧૮, ૩૦, ૩૩૬

સુત ૧૫ ૧૬, ૧૬, ૧૦, ૨૨, ૨૭,

૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૬, —ની સંધિ

૨૨૮, ૨૩૧

સુરમેન ૪૪

સૂતીનું યુદ્ધ ૧૭૬

સેન થોમી ૧૬, ૫૬

સેર હલ મુતાબરીનનો લેખક ૧૧૩

૧૪૮, ૧૫૬

રૈયન ૧૦

રિમય —અંગ્રાજના અંગ્રેજના કરનુક

વિષે ૧૧૭,

રૂઢ —રૂઢાગમા અંગ્રેજ કરનામા

વિષે ૧૬૮

રિંદ —કપરની પાદેશી ચાકાઈઓ ૩

—ઉત્તી યુરોપીય ચાકાઈની વિશેષતા

૩, —એ જગતના આધુનિક ઇતિ

દાસની જડ ૪, —ના વેપાર ઉપર

યુરોપી તરફ ૨૬; —ના વહાણવહા

ઉપર તરફ ૩૦, ૩૨; —નો વેપાર
૩૦, ૩૧, —ની આકાશી જવાના
કારણો વિષે માધીજી ૩૩, —ના
રાષ્ટ્રવાદનાનો અભાવ ૪૩, —ની
અવ્યવસ્થિત રાજકીય દશા પરદેશી
વેસારાનું મૂળ ૪૪ ૫ —ના રાષ્ટ્ર
નિષ્ઠા હતી? ૪૫; —નું સાર્વત્રિક
સમગ્ર વિં ભૂતીય સમગ્ર ૪૭
—ના લોકોની રાજ્યશક્તિની નિર
વેક્ષતા ૪૮, —ના રાજ્યશક્તિમાન
હવે? ૪૮, —પશ્ચિમ અને પૂર્વનો
સંબંધ ૪૮, —ના અંગ્રેજોના
આવવાથી વિશેષ (રાજકારણી) ૪૮,
—કરવામાંઆવેલા આવવાથી વિશેષ
(ધાર્મિક) ૪૮ —ના રાજ્યોનાં
જમ, અજ્ઞાન અને કુસંધ ૫૪
૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૮—૬, —મિલનનો
સંબંધ ભણપૂર્વક ચૂકનો ૧૨૬;
—ને પરદેશીથી મથતો જગ્યાવાનો
ઉદ્દેશ પ્રથમ ૧૮૭, —ના અંગ્રેજ
વેપારશાહી ૧૮૭; —ના પ્રતની
ઉચ્છાદમા અસરો ૨૫૩, ૨૫૬; —ની
પ્રતની નિષ્ક્રિય વૃત્તિ જાગત ફોરેસ્ટ
૧૬૫; —ની પ્રતના નરમ સ્વભાવ
વિષે હેરિટગ્ર ૨૬૭ —ની પ્રતમા
સંજના અભાવ વિષે માલમ ૨૬૭
—ના લોકોમા કોનું વેલીસનો અવિ
ચાસ ૨૭૫ —ના વેપાર ઉદ્યોગનો
નાશ ૨૮૮ (લુઓ વેપાર) —ના
વેપારી અંગ્રેજના દાવા બન્યા
૧૬૭—કપર અંગ્રેજોની જક કરનારી
અસર ૨૬૨ —ના મદાનસાજિ ૩
ગુજિની લેખક નરોત્તમ ૨૬૫

હિંદી ચીન ૩૩૬
 હિંદુ મુસલમાન -વિષે ૧૮૩
 ફ્રમ્મી ૨૧, ૨૪, ૨૭, ૫૬
 હે અને એમિયાઠ ૧૭૦
 હેરિટ'ગ ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૭, ૨૮૧;
 -જીવનકથા ૨૧૧, ૨૨૧; -નિગ્રામ
 વિષે ૨૦૨; -કલકત્તાનો ગવર્નર
 બન્યો ૨૧૦; -અને નામજ દીવાનો
 ૨૧૦; -અને નંદકુમાર ૨૧૦, ૨૨૪;
 -વૈવન્યુ બોર્ડની સ્થાપના ૨૧૧;
 -જાણીવ સાથે સરખામણી ૨૧૧,
 ૨૨૨, ૨૪૬; -બાદશાહની ખંડણી
 બધ કરે છે ૨૧૨; -રોહિલા ઉપર
 ચડાઈ ૨૧૩; -સદર અદાલતની
 સ્થાપના ૨૧૪; -મરાઠાઓના રાષ્ટ્રીય
 પ્રેમ વિષે ૨૧૬; -કાર્યવાહક
 સમિતિ સાથે આલુબનાવ ૨૨૨;
 -અને ક્રાન્સીસનો જખડો ૨૨૩,
 ૨૪૬; -મુંબઈ સરકારની કારવાઈમાં
 પડે છે ૨૨૬; -સિદ્ધાંતકીર્તિ: તે
 બાબત લેનસન-ગેરેટ ૨૩૧;
 -મરાઠાઓ સાથેના યુદ્ધ બાબત
 ૨૩૧; -પ્રોસ્ટીનને પૂના મોકલે છે
 ૨૩૨; -લોસલેને રાજગાદીનો પાસો
 નાખે છે ૨૩૪; -પાંડિચેરી વગેરે
 લે છે ૨૩૫; -મરાઠા સત્તા સાથે
 ખટખટ ૨૩૫; -વડનામની સંધિ
 ૨૬ કરે છે ૨૩૭; -નિગ્રામ અને
 લોસલેને ફોડે છે ૨૩૬, ૨૪૩;
 -ચિદને અલગ પાડે છે ૨૪૩;
 -મદ્રાસ સેનાને કુમદ ૨૪૪-૫,
 -દુકાળમાં કડક મદેસુદ ૨૪૬;
 -નિર્ભેજ વંદનાં કામ ૨૪૬;

-જૈતસિંગ ૪૫૧ તમાલો ૨૪૭;
 -અનારસનો કબજો ૨૪૮; -અવધની
 બેગમોની લૂંટ ૨૪૮; -પોતાનો
 બચાવ ૨૫૦; -નિલાયત નય છે
 ૨૫૭, -ડિરેક્ટરોના વિચિત્ર હુકમો
 વિષે ૨૬૪; -હિંદીઓના નરમ
 સ્વભાવ વિષે ૨૬૭; -હિંદુ હિંત
 ન સમજે તેવા સ્વભાવ ૨૬૬;
 -વિષે દત્ત ૨૬૬; -મુવડી બદોબસ્ત
 ૨૮૧; -મીરકાસમ વિષે ૧૪૨;
 -વાન્સિટાર્ટનો પક્ષકાર ૧૪૫, ૧૬૫;
 -દાણગોરી બાબત ૧૬૧; -બંગાળની
 બ્રહ્મ દશાની જવાબદારી બાબત
 ૧૬૮; -યુરોપીય લશ્કરી પદ્ધતિના
 દેશીઓ દ્વારા થતા અનુકરણ બાબત
 ૨૬૮; -બાદશાહને કબજો ન લેવા
 વિષે ૩૦૫; -મદ્રાસને ભોળવે છે
 ૩૦૫; -મેલ્બોરની સંધિ ૩૧૦
 હૈદર ૨૩૩, ૨૪૧; -મેસૂરની બાદીએ
 ૨૦૦; -મદ્રાસ સુધી હલ્લો ૨૦૦,
 ૨૪૪; -સિસાજ નેવી ભૂલ ૨૦૧;
 -અંગ્રેજો કરાર તોડે છે ૨૦૧,
 ૨૪૪; -રાધાબા સાથે લડાઈ ૨૨૭;
 -નાનાની યોજનામાં ભેગાય છે
 ૨૩૬; -અંગ્રેજો વિષે ૨૪૦, ૨૪૪;
 -દેશી રાજાઓને અપીલ ૨૪૦;
 -મદ્રાસ આગળ લડાઈ ૨૪૩;
 -મહાદેવ ૨૪૪, -મદ્રાસ સાથે
 ટલના ૨૪૪; -આર્કટ ૨૪૪;
 -રેન્ડોની મદદ લે છે ૨૪૫;
 -મૃત્યુ ૨૪૫
 હોન્ગકોંગ -મુંબઈનો ગવર્નર ૨૩૬

હોલેન્ડ -હિંદના વેપારમાં રૂપમાં ૧૧,
 ૧૪; -રૂપેનથી રવત્ર માય છે ૧૪;
 -અંગ્રેજોની મદદ ૧૪; -ઇસ્ટ
 ઇન્ડિયામાં ફેસારો ૧૫; -અંગ્રાજ
 હપસાગરમાં ૧૫; -પોર્ટુગીઝ સત્તાને
 નામરોષ કરે છે ૧૫; -અને ક્રાંસનો
 વિચલ ૧૭; -નબળું પડી હિંદમાંથી
 વિદાય થાય છે ૧૮, ૧૮, ૯૨, ૯૩,
 ૧૧૯, ૧૩૬; -ના લોકો પૂરા વેપારી

૧૯; -યુરોપમાં અંગ્રેજોને હાથે હાથ
 ૨૩; -યુરોપમાં ક્રાંસ સાથે લડાઈ
 ૨૭; -ચિતસૂરા ખુલે છે ૧૬
 -મીરજૂર મદદ માગે છે ૧૧૮;
 -ના ટાપુઓ ઉપર અંગ્રેજ નજર
 ૩૨૪

હોલ્કર ૪૦, ૧૦૦, ૧૦૧, ૨૩૩, ૨૩૪,
 ૨૪૧-૩, ૩૦૪, ૩૦૭, ૩૧૯, ૩૨૧,
 ૩૨૨

ગાંધીજીનો સરકાર સાથેનો પત્રવહેવાર

પૃ. ૨૮ + ૩૫૦

કિં. ૨-૮-૦૦

આગાખાન મહેસર્મા ગાંધીજીની અટકાવવા દરમિયાન (૧૯૪૨-૪૪) તેમણે સરકાર સાથે કરેલા સમગ્ર પત્રવહેવાર.

આમુખમાં ગાંધીજી લખે છે :

“ . . . પણ પ્રકારીન હતાવળે વર્ષો જનારા માટે નથી. એ તો આપણા દેશના સત્યપ્રકરણ ઉપર તથા દુનિયાના કારોબાર ઉપર પણ અસર પાડી શકે એવા મળીર કાર્યકર્તાઓ માટે છે ”

મારી જીવનકથા

(ખીજ આવૃત્તિ)

લે. જવાહરલાલ નેહરુ
અનુ શ્રી મહાદેવ દેસાઈ

પૃ. ૨૪ + ૬૯૪

કિં. ૪-૦-૦૦

પંડિત જવાહરલાલની આ આત્મકથા વિષે તેના અનુવાદક શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ લખે છે :

“ આ પુસ્તકમાં વિરલ વીરજીવનની કથા છે સુવાચસ્વાથી જ વૈભવ માત્રને ફોજની શબ્દમાં જૂઝનાર, અનેક આપત્તોથી માથું લોહિમાણું વધા છતાં માથું અણુનમ સમ્પન્નર, બદકે માથું દ્વાવમા લઈને જૂઝનાર ચોક્કાના જીવનની કથા છે ”

જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન

લે. જવાહરલાલ નેહરુ
અનુ મહિલાઈ જમવાનજી દેસાઈ

પ્રથમ ૧૯૦૫ પૃ. ૧૨ + ૬૭૨

કિં. ૫-૦-૦૦

બી. ૨જો ૧૯૪૪ પૃ. ૪ + ૬૭૩થી ૧૫૨૭

કિં. ૬-૦-૦૦

મહેસા ખંડમાં નેપોલિયનના પતન સુધીનો ઇતિહાસ આવી જાય છે. ખીજા ખંડમાં એ રાજીના સમયથી માંડીને સામ્રાજ્ય કાળ સુધીના ઇતિહાસ ઉપરાંત આધુનિક જગતને ધરી રહેલા સામાજિક, રાજકીય તેમ જ આર્થિક બળોની ચર્ચાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

હજરત મહુમ્મદ અને ઇસ્લામ

હિંદુસ્તાનીમાં મૂળ લેખક

પંડિત મુંદરાલાલ

પૃ ૮ + ૧૫૨

કિ ૧-૦-૦૦

આ પુસ્તક વિશે પ્રસ્તાવનામાં શ્રી કિશોરલાલ મસદવાળા લખે છે
 “ ઇસ્લામ અને ઇસ્લામના સ્થાપક વિશે કેવળ અજ્ઞાનને કારણે જ ખોટા ખ્યાલો વસે છે તે દૂર કરવામાં આ પુસ્તક મદદ રૂપ થશે ખુબ મુસલમાનો પણ આ પુસ્તક પોતાના પેઠા બરને અને તેમના સિદ્ધાંતોને નજર આપી ખૂબ કરવામાં મદદગાર થશે ”

કળા એટલે શું ?

ટોલ્સ્ટોય કહે What is Art ?

અનુ મનમજાઈ દેસાઈ

પૃ ૪૮ + ૨૨૪

કિ ૩-૮-૦૦

આ કાવ્ય વિશે ટોલ્સ્ટોય કહે છે
 “ તેમાં મેં આરી સર્વ સાકિત આપી છે તેણે મારા ૧૫ વર્ષ લીધા છે અને આશા છે કે, આપણા સમાજની ક્ષતિને જે મોડી દિશા પકડે છે તે જેને તે અનુસરે છે, તે વિધેનો તેના કારણે વિધેનો, અને કલાના ખરા ધ્યેય વિધેનો મારો મૂલભૂત વિચાર ખરો છે અને તેથી મારું આ લખાણ નિરુપયોગી નહિ થાય ”

આને તેમણે પોતાનું મોટામાં મોટું પુસ્તક કહ્યું છે
 વાચકો આ પુસ્તક વાંચી આશ્ચર્ય અને તેમની કલાત્મક માઠ આત્મિક વખત નહિ રહે

ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ

ડૉ. શ્રી. લે. સી. કુમારપા

અનુ નગીનદાસ પારેખ

પૃ ૧૨ + ૧૦૧

કિ ૨-૦-૦૦

આથીજીએ એને વિશે લખ્યું છે
 “ ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિની જરૂર અને વહેવારુક્તિ વિશે દર્શાવવામાં આવેલી લઘુલેખ વાંચી જ રાકાઓનું શિ ને સી. કુમારપાએ સમજાવ્યું છે કોઈ ખૂબ ગ્રામપ્રેમીને આ પુસ્તક વખત રહેજ થાય તેનું નથી ”